

Հ. Գ. ՄԵԼԲՈՆՅԱՆ

ԱԴԻԱԲԵՆԻ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. Г. МЕЛКОНЯН

**ГОСУДАРСТВО АДИАБЕНА
И АРМЕНИЯ**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1980

9(M)1
D-53

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Գ. ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ

**ԱԴԻԱԲԵՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

913

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1980

Պատասխանատու խմբագիր
ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել զրախոսներ՝ պատմական գիտությունների
գոկտորներ Հ. Մ. Բարսիկյանը և Ա. Ն. Տեր-Ղևնդյանը

Մեկնոյան, Հ. Գ.

Մ 537 Ադիարենի պետությունը և Հայաստանը / Պատ. խմբ. Ս. Տ. Երեմյան. — Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1980. — 274 էջ:

Աշխատության մեջ հեղինակը բազմալեզու աղբյուրների հիման վրա առաջին անգամ տվել է Հայաստանի հարևան՝ Մեծ և Փոքր Զար գետերի միջև ընկած տարածքում կազմավորված Ադիարենի պետության պատմությունը:

Գրքում հատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքական, մշակութային այն սերտ կապերին, որոնք գոյություն են ունեցել Ադիարենի ու Հայաստանի միջև:

Գիրքը նախատեսված է Մերձավոր արևելքի և Հայաստանի հին և միջին դարերի պատմության ու մշակութի խնդիրներով զբաղվող մասնագետների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հասարակագիտական ֆակուլտետների ուսանողության համար:

0504020000 20—79
Մ 703(02)—80

9(M)1+9(C43)1
ԳՄԿ 63.3(0)4+63.3(22)1

ԱՐԲԵԼԱ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ՆՐԱ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ
(Վաղագույն շրջան)

Միջագետքի աշխարհագրական դիրքը, այնտեղ ապրած և ապրող բազմաթիվ ժողովուրդների պատմությունը, եզակի արժեք ներկայացնող բարձրարվեստ մշակույթի հուշակապ կոթողները միշտ էլ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում են եղել:

Մեր այս աշխատության մեջ կփորձենք կանգ առնել Մեծ և Փոքր Զար գետերի միջև ընկած այն երկրի պատմության վրա, որը հետագայում կոչվեց նախ Ադիարեն, և ապա՝ Խեղալար:

Հետագայում ենք ասում, որովհետև ասուրաբաբելական և պարսկական հին արձանագրություններում այդպիսի երկրի անուն ոչ մի անգամ չի հիշատակված, ուստի բնական է ենթադրել, որ այն Ադիարեն է կոչվել ավելի ուշ: Այդ երկրի մասին խոսելիս, հին արձանագրություններում հանդիպում է Արբելա քաղաքի անունը, մի փաստ, որ նշանակում է, որ հին ժամանակներում այդ երկու գետերի միջև ընկած տեղանքում ապրող ցեղերի կամ ժողովուրդների անտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում հիմնական դերը կատարում էր այդ քաղաքը, ուստի վաղագույն շրջանի պատմությունը ավարտվելու է Արբելա քաղաքի պատմությամբ:

Մեզ հասած տեղեկությունները այնքան քիչ են ու աղքատ, որ դրանց միջոցով դժվար է ամբողջական պատկեր կազմել, սակայն կցկտուր այդ փաստերը հնարավորություն կտան Արբելայի վաղ շրջանի պատմության մասին որոշ գաղափար կազմել:

Դժվար է ասել, քե՞ն էր կառուցվել Տիգրիս գետի արևելյան ափին, հուշարձաններով հարուստ, հատկապես Իշտար աստվածուհուն նվիրված իր շինադ տաճարով հայտնի Արբելա քաղաքը, սակայն մի բան պարզ է, որ այն գոյություն է ունեցել դեռ շատ վաղ ժամանակ-

ներից և բարեկական արձանագրություններում հիշատակվել է Ուրբիլում ձևով¹: Հետաքրքրական է, որ եթե բարեկացիները Արբելային ասում էին «Ուրբիլում», ապա սառեխտանցիները, հավանաբար այդ անունը իրենց լեզվական ստուգաբանության ենթարկելով, դարձրել են «Արբա-իլում», այսինքն՝ «չորս աստված», անշուշտ, ենթադրելով, որ ֆաղափր այդպես է անվանվել, որովհետև այն ունեցել է «չորս աստվածություններ» և կամ՝ այդ ֆաղափում եղել են չորս աստվածությունների պաշտամունքին նվիրված տաճարներ: Արտափին նմանությունից կատարված աստեխտանյան այս ստուգաբանությունը, ինչպես եզրակացնում է եվրոպացի պատմաբանը, ըստ երևույթին, գուրկ է պատմական հիմքից²: Շատ ավելի ուշ, հունական ու պարսկական աղբյուրներում այս ֆաղափը անվանված է Արբելա, իսկ արարական աղբյուրներում՝ Իրբիլ: Համեմատյալ ղեպս, ինչպես տեսնում ենք, Արբելան էլ Միջագետքի, Ասորիքի՝ Նինվի, Հակերի, Երեխի, Բեյրութի նման այն հազվագյուտ ֆաղափներից է, որի պատմությունը գնում է մեր քվակաևությունից առաջ մի ֆանի հազարամյակների խորքը: Կասկածից վեր է, որ Արբելան, ինչպես նաև վերը հիշատակված մյուս ֆաղափները, երկարատև գոյության համար պարտական են իրենց աշխարհագրական դիրքին, շրջապատող բնության գեղեցկությանն ու բնական հարստություններին: Արբելան, օրենակ, իր դաշտավայրով եղել է Միջագետքի գողտրիկ անկյուններից մեկը, որի բերրի դաշտերը, առատ ջրերն ու հարուստ հանքերը միշտ էլ հրապուրել են հողագործությամբ զբաղվողներին, տիրակալներին ու արհեստավորներին: Քաղաքը կառուցված է եղել դաշտավայրի կենտրոնում բարձրացած մի ամուր ժայռաբլրի վրա, որը նրան դարձրել էր անմաշելի մի ամրոց, և այդ էր պատճառը, որ ամեն անգամ ֆաղափը բշտամու կողմից ավերվելուց հետո, բնակիչները վերադարձել են ու վերաշինել իրենց ֆաղափ-ամրոցը:

Անշուշտ, ֆաղափը շինելու կամ վերաշինելու պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ այն գտնվում էր ռազմական և առևտրական ֆարավանների գլխավոր խաչմերուկներից մեկում³: Օրինակ, սառեխտանյան,

¹ S. Smith, Early history of Assyria to 1000 B. C., London, 1928, p. 132.

² Նույն տեղում:

³ Փոքր Ասիայի կյանքում փոխանակության կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մ. թ. ա. մոտավորապես 2000 թ. և նրանից հետո, այստեղ երևան է գալիս առևտրական գաղութների մի ցանց, որտեղ գլխավոր դերը խաղում էին սառեխտանցիները (կամ, ավելի ճիշտ, աշուրցիները՝ Աշուր քաղաքի քաղաքացիները), թեև այդ գաղութների գործունեությանը ակտիվորեն մասնակցում էին նաև տեղական բնակչության առավել ունեղոր ներկայացուցիչները:

հետագայում նաև պարսկական ու հունական բանակները, բացի Բաբելոն—Եկրատան ճանապարհից, մեծ մասամբ օգտվում էին նաև Արբելա—Համադան, և ընդհանրապես այս ճանապարհից բաժանվող այլ բազում ճյուղավորումներից⁴:

Փաստերը վկայում են⁵, որ մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից ու II հազարամյակի սկզբներից, այստեղ են հաստատվել խուրիական ցեղեր, որոնք հայտնի էին շուբարեցիներ անունով⁶: Մինչ այդ ի՞նչ բնիկ ցեղեր են ապրել այստեղ, հայտնի չէ, ուրեմն հասկանալի է, որ Արբելայի ու նրա շրջակայքի պատմությունը սկսվում է այս տեղանքը նվաճած շուբարեցիներով⁷:

Բարեկական արձանագրություններից (տախտակ XXIII, C) իմանում ենք, որ այս ցեղերի առաջնորդներից Շուպի անունով մեկը (մ. թ. ա. 2277—2221 թթ.) նվաճել է Ուրբիլում և նրա շրջակայքը⁸: Ուստի պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակներից էլ շուբարեցիներից ոմանք բնակություն էին հաստատել այդ վայրերում: Արդյո՞ք Շուպին Արբե-

Ինչպես ցույց են տալիս առևտրական այդ գաղութների դիվանների տվյալները, մ. թ. ա. XX դ. սառեխտանյան գաղթականների գործունեության բոլոր շրջաններում, արդեն ստեղծվել էին վաղ-դասակարգային քաղաք-պետություններ, որոնցում իշխում էին արքայիկ-առաջնորդը (կառավարիչ) և թագուհի-քրմուհին (կառավարուհին)՝ ավագների խորհրդի հետ միասին: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1971, հ. Ա, էջ 176: Արբելայում ևս ստեղծվել էր քաղաք-պետություն:

⁴ E. Herzfeld, The Persian Empire, „Studies in geography and ethnography of the ancient Near East“, Wesbaden, 1968, p. 231.

⁵ S. Smith, Early history, p. 134.

⁶ «Նուրիների բնակեցրած տերիտորիան շումերերեն կոչվում էր Սուրիթ, իսկ քաղաքներն՝ Սուրարտու կամ Շուրարտու: Մ. թ. ա. II հազարամյակի և I հազարամյակի սկզբների գրավոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում են շուբարեցիներ: Այս անունը պահպանվել էր և հին հայկական պատմական Աղձնիք գավառի Շուպրիա (կամ թերևս ավելի ճիշտ՝ Շուրբիա) անվան մեջ: Ավելի ուշ շրջանում, մ. թ. ա. VII—VI դդ. «Սուրարտու» էր կոչվում Հյուսիսային Միջագետքի այն մասը (Արևմտյան Խարուր գետի վերին հոսանքի շրջանը), որտեղ նախապես գրտնջվում էր Խուրի-Միտանի վաշտուգանն մայրաքաղաքը: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 147—148:

⁷ «Ուրբիլումը», «Արբա իլում» և կամ «Արբելա» անունը ո՞ր լեզվից կամ ո՞ր ժողովրդից է գալիս, դժվար է ասել, արդյո՞ք մինչ շուբարեցիները այնտեղ ապրող բնիկ ցեղերն են այդ անունը տվել քաղաքին, հայտնի չէ, և դժվար է ասել՝ ինչ-որ իմաստ ունեցնել է, թե ոչ. միակ ենթադրությունը, որ կարելի է ասել, այն է, որ կապ պետք է ունեցած լինի ինչ-որ աստծու անվան հետ, որովհետև այդ ժամանակներում կառուցված քաղաքների անունները, ինչպես օրինակ՝ Նինվեն, Աշուրը, Ուրը աստվածների անուններ են եղել:

⁸ S. Smith, Early history, p. 134.

լան ու նրա շրջակայքը նվաճելուց հետո այն միացրել է իր կայսրությանը քանի որ, ոչինչ չգիտենք, բայց նույն այդ արձանագրությունից պարզվում է, որ նա պատերազմական գործողությունները շարունակել է իր թագավորության 44—46-րդ տարիների ընթացքում (այսինքն 2233—2231 թթ. մ. թ. ա.) և իր իշխանությունը վերջնականապես ամրացրել այս վայրերում⁹:

Որքան էլ սակավ լինեն տեղեկությունները, սակայն մի բան պարզ է՝ Շուպրի և նրա հաջորդ Պուր Սինի գերիշխանության տարիներին Միջագետքը բաժանվել էր երկու մասի՝ հյուսիսայինի և հարավայինի: Հյուսիսայինը առանձին ամբողջություն էր և իր մեջ էր ընդգրկում Արբելայի դաշտավայրը մինչև Նինվե և, հավանաբար, այս ֆաղաֆն էլ մտնում էր նրա մեջ: Հարավայինը նույնպես առանձին ֆաղաֆական միավոր էր և ենթակա էր Ուրի թագավորության¹⁰:

Ուրեմն, մեզ հայտնի առաջին վերաբնակիչները՝ շուբարեցիները, Արբելա ֆաղաֆն ու նրան շրջապատող դաշտավայրը նվաճելուց հետո շարժվում են առաջ: Թե ինչպիսի դիմագրություն են ցույց տվել թշնամի բանակներին այս վայրերում ապրող տեղաբնիկները, չգիտենք, սակայն, եթե նկատի ունենանք Արբելայի բնական ամրությունները, կարող ենք ենթադրել, որ նրանց միջև ուժեղ մարտեր են տեղի ունեցել, բայց ի վերջո հաղթել են շուբարեցիները, որոնք Արբելան գրավելուց հետո, անկասկած, առաջացել են դեպի Մեծ Զար ու Տիգրիսի արևելյան ափը: Թեև իրենց առաջխաղացման ժամանակ Նինվեն գրավելու մասին ուղղակի տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն բարբելական սույն տախտակից (XXIII, C) իմանում ենք, որ այս մեծ ֆաղաֆը Ասորեստանի թագավորներից Սինախերիբի (705—681 թթ.) ժամանակ էլ դեռ իր համբավն ու հզորությունը չէր կորցրել. Նինվեն և Կակդինը նրավանված են եղել Շուպրի կողմից¹¹:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Դեպի Արբելա և նրա շրջակայքը արշավել է նաև ասորեստանյան արքաներից Շամշի Ադադ Ա-ն (1812—1780 թթ.): Նրանից մեզ հասած հուշատախտակի մի կտորի վրա, որը այժմ պահպանվում է Լուվրի թանգարանում, նկարագրված է այդ արշավանքը: Հետ այս տախտակի, արքան իր բանակով շարժվում է նախ դեպի հարավ և ապա՝ դեպի հյուսիս՝ Արբելա, որը գտնվում էր Աշուրից հյուսիս-արևելք՝ 68 մղոն հեռավորության վրա: Այս վկայության համաձայն, Շամշի Ադադ Ա-ն իր արշավանքը սկսել է Աշուրից և ոչ թե Նինվեից: Բացի այդ, իմանում ենք, որ արդեն Արբելան, Արաբիան կամ Քերքուքը մտել էին Ասորեստանի տիրապետության մեջ: Այս մասին տե՛ս E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 210.

¹¹ S. Smith, Early history, p. 134.

Այսպես, «մ. թ. ա. XIX—XVIII դդ. Միջագետքի և Ասորիսի հյուսիսում ամենահզոր պետությունն է դառնում Աշուրը: Տիգրիս գետի վրա իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում Շամշի Ադադ Ա-ն՝ թագավոր տիտղոսով և ժամանակավորապես իր գերիշխանությանը ենթարկում արևմուտքում Եփրատի և արևելքում՝ Զագրոսի միջև ընկած ողջ տերիտորիան: Սակայն նրա մանվանից շատ շանցած, նախ Եփրատի միջին հոսանքի շրջանը, այնուհետև՝ Աշուրը և նրա հարևան ֆաղաֆները (օրինակ Նինվեն) հարկադրված են լինում ենթարկվելու Բաբելոնի Համմուրաբի թագավորին»¹²:

Այս ժամանակ է, որ սեմական, աֆադական ցեղերը Բաբելոնի շրջակայքից շարժվում են դեպի հյուսիս ու բնակություն հաստատում Տիգրիսի ափերին: Շատ շանցած Տիգրիսի արևելյան մասից և էլամի հյուսիսից հարձակվում են կասիտական ցեղերը և իրենց տիրապետությունը հաստատում այս վայրերի վրա: Սակայն նրանց տիրապետությունը կարճ եղավ. աֆադական կամ ասորական ցեղերը միավորվելով կարողացան կասիտական լուծը թոթափել և Տիգրիսի արևելյան ափին պահպանել իրենց ինֆուրույնությունը: Քաջ և պատերազմասեր կասիտները, հակառակ դրան, իրենց գերիշխանությունը տարածեցին Տիգրիսից արևելք՝ Համադանի Ալվանի անցքերի վրա և Բաբելոն և Համադան հանապարհից սկսած մինչև հարավ, Սուզայից (Շուշից) ոչ հեռու հոսող Եվրատու գետը¹³: Կասիտները այս ամբողջը նվաճելուց հետո, մ. թ. ա. 1740 թ. հասկացան, որ այս երկու տարբեր մասերը, տարբեր այս ցեղերն ու ժողովուրդները ավելի հեշտ կառավարելու և նրանցից մի հզոր ուժ ստեղծելու համար, անհրաժեշտ էր բոլորին միավորել տևտեսական, ֆաղաֆական ու մշակութային մի ամբողջության մեջ¹⁴: Նրանց այս միջոցառումները պատճառ դարձան, որ Բաբելոնից ու նրա շրջակայքից բազում սեմական ցեղեր նորից գաղթեն ու բնակություն

¹² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 181:

¹³ E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 40.

¹⁴ «Մի շարք մանր քաղաք-պետությունների նվաճման և միավորման հետևանքով մ. թ. ա. XVI դ. Արևմտյան հարավ-արևելքի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հյուսիսային Միջագետքում, ստեղծվեց Միտաննի թագավորությունը՝ վաշտուգանն մայրաքաղաքով: Թեև նրա թագավորները, հավանաբար հնդիրանական անուններ էլ էին կրում, բայց կենցաղում օգտագործում էին խորրիերները, իսկ պաշտոնական շրջաններում՝ նաև քրեդեքները և սեպպարի քրեդեքական սիստեմը: Հավանաբար, «Նուրիի» և «Միտաննի» տեր-միտանները խեթերն օգտագործել են որպես նույնանիշներ:

Միանգամայն հավանական է, որ Միտաննի ազդեցությունը տարածվել է Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած շրջանների վրա, ներառյալ Բոհատան և Մեծ Զար գետերի հովիտները: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 182:

հաստատեն հյուսիսային շրջաններում, այսինքն՝ Աշուրի երկրում: Ինչպես ասացինք, հյուսիսում հաստատված աֆադական ցեղերը Տիգրիսի արևելյան ափին ստեղծել էին իրենց պետությունը, որը հայտնի էր Աշուրիստան կամ Ասորեստան անունով: Ինչպես հետո կտեսնենք, տարբեր ժամանակներում «Ասորեստան» անունը ունեցել է տարբեր նշանակություն: Աշուրների ստեղծած այս պետությունը Բաբելոնից եկած սեմական նոր գաղթականության շնորհիվ ավելի ամրապնդվեց և կարողացավ ոչ միայն ետ մղել կասիտների նվաճողական ուժերը, այլև՝ դառնալ հզոր աշխարհակալ մի պետություն¹⁵:

Կասիտները երկար ժամանակ իրենց տիրապետության տակ պահեցին Բաբելոնը, սակայն հզորացող Ասորեստանը սկսեց նեղել կասիտներին, որոնք, ի վերջո, պարտվեցին ու իրենց տեղը զիջեցին ասորեստանցիներին: Մ. թ. ա. 1275 թ. Ասորեստանի թակուլ-տի-նիեթր Ա քաղաքը նվաճեց Բաբելոնը և վերջ տվեց կասիտների տիրապետությանը¹⁶: Քաղաքական ասպարեզից դուրս եկած կասիտները աստիճանաբար ձուլվեցին Բաբելոնում և նրա շրջակայքում ապրող ցեղերի հետ: Դրանց փոխարեն ֆաղափական բեմ բարձրացավ մինչ այդ երկրորդական նշանակություն ունեցող Ասորեստանյան պետությունը, որը մ. թ. ա. XIII դ. սկսած մինչև Նինվեի կործանումը (մ. թ. ա. 612 թ.) մնաց Արևմտյան Ասիայի ամենահզոր պետությունը և արևելքի ժողովուրդների ֆաղափական տնտեսական ու մշակութային պատմության վրա դրեց իր կնիքը:

Ճիշտ է Թիգլաթ-Պալասար Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 1120—1100 թթ.) ասորեստանցիները ֆաղափական ասպարեզում որոշ հաջողությունների հասան և նվաճելով տերության հյուսիսային սահմանները ևս, հասան մինչև Վանա լճի հարավային մասերը¹⁷: Սակայն նրա մահից հետո, երկիրը սկսեց անկում ապրել, որովհետև ոչ միայն նվաճված ժողովուրդներն ու ցեղերը, այլև սոցիալական ծանր պայմաններում ապրող ըստըուկներն ու ցածր խավի ներկայացուցիչները, իրենց հաճախակի ելույթներով թուլացնում ու ջլատում էին երկրի միասնությունը: Դրան նպաստում էին նաև զանակալական կոիվներն ու ներքին հակասությունները: Այդպես շարունակվեց մինչև մ. թ. ա. 885 թ., երբ Աշուր-Նասիրապալը ոչ միայն վերականգնեց կայսրության նախկին փառքը,

այլև նոր ժողովուրդներ նվաճելով հասավ մինչև Հրեաստան: Նա, Սալմանասար Ա-ի օրինակին հետևելով, իր պետության մայրաքաղաքը տեղափոխեց այս անգամ Աշուրից¹⁸ մոտ 60 կմ դեպի հյուսիս՝ Կալախ (Նեմուդ) և այնտեղ սկսեց մեծ շինարարություն¹⁹: Մեզ հասած մի արձանագրության մեջ նկարագրված են նրա արշավանքները դեպի Հյուսիս ու Արևելք, դեպի Արևմուտք և Հարավ: Այդ նկարագրությունից երևում է, որ Աշուր-Նասիրապալը ձգտում էր նվաճել ամբողջ աշխարհը: Սակայն նրա հաջողությունների օրոք, համարյա երկու դ. (1100—900 մ. թ. ա.), Ասորեստանի ֆաղափական կյանքում անկում է նկատվում: Ներքին խռովությունները, ապա Հյուսիսային Արաբիայից գաղթող արաբական և Ասորիքի դաշտերից դեպի Միջագետք ու Ասորեստան շարժվող արամեական ցեղերը սկսեցին նշում գործադրել և նույնիսկ ստիպել, որ ասորեստանցիները ետ ֆաշվեն իրենց նվաճած որոշ երկրներից²⁰: Ամեն ինչ փոխվեց, երբ Սալմանասար Բ-ն (մ. թ. ա. 860—825 թթ.) զան բարձրացավ: Մեզ հասած մենաֆար արձանագրության մեջ նկարագրված է, թե ինչպես նրան հաջողվել է հարևան փոքր իշխանություններն ու ֆաղափ-պետությունները, որոնք ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել, իր գերիշխանության տակ առնել, այսինքն՝ նվաճել: Այս արձանագրության մեջ նկարագրված է նաև այն արշավանքը, որ նա կազմակերպել էր իր տերության հյուսիսային սահմանների վրա: Նա նշում է. «Գիլգանից»²¹ ես մեկնեցի Շիլայա՝ Հուրուշիկայի ամրոցներից մեկը և առաջացա, պաշարեցի և գրավեցի ֆաղափ և կոտորեցի ռազմիկներից շատերին և երեք հազար գերիների և նրանց բազում եղևներն ու ոչխարները, ձիերն ու ցուլերը տարա իմ Աշուր ֆաղափը: Ան-

¹⁵ Աշուր անունը արտասանվել է նաև Աշիր ձևով և այն կարող էր նշանակել, կամ ավելի ճիշտ՝ լինել երկրի, քաղաքի կամ աստծո անուն: Եվրոպացի պատմաբաններից է Քիեզը այդ բառը թարգմանել է «բարեբար», «գլխախրտ»։ զա ենթադրել է տալիս, որ «Աշուրը» կարող էր նախապես լինել ինչ-որ աստծո անուն և միայն հետագայում է այն ստացել երկրի, քաղաքի իմաստ: Այս ենթադրության օգտին է խոսում հին արձանագրություններում եղած հետևյալ արտահայտությունը՝ «Աշուրի քաղաք»: Նույնը տեսնում ենք Նինվե անվան մեջ. նախապես եղել է Նինա անունով գետի աստված, որն ունեցել է ձկան նմանություն: Այս մասին տե՛ս S. Smith, Early history, p. 102.

¹⁹ A. Harrison, A guide, p. 5.

²⁰ R. F. Harper, Assyrian and Babylonian literature, New York, 1904, p. LXVIII.

²¹ Հավանաբար իրզանն է: Մեծա Իշայր գաւառ-Մոկաց նահանգի 2-րդ գավառը 250 կմ² տարածությամբ, այժմ կոչվում է իրզան և ընդգրկում է Կեցան գավառի մեծ մասը: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 70:

¹⁵ A. Harrison, A guide to the Babylonian and Assyrian antiquities, London, 1908, p. 5.

¹⁶ A. Harrison, A guide, p. 5.

¹⁷ Թիգլաթ-Պալասար Ա-ի թագավորության տարիներին Արևմտյան Ասիայի բոլոր առևտրական ճանապարհները ընկան ասորեստանցիների գերիշխանության ներքո:

ծիտից²² անցնելիս մաս Արբելայի վերևում՝ Քիրրուրի անցքերը»²³:

Ինչպես երևում է արձանագրությունից, Արբելան ու նրա շրջակայքը Ասորեստանյան կայսրության մի մասն էին կազմում և իրենց աշխարհագրական դիրքով, ճանապարհներով կարևոր դեր էին խաղում ասորական բանակների դեպի հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք տեղաշարժերի ժամանակ: Քե ովքեր էին կառավարում և ինչ ձևով՝ ղրբախտաբար հայտնի չէ, սակայն ասորական արձանագրություններից եզրակացնում ենք, որ ասորեստանյան թագավորները նվաճված երկրներում կամ ֆաղափներում կառավարիչ էին նշանակում զորավարներից մեկին կամ տեղաբնիկ այնպիսի անձնավորությունների, որոնք իրենց հավատարմությամբ ու ֆաշությամբ վստահություն էին ներշնչում, որովհետև փաստերը վկայում են, որ Արբելայի կառավարիչները երբեմն մասնակից են եղել Ասորեստանի գերիշխանության դեմ կազմակերպված մի շարք ապստամբական շարժումների, որոնց նպատակն է եղել անջատվել Ասորեստանից ու ինքնուրույն պետություն դառնալ: Եման փոփոխությունները, բնական է, հիմնականում կազմակերպում էին երկրի ներսում գոյություն ունեցող բարձր խավի ներկայացուցիչները, որոնք ձգտում էին իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը:

Ասորեստանյան արձանագրության Շամշի-Ռամմանի մեզ հասած (825—812 թթ. մ. թ. ա.) մի արձանագրությունից իմանում ենք, որ Սալմանասար Բ-ի թագավորության օրոք ապստամբել էին 27 տարբեր իշխանությունների կամ ֆաղափների բնակիչներ, և Շամշի-Ռամմանը ներշնչում է այդ ապստամբությունը: Կարևոր մեզ համար, անշուշտ, այն է, որ ապստամբած ֆաղափների մեջ էր նաև Արբելան, որը հիշատակված է «Արբա-իլու» ձևով²⁴: Արբելայի շրջակայքը այս արձանագրություններում երբեմն անվանվում է նաև «Ջարի վերևի աշխարհամաս» և կամ «Ջարի շրջակա երկրամաս»²⁵: Այդպես են գրել հատկապես, երբ նկարագրել են բանակների տեղաշարժերը:

Այս արձանագրություններում եղած վկայությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ երկու Ջարերի միջև ընկած աշխարհամաս-

²² Խոսքը Անձիտ դավառի մասին է. «Ասորա-բաբելական Ensaitu, հուն. 'Ανζιτηνών, քյուլոզ. Χανζιτ, լատ. Anzetena. Չորրորդ Հայրի 6-րդ գավառը՝ 3,825 կմ² տարածությունը, գրավում էր Պարթերի դաշտի հիմնական մասը: Այս գավառում էին գտնվում Անձիտ, Հոսերեղ, Մովր և այլ ամրությունները»: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 36:

²³ R. F. Harper, Assyrian, p. 41.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 45:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 29, 41:

ում այդ շրջանում առանձին պետական իշխանություն չէր ստեղծվել դեռ, այլ՝ կար Արբելայի ֆաղափ-պետությունը, որի իշխանությունը տարածվում էր նաև իր շրջակայքում ապրող տարբեր ցեղերի վրա²⁶:

Արբելան, ինչպես ասորական արձանագրություններն են ցույց տալիս, ասորեստանյան տիրապետության, հատկապես VIII—VI դդ.²⁷, մասնավորապես Սինախերիբի և նրա հաջորդ՝ Ասարհադդոնի ժամանակ, իր ծաղկումն է ապրում: Իսրայելից ու Փյունիկյան այլ ֆաղափներից բերված բազմազան գերիներից շատերը հաստատվում են այս մասերում, որը, բնականաբար, օգնում է և՛ առևտրի, և՛ տնտեսության վերելքին: Աշխուժանում է նաև ֆաղափ մշակութային կյանքը, և Արբելայի Էլտար աստվածունին առաջնակարգ նշանակություն է ստանում: Այդ ժամանակներից ի վեր, ասորեստանյան արձանագրությունները կարևոր մի որոշում կայացնելիս կամ ռազմական մի կարևոր արշավանքի պատրաստվելիս, զիմում էին Արբելայի աստվածունին և նրա կամքը հարցնում: Իշտար աստվածունու պատգամները ֆուրմերի միջոցով տեղեկացվում էին առ-

²⁶ Եվրոպացի պատմաբաններից Ամիթը այսպես է գրում այդ մասին. «Հյուսիս-արևմուտքում արամեացիները պահպանում էին իրենց լեզուն և սովորույթները, բայց նրանք ընդունեցին այն և օգտագործեցին կատարելագործելով իրենց դոսած քաղաքական կազմակերպությունը, որը և նրանք մեծացրին ու դարձրին ընթացքում ամբողջացրին: Հարավ-արևմուտքում նրանք շատ բան կորցրին իրենց լեզվից ու սովորույթներից, սակայն պահպանեցին քաղաք-պետությունները, որոնք դեռևս Բաբելոնյան կայսրության հիմքն էին»: Տե՛ս S. Smith Early history, p. 312: Այն մասին, որ երկու Ջարերի միջև ընկած տարածությունում դեռ պետական առանձին իշխանություն գոյություն չուներ, վկայում է նաև Սալմանասար Բ-ի որդի Սարգոնից (720—705 թթ.) մեզ հասած արձանագրությունը, որտեղ նա ասում է, որ շիր թագավորության 8-րդ տարում Գուզու (Քամուզ) ամսում մեկնելով իր մայրաքաղաք Կալխուից, անցնում է Վերին և Ներքին (Մեծ և Փոքր) Ջարերից, կտրում է Քուլլար լեռը և իջնում Մուժրի դաշտավայրը:

Հալտնի պատմաբան Ն. Ադոնցը իր «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ կանգ է առել այս արձանագրության վրա: Նա ցույց է տվել, որ «Քուլլար լեռը իր ստեղծող պահպանել է մինչև օրս և կոչվում է «Քուլլար դաղ»։ Լեռը գտնվում է այն ժամանակ, որն անցնելով Ջարոսյան լեռնաշղթան, կազմում է Փոքր Ջարը: Իսկ Մուժրի դաշտը՝ Ալտաի շրջանը, կլինի Ջարոսի ստորոտին: Քուլլարը տեղագրում են Լուրմու կամ Ջամու աշխարհամասում»: Տե՛ս N. Adonz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. 100.

²⁷ Պատմությանը հայտնի է, որ ասորեստանցիները միշտ էլ փորձել են անցնել Արարտուի սահմանը և այդ փորձերը եղել են Ջարի (Մեծ Ջարի) դաշտավայրից կամ Ֆիզրիսի ակունքներից, այնպես որ Ուրարտուն ստիպված է եղել իր հարավային սահմանը ուժեղացնել Ուրմիա լճի կամ Մանայի կողմից, որովհետև դեպի Ջարի դաշտավայր տանող ճանապարհը մնում էր որպես Ուրարտուի ամենամեծ ամրությունը: Տե՛ս N. Adonz, Histoire d'Arménie, p. 232.

ֆային: Մեզ են հասել, օրինակ, Ասարհադդոն (681—668 թթ.) արձանի նման հարցումների ութ պատասխանները, որոնք **գրված են այնպիսի ռոնով, որ վնասվածություն ու ինքնավատահություն են ներշնչում արձանին**²⁸:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ աստվածություն էր Իշտարը: Մասնագետները, ուսումնասիրելով ասուրաբարելական կրոնը, եկել են եզրակացության, որ այն իր հիմքում բնապաշտական է և իր պանթեոնում բազում աստվածություններից ունեցել է որոշ առաջնակարգ նշանակություն ունեցող աստվածներ: Դրանցից մեկը Իշտարն էր, որը ասուրեոտանյան տիրապետության մեջ մտնող համարյա բոլոր ֆաղաֆներում, մանավանդ Աշուրում, Երեսուրում, Նինվեում և հատկապես Արբելայում, ունեցել է իր պաշտամունքին նվիրված հատուկ տաճարներ²⁹, որոնք տերության ֆաղաֆական կյանքում խաղացել են ուրույն և կարևոր դեր:

Իշտարը սկզբում եղել է միայն բեղմնավորության աստված, սակայն հետագայում նրան վերագրվել են սիրո և պատերազմի աստծո հատկանիշները ևս: Վերջին հատկանիշը, նրա՝ պատերազմի աստված լինելու պարագան, երևան է գալիս ավելի ուշ, մոտավորապես մ. թ. ա. VIII—VII դդ., երբ ասուրեստանյան արձանները, վերականգնելով իրենց երկրի հզորությունը, նորանոր նվաճումներով մեծացնում էին իրենց տիրակալության սահմանները: Այդ պարզ երևում է Սինախերիբի (մ. թ. ա. 705—681 թթ.) և Ասարհադդոնի (681—668 թթ.) ժամանակներից մեզ հասած արձանագրություններից, մանավանդ Ասարհադդոնի պատգամներից: Իշտար աստվածուհու պատերազմի աստված հռչակվելուց նպաստում է, մեր կարծիքով, այն հանգամանքը, որ Արբելայի Իշտար աստվածուհու տաճարին կից գործող աստղադիտարանը սկսում է երկրի ներսում մեծ համբավ ձեռք բերել, անկասկած, այնտեղ գործող շնորհա-

լի, գուցե նաև իրենց գործին գիտակ մի շարք ֆուրմերի շնորհիվ, որոնք իրենց աստղադիտական կարողություններով որոշ կանխագուշակումներ էին կատարում: Այդ էլ, հավանաբար, պատճառ է դառնում, որ արձանները պատերազմական արշավանքների նախապատրաստվելիս դիմեն Արբելայի Իշտար աստվածուհուն:

Թե ե՞րբ է սկսել գործել Արբելայում Իշտար աստվածուհու տաճարին կից այդ աստղադիտարանը, տեղեկություններ չունենք: Մեր ձեռքին է միայն Նինվեի պեղումներից հայտնաբերված մի կավե տախտակ (№ 63), որի վրա պահպանված է Արբելայի աստղադիտարանի ավագ աստղաբաշխ՝ Իշտար-Նատին-ապլի մի հաղորդումը, որն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Թագավորին իմ Տիրոջ, ֆո ծառա Իշտար-Նատին-ապլը, Արբելայի աստղաբաշխների մեծն [ասում է]. ողջույն բազավորին՝ իմ Տիրոջ. բող նաբուն և Մարդուր և Արբելայի Իշտարը բարեգույք լինեն իմ Տիրոջ՝ թագավորին: Մենք հսկեցինք 29-րդ օրը: Երկինքը ամպոտ էր, և մենք չկարողացանք տեսնել լուսինը. [բվագրված է] Բել-Խառանի-Շադրայի անվանառության ամպի մեկին»³⁰:

Համենայն դեպս, աստղադիտարանի գոյությունը Արբելայում վկայում է այն մասին, որ Արբելան այն ժամանակ ունեցել է տնտեսական բարձր մակարդակ, որ կարողացել է ստեղծել գիտության՝ նման մի խոշոր կենտրոն:

Արբելայում և նրանից ոչ շատ հեռու գտնվող վայրերում տնտեսական ու ֆաղաֆական կյանքի աշխուժացմանը նպաստում են ոչ միայն նվաճված երկրներից բերված հարստությունները, բազմաճաշար գերիների տեղափոխումն ու վերաբնակեցումը, այլև ցեղային այն տեղաշարժերը, որոնք նոր թափ էին ստացել VIII դ. սկզբներին³¹: Այսպես, Թիգլաթ Պալասար Գ-ի (745—727 թթ.) թագավորության 737 թ. արամեական ու գուրումու ցեղերը առաջ շարժվելով նվաճում ու բնակություն են հաստատում Արբելայից ոչ հեռու Բեյթ Դարմայում ու նրա շրջակայքում, որը, ինչպես հետո կտեսնենք, Սասանյանների օրոք, որոշ ժամանակ միացված է եղել Արբելայի նահանգին և այդ պատճառով էլ մտել

³⁰ A. Harrison, A guide, p. 61.

³¹ Սովետական պատմաբաններից Ի. Դյակոնովը իր աշխատության մեջ ցույց է ցուցնում, որ արամեական ցեղերը, դեռ դրանից դարեր առաջ, այս կողմերը գաղթել ու նուստիսի փոքր իշխանություններ էին հիմնել: Տե՛ս Ի. Դյակոնով, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, стр. 151.

²⁸ Բերում ենք մի քանի օրինակ պատգամներից. «Ասարհադդոն, թագավոր ամենայն երկրի, մի վախեցիր այն զրպարտությունների համար, որ նա քո դեմ էր հարուցել, և նրան սակու ևմ, որ ևս նրան չեմ պաշտպանելու: Քո թշնամիները վայրի վարազի նման... Սիմանու բերանով ցիրուցան են լինելու քո ոտների առաջ: Ըս մեծ Տիկինն ևմ, ևս Արբելայի Իշտարն ևմ, որը քո թշնամիներին քո ոտների առաջ է նետելու», 3-րդ պատգամից. «Ըս հրեվելու ևմ Ասարհադդոնի հետ՝ թագավորի, ուրախացիր ով Արբելա» և այլն: 6-րդ պատգամից. «Ըս Արբելայի Իշտարն ևմ, ով Ասարհադդոն, Ասորեստանի արքա, Նինվեի, Քալախի և Արբելայի հետ երկար օրեր, հավերժ տարիներ ևմ շնորհելու իմ արքա Ասարհադդոնին»: Այս ութ պատգամները գտնված են մի մեծ կավե տախտակի վրա, որի միայն 2/3 մասն է պահպանված: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս R. F. Harper, Assyrian, pp. 414—419.

²⁹ G. Contenau, La civilisation d'Assur et de Babylone, Paris, 1937, p. 85.

է Արբելայի մետրապոլիտոսը ենթակապոսական թեմի մեջ: Բեյք Գարման կամ Գարամեան արարներին հայտնի էր Բայարմա անունով: Այսօր էլ Քերհուֆի մոտակայքում կա մի տեղ, որը կոչվում է Բեգերմա³²: Համենայն դեպս այդ ժամանակներից հայտնի է դառնում նաև Քերհուֆ ֆաղաֆը³³:

Սեզ հասած արժեքավոր ասորական աղբյուրներից «Քարֆա-դր-բեյք-Սլոխի պատմությունը» գրքում կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Բեյք Գարմայի ֆաղաֆական կյանքում տեղի ունեցած այս փոփոխությունների մասին և մահավանդ Քերհուֆ ֆաղաֆի շինության, զարգացման ու ծաղկման վերաբերյալ:

Այս ասորական աղբյուրների տվյալների համաձայն, Քերհուֆ ֆաղաֆը հիմնել է Ասորեստանի արքաներից՝ Սարգոնը (մ. թ. ա. 722—705 թթ.) կամ, ինչպես նույն այս բնագրի ուսումնասիրողն ու թարգմանիչը ենթադրում է, այն հիմնադրել է մի այլ արքա՝ Ասարհադդոնը, Սինախերիբ արքայի որդին: Ճիշտ է, այս պատմությունը կամ ժամանակագրությունը շատ ուշ է գրի առնվել (հավանաբար մեր թվականության VI դարում), սակայն հավատացած ենք, որ այս աղբյուրի հեղինակը իր ձեռքին ունեցել է հին ժամանակներից եկած վկայություններ ու փաստեր, և նրա հաղորդումը ունի պատմական հիմք ու արտացոլում է վերոհիշյալ ցեղերի այս վայրերում վերաբնակություն հաստատելու փաստը³⁴:

Այս տեղաշարժերի վրա կանգ ենք առնում, որովհետև, Արբելայում և նրա շրջակա երկրամասերում կամ գավառներում մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակից սկսյալ տարբեր ժամանակներում եկել ու բնակություն են հաստատել տարբեր ցեղեր ու ժողովուրդներ: Մասնագետները զրժվարանում են պարզել, թե ովքե՞ր են եղել տեղաբնիկները կամ առաջին բնակիչները³⁵: Համենայն դեպս այստեղ բնակություն հաստատած տարբեր ցեղերը մ. թ. ա. VIII դ. սկսում են միավորվել և հարմար առիթներով նույնիսկ ապստամբվել Ասորեստանյան կայսրության դեմ:

³² E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 152.

³³ Նույն տեղում: Իր այս ուսումնասիրության մեջ հեղինակը հիմնվելով հին աղբյուրներից՝ Սոլլատարի նամակի վրա, Արրապիա քաղաքը նույնացնում է Քերքուքի հետ: Ընթացում է, որ այն արամեական Քարթա-դր-Բեյք-Սլոխի կրճատված ձևն է:

³⁴ Н. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье, Москва-Ленинград, 1956, стр. 37—49, 138.

³⁵ S. Smith, Early history, p. 60.

Այդ միավորումն ու ապա կազմակերպված ապստամբությունները տեղի էին ունենում ասորեստանցիների տնտեսական ու ֆաղաֆական ծանր լծի հետևանքով³⁶: Ինչպես վկայում են փաստերը, Սարգոնի թագավորության վերջին տարիներին «Հյուսիսային Միջագետքի, Տիգրիսի վերին հովտի, ներառյալ Արբելայի դաշտի բնակիչները, Տիգրիսի արևելքից մինչև Քերհուֆի հարավը ստիպված եղան, ապստամբության ներշնչումից հետո, ճանաչել Սարգոնի գերիշխանությունը»³⁷: Հետագայում, նորից ապստամբական գործողություններ սկսվեցին Սարգոնին հաջորդած Սենխերիբի (705—681 թթ.) և ապա նրա հաջորդ՝ Ասարհադդոնի ժամանակ³⁸: Ապստամբական այս գործողությունները, ներքին խռովություններն ու ստրկական շարժումները խախտեցին ասորեստանյան հզոր կայսրության հիմքերը, և ի վերջո, Բաբելոնի կառավարիչ Նաբոպալասարը դաշնակցելով մեդացիների հետ՝ արշավեց Նինվեի վրա մ. թ. ա. 612 թ., կործանեց այն, վերջ տվեց Ասորեստանյան կայսրությանը: Ասորեստանի վերջին արքա Սին-Շար-Իշուն փախավ Խառան ֆաղաֆը: Այսպես կայսրությունը բաժանվեց երկուսի: Ասորեստանը, այսինքն՝ Աշուրական թագավորությունը, ընկավ մեդացիների գերիշխանության ներքո, իսկ Բաբելոնը՝ Նաբոպալասարի: Այսպիսով, վերականգնվեց բաբելոնյան նոր կայսրությունը³⁹: Բաբելացիները շարունակեցին ասորեստանցիների նույն ֆաղաֆականությունը: Նրանց կողմից գործադրված ներշնչումները, իրենց ենթակա իշխանություններին ու ժողովուրդներին ստիպում էին, որ նրանք զույս բարձրացնեն և ընդլզեն այս անգամ բաբելացիների դեմ: Ճիշտ է, բաբելացիները փայլուն հաջողություններ ունեցած Նաբուգոդոնոսոր Բ-ի (604—561 թթ.) ժամանակ, որը երկու անգամ (596 և 587 թթ.) գրավեց Երուսաղեմը, բազում հրեա ու եգիպտացի գերիներ տեղափոխեց իր երկիրը և իր մայրաքաղաք Բաբելոնը դարձրեց նարաբապետական հուշարձաններով հարուստ մի ֆաղաֆ: Սակայն այդ ֆաղաֆական հաջողությունները երկար չտևեցին, որովհետև ակեմենյան թագավոր Կյուրոսը մ. թ. ա. 539 թ. վերջ տվեց բաբելոնյան այս թագավորությանը. մինչ այդ նա արդեն նվաճել էր մեդացիների երկիրը⁴⁰:

Այս ժամանակներում Արբելան և նրա շրջակայքը, ընդհանրապես

³⁶ R. F. Harper, Assyrian, pp. 68—79.

³⁷ S. Smith, Early history, p. 94.

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ A. Harrison, A guide, p. 10.

⁴⁰ G. Contenau, La civilisation d'Assur, p. 48.

Հյուսիսային Միջագետքը, ընկել էին մեղացիների գերիշխանության ներ-
քա և կազմել «Միջագետքի սատրապության մասը»⁴¹: Փաստորեն, Աֆե-
մենյան տիրապետության հաստատումով այս երկրների ֆաղափական
կյանքում առանձին փոփոխություն տեղի չէր ունեցել, փոխվել էին
միայն տերերը: Այս փոփոխությունը, սակայն, իր հետ բերել էր կա-
ռավարման մեֆենայի կատարելագործում⁴², այսպես՝ Դարեն Ա-ի քա-
ղաքական տարիներին, տնտեսության ու հարկային սրտեմների
ուժեղացումը, արքայական իրավունքների ընդլայնումն ու քաղաքակա-
կան իշխանության կենտրոնացումը հնարավոր դարձրին, որ Աֆեմեն-
յան սարկատիական կարգերը ավելի բարձր ու ամուր հիմքերի վրա
դրվեն, ի վնաս նվաճված ժողովուրդների և հասարակության ննջված ու
ցածր խավերի: Տնտեսության մեջ առանձնապես զարգանում էին առև-
տրական, մանավանդ միջագային առևտրական հարաբերությունները,
որոնք աշխուժացել էին ճանապարհների ապահովության և նոր շուկա-
ների կազմակերպումով: Այդ աշխուժացմանը նպաստում էին հատկա-
պես արամեական ցեղերը, որոնք իրենց ֆարավաններով հեռավոր
ճանապարհորդությունների էին գնում կայսրության համարյա բոլոր
սահմանները և իրենց հետ տանում առևտրի համար անհրաժեշտ ապ-
րանքներ: Արամեական ցեղերի առևտրական լայն գործունեության
շնորհիվ արամեները սկսեց շուկաներում, ապա տարբեր ժողովուրդ-
ների հարաբերությունների մեջ տիրապետող դառնալ: Եվ, իսկապես,
Աֆեմենյանների օրոք և նրանցից հետո, երկար ժամանակ արամեները
դարձավ միջագային լեզու: Անշուշտ, առևտուրը, տնտեսության զար-
գացումը և առևտրական հարաբերությունները որոշ վերելք ապրել
էին մարերի տիրապետության ժամանակ: Սակայն մարական պե-
տությունն էլ, որը կազմված էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման
տարբեր մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդներից ու ցեղերից,
որոնց միջև միասնություն չկար, չդիմացավ ներքին հակասություն-
ներից առաջացած երկպառակություններին, և արտաքին ազդակների
ազդեցության ներքո արագացավ նրա անկումը: Քաղաքական ասպարեզ
իջան, ինչպես ասացինք, Աֆեմենյանները: Մարերին վերջին հարվածը
տվեց Պերսիս երկրի (Պարս) քաղաքը Կյուրոսը, որը վերջնականա-
պես հաղթելով մարերի Աստիագես քաղաքին, մ. թ. ա. 550 թ. հիմնել
էր Իրանի Աֆեմենյան տերությունը⁴³:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴² A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 15.

⁴³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 444:

Կյուրոսը նվաճել էր նաև Արբելան ու նրա շրջակայքը: Նրա այս
պատերազմական գործողությունների մասին արձանագրություններից
մեկում կարդում ենք. «[Ապրիլին], Պարսուի քաղաքը Կյուրոսը հա-
վաքեց իր բանակները և անցնելով Տիգրիսը մտավ Արբելա»⁴⁴, այն
նվաճելով նա առաջանում է ու Գուսիումի կառավարիչ Գոբրիասի հետ
մտնում Բաբելոն⁴⁵. այս հաղթանակները նրան մեծ համբավ բերեցին և
դրանից հետո նա ինքն իրեն անվանեց այսպես. «Ես Կյուրոսս՝ աշխար-
հի քաղաք, մեծ քաղաք, ամենակարող քաղաք, Բաբելոնի քաղա-
վոր, քաղաք Շումերի, քաղաք շուս կողմերի»⁴⁶:

Փե ի՞նչ վիճակում էր Արբելան Աֆեմենյանների օրոք՝ չգիտենք:
Քայց մի բան պարզ է. Արբելան, որը գտնվում էր առևտրական ֆարա-
վանային կարևոր խաչմերուկներից մեկում, Աֆեմենյանների կիրառած
տնտեսական ֆաղափականության շնորհիվ վերելք է ապրել, որովհետև,
ինչպես հետո կտեսնենք հունական աղբյուրներից, Արբելայից անցնող
առևտրական ճանապարհները հարմարավետ են եղել ֆարավանների
համար⁴⁷: Ինչպես պարզվում է, հյուսիսից դեպի հարավ և արևելքից
դեպի արևմուտք գնացող այդ ճանապարհները անցնում էին Մեծ Զարի
հովտով: «Արևելքից դեպի արևմուտք գնացող ճանապարհը հիմնակա-
նում որոշվում էր Զարի և նրա արևելքում ու արևմուտքում գտնվող
օժանդակ գետերի ընթացքով, որովհետև ջրով ապահովված ճանապարհ
կար դեպի Խարուրի հովիտը, որն անցնում էր Սինջարյան լեռներով»⁴⁸:

Ասորեստանցիները ոչ միայն նման առևտրական կապերի մեջ են
եղել կայսրության հյուսիսային սահմաններում ապրող հարևան ժողո-
վուրդների ու ցեղերի հետ, այլ նաև փորձել են ռազմական արշավան-
ներով նվաճել դրանք: Այսպես, Սալմանասար Ա-ի (1266—1243 թթ.)
մեզ հասած արձանագրությունից իմանում ենք, որ նա իր գահակալու-
թյան առաջին տարիներին արշավանք է կազմակերպել Ուրարտու ընդ-
հանուր անվան տակ միավորված ժողովուրդների դեմ և իր այդ արշա-
վանքով կարողացել է հպատակեցնել դրանցից ուրիշ, որոնք ապրում
էին Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրերում, հավանա-
բար, Մեծ Զար գետի վերին հոսանքում⁴⁹: Դրանից հետո ասորեստան-

⁴⁴ R. F. Harper, Assyrian, p. 169.

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 171:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 175:

⁴⁸ S. Smith, Early history, p. 3.

⁴⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 279:

յան արհաները հանախ փորձել են նվաճել և խորանալ այս երկրների զանազան սահմանները, բայց միշտ էլ հանդիպել են ուժեղ դիմադրության: XI—X դդ. սառեցման ժամանակը քաղաքները հիմնականում զբաղված էին Միջագետքի քաղաքացիական արհեստների դեմ մղված պայքարով: Այս ժամանակաշրջանում հզորանում է Ուրարտական պետությունը, որը, ինչպես ենթադրում են մասնագետները, կազմավորվել է 870—860-ական թթ.⁵⁰:

Պայքարը երկար է տևում Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև, և, ի վերջո, Ուրարտուի քաղաքը Սարգուր Ա-ի օրոք (845—825 թթ.) երկիրը հզորանում է և կարողանում իր գերիշխանությունը տարածել ինֆլուենցիայի քաղաքի վրա, «քաղաքների» և կառավարիչների վրա: Իսկ VIII դ. արդեն Մեծ Ջաբի հովտում գոյություն ունեւ Մուսասիր (Մուծածիր, Ուրարտ-Արդիեի) քաղաքությունը: Այս հովտում կային հարուստ տանաքներ, Կումեհատում (Կումմե) գտնվում էր Քեյշեքա աստծո տաճարը, իսկ Արդիեիում՝ Խալդի աստծունը: Հետագայում Խալդիի տանաքում էին քաղաքավում ուրարտական քաղաքները, և այնտեղ էին պահվում ուրարտական գանձերը, թեև ձևականորեն Մուսասիրը Ուրարտուի կազմի մեջ չէր մտնում»⁵¹: Համեայն դեպս, Ուրարտուն զնայով հզորանում է և տնտեսապես մեծ վերելք ապրում Ուրարտական քաղաք Մենուայից (810—786 թթ.) սկսյալ, իսկ իր հզորության գագաթնակետին է հասնում Արգիշտի Ա-ի (786—764 թթ.) օրոք: Հզորանալով, Ուրարտուն համարձակորեն սկսում է իր ուժերը շափել հզոր Կասյան Ասորեստանի հետ: Այդ պատերազմական գործադրությունները տարիներ են տևում: Անընդմեջ պատերազմները պատճառ դարձան, որ Ուրարտուն թուլանա, չնայած Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունը պահպանեց մինչև մ. թ. ա. VII դ. 40-ական թվականների վերջերը⁵²:

Այսպես, «Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսի հովիտներում ընկած երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշիան և Արդիեի-Մուսասիրը (ավելի ուշ՝ հին հայկական Աղձնիք, Մոկի, Անձևացիք, Կորնայի և այլ գավառներ) Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թ. արշավանքից հետո անջատվում են Ուրարտուից: Այդ երկրներից Արմե-Շուպրիան վաղուց ընդգրկվել էր հայերի կազմավորման ընդհանուր ընթացքի մեջ: Նույնիսկ Ռուսա Բ-ի քաղաքացիական շրջանում (685—645 թթ.), երբ ու-

րարտական պետությունը նկատելիորեն վերականգնում էր իր հզորությունը, նրան չի հաջողվում վերամիավորել 714 թ. անջատված հարավային ժայռամասային երկրները՝ Արմե-Շուպրիան, Նաիրի-Խուրուշիան և Արդիեի-Մուսասիրը: Մ. թ. ա. VII դ. վերջին նշված երկրները միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով կործանում նախ Ասորեստանը, ապա՝ Ուրարտուն⁵³:

Ասորեստանի կործանմանը մասնակցած հայերից շատերը և, հավանաբար, հայկական բազում ցեղախմբեր բնակություն են հաստատում Ասորեստանի կայսրության հարավային շրջաններում՝ հատկապես Արբելայի, ավելի ճիշտ, երկու Ջաբերի միջև ընկած երկրամասում, որովհետև, ինչպես տեսնելու ենք հետագայում, նույն պատմիչների վկայությամբ, այս տեղերի բնակչության հիմնական երեք տարրերից մեկը եղել են հայերը, որոնք այս երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում կարևոր դեր են խաղացել:

Ինչպես ասացինք նախորդ էջերում, մարերին փոխարինող Արմե-մենյանների գերիշխանության օրոք էական փոփոխություններ տեղի չեն ունենում. Միջագետքը, ինչպես առաջ, երկուսի էր բաժանված: Անկասկած, երկու Ջաբերի միջև ընկած երկիրը մտնում էր Հյուսիսային Միջագետքի սատրապության կազմի մեջ: Ինչպես երևում է մ. թ. ա. 522 թ. գահ բարձրացած Գարեհ Ա-ից մեզ հասած արձանագրությունից, Արբելան կարևոր կենտրոն էր եղել հատկապես Գարեհ Ա-ի դեմ ապստամբած ժողովուրդների համար, որոնք Արբելան քաղաք-ամրոց էին դարձրել պայքարելու համար Արմե-մենյանների գերիշխանության դեմ⁵⁴:

Գարեհ Ա-ն Բեհիստունյան արձանագրության մեջ պատմում է, որ «Չիտրանտախմա անունով մի Սագարտացի⁵⁵ իմ դեմ ապստամբվեց և ժողովրդին հետևյալն ասաց. «ես Ումախու-Իշտար քաղաքի սերնդից եմ, ուստի մեղական զորք ուղարկեցի և Քանասպատ իմ ծառային նրանց հրամանատար նշանակեցի»: Ես այսպես ասացի նրանց. «Քնացե՛ք, ջախջախեցե՛ք այն բանակը, որը ապստամբել է և ինձ չի նախաջում (իրեն իմը չի համարում): Դրա համար Քանասպատը մեկնեց զորով և (մարտի) մեջ մտավ Չիտրանտախմայի հետ: Ահուրա-Մագդան իմ ուժեղ օգնականն է: Ահուրա-Մագդայի օգնությամբ (իմ զորքը)

⁵⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5. Ա, էջ 424:

⁵¹ R. Grousset, La civilisation Iranienne, Paris, 1952, p. 45.

⁵² «Մա ուրարտական և սուրբաբերական աղբյուրներում Ձիկիրտուի երկիրն է (Մաչքուտու ցեղի տերիտորիան), որը գտնվում էր Ուրմիա լճի արևելյան մասում»: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5. Ա, էջ 324: Ուրմին, Սագարտան նույն ինքը Ձիկիրտուն է:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 284:

⁵¹ Նույն տեղում էջ 294:

⁵² Նույն տեղում, էջ 311:

վերջնականապես ջախջախեց ապստամբ բանակին, և նրանք բռնեցին Չիտրանտախմային և նրան բերեցին ինձ մոտ: Ապա ես կտրեցի նրա քիթը, ականջները, և կտրեցի նրան: Շղթաներով նրան պահեցի իմ պալատում և բոլոր մարդիկ նրան տեսան: Դրանից հետո նրան խաչեցի Արբելայում»⁵⁶:

Մեզ համար ուշագրավն այն է, որ Դարեհը կարգադրում է, որ նրան խաչեն Արբելայում: Ենթադրում ենք, թե դրա պատճառն այն է, որ Արբելան ապստամբության հիմնական կենտրոնն է եղել, գուցե նաև՝ Չիտրանտախմայի նստավայրը: Կամ նա Արբելայի կառավարիչ էր և այս խաչելությամբ, Դարեհը մտածում էր ապստամբած ժողովրդին ան ու սարսափի մեջ պահել և ստիպել, որ նրանք նման այլ փորձի չդիմեն:

Եվրոպացի պատմաբան Հարպըր գրում է, որ «Չիտրանտախմա» անունը նույն մեղական «Կիաֆար» անունն է, և եթե դա այդպես է, ապա այս փաստը ևս գալիս է հաստատելու, որ նա իսկապես մեղացի էր. որովհետև, ինչպես տեսանք, աղբյուրում վկայություն կար այն մասին, որ նա «սագարացի» էր⁵⁷, ուրեմն, կարելի է ասել, որ Դարեհի օրոք էլ Արբելայի և նրա շրջակայքի վրա իշխում էր մեղական ծագում ունեցող Չիտրանտախման:

Չիտրանտախմայի պարտությունից հետո Դարեհը, անկասկած, Արբելայում նոր կառավարիչ է նշանակել, որը, հավանաբար, ամեն կերպ ձգտել է Աֆեմենյան գերիշխանությունը ավելի ամուր հիմքերի վրա դնել և զսպել ապստամբական շարժումները: Ըստ երևույթին, պարսիկներին հաջողվել էր այդ իրագործել, որովհետև մինչև մակեդոնացիների արևելյան արշավանքը Արբելայի ու նրա շրջակայքի մասին տեղեկություններ չենք գտնում աղբյուրներում: Մ. թ. ա. IV դ., ինչպես շուտով կտեսնենք, Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր հաղթանակների շնորհիվ վերջ է տալիս Աֆեմենյան տիրապետությանը և Արևելքի պատմության մեջ նոր էջ բացում:

Աֆեմենյանների տիրապետության ժամանակ կազմավորված գրադաշտական կրոնը, ոչ միայն Աֆեմենյանների, այլ նաև պարթևների և մանավանդ սասանյանների օրոք իրենց պետականության հիմքերն ամրացնելու և իրենց տիրապետության մեջ ապրող բազում ժողովուրդների ու ցեղերի միավորելու համար որպես գաղափարախոսություն ծառայեց: Պետք է նշել նաև, որ Աֆեմենյանների անկումից հետո սելևկյանների դեմ մաֆառելիս այս կրոնի հետևորդները սոցիալապես

իրենց վիճակը բարելավելու ու ֆաղափական ինֆնուրույնություն ձեռք բերելու նպատակով այս վարդապետությունը որպես դրոշակ օգտագործեցին իրենց թշնամու դեմ:

Զրադաշտը՝ այս կրոնի հիմնադիրը, ինչպես ցույց են տվել հետազոտողները, ապրել է մ. թ. ա. 660—583 թթ., սակայն իր ֆարոգած վարդապետությունը երկրում վերջնականապես հաղթել է Աֆեմենյան վերջին բազավորների ժամանակ⁵⁸: Զրադաշտը իր դուալիստական գաղափարախոսությունը, այսինքն՝ բարու ու չարի, այս երկու հիմնական ուժերի հավիտենական պայքարի սկզբունքի վրա հիմնել է մի ամբողջ վարդապետություն, հիմք ունենալով մարական ու պարսկական հին հավատալիքներն ու սկզբունքները: Զրադաշտի ֆարոգած նորությունը, որը հետագա գաղափարախոսությունների ու կրոնական վարդապետությունների ամենակարևոր անկյունաքարերից մեկն էր լինելու, մարդու ազատ կամ ունենալու նշմարտությունն էր, այսինքն՝ մարդն ի սկզբանե ազատ էր բարու ու չարի միջև ընտրություն անելու: Այս հասկացությունից էլ բխում էր մի այլ շատ կարևոր սկզբունք՝ որ մարդը ազատ է ծնվում, այսինքն՝ մարդիկ հավասար են ծնվում, սակայն ոմանք հետո ստրկացվում են: Ահա բարոյական շատ բարձր մի հասկացություն, որ հետագայում, դարեր շարունակ, որպես հիմնական սկզբունք օգտագործվելու էր ցածր խավերի ներկայացուցիչների կողմից, պայքարելու համար հասարակության ներսում առաջացած անարդարությունների, անհավասարությունների դեմ:

Աֆեմենյանները պետական կրոն դարձրին այդ ժամանակվա համար բարոյական բարձր սկզբունքներ ֆարոգող այս վարդապետությունը, հավատալով, որ այն բազում ցեղերից ու ժողովուրդներից կազմված, ավելի ճիշտ՝ բռնի ուժով իրար մոտ բերված, նվաճված ժողովուրդներին իրենց գերիշխանության ներքո միավորելու, համախմբելու լավագույն միջոց կարող էր հանդիսանալ: Գուցե այն իր դերը կարողանար կատարել, եթե արտաքին ուժերը ժամանակավորապես չկանգնեցնեին առաջընթացը ու վերջ չտալին Աֆեմենյան կայսրությանը: Աֆեմենյաններից հետո գրադաշտական կրոնը կորցրեց իր ազդեցությունը և իսկապես վերելք ապրեց Սասանյանների օրոք. նորից, անշուշտ, զենք դառնալով սասանյան տիրապետող դասակարգերի ձեռքին: Ճիշտ այնպես, ինչպես ֆրիստոնեական կրոնը, որը սկզբում կազմավորվեց

⁵⁶ R. F. Harper, Assyrian, p. 181.

⁵⁷ նույն տեղում:

⁵⁸ A. V. W. Jackson, Zoroastrian studies. The Iranian religion and various monographs, New York, 1965, p. 15.

որպես հասարակության ցածր խավի վարդապետություն պայքարելու համար տիրապետող խավերի դեմ, սակայն հետագայում դարձավ նույն այդ տիրապետողների ձեռքին զենք, ենշելու այս անգամ հասարակ մարդկանց: Հնագույն կրոններից՝ զրադաշտականությունը, մովսիսականությունը, ինչպես նաև ֆրիստոնեությունը իրենց հիմնում ունեն ընդհանուր գծեր և այդ ընդհանրությունը, անշուշտ, բխում է փոխադարձ ազդեցություններից, առաջին հերթին զրադաշտականությունից. օրինակ, այս երեք կրոնների հիմնական հավատալիքներից է «Հայր աստծո» հասկացողությունը, այսինքն՝ «Հայր աստվածը», որն ամեն ինչի տերն է⁵⁹: Հայր աստվածը ունի իրեն սպասարկող հրեշտակներ, միայն այն տարբերությամբ, որ զրադաշտականության մեջ Անուրամազդայի որդիներից առաջին հրեշտակն էր կրակը (Atare), երկրորդը՝ ջուրը (Abo). Երրորդը՝ արևը և չորրորդը՝ լուսինը: Այսպես ուրեմն, երեք բարու, լույսի տերը Անուրամազդան է, ապա շարի ու խավարի տերը Ահրիմանն էր ու նրա գործակիցներն էլ դևերն ու սատանաներն էին: Ինչպես տեսնում ենք, նման հասկացողություններ կան նաև մովսիսականության ու ֆրիստոնեության մեջ, և նմանությունները սրանցով չեն սահմանափակվում: Կան նաև այլ նմանություններ, ինչպես օրինակ, «Մեսիայի այսինքն՝ Փրկչի և ապա «մեռելների հարության» սկզբունքների մեջ: Հավատացած ենք, որ երեք ֆրիստոնեությունը որոշ հաջողություններ է ունեցել պարսկական տիրապետության տակ ապրող ժողովուրդների մեջ, դա հետևանք էր ֆրիստոնեական վարդապետության՝ զրադաշտականության հետ ունեցած բազում ընդհանուր գծերի: Փանի որ զրադաշտականությունը այս երկրներում տիրող դասակարգերի, այսինքն՝ պետության գաղափարախոսության դերում էր հանդես գալիս, ապա ֆրիստոնեությունը, հակադրվելով դրան, սկզբնական շրջանում դարձավ այդ կարգերին հակադրվողների՝ ցածր խավերի կրոն: Այս տեսակետից պատկերը փչ այլ է Հայաստանում: Այստեղ սկզբից էլ ֆրիստոնեությունը նանաշվեց որպես պետական կրոն և գտավ հայ ազնվական դասի մեծամասնության պաշտպանությունը: Այդպես էր ըստացվում, որովհետև Հայաստանում այլ ազդակներ էին գործում, այսինքն՝ հայկական արևոսիքը ֆրիստոնեական կրոնն ընդունելով, մտածում էր հակադրվել պարսկական գերիշխանությանն ու ֆաղափական ազատության ամուր հենարան ստեղծել: Սա, անշուշտ, այլ հարց է: Անդրադատելով մեր խնդրին, ասենք, որ դեռ Աֆեմեյանների օրոք զրադաշտականությունը ընդհանուր պետական մեկ կրոն դարձնելու և

իրենց գերիշխանության մեջ մտնող մյուս ժողովուրդներին ու ցեղերին միավորելու համար նրանք փորձել են մինչ այդ գոյություն ունեցող հին աստվածությունները նույնացնել զրադաշտական կրոնի հիմնական դեմքերի հետ: Այսպես, Անուրամազդան նույնացվել է Բելի հետ, Միթրան՝ Շամաշի, իսկ Անահիթը՝ Իշտարի հետ, չնայած, ինչպես փաստերն են վկայում, Արեելայում դեռ երկար ժամանակ շարունակել է իր գոյությունը պահպանել Իշտար աստվածուհու պաշտամունքը, այն տարբերությամբ միայն, որ այն կորցնում է պատերազմի աստված լինելու հանգամանքը և և մնում է սիրո և բեղմնավորության հատկանիշներով⁶⁰:

Պարսկական տիրապետության մեջ նման համընդհանուր կրոնը ստեղծելու մի փորձ ևս կատարվել է մ. թ. III դարում՝ սասանյանների արքա Շապուհ Ա-ի օրոք, մանիքեականության հիմնադիր Մանիի կողմից: Մանին փորձեց զրադաշտականության, բուդդայականության, ֆրիստոնեության, ասորաբաբելական հին հավատալիքների համադրումով մի նոր կրոնական վարդապետություն ստեղծել, հնարավոր դարձնելու համար Արևելյի և Արևմուտքի ֆաղափական միավորումը հօգուտ սասանյանների: Բայց Մանիի այս փորձը հաջողություն չունեցավ, որովհետև այդ գաղափարախոսությունը, ի վերջո, գործիք դարձավ տիրապետող խավի ձեռքին, չնայած այն իր խորում ուներ այնպիսի մի նոր սկզբունք, որը կարող էր իր շուրջ համախմբել ենշվածներին՝ պայքարելու տիրապետող դասակարգերի դեմ: Այդ սկզբունքը հեղաշրջում էր մտցնում զրադաշտականության ֆարոգած հիմնական վարդապետության մեջ, որովհետև, երբ մինչ այդ Զրադաշտը խոսում էր բարու ու շարի հավերժական պայքարի մասին, ապա Մանին ասում էր, որ այդ պայքարը ժամանակավոր է և այն վերջանալու է բարու, այսինքն՝ խավարի դեմ լույսի հաղթանակով: Սակայն ինչպես Աֆեմեյանների, այնպես էլ սասանյանների օրոք եղած այս փորձերը իրենց նպատակին չհասան, որովհետև երբ առաջին դեպքում արտաքին միջամտությունը, այսինքն՝ Ալեքսանդր Մեծի Արևելք կատարած արշավանքները վերջ տվեցին պարսիկների ֆաղափական ու մշակութային նվաճողական միջոցառումներին, ապա երկրորդ դեպքում՝ սասանյան ազնվականությունը տեսնելով մանիքեականության ֆարոգած գաղափարների մեջ իր համար վտանգավոր սկզբունքներ, միջոցներ ձեռք առավ վերջ տալու այդ վարդապետությանը:

⁶⁰ A. Christensen, L'Iran, p. 38.

⁵⁹ A. V. Jackson, Zoroastrian studies, p. 39.

Ինչ վերաբերում է Արբելային, ինչպես ասել ենք նախորդ էջերում, նիշա է, հին հավատալիքները երկար ժամանակ իրենց գոյությունը պահպանեցին այս ֆաղափում և նրա շրջակայքում, սակայն հետզհետե դրանք տեղի ավեցին և փոխարենը թափանցեց զրադաշտականությունը. դրան նպաստեց նաև այն, որ Ա. Բենեդյանը թագավորներից վերջինի՝ Գաբեն Գ-ի դեմ Ալեքսանդր Մեծի տարած հաղթանակով Արևելքում ֆաղափական նոր պայմաններ էին ստեղծվել: Այժմ անդրադառնանք այդ իրադարձություններին:

ՄԱՍՆ Ա

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ԱՐԲԵԼԱՆ ՄԻՆՉ ՍՆԿԻՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

1. ԱՐԲԵԼԱՆ ՄԱԿԵԳՈՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ԱԳԻԱԲԵՆԵ ԵՐԿՐԻ ԱՆՎԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Դ դարից սկսյալ աղբյուրները համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ են տալիս Մեծ և Փոքր Զաբ գետերի միջև ընկած երկրի և այնտեղ ապրող ժողովուրդների կամ ցեղերի մասին: Այդ պատմական ֆաստերը հիմնականում մեզ հաղորդում են հունական և ավելի ուշ՝ հռոմեական աղբյուրները: Ինչ վերաբերում է ասորական աղբյուրներին, ապա նրանք իրենց տեղեկությունները սկսում են քրիստոնեության շրջանից: Զարմանալի է, որ հայ պատմիչները համարյա լռել են այնպիսի մի ժողովրդի ու երկրի մասին, որը հարյուրամյակներ շարունակ ոչ միայն հարևան էր, այլև բնակեցված է եղել նաև հայերով, և երբեմն էլ նույնիսկ միասին հանդես են եկել ընդհանուր թշնամու՝ հռոմեացիների դեմ, ազատագրելու Հայաստանը¹: Հայկական աղբյուրների լռությունը ուզում ենք բացատրել այն իրողությամբ, որ Ադիաբենը* եղել է ոչ միայն նեստորական եկեղեցու հիմնական միջնաբերդերից, այլ նաև աղանդավորական շարժումների կարևոր օջախներից մեկը: Իսկ V դարի մեր պատմիչների համար նեստորական եկեղեցին գիտվել է որպես հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու վտանգավոր թշնամի, ուստի նրանք հարմար են գտել մինչև այդ եղած բարեկամական փաստերը ևս մոռացության մատնել հավատացյալների հոգին «չպղտորելու համար»:

Հասկանալի է, որ Ադիաբենի պատմության այս վաղ շրջանը շարա-

¹ Այդպիսի համատեղ պայքարի մասին տեղեկություններ կան, օրինակ, Տիգրան Թ-ի և Տրդատ Ա-ի ժամանակներից: Այդ մասին մանրամասն կրենք հաջորդ էջերում:

* Մեր շարադրանքում հավասարապես օգտագործում ենք «Ադիաբեն» կամ «Ադիաբեն» ձևը:

գրելու համար հիմնականում օգտագործելու ենք հունական և հռոմեական աղբյուրները: Վերոհիշյալ պատմիչների երկերում, անշուշտ, չենք գտնի Ադիաբենի պատմությանը նվիրված առանձին գլուխներ, այլ մեծ մասամբ կցկտուր տեղեկություններ, կամ շատ անգամ կողմնակի փաստեր, որոնք զրի են առնված հզոր պետությունների՝ այս երկրի վրայով կատարած արշավանքների և կամ այդ վայրերում կազմակերպված պատերազմական գործողությունների առիթով:

Ասացիներ, որ մ. թ. ա. IV դ. սկսած տեղեկությունները համեմատաբար շատ են, որովհետև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով և դրանից հետո Սելևկյանների գերիշխանության ստեղծումով հույն գործիչներն ու գիտնականները հատուկ ուշադրություն են դարձնում Արևելքի և Արևելքում ապրող ժողովուրդների կյանքի ու պատմության վրա, որովհետև նրանց հետ ուղմական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային անմիջական հարաբերությունների մեջ մտնելով, աշխարհագրական ու պատմական լայն տեղեկությունների, փաստերի կարիքն էին զգում: Այդ կարիքն զգացվում էր առավելապես ուղմական գործողությունների, բանակների տեղաշարժերի, ապա նվաճված երկրները կառավարելու և դրանց միջև տնտեսական կապերն ու քաղաքականային ճանապարհների ապահովությունը կազմակերպելու համար: Քաջ հասկանալով, որ հետագայում, գալիք սերունդներն էլ, որոնք նվաճված այս երկրները պետք է կառավարեին, կարիք են ունենալու նման գիտելիքների, ուստի զրի են առնում նաև արևելյան երկրներին ու ժողովուրդներին վերաբերող աշխարհագրական, պատմական բազում տեղեկություններ ու փաստեր, և երբեմն նույնիսկ ականատեսի հուշեր:

Մեր աշխատության այս հատվածում, զլխավորապես հունական աղբյուրների վրա հիմնվելով, մտածում ենք վերականգնել երկու Ձաբերի միջև ընկած աշխարհամասում ստեղծված պետականության պատմական ուրվագիծը, մի փորձ, որի դժվարությունն առաջին իսկ քայլերից զգացվեց:

Ինչպես ասել ենք և ինչպես տեսանք, հին ժամանակ ասուրաբաբելական և մեզ հասած այլ աղբյուրներում չի հիշատակվել և ընդհանրապես էլ գոյություն չի ունեցել Ադիաբեն կամ «Ադիաբենն» անունը, մի փաստ, որ խոսում է այն մասին, թե այդ անվանումը ավելի ուշ է հանդես եկել:

Հավանաբար, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո և մինչ այդ էլ, ինչպես համոզվեցինք, ասուրաբաբելական, Աբեմինյան,

մեդական հզոր տիրակալությունների ժամանակ, Մեծ և Փոքր Ձաբերի միջև ընկած մասում եղել են քաղաք-պետություններ (Արբելայի, կամ Քարթա-դը-Բեյթ-Սոխի և այլ քաղաքների), որոնք կառավարվել են թագավորներից նշանակված կառավարիչների կողմից: Անշուշտ, այս քաղաք-պետությունների մեջ Արբելան յուրահատուկ տեղ էր զբաղում ոչ միայն ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող աշխարհագրական իր դիրքով, այլև միջազգային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում ունեցած իր գործուն մասնակցությամբ, հատկապես քաղաքում արտադրվող և միջազգային շուկաներ վաճառահանվող իր ընտիր ապրանքներով և, մասնավոր, Իշտար աստվածուհուն նվիրված իր հայտնի տաճարով, որը տոնակատարությունների ժամանակ բազում երկրներից ուխտավորների հոծ բազմություն էր գեպի իրեն ձգում: Անտիկ ժամանակաշրջանում երկու Ձաբերի միջև ընկած երկրամասը կոչվում էր նաև «Արբելիտիս»: Հետագայում, տարբեր ժամանակներում այն տարբեր անվանումներ է ունեցել, ինչպես օրինակ, Ադիաբենն, Ասիրիա կամ Ասորեստան, ապա՝ Խեղայաբ և ի վերջո՝ Խեղայա: Վերջին երկու անվանումները հանդես են գալիս ավելի ուշ, քրիստոնեությունից հետո, առաջինը սասանյանների օրոք և երկրորդը՝ նրանցից հետո, արաբական տիրապետության ժամանակ, այնպես որ՝ դրանց հանդիպում ենք ասորի ու արաբ պատմագիրների մոտ: Ինչպես ասացինք, երկու Ձաբերի միջև ընկած այս երկիրը հույն և հռոմեացի պատմիչների կողմից անվանված է Ադիաբենն. այս փաստն էլ ենթադրել է տալիս, որ երկրի այս անվանումը առաջացել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումից հետո, երբ հույները իրենց գերիշխանությունը հաստատեցին այս երկրներում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ տեղեկություններ կամ ինչ ավանդություններ են պահպանվել վաղ շրջանի աղբյուրներում՝ այս երկիրը Ադիաբենն անվանելու կապակցությամբ: Այս տեսակետից հետաքրքրական են մեր թվականության IV դարի պատմիչներից՝ Ամմիանոսի² վկայությունները: Ամմիանոս Մարկելլինոսը, որը մասնակցել է Հուլիանոս կայսեր արևելյան արշավանքին և եղել այս վայրերում հռոմեական բանակնե-

² Ամմիանոսը ծնվել է մոտավորապես մ. թ. 330 թ. Ասորիքի Անտիոք քաղաքում: Թե երբ է մահացել, չգիտենք, սակայն հայտնի է, որ նա կենդանի էր 391 թ., գուցե նաև 393 թ.: Մահվան թվականը հայտնի չէ (իր գրքում վերջինը խոսում է Նեոթերիոսի 391 թ. կոնսուլության մասին): Նա շարադրել է ներվա կայսեր մ. թ. 96 թ. դահալությունից մինչև 378 թ. Վաղես կայսեր մահվան պատմությունը 31 գրքերի մեջ, որոնցից առաջին 13 գրքերը կորել են:

րի հետ միասին, գրի է առել ոչ միայն տեսածները, լսածները, այլ նաև տեղական ավանդությունները: Պետք է նշել, որ Ադիաբենը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր սահմաններ, ուստի Ադիաբենի մասին տեղեկություններ քաղելիս, նկատի պիտի ունենալ աղբյուրի ժամանակը: Օրինակ, Ամմիանոսի ժամանակ Ադիաբենի կաղմի մեջ էր մտել Նինվեն, մինչդեռ հետո այդպես չէր, նույնը կարելի է ասել Ասորեստանի մասին: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Բոլոր երկրներից ամենամոտիկը մեզ Ասորեստանն է, որը հայտնի է իր հոծ բնակչությամբ, ընդարձակությամբ, մթերքների առատությամբ ու խոշոր բազմազանությամբ: Այս երկիրը մի ժամանակ տարածված էր մեծ և բարդավաճ հողերի միջև (այն ընդգրկում էր Ասորեստանը, Բաբելոնիան և Միջագետքը), ապա այն ձուլվեց մի անվան տակ և այսօր ամբողջ այդ շրջանը կոչվում է Ասորեստան»³: Այսպես ուրեմն՝ Ամմիանոսի օրոք «Ասորեստան» ասելով հասկացել են բուն Ասորեստանը, Բաբելոնը, Միջագետքը միասին վերցրած, մինչդեռ, ինչպես հետո կտեսնենք, Տրայանոսի ժամանակ «Ասորեստան» ասելով հասկացել են հոռմեացիների գերիշխանության տակ մտած «Ադիաբենե նահանգը»: Այդ մասին վկայում է նաև Ամմիանոսը: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Այս տարածության մեջ ընկած է Ադիաբենեն, որը հին ժամանակներում Ասորեստան էր կոչվում, բայց հին մի սովորության համաձայն ստացել է այս անունը, որովհետև այն գտնվում էր երկու նավարկելի գետերի՝ Օնայի և Տիգրիսի միջև, և մենք՝ հույներս դրան [Ադիաբենին] մերձենալու համար հունը չէինք կարող կտրել անցնել՝ [հունարեն կտրել-անցնելուն ասում են «Դիաբենե», ուրեմն այդ երկիրն էլ դրա համար անվանվել է Ադիաբենե]»:

Այս տեղեկությունից հետո պատմիչը շարունակում է. «Առնելով զնա սա նախնիների կարծիքն է: Բայց ես ինքս ասում եմ, որ այս կողմերում կան հոսող երկու գետեր՝ Դիաբասն ու Ադիաբասը⁴, որոնք ես ինքս կտրել անցել եմ⁵, և որոնց վրա կան նավերից [պատրաստ-

³ Ammianus Marcellinus. The surviving books of the history, english trans. John C. Rolfe, London, 1963, t. II, XXIII, 6, p. 361.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ամմիանոսի բնագրի թարգմանիչը կարծում է, որ վերահիշյալ գետերը նույն Զաբաս և Անզարաս գետերն են, միայն այստեղ dia-ն դարձել է Za: Այս ստուգաբանությունը հիմնված է հունարեն διαβαίνω դիաբային բառի վրա, որը նշանակում է կտրել-անցնել, և պատմիչը իր ասածը հաստատելու համար բերում է բազում օրինակներ: Նույն տեղում, ծնթ. 2, էջ 360:

⁶ Պատմիչը ակնարկում է հոռմեական բանակների հետ իր այստեղից փախչելու մասին:

ված] կամուրջներ, և այդ պատճառով էլ ենթադրվում է, որ դրանցից [այս գետերի անունից էլ երկիրը] անվանվել է Ադիաբենե, ինչպես Եգիպտոսը, Հոմերոսի ասածի համաձայն իր անունը ստացել է մեծ գետերից մեկի անունից⁷: Նույնը նաև Հնդկաստանը, և Եփրատենսիսը, որն ինձանից առաջ կոչվել է Կոմագենե, նույն ձևով Իբերիոսից⁸ [գետից] Իբերիան⁹, և հոյակապ Բայեսիս գետից՝ Բայեսիկա նահանգը¹⁰:

Եվրոպացի պատմաբաններից Լուի Դիլլեմանն իր «Վերին Արևելյան Միջագետքն ու հարևան երկրները» աշխատության մեջ կասկած է հայտնել Ամմիանոսի այս վկայությունների ճշմարտացիության մասին և ասել. «Անկարելի է, որ Ամմիանոս Մարկելլինոսը անցած լինի երկու Զաբ գետերից Հուլիանոս կայսեր պարտությունից հետո, երբ հոռմեական բանակները ստիպված փախչում էին իրենց նվաճած այս հողերից, և իր ասածը հաստատելու համար բերում է այն փաստը, որ պատմիչը իրենց նահանջը նկարագրելիս ոչ մի մանրամասնություն չի հաղորդում այս փախուստի մասին, ավելին, ասում է նա, նույնիսկ ոչ մի ակնարկություն չկա պատմիչի՝ փախուստի ժամանակ ունեցած դերի մասին, և չկա նույնիսկ անձնական հաղորդում այդ մասին»¹¹: Դիլլեմանը գալիս է այն եզրակացության, որ Ամմիանոսի պատմության այս հատվածը այլ տեղից է վերցված, ավելի ճիշտ, նա ենթադրում է, որ այս հատվածը վերցված է Դիոն Կասիոսի պատմության (LXVIII) գրքից, որտեղ նկարագրված է Տրայանոս կայսեր դեպի արևելք կատարած արշավանքը¹²:

Դիլլեմանի այս ենթադրություններն ու եզրակացությունները, մեր կարծիքով, ոչ մի հիմք չունեն, դրանք բխում են լոկ արտաքին նկարա-

⁷ Պատմիչը իր այս աշխատության Բ հատորի XXII գլխի, 15, 3 գրում է, որ ըստ Հոմերոսի, Նեղոսի անունից է «Եգիպտոսը»:

⁸ Նկատի ունի այժմյան Իսպանիան:

⁹ A. Marcellinus, t. II, XXIII, 6, 20—21.

¹⁰ Եվրոպացի պատմաբաններից Շթրեքը առաջարկել է Ամմիանոսի այս վկայությունը երկու գետերից՝ Դիաբասի մասին, ուղղել «Դիալասի», նկատի ունենալով այն Դիալա գետը, որը խառնվում է Տիգրիսին, Տիգրոնի մյուս կողմում, որովհետև, իսկապես հոռմեական բանակը (Ամմիանոսի օրոք) նահանջի ժամանակ այդ գետը կտրել-անցել է: Սակայն մի այլ պատմաբան՝ Լուի Դիլլեմանը, իր աշխատության մեջ մանրամասն քննարկել է այս առաջարկը և գտել, որ դա անհավանական է, որովհետև, ասում է նա, դժվար թե երկու այնքան տարբեր գետեր նույն անունն ունենան: Այս մասին տե՛ս Louis Dillemann, Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents, Paris, 1962, pp. 305—306.

¹¹ L. Dillemann, Haute Mésopotamie, p. 305.

¹² Նույն տեղում, էջ 306:

գրական մի երկու բառերի նմանությունից: Դրանում մենք ավելի համոզվեցինք, երբ ծանոթացանք նաև Դիոնի հատվածի հետ: Երկու բնագրերի համեմատությունը պարզեց, որ այս երկու պատմիչների վերոհիշյալ հատվածները մեկը մյուսից կախում չունեն, գրված են տարբեր ժամանակներում և արտացոլում են տարբեր իրադարձություններ ու դեպքեր: Գլխավոր փաստն այդ մասին, ինչպես մասնագետներն էլ ցույց են տվել, այն է, որ այս երկու պատմիչների մոտ աշխարհագրական գիտելիքները, մանավանդ այս շրջանների վերաբերյալ, տարբեր են: Մինչ այս հարցի քննարկումը, ծանոթանանք նաև Դիոն Կասիոսի վերոհիշյալ հատվածին: Պատմիչը, խոսելով Տրայանոս կայսեր մ. թ. 116 թ. դեպի Ադիաբեն կատարած արշավանքի մասին, գրում է. «Հռոմեացիները անցան գետը և նվաճեցին ամբողջ Ադիաբենը»¹³: Մինչ այդ, Տրայանոսը, կանխելու համար Ադիաբենի թագավոր Մեթրատայեսի պատերազմական գործողությունները, Մծբինում բազում նավեր պատրաստել տալուց հետո, նույն այդ նավերով անցնում է գետը, հանկարծակիի բերում բարբարոսներին և նվաճում ամբողջ Ադիաբենը: «Ադիաբենը,—ասում է պատմիչը,—Ասորեստանի մի նահանգն է նինոսի [նինվեի] մոտակայքում, այս նույն երկրում՝ Արբելայի և Գավգամելայի մոտերքում, Ալեքսանդրը հաղթեց Դարեհին: Ադիաբենը նմանապես կոչվել է Աթուրիա, բարբարոսների լեզվում կրկնակի «SS»-ը փոխվել է «t»-ի»¹⁴:

Ինչպես ասացինք, մասնագետներն իրենց ուսումնասիրություններում նշել են, որ այդ մասին ինքը Դիլլեմանն էլ գիտի, որ Ամմիանոսն աշխարհագրական իր գիտելիքները հիմնականում վերցրել է հայտնի աշխարհագրագետ Պտղոմեոսից, սակայն վերոհիշյալ հատվածի իր տեղեկությունները արդյունք են անձնական իմացությունների և կամ արդեն ժամանակի համար որոշակի դարձած աշխարհագրական հասկացությունների: Որովհետև, ինչպես Հոնիգմանն ու Մարիկը իրենց աշխատության մեջ ցույց են տվել, Պտղոմեոսը¹⁵ Ասորեստանի և Բաբելոնի միջև որոշակի տարբերություն չի դրել, մինչդեռ Ամմիանոսը նկարագրելով Հուլիանոս կայսեր արշավանքը, որոշակի նշում և տարբերում է Ասորեստանը Բաբելոնից¹⁶: Այնպես որ Դիլլեմանի այն ենթա-

դրությունը, թե Մարկելլինոսը ծանոթ չէ իր նկարագրած վայրերին և կամ այդ հատվածը վերցրել է Դիոնից, չի հաստատվում: Մենք ևս համոզված ենք, որ Ամմիանոսը ոչ միայն ծանոթ, այլև քաջատեղյակ է իր նկարագրած աշխարհագրական վայրերին և, ինչպես նշեցինք, նա չի բավարարվել իր տեսածով, այլ շփվելով տեղի բնակչության հետ, տեղեկություններ է հավաքել և նույնիսկ մեծ բարեխղճությամբ գրանցել տեղական ավանդույթները, ցուցաբերելով իր քննադատական վերաբերմունքը, հիմնվելով ականատեսի փաստերի վրա. մեր կարծիքով, նա պատմական ճիշտ եզրակացության է հանգել: Ինչպես տեսանք, նա շահամայնվելով գետը կտրել-անցնելու ավանդության հետ, երկրի Ադիաբեն անունը կապում է «Դիաբա» գետի հետ և եղբակացնում, որ Ադիաբենն «Դիաբա» կամ «Դիաբենն» գետի անունից է¹⁷: Այս տեսակետից ուշագրավն այն է, որ Ստրաբոնը Ադիաբենն երկրի մասին գրելիս ասում է, որ Մեծ Զաբ գետը անվանվում էր «Լիկոս» կամ «Լիխոս»: Նա իր աշխատության այս հատվածում, էրատոսթենի հաղորդած վկայություններին հետևելով, տալիս է Կասպիական դարպասներից մինչև Եփրատ գետը եղած հեռավորությունը, և ապա Եփրատից Տիգրիս և Տիգրիսի այն մասից, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին անցավ, այսինքն Գավգամելայի, և հետո Լիկոսի, Արբելայի, էկբատանի և այլ գյուղերի և քաղաքների միջև ընկած հեռավորությունը¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնը Մեծ Զաբ գետն անվանում է «Լիկոս» և այդ հաստատվում է մի այլ հատվածով, որտեղ գրել է, որ «Արբելայից և Նիկատորի լեռից այն կողմ (Ալեքսանդրը այդպես անվանեց այս լեռը Արբելայի մոտ տարած իր հաղթական ճակատամարտից հետո) գտնվում է Կապր գետը»¹⁹, որը հոսում է Արբելայից և Լիկոսից հավասար հեռավորության վրա²⁰: Իսկապես էլ, Արբելան գտնվում է Մեծ և Փոքր Զաբերի միջև, և խոսքը այն Լիկոս գետի մասին է, որը Արբելայից դեպի հյուսիս էր և այժմ մեզ հայտնի է Մեծ Զաբ անունով:

Աղբյուրներից հայտնի է, որ Լիկոս (Գայլ գետ) անունով մի շարք

¹⁷ A. Marcellinus, vol. II, Book XXIII, 6, p. 361.

¹⁸ Страбон, География, Москва, 1964, пер. Г. А. Стратановского, книга II, 24, стр. 84.

¹⁹ Կապր գետը Փոքր Զաբն է: Այս մասին տե՛ս E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 229.

²⁰ Страбон, География, книга XVI, 4, стр. 685. Ստրաբոնը ծնվել է մոտավորապես մ. թ. ա. 64/63 և մահացել մ. թ. 23/24 թ.:

¹³ Dio's Roman History, english trans E. Cary, London, 1961, vol. VIII, Book LXVIII, pp. 403—411.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 411 (Assuria, Aturia).

¹⁵ Դիոնն էլ տարբերություն չի դնում:

¹⁶ E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, 1952, p. 62.

գետեր գտնվում են տարբեր վայրերում, ինչպես օրինակ՝ Պոնտոսում, Հայաստանում, Ասորիքում և այլն: Բայց այստեղ, ինչպես տեսանք, խոսքը Արբելայի հյուսիսում գտնվող Լիկոս գետի, այսինքն Մեծ Զարի մասին է կամ, ինչպես Ամմիանոսն է անվանում, «Դիարի» կամ «Դիարայի» մասին է:

Հետաքրքիր է, որ «Լիկոս» հունարեն նշանակում է «Գայլ», ուրեմն հույները Մեծ Զարը անվանում էին «Գայլ գետ» և, ինչպես գրել ենք, Վալեսիոսը ցույց է տվել, որ «Մեծ Զարը» նույն «Դիարա» կամ «Դիարաս» գետն է, որը սկզբում եղել է «Դիարա» և միայն հետագայում է, որ «Դիան» փոխվել է «Զիա»-ի²¹, ավելի ճիշտ՝ «Դ»-ն դարձել է «Զ»²²:

Ուշագրավ է և այն, որ «Դիարա» (diaba-ն:αβρα) ասորերեն նշանակում է «գայլ» (wolf, loup)²²: Այս փաստը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ գետի հին անունը եղել է «Դիարա» և երբ հույները, Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք, անցել են գետը, իմանալով, որ գետի անունը «գայլ» է, այն անվանել են Լիկոս: Իսկ հրկրի «Դիարա» կամ «Դիարենեն», «Ադիարեն» անվանման հարցում համակարծիք ենք Ամմիանոսի հետ և գտնում ենք, որ իսկապես «Ադիարենը» առաջացել է «Դիարա» գետի անունից: Ինչ վերաբերում է բառասկզբի «Ա» տառին (Դիարա—Ադիարա), ապա բանասերներն իրենց աշխատություններում ցույց են տվել, թե ինչպես նման շատ բառեր հանդես են գալիս սկզբի «Ա»-ով, կամ առանց «Ա»-ի, ինչպես օրինակ՝ Սիրիա—Ասիրիա, Սուրիստան—Ասուրիստան, Մադա—Ամադա, Ռափիսա—Արրափիսա, և այլն²⁴: Նույն ձևով էլ, հավանական է՝ «Դիարան», «Ադիարան» կամ «Ադիարենը»:

Ադիարեն անվան մասին գրելիս չի կարելի կանգ չառնել նաև մի սխալի վրա, որը զանազան ենթադրությունների առիթ է ծառայել: Այսպես՝ Ստրաբոնը այն հատվածում, որտեղ խոսում է Արբելայի և Նիկատոր²⁵ լեռան մոտ գտնվող Լիկոս գետի մասին, ասում է, որ «այս

շրջանը (այսինքն՝ Կասպր և Լիկոս գետերի միջև²⁶ ընկած երկիրը) կոչվում է Արտաքենեն»²⁷:

Բնագրի ուսերեն թարգմանիչը ծանոթագրության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ այստեղ եղել է արտագրական սխալ՝ «Արտաքենենի» փոխարեն պետք է լիներ «Ադիարենեն»²⁸:

Ստրաբոնի բնագրում եղած այս «Արտաքենենի» վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Հերցֆելդը և գտել, որ իսկապես էլ երկու Զարերի միջև ընկած երկիրը կոչվել է Ադիարենեն և ոչ թե Արտաքենեն, և եզրակացրել, որ, հավանաբար, Ստրաբոնը այստեղ նկատի է ունեցել ոչ թե Ադիարենեն, այլ Արփակենեն, որը գտնվում է Արրափիսայի կամ Քերքուքի շրջանում²⁹: Մեր կարծիքով, այստեղ ճիշտ է ուս թարգմանիչը, որովհետև խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու այն հաղթանակի վայրի մասին է, որը, ինչպես մեզ հայտնի է, տեղի է ունեցել Արբելայի մոտակայքում: Ուստի համատացած ենք, որ հույն պատմիչի սկզբնական բնագրում եղել է ոչ թե «Արտաքենեն», այլ «Արբելենեն», որովհետև մինչև Ադիարենի պետականության ստեղծումը, այս երկիրը աղբյուրներում հայտնի է եղել «Արբելենեն» կամ «Արբելիտիս» անունով, և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքների ժամանակ այս շրջանում հայտնի էր Արբելա քաղաքը: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է նաև Ստրաբոնի մի այլ վկայությունը. «Մակեդոնացիները տեսնելով, որ Գավգամելան խեղճ ու կրակ գյուղ է, մինչ Արբելան նշանակալից բնակավայր, լուր տարածեցին, և պատմիչներին այնպես հաղորդեցին, որ հաղթական ճակատամարտը կատարվել է Արբելայի մոտակայքում»³⁰:

I դարի պատմիչներից Դիոդորոս Սիկիլիացին իր աշխատության մեջ նույնպես տեղեկություններ է տալիս Գավգամելայի ճակատամարտի մասին: Նա գրել է. «Իրականում ճակատամարտը տեղի ունեցավ Գավգամելայում՝ Մեծ Զարի դաշտավայրի հյուսիսում և Դարենի փախավ Արբելա»³¹: Ուրեմն, Գավգամելան գտնվում էր Արբելայի հյուսիսում և, ինչպես մի այլ հույն պատմիչ՝ Արրիանոսն³² է վկայում, այն

²¹ A. Marcellinus, vol. II, p. 360, note 2.

²² Նույն տեղում:

²³ R. Payne Smith, A compendious syriac dictionary, Oxford, 1967, p. 89.

²⁴ E. Herzfeld, The Persian Empire, §244, p. 306. A-ն հունարենում ժխտականի իմաստ ունի. «Դիարա» նշանակում է «կտրել-անցնել», ապա «ադիարա» կնշանակի «անանցանելի» (գետ): Այդ մասին տե՛ս H. Johens, A Greek-English lexicon, Oxford, 1966, p. 21.

²⁵ «Նիկատոր» նշանակում է «Հաղթանակ»:

²⁶ Փոքր և Մեծ Զար գետերը:

²⁷ Страбон, География, XVI, 1, 4, стр. 685.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 830:

²⁹ E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 229.

³⁰ Страбон, География, книга XVI, 1, 3, стр. 685.

³¹ Diodorus of Sicily, Library of History, eng. trans. C. H. Oldfather, London, 1968, vol. III, Book XVII, 60, 7, 61, 3, p. 292.

³² Արրիանոսը ծնվել է մ. թ. 96 թ., մահացել է մոտավորապես մ. թ. 180 թ.:

գտնվում էր Արբելայից 600 փարսախ³³, այսինքն՝ մոտավորապես հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա³⁴: Եվ եթե այս ճակատամարտը պատմիչներին հայտնի դարձավ ոչ թե Գավգամելայի, այլ «Արբելայի ճակատամարտը», պատճառն այն էր, որ ամբողջ այս տարածքը՝ նաև Գավգամելան, որը խղճուկ մի գյուղ էր, մտնում էր Արբելայի մարզի մեջ: Անշուշտ, այդ ժամանակամիջոցին Արբելան իր շրջակայքով Աքեմենյան սատրապության մի մարզն էր, այն էլ՝ «Աթուրիայի» կամ «Ասիրիայի» մի մարզը: Ճիշտ է, Ստրաբոնը Արբելայի մասին նման տեղեկություններ չի տալիս, սակայն Գավգամելայի մասին ասում է, որ այն մտնում էր Աթուրիայի³⁵, այսինքն՝ Ասիրիայի մեջ: Խոսքն, անշուշտ, միայն Գավգամելային չի վերաբերում, այլ ամբողջ շրջակայքին, նաև Արբելային: Իսկապես. Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքն ու Ասորիքը միասին կազմում էին «Աթուրիա» կամ «Ասիրիա» սատրապությունը և, հասկանալի է, որ Արբելան ու իր շրջակայքը այդ սատրապության միայն մի մարզն էին: Մինչ այս փաստի մասին խոսելը, ուզում ենք շեշտել, որ մակեդոնացիների գերիշխանության շրջանում Ադիաբենի կամ Ադիաբենեի իշխանությունն գոյություն չի ունեցել, և այդ տերիտորիան, ինչպես ասացինք, աղբյուրներին հայտնի է եղել Արբելա անունով:

Մեր այս ասածը հաստատվում է նաև նրանով, որ Աստվածաշնչում այս տերիտորիայի մասին գրելիս, ոչ մի անգամ չի հիշատակվում Ադիաբենե անունը, այլ միայն Արբելա կամ արբելացիներ. այսպես՝ Մակաբայեցվոց գրքում հանդիպում ենք «յերկիրն արբելացւոց» և կամ «արբելացիներ» արտահայտություն³⁶:

Մեր կարծիքով, ոչ ճիշտ պատկերացում է տալիս մ. թ. I դարի պատմիչ Պլինիոսը³⁷, ավելի ճիշտ՝ իր ժամանակ եղած սահմանային փոփոխությունները նա կապել է աշխարհագրական հին տեղեկությունների հետ: Նա ճիշտ է, անշուշտ, երբ գրում է, որ «Ասորիքին ամենամոտ երկիրը Արբելիտիսն է», այն տեղը, ուր Ալեքսանդրը հաղթեց «Դարիտսին», բայց ճիշտ չէ նա, երբ ասում է, որ մակեդոնացիները ամբողջ

Ադիաբենին Միզդոնիա անունը տվեցին, Մակեդոնիայում եղած Միզդոնիայի հետ նրա ունեցած նմանության պատճառով³⁸:

Պատմիչն իր այս վերջին հաղորդումը հիմնել է երկու սխալ փաստերի վրա. նախ, ինչպես ասել ենք, մակեդոնացիների նվաճման ժամանակ դեռ Ադիաբենեն գոյություն չուներ, և երկրորդ, ինչպես բազում աղբյուրներից հայտնի է, մակեդոնացիները ոչ թե Ադիաբենեն, այլ Մծբին քաղաքն ու իր շրջակայքն են անվանել Միզդոնիա, և դա հայտնի էր նաև Պլինիոսին: Վերջինս սխալվում էր, կարծելով, որ Միզդոնիան կամ Մծբինն իր շրջակայքով Ադիաբենի մասն էր կազմում: Մինչդեռ հայտնի է, որ այն մտնում էր Հայաստանի մեջ և միայն մ. թ. I դարի 38 թ., ինչպես մեր այս աշխատության հաջորդ բաժնում մանրամասն կխոսենք, պարթևների Արտավան Գ արքան օգտվելով Հայաստանի թուլացումից, այն անջատել է Հայաստանից և որպես վարձատրություն տվել Ադիաբենի Իզատես թագավորին³⁹:

Այսպիսով, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Պլինիոսի վերոհիշյալ վկայությունը ճիշտ չէ, և Ադիաբենը Միզդոնիա անունը չի կրել և ոչ մի այլ աղբյուրում այդպիսի տեղեկություն չկա: Ինչ վերաբերում է երմի այլ աղբյուրում աշխարհամասին, ապա այն Աքեմենյան կայսրուկու Չաբերի միջև ընկած աշխարհամասին, ապա այն Աքեմենյան կայսրության առանձին քաղաքական միավոր չի եղել, և որպես Արբելայի մարզ՝ մտնել է Ասորական Միջագետքի մեջ: Ոչ միայն ինքնուրույն պետություն չի եղել, այլև չի եղել այդ երկրամասում ապրող միասնական մի ժողովուրդ, և ինչպես աղբյուրներից իմանում ենք (և այդ մասին կխոսենք), այն բնակեցված է եղել տարբեր ցեղերով ու ժողովուրդներով: Դրա վազույն ապացույցը այն է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ելած Գարեհի բանակի մեջ մտնող ժողովուրդների ցուցակում չեն հիշատակվում ոչ արբելացիներ և ոչ ադիաբենցիներ:

Արիանոսն իր գրքում Գարեհի բազմազգ բանակը նկարագրելիս, գրում է, որ այն մակեդոնացիների դեմ հետևյալ կերպ էր դասավորված. «Ասորուպատեսը առաջնորդում էր մարերին, իսկ մարերի կողքին դասավորվել էին կադուսացիները, աղվաններն ու սակասենները: Կարմիր ծովը եզերող ցեղերին առաջնորդում էին Օկոնդորատեսը, Արիորաբաշանն ու Օրկսինեսը: Կասպից ծովի հյուսիսում բնակվող ուկսերի ու սուսիանցիների առաջնորդությունը ընդունել էր Արուլիդեսի որդի Օկսատրեսը: Բուբարեսը հրամայում էր բաբելոնացիներին: Կարիացիները

³⁸ Pliny, Natural history, eng. trans. H. Rackham, London, 1969, vol. II, Book VI, XVI, pp. 367—369.

³⁹ Այս մասին տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 719:

³³ Ատտիկյան փարսախը հավասար է 177,6 մ-ի, իսկ օլիմպիականը՝ 192,27 մ:

³⁴ Arrian, Anabasis of Alexander, english trans. E. Hiff, Robinson, London, 1967, vol. I, Book III, 8,3—7, p. 247.

³⁵ Страбон, География, книга XVI, I, 3, стр. 685.

³⁶ Աստվածաշնչը, Մակաբայեցւոց Առաջին գլ., թ. 2:

³⁷ Պլինիոսը ծնվել է մ. թ. 23 թ.:

բը, որոնք տեղափոխվել էին, և սիտակենացիները միացվել էին բաբելացիներին, իսկ հայերի հրամանատարներն էին Օրոնտեսն ու Միթրաուստեսը, կապադովկիացիներինը՝ Արիակեսը: Ասորիքի դաշտավայրի և Ասորական Միջագետքի ասորիները գտնվում էին Մասայուսի հրամանատարության ներքո»⁴⁰:

Այս վկայությունը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Արբելայում ու նրա շրջակայքում ապրողները կոչվում էին Ասորական Միջագետքի զորքերի հրամանատար Մասայուսի գլխավորությամբ: Թե ո՞վ էր և ի՞նչ ազգից էր Մասայուսը շգիտենք, բայց հայտնի է, որ նա Դարեհի սատրապներից էր: Նման պատասխանատու պաշտոն վստահելը Մասայուսին, վկայում է այն մասին, որ նա Արևելքի ժողովուրդների մեջ հեղինակություն ունեցող անձնավորություն էր: Արբիանոսը, ոչ միայն նկարագրել է Ալեքսանդրի և Դարեհի բանակների միջև Գավգամելայում տեղի ունեցած ճակատամարտը, այլև դրան հաջորդող իրադարձությունները: Նա պատմում է, թե ինչպես Ալեքսանդրը մարտը շահելուց հետո իր հեծելազորով շտապում է Արբելա քաղաքը այն հույսով, որ կկարողանա Դարեհին բռնել այնտեղ: 600 փարսախա ճանապարհ անցնելով, հաջորդ օրը Ալեքսանդրն իր զորքով մտնում է Արբելա, բայց այնտեղ չի գտնում Դարեհին, որովհետև վերջինս առանց կանգ առնելու փախել էր: Սակայն մակեդոնացի զորավարին հաջողվում է Արբելայում գրավել Դարեհի ունեցվածքը, ինչպես նաև նրա կառքը, նետն ու աղեղը⁴¹: Այսպիսի հարուստ ավար ձեռք բերելուց հետո, Ալեքսանդրը շարժվում է դեպի Բաբելոն և այն նվաճելուց հետո Մասայուսին Բաբելոնի սատրապ է նշանակում, իսկ Ապոլոդորոսին՝ թիկունքում մնացած պահպան զորքի հրամանատար, և Փիլոնի որդի՝ Ասկելպիոզորոսի վրա դնում է հարկերը հավաքելու կարևոր պաշտոնը⁴²:

Մակեդոնական բանակների այս հաջողություններից հետո Արբելայի քաղաքական կյանքում առանձնապես փոփոխություն տեղի չի ունեցել, և ընդհանրապես, ինչպես եվրոպացի մասնագետներն են ցույց տալիս, Ալեքսանդրը և նրա հաջորդները նվաճելով Աքեմենյան կայսրությունը, աշխատեցին Մեծն Դարեհի կատարելազորած պետական կառուցվածքը հիմնականում թողնել նույնը, և զարմանալի չէ, որ դրանից հետո և՛ սելևկյանները, և՛ պարթևները շարունակում են մեծ մա-

ամբ պահել պետական ու վարչական հաստատությունները⁴³: Քրիստենսենը իր ուսումնասիրության մեջ կանգ է առել այս հարցի վրա և ցույց տվել Աքեմենյան վերջին արքայի օրոք գոյություն ունեցող պետական կառուցվածքի ընդհանուր նմանությունը սելևկյանի և պարթևականի հետ⁴⁴:

Նույն այդ մտքերն է արտահայտում և իր ուսումնասիրության մեջ նույն եզրակացությունն է հանգում մի այլ անգլիացի իրանագետ՝ Մալկոլմը⁴⁵:

Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ Աքեմենյան կայսրության մեջ մտնող բազում ժողովուրդների ու ցեղերի կեղծքելով՝ նախկին տիրակալներին փոխարինել են նորերը՝ հույն զորավարներն ու բարձր խափի ներկայացուցիչները, որոնք պետական նույն մեքենան ընդհանուր իր հիմունքներով օգտագործում են, շահագործելու համար իրենց քաղաքական լծի տակ տառապող և՛ ժողովուրդներին, և՛ սոցիալական իրավունքները կորցրած հոծ բազմություններին:

Մինչև սելևկյանների տիրապետության հաստատման մասին խոսելը, տեսնենք, թե ի՞նչ են ասում աղբյուրները Արբելա քաղաքի հիմնադրման, նրա բնակչության և ընդհանրապես նրա շրջակայքում, այսինքն Մեծ և Փոքր Զաբերի միջև ընկած երկրի վրա ապրող ցեղերի ու ժողովուրդների մասին:

2. ԱՐԲԵԼԱ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

(Վաղ շրջանից մինչև մեր քվակաճության սկիզբը)

Ուշ շրջանի պատմական հուշարձաններում պահպանվել են ավանդություններ Արբելա քաղաքի հիմնադրման վերաբերյալ: Այսպես, Միքայել Ասորին իր «Ժամանակագրության» մեջ խոսելով ասորեստանցիների առաջին թագավոր Բելի մասին գրում է, որ նրան հաջորդեց որդին՝ Նինոսը⁴⁶: Սա, ասորեստանցիների երկրորդ թագավորը, կառուցեց

⁴³ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, pp. 15—16.

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ M. A. R. Colledge, The Parthians, London, 1967, p. 22.

⁴⁶ Եվրոպացի պատմաբաններից Սմիթը իր աշխատության մեջ ցույց է տվել, որ Նինոսն անունը առաջացել է ոչ թե ինչ-որ թագավորի, այլ գետ-աստվածուհի՝ Նինայի անունից, որը ձկան տեսք ունի: Տե՛ս S. Smith, Early history, p. 103.

⁴⁰ Arrian, Anabasis of Alexander, vol. I, Book III, 8, 3, 7, London, 1967, p. 247.

⁴¹ Arrian, Anabasis of Alexander, Book III, 15, 3—6, p. 271.

⁴² Նույն տեղում, 3, 15, 14—16, 3, էջ 273:

մի քաղաք, որը կոչվեց Նինոս, իսկ հրեաները այդ քաղաքին Նինոսի փոխարեն ասում էին Նինվե: Համենայն դեպս, նա բացի Նինոսից կամ Նինվեից կառուցել է նաև այլ քաղաքներ՝ Ռախարտը, Ռաշանը և Կալնը⁴⁷:

Ասորական այս հին ավանդությանը անդրադարձել է նաև ասորի մի այլ պատմիչ՝ Բար էբրայոսը: Նինոսի կառուցած քաղաքների մասին նա ասում է, որ դրանք Արբելան, Ռեշղայնան և Սելևկիան էին⁴⁸:

Անշուշտ, պատմիչների այս վկայությունները մնում են զրույցի սահմաններում և պատմական ճշմարտության հետ կապ չունեն: Նույնն է պարագան Ամմիանոսի հաղորդած նման մի այլ ավանդության: Արհամարհելի դրանք՝ ճիշտ չէր լինի, որովհետև այդ ավանդություններն իրենց հիմքում ունեն տարրեր, որոնք կարող են պատմական մեծ արժեք ներկայացնել: Առնվազն դրանք խոսում են այն մասին, որ ասորեստանցիների նվաճումից հետո Արբելան ու իր շրջակայքը քաղաքականապես ու տնտեսապես ինչ-որ վերելք են ապրել ու այդ շրջանի միջազգային կյանքում որոշ դեր են խաղացել: Մեզ ավելի հետաքրքրում է այն, որ ըստ Ամմիանոսի Նինվեն գտնվում էր Ադիաբենում: Նա գրում է. «Այս Ադիաբենում է գտնվում Նինոսի քաղաքը, այն (Նինոսի), որ մի ժամանակ իշխում էր Պարսկաստանի վրա, և, որը հավերժացնում է Նինոսի անունը, այն (մարդու), որը մի ժամանակ ամենահզոր թագավորն էր և ամուսինը Շամիրամի»⁴⁹: Նույն պատմիչը շարունակում է իր վկայությունը և ասում, որ Ադիաբենում են գտնվում Արբելան և Գավգամեյան⁵⁰:

Իսկապես, ինչպես կտեսնենք, սասանյանների օրոք Նինվեի եկեղեցական թեմը միացվել էր Ադիաբենին, այնպես որ մ. թ. IV դ. պատմիչի այս վկայությունը արտահայտում է իր ժամանակի իրողությունը միայն: Այլ է Ստրաբոնի հաղորդած վկայությունը, որն ավելի ուշ շրջանում, ավելի ճիշտ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո հորինված կլինի հավանաբար: Նա նույնպես հաստատում է Նինվե քաղաքի՝ Նինոսի կողմից հիմնադրվելու փաստը, սակայն Արբելա քաղաքի մասին ասում է, որ այն հիմնել է Աթմոնիայի որդի Արբելը⁵¹:

⁴⁷ Michel le Syrien, Chronique, Paris, 1963, t. 1, p. 26.

⁴⁸ Bar Hebraeus, Chronicum Syriacum, ed. AbbeLoos and Lamy, London, Louvain, 1872—1877, p. 11. *Նույն կարծիքին է* XVIII դ. հայտնի ասորագետ ու պատմաբան Ասեմանին. *Տե՛ս* J. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Roma, 1719—1728, t. 1, p. 26, n. 4.

⁴⁹ A. Marcellinus, The surviving Books, XXIII, 6, 22, p. 361.

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Страбон, География, книга XVI, I, 1—4.

Նինոսի, Շամիրամի⁵², Աթմոնիայի հետ կապված տարրեր այս զրույցները, համենայն դեպս, մեզ հնարավորություն չեն տալիս պարզելու, թե ե՞րբ և ո՞վ է հիմնադրել այս քաղաքը և ովքե՞ր էին բնակվում երկու Զաբերի միջև ընկած տարածության վրա:

Արդեն ասել ենք, որ այս երկրամասի մեզ հայտնի առաջին նվաճողները շուբարեցիներն էին: Շուբարեցիների և ընդհանրապես Շուպրիայի մասին⁵³ «Հայ ժողովրդի պատմության» մեջ ասված է, որ «մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբին զբաղվոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում էին շուբարեցիներ: Այս անունը պահպանվել է և հին հայկական պատմական Աղձնիք գավառի Շուպրիա (կամ թերևս ավելի ճիշտ՝ Շուբրիա) անվան մեջ»⁵⁴:

«Խուրբիները մ. թ. ա. III—II հազարամյակների եզրին տարածված էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափին գտնվող Ուգարիտից սկսած դեպի արևելք՝ մինչև Արրափիսա (այժմ՝ Քերքուքը՝ Քրդստանում) և Նուզի քաղաքները»:

«Հայկական Տավրոսից հյուսիս մ. թ. ա. հավանաբար արդեն II հազարամյակում ընկած էր ուրարտացիների էթնիկական տերիտորիան,

⁵² Շամիրամը առասպելական դեմք է, հայտնի որպես Բաբելոնի հիմնադիր: Նրան նույնացրել են Ասորեստանի թագուհի Շամմուրամաթի հետ՝ Շամշի Ադադ Ե-ի կնոջ, որը ամուսնու մահից հետո, իր փոքր որդի Ադադ Ներար Գ-ի օրոք (810—782 թթ. մ. թ. ա.) որպես խնամակալ իշխել է: Տե՛ս G. Downey, A history of Antioch in Syria, Princeton, 1961, p. 48.

Հայ գիտնականներից Ն. Աղոնցը իր աշխատության մեջ գրում է, որ «Շամիրամը իր նշանավոր փառքը պարտական է ոչ միայն Շամմուրամաթի խղճուկ ուրվականին, այլ զլիսավորապես այնքան մեծ ժողովրդականություն վայելող Իշտար աստվածուհուն: Շամմուրամաթ անունը հետզհետև նույնացվել է Իշտարին խորհրդանշող Թուլունի՝ Սուսատիճի (աղավնու) հետ: Պատմական Շամմուրամաթից, ասում է նա, մեզ հասել է մի քարակոթող, որտեղ նա ինքն իրեն ներկայացնում է որպես Ադադ Ներարի մայր: Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. 90.

⁵³ «Վաղբրոնգեկայան ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. III հազարամյակում և II-ի սկզբներին, խուրբիական ցեղերն արդեն զբիշխող տարր էին Հայկական լեռնաշխարհի միջին մասում, նրան կից Հյուսիսային Միջագետքում և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում:

Խուրբիների բնակեցրած տերիտորիան շուրջն էր կոչվում էր Սուբիր, իսկ աքթադեթեն՝ Սուբարտու կամ Շուբարտու Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Կ. Ա, էջ 147:

⁵⁴ «Ավելի ուշ շրջանում մ. թ. ա. VII—VI դդ. «Սուբարտու» էր կոչվում Հյուսիսային Միջագետքի այն մասը (Արևմտյան Խարուբ գետի վերին հոսանքի շրջանը), որտեղ նախապես գտնվում էր Խուրբի-Միտաննի պետության Վաշշուգանն մայրաքաղաքը»: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

ժողովուրդը, որ խոսում էր խուրրիներենին մոտ լեզվով և ուներ խուրրիականին շատ բանով նման մշակույթ: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սկզբնապես խուրրիներն ու ուրարտացիները մի էթնոս են կազմել»⁵⁵:

Այս բոլորը մեզ համար կարևոր են այնքանով, որ հասկանալի են դարձնում այն փաստը, թե ինչպես երկու Զաբերի միջև ընկած երկրամասում ապրող խուրրիական կամ ուրարտական ցեղերը հայացել են և այս վայրերում հայկական էթնոսի հիմք հանդիսացել: Ստրաբոնն իր «Աշխարհագրություն» գրքում տեղեկություններ է թողել այն մասին, թե Ադիաբենի բնակչության հիմնական տարրերից մեկը եղել են հայերը: Այսպես ուրեմն, հայկական ցեղերը դեռ շատ վաղ դարերից հաստատվել էին այստեղ:

Ահա, թե ինչ է գրում Ստրաբոնը. «Ադիաբենը մեծ մասամբ դաշտավայր է: Չնայած այս մարզը Բարեղոնի մասն է կազմում, բայց և այնպես ունի իր հատուկ կառավարիչը և որոշ տեղերում սահմանակից է Հայաստանին: Մարերը, հայերը և բաբելացիները այս երկրում [ապրող] ցեղերի մեջ ամենաշատն են և շատ վաղուց այնպիսի հարաբերությունների մեջ են եղել իրար հետ, որ հաճախ հարձակվել են միմյանց վրա, ապա կրկին հաշտվել: Այս վիճակը շարունակվել է մինչև պարթևների գերիշխանության [հաստատումը]: Այժմ պարթևները, ճիշտ է, տիրում են մարերին ու բաբելացիներին, սակայն հայերը երբեք նրանց ենթակա չեն եղել»⁵⁶:

Այսպես, ուրեմն, Ստրաբոնի վկայությամբ հայերը Ադիաբենի բնակչության հիմնական տարրերից էին և այստեղ ապրող ժողովուրդների քաղաքական կյանքում ունեցել են իրենց կարևոր տեղը, հատկապես այն ժամանակ, երբ հայոց արքա Տիգրան Բ-ն իր գերիշխանությանն էր ենթարկել արևելյան բազում երկրներ: Ինչ վերաբերում է Ադիաբենի բնակչության տարրերից բաբելացիներին, ապա հասկանալի է, որ պատմիչը այստեղ նկատի է ունեցել արամեական այն ցեղերին, որոնք ոչ միայն մ. թ. ա. 1200 թ., այլև դրանից հետո էլ դարերի ընթացքում հարավից գաղթելով եկել ու հաստատվել էին երկու Զաբերի միջև ընկած տարածությունում:

Ինչպես տեսանք, Ստրաբոնի վկայությամբ Ադիաբենի բնակչության երրորդ տարրը մարերն էին, որոնք, անկասկած, մարական տիրապետության ժամանակ եկել ու բնակություն էին հաստատել այստեղ: Նույն պատմիչը վկայում է նաև, որ բնակչության երեք տարրերի միջև

հարաբերություն ունեցել քաղաքական իշխանության համար, նույնիսկ Ադիաբենի թագավորության ստեղծումից հետո: Համենայն դեպս, պատմական ինչ-որ ճշմարտություն կա հայկական աղբյուրներում եղած Օսրոյեների, ապա Ադիաբենի թագավորությունների հայկականացման մեջ: Այստեղ կարևորն այն է, որ հայերը դեռ շատ վաղուց Ադիաբենում հաստատված ժողովուրդներից էին, և այդ մասին վկայում են նաև հունական աղբյուրներում պահպանված ավանդությունները կամ զրույցները: Թեսուսական վարկածի վրա վերջին անգամ կանգ է առել ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը և հիմնվելով Ստրաբոնի տեղեկության վրա, այդ մասին գրել է. «Այս վերսիայի հեղինակները Թեսուսալիայի Փարսալա և Լարիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) զորահրամանատարների Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին են»⁵⁷: Ն. Ադոնցի կարծիքով, Անտիգոնոսը (384—301) «Իշխանության զույս անցնելուց հետո հայոց թագավոր Արտանոսի օժանդակությունն ապահովելու նպատակով նրա մոտ է ուղարկում երկու զորահրամանատարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնք ժամանակին մասնակցել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին»⁵⁸: Շարունակելով իր կարծիքն այս ավանդության վերաբերյալ, պատմաբանը գրում է, որ «Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, անտաքակույս, ձեռքի տակ ունեցել են Թեսուսալիայում արմեններ լինելու մասին պատմական մի ավանդություն, որը մեզ չի հասել: Հայաստանում (հավանորեն Փոքր Հայքի թագավորությունում) լինելով, նրանք ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեսուսալիայի որոշ տեղանունների համահնչունության վրա: Նրանք ընդհանուր գծեր են գտել նաև տարազի մեջ և այլն: Արմենիայի էպոնիմ Արմենին Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը կապում են արգանավորդների առասպելի հետ և նրան վերագրում թեսուսական ծագում»⁵⁹:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ տեղեկություններ է տալիս Ստրաբոնը այս ավանդության կապակցությամբ: «Պատմում են, որ Յասովը, թեսուսացի Արմենի հետ դեպի կոլսիերի երկիրը նավելիս, հասնում է մինչև Կաս-

⁵⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 243:

⁵⁸ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 226: Հետ նրա, «Թեսուսական տեսությունը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից է պայթել: Նրա հեղինակները Ալեքսանդրի բանակի երկու սպաներն են՝ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին»: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 243:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁵⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 148:

⁵⁶ Страбон, География, книга XVI, I, 20, стр. 691.

պից ծովը»: Ըստ այս ավանդության, Արմենի ուղեկիցները բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սիսպիրիտիսը մինչև Կալաբենեն և Ադիաբենեն»⁶⁰: Ստրաբոնն իր նույն աշխատության մի այլ մասում նորից անդրադառնալով այս ավանդությանը, գրում է, որ «Արմենի ուղեկիցներից ոմանք գրավեցին Ակիլիսենեն, որը մինչ այդ գտնվում էր սոփենների (ծովացիների) իշխանության տակ, իսկ մյուսները բնակություն հաստատեցին Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաբեն և Ադիաբեն՝ հայկական լեռներից այն կողմ»⁶¹: Ն. Ազոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Ղափանցյանը և Ս. Երեմյանը իրենց աշխատություններում կանգ են առել Ստրաբոնի այս վկայության վրա և գտել, որ «այն ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը: Ակիլիսենեն (Երզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սի(ս)պիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաբենն ու Ադիաբենը՝ հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ շատ առաջ տեղի էր ունեցել արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը»⁶²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի այս վկայությունը ևս դալիս է հաստատելու, որ հայկական ցեղերը դեռ շատ վաղուց ապրում էին Ադիաբենի, ավելի ճիշտ՝ երկու Զաբերի միջև ընկած տարածության վրա՝ Արբելայում և նրա շրջակայքում⁶³:

3. ԱՐԲԵԼԱՆ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԻՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ և դրանցից հետո Արբելայում կազմավորված սելևկյանների գերիշխանության վերաբերյալ տեղեկությունները համեմատաբար հարուստ են, որովհետև բազմազգ ու խալտաբղետ այդ հսկա կայսրությունը ղեկավարելու հա-

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Նույն տեղում, XI, XIV, 12, էջ 499:

⁶² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 245:

⁶³ Հետաքրքրական է, որ Ստրաբոնը գրում է, թե Ադիաբենի բնակիչներին անվանում են նաև «սակկոպաղներ»: Բնագրի ուսանելն թարգմանիչը ենթադրում է, որ այն ազգավազված բառ է: Կարծում ենք, այն ոչ թե ազգավազված է, այլ կապված է «սակերիս» հետ: Հայտնի է, որ սակերը, այժմյան Միջին Ասիայի՝ Տաշքենդի մոտակայքից շարժվել են առաջ և նրանցից որոշ ցեղեր եկել, հաստատվել են Արբելայում ու նրա շրջակայքում: Գուցե հենց այս «սակերիս» հետ էլ կարելի է կապել «սակկոպաղ» անունը: Տե՛ս Տրաբոն, География, XVI, I, 19, стр. 691.

մար մակեդոնացի նվաճողները ստիպված էին ուսումնասիրել ոչ միայն հեռավոր երկրների տեղանքը, աշխարհագրական դիրքն ու հարստությունը, այլ նաև այդ տարածությունների վրա ապրող զանազան ժողովուրդների ու ցեղերի տնտեսական, քաղաքական ու սոցիալական վիճակը: Հույն ու շատին պատմիչները ուղղակի կամ անուղղակի փաստեր են հաղորդել, որոնք թեև իրենց էությունով միակողմանիորեն են արտացոլել պատմական ճշմարտությունը, սակայն անգնահատելի ծառայություն են մատուցել ինչպես ամբողջ Արևելքի, այնպես էլ Արբելայի ու նրա շրջակայքի պատմության մութ մնացած բազում հարցերի լուսաբանմանը: Այդպիսի շատ կարևոր տեղեկություններ կան, օրինակ, Գիոգորոս Սիկիլիացու, Արրիանոսի և այլ պատմիչների գործերում:

Գիոգորոս Սիկիլիացին⁶⁴ պատմում է, որ «Դարեհը Արբելայի մոտ ճակատամարտում պարտվելուց հետո, ուղղություն վերցրեց դեպի վերին սատրապությունները, որպեսզի իր բանակը վերակազմավորվելու հնարավորություն ու ժամանակ ունենա: Սկզբում գնաց Մեդիս՝ էկբատան, այստեղ կանգ առավ ու սկսեց հավաքել ճակատամարտից փախածներին և զինեց նաև նրանց, ովքեր կորցրել էին իրենց զենքերը»⁶⁵: Համարյա նույն տեղեկություններն են տալիս այս իրադարձության մասին Կորտիուսն⁶⁶ ու Արրիանոսը: Արրիանոսն, օրինակ, գրում է, որ ճակատամարտից հետո «Ալեքսանդրն իր հեծելազորին մինչև կես գիշեր հանգիստ տվեց և ապա շտապեց Արբելա այն հույսով, որ այստեղ կբռնի Դարեհին: Սակայն նա այնտեղից փախել էր»⁶⁷: Ըստ երևույթին, Դարեհի փախուստը պատճառ դարձավ, որ Արբելա քաղաքը, որը ուժեղ ամրոց էր և ուներ ամուր պարիսպներ, ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց հաղթական զորավարին և բացեց իր դարպասները նրա առաջ: Իրապես պարսիկների խուճապը այնքան մեծ է եղել, որ նրանք շեն կարողացել նույնիսկ արքայական գանձերն ու հարստությունները քաղաքից դուրս հանել, և մակեդոնացիների ձեռքն են ընկել Դարեհի և՛ գանձերը, և՛ ունեցվածքը, և՛ մարտակառքը⁶⁸: Մակեդոնացիները քաղա-

⁶⁴ Գիոգորոս Սիկիլիացին ապրել է մ. թ. ա. 80—20 թ. մ. թ.: Օգտագործել է արժեքավոր աղբյուրներ, որոնց մեծ մասը չի հասել մեզ, ինչպես օրինակ՝ Եփորոսի, Ապոլոգորոսի, Ագաթասիդեսի, Փիլիստորոսի և Տիմալոսի գործերը: Տե՛ս Diodorus of Sicily Library of history:

⁶⁵ Նույն տեղում, XVII, 63, 2—64, էջ 299:

⁶⁶ Cortius, 5, 1, 44.

⁶⁷ Arrian, Anabasis of Alexander, Book I, III, 15, 3—6, p. 271.

⁶⁸ Diodorus of Sicily, Lib. of history, vol. VIII, Book XVII, 64, 1—8, p. 301.

քում Դարեհի գանձերից բացի գտան ոչ միայն բազում այլ հարստություններ, այլ նաև սննդի առատ պաշարներ, պահեստներ: Դիրողորու Միկիլիացին այս առթիվ գրում է, որ Ալեքսանդրը Արբելայում գտավ «ուտեղիքի առատ պահեստներ, մեծ քանակությամբ բարբարոսների՝ զգեստներ, գանձ և երեք հազար տաղանտ արծաթ»⁶⁹: Այսպիսի մեծ հարստության առկայությունը Արբելայում խոսում է այն մասին, որ առևտուրն ու միջազգային քարավանային ապրանքների տեղափոխությունը և տաճարային տնտեսություններին, մանավանդ Իշտար աստվածուհու տաճարին, ամեն կողմից եկած բազմահազար ուխտավորների արած նվիրատվություններն ու գործարքները, նպաստել են ոչ միայն քաղաքի տնտեսության բարգավաճմանն ու ծաղկմանը, այլ նաև հնարավորություն են տվել հարստության կուտակման: Համենայն դեպս, ինչպես Արբելան, այնպես էլ Միջագետքի շատ քաղաքներ և՛ տնտեսությամբ, և՛ մշակույթով բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում, այնպես որ հույն և լատին պատմիչներից ոմանց, հատկապես մ. թ. I դ. հեղինակներից Պլինիոսի⁷¹ այն հաղորդումը, թե Արևելքում քաղաքները ծաղկեցին ու բարգավաճեցին, մշակութային բարձր մակարդակի հասան միայն Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, հույների ծավալած գործունեության շնորհիվ, ճիշտ չէ: Ինչպես փաստերն են ցույց տալիս և վերջին տարիներին պեղումներից երևան հանված արևելյան հին քաղաքների ավերակներից պարզվում է, մինչև Ալեքսանդրի նվաճումները ևս այստեղ քաղաքները ունեցել են տնտեսական և մշակութային բարձր մակարդակ. անշուշտ չպետք է ժխտել նաև, որ հույների և հունական մշակույթի հետ անմիջական շփումը, փոխադարձ մշակութային ազդեցությունները, տնտեսական ու առևտրական կապերը նոր վերելքի, ծաղկման հիմքը հանդիսացան: Խոսքը այստեղ այն մասին է, որ արևելյան քաղաքներից շատերը, Արևմուտքից անկախ, ստրկատիրության շրջանում զարգացման բարձր աստիճան են ունեցել: Պլինիոսը պատմում է. «Ամբողջ Միջագետքում, որը մի ժամանակ ասորեստանցիներին էր սպառնալից, բնակչությունը ցրված էր գյուղերում, բացի Բաբելոնից և Նինվեից: Մակեդոնացիները բնակիչներին հավաքեցին քաղաքներում, հողի արգասաբերության պատճառով: Նշված քա-

⁶⁹ Հույները ոչ հույներին «բարբարոս» էին անվանում:
⁷⁰ Մեկ արծաթ տաղանտը Բաբելոնում հավասար էր 70 մնայի, այսինքն՝ 7000 գրամի: Կորդոսի վկայությամբ Ալեքսանդրը Արբելայում գտավ 4000 արծաթ տաղանտ: *Ex'co Cortius*, 5, 1, 10.

⁷¹ Պլինիոսը ծնվել է մ. թ. 23 թ., մահացել՝ 79 թ.:

ղաքներից բացի, այն (Միջագետքը) ունի Սելևկիա, Լաոդիկիա և Արտեմիդա քաղաքները, իսկ արաբական երկրամասում (կան) Ուրհա, Մանդանի, Անտիոք (քաղաքները), որը (վերջինը) հիմնել է Նիկանորը, երբ նա Միջագետքի կառավարիչ էր, և որը կոչվում է արաբական Անտիոք»⁷²:

Հավատացած ենք, որ հույն և լատին հին պատմիչները նման հաղորդումներով փորձել են արդարացնել իրենց արևելյան նվաճումներն ու քաղաքական տիրապետությունը, իբր դրանց շնորհիվ Արևելքի բարբարոս ժողովուրդներին քաղաքակրթություն են բերել և իբր թե դրանք եղել են առաջադիմական ու մարդասիրական, մի վկայություն, որը, ինչպես ասել ենք, զուրկ է պատմական ճշմարտությունից, և Արբելայի փաստը առնվազն դրա հակառակն է ասում: Հայտնի է, որ ինչպես Ասորեստանյան, այնպես էլ Մարական ու Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ Միջագետքում ու Միջագետքի հարևան բոլոր երկրներում կային քաղում քաղաքներ, որոնք և՛ ներքին, և՛ միջազգային առևտրի քարավանային ճանապարհներին կարևոր դեր էին կատարում և իրենց արտադրանքները ուղարկում հեռավոր երկրներ: Արբելան այդպիսի քաղաքներից մեկն էր, որը, ինչպես հետո կտեսնենք, մետաքսի ու կերպասագործության խոշոր մի կենտրոն էր դարձել հետագայում և իր արտադրած ընտիր մետաքսներն ու կերպասները մեծ համբավ ունեին շուկաներում: Արբելան հայտնի էր նաև նրանով, որ գտնվում էր հին աշխարհին քաջածանոթ ուղմական ու միջազգային քարավանային «արքայական ճանապարհի» վրա, որը, ինչպես «Հեկատեոսն ու Հերոդոտոսն են նշում (Հերոդոտոս, V, 52), անցնում էր Մարաստանի հյուսիս-արևմուտքից և գնում դեպի Բաղրա-Բակշա»⁷³:

Ճանապարհի այս հատվածում կային 34 կայաններ և երկարությունը 137 փարսախ էր: Ինչպես պարզվում է, հետագայում էլ, արաբական տիրապետության ժամանակ, գործել է այն, և քարավանները, իսկ պատերազմական գործողությունների ժամանակ՝ բանակները, Տիգրիսից անցել են Սապփա, Գավգամելա, ապա Արբելա և շարունակել դեպի Ալթուն Քյուպրու, Քերքուբ, Քաղուկ, Տուզ, Խորմասու, Քուփրի, Բարադան թեփե, Զալուլա և Մանդալի: Մինչև Նինվեի կործանումը (612 թ.) «արքայական» այս ճանապարհը անցնում էր Նինվեի միջով, սա-

⁷² *Pliny*, Natural history, eng. trans. H. Rackham, London, 1961, Book VI, XXX, p. 427.

⁷³ *E. Herzfeld*, The Persian Empire, § 188, p. 228.

կայն նրա կործանումից հետո նինվեին փոխարինեց Արբելան⁷⁴: Հասկանալի է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր բանակները նախընտրեց շարժել այս ճանապարհով և նա Տիգրիսն անցնելով՝ Սապաթից գնաց Գավգամելա՝ պարսկական բանակին հանդիպելու: Ծանոթանալով Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկություններին, տեսնում ենք, որ դրանք հիմնավորված են, ավելի ճիշտ պատկերում են այս ճանապարհով կատարած առաջխաղացումը⁷⁵:

Այսպիսով, Արբելայի պարտությունից հետո Դարեհի ղեմադրության փորձերը արդյունք չտվեցին. Աքեմենյան կայսրությունը փուլ եկավ և դուրս մղվեց քաղաքական թատերաբեմից, որովհետև մ. թ. ա. IV դ. կեսերին նրա քաղաքական կապերը և ռազմական ուժերը ավելի էին թուլացել և փոխարենը զորեղացել էին կենտրոնախույս ձգտումները: Փոքր Ասիայի առավել զարգացած հունական քաղաքները, հարուստ Ասորիքը, հնադարյան եգիպտոսն ու Բաբելոնը Աքեմենյան տերությանը խոչընդոտ էին համարում իրենց զարգացման ճանապարհին: Նա նմանվում էր մի խարխուլված տան, որը փուլ կգար ամենաթույլ երկրաշարժի դեպքում⁷⁶:

Աքեմենյան կայսրությունը մի տեսակ շարունակություն էր Ասորեստանյան, Բաբելական, Մարական տիրապետության, միայն այն տարբերությամբ, որ ստրկատիրական կարգերի հակասությունները ավելի էին սրվել Աքեմենյանների օրոք, որովհետև բարձր խավի ներկայացուցիչները կարողացել էին իրենց իրավունքները, հաբստություններն ու կալվածքները ավելի մեծացնել ու այդ բոլորը կարգավորող օրենքները և պետական կառուցվածքը ավելի կատարելագործել մանավանդ Կյուրոսի և Դարեհ Ա-ի տիրապետության տարիներին: Ներքին այս հակասությունները, ինչպես ասացինք, և արտաքին ճնշումները խարխուլեցին Աքեմենյան կայսրության հիմքերը և նրա կործանման պատճառ դարձան⁷⁷:

Համարյա քաղաքական նույն սկզբունքներով և օրենսդրական նույն միջոցներով սկսեցին գործել Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրանից հետո սելևկյանները: Նրանք ևս հիմնականում շարունակեցին պահպանել Աքեմենյանների վարչաձևը, այն տարբերությամբ միայն, որ այս անգամ պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին նշանակվում այնպիսիք,

որոնք հավատարմությամբ ծառայում էին սելևկյան պետությանը: Եթե Աքեմենյանների օրոք նշանակված սատրապները տվյալ մարզի և՛ վարչական, և՛ տնտեսական, և՛ զինվորական իշխանությունները իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում և պատասխանատու էին միայն կենտրոնական իշխանության արքայից աչքային, ապա Ալեքսանդրի օրոք այդ պաշտոնների մեջ բաժանում է մտցվում՝ սատրապներին վստահում են տվյալ մարզի զորքի հրամանատարությունը, իսկ վարչական և տնտեսական գործերը՝ այլ անձնավորությունների⁷⁸: Այսպես, Ալեքսանդրը Բաբելոնի սատրապ էր նշանակել Մասայուսին, իսկ հարկահավաքի պաշտոնում՝ Ասկելպիոդորոսին⁷⁹: Ալեքսանդրը նման բաժանում մըտցրեց, որովհետև այն, մանավանդ ոչ հույն տարբերի համար, կոթվաբացներ ապստամբության փորձերը: Ստեղծվել էր հսկա մի կայսրություն, որը, սակայն, մ. թ. ա. 323 թ., Ալեքսանդրի մահից հետո, նրա զորավարների միջև բաժան-բաժան եղավ: Նվաճված արևելյան երկրները մեծ մասը, որոշ ռազմական գործողություններից հետո, վերջնականապես անցավ Ալեքսանդրի զորավարներից Սելևկոսին, Եգիպտոսը՝ Պտղոմեոսին, իսկ Մակեդոնիան Հունաստանի հետ միասին՝ Անտիգոնոսին: Սակայն բաժանումը այնքան էլ խաղաղ ձևով տեղի չունեցավ. յուրաքանչյուրը սկզբում փորձեց իր գերադասությունը պարտադրել մյուսին և դրա համար էլ պատերազմեցին միմյանց դեմ: Ապալիսոսը գրում է, որ Անտիգոնոսը փորձել է Սելևկոսին իրեն ենթարկել, և երբ վերջինս դիմադրել է այդ փորձերին, նրա դեմ զորք է ուղարկել, և Սելևկոսը ստիպված փախել է Եգիպտոս՝ Պտղոմեոսի մոտ: Նրա փախուստից հետո Անտիգոնոսը, ինչպես հաղորդում է պատմիչը, «Միջագետքի կառավարիչ Բլիտորին հեռացնել է տալիս պաշտոնից, որովհետև վերջինս թույլ էր տվել, որ Սելևկոսը փախչի: Դրանից հետո Անտիգոնոսը իր վրա է վերցնում Բաբելոնի, Միջագետքի և մյուս երկրների՝ Մեդիայից մինչև Հելլեսպոնտոսի իշխանությունը, որովհետև այն ժամանակ մահացել էր [Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներից] Անտիպատրոսը»⁸⁰:

⁷⁴ Arrian, Anabasis of Alexander, III, 15, 6—16, 3, p. 273.

⁷⁵ Դիոդոր Սիկիլիացին ոչինչ չի գրում Մասայուսի մասին. ըստ նրա, Ալեքսանդրը Ապոլոդորոսին և Փելլային Բաբելոնի և մյուս սատրապությունների, մինչև Կիլիկիա, զինվորական կառավարիչ նշանակեց, տալով նրանց 1000 տաղանտ արծաթ, այն ցուցմունքով, որ ինչքան հնարավոր է զինվորներ հավաքադրեն: S. H. W. Diodorus of Sicily, vol. VIII, Book XVII, 64. 1—6, p. 30.

⁸⁰ Appian's Roman History, London, 1964, vol. II, The Syrian Wars, chpt. IX, p. 205.

⁷⁴ E. Herzfeld, The Persian Empire, § 188, p. 228.

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 495:

⁷⁷ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, pp. 15—16.

Պատմիչի⁸¹ այս վկայությունը մեզ համար առանձին կարևորություն է ստանում, որովհետև այստեղ վկայություն կա այն մասին, որ Միջագետքը հիշատակվում է որպես առանձին սատրապություն⁸²: Անկասկած, դեռ Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակներից Միջագետքը Արբելայի հետ միասին առանձին սատրապություն է եղել, Բաբելոնից անկախ, և այդպես մնացել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրան հաջորդող Սելևկյանների ժամանակ: Այս ասածը հաստատող շատ կարևոր փաստ է պահպանվել Դիոդորոս Միկիլիացու պատմական աշխատության մեջ. նա գրում է, որ մ. թ. ա. 321 թ., երբ Անտիպատրոսը⁸³ նորից բաժանեց սատրապությունները, «Պտղոմեոսին թողեց այն, ինչ որ նրա ձեռքին [գտնվում] էր, որովհետև անկարելի էր նրան տեղափոխել, և թվում էր, որ նա Եգիպտոսը պահում էր որպես պատերաշմական ավար իր կատարած քաջագործության դիմաց: Նա Ասորիքը տվեց Միտրիլենացի Լատմեդոնին, Կիլիկիան՝ Փիլոքսենոսին: Վերին սատրապություններից՝ Միջագետքն ու Արբելիտիսը [երկիր վերին Տիգրիսի հովտում, Արբելայի շրջակայքում] տրվեցին Ամփիմակոսին, Բաբելոնիան՝ Սելևկոսին»⁸⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Անտիպատրոսը ոչ թե նոր բաժանումներ է կատարում կամ նոր սատրապություններ ստեղծում, այլ գոյություն ունեցող սատրապությունների վրա նոր սատրապներ է նշանակում: Այստեղ հստակ երևում է, որ Արբելիտիսը և կամ, ինչպես այդ երկիրը հետագայում կոչվել է, Ադիաբենեն մտնում էր Միջագետքի սատրապության մեջ և նրա մասն էր կազմում: Անշուշտ, Անտիպատրոսի այս նշանակումները եղել են մինչև նրա մահը՝ մ. թ. ա. 319 թ., երբ Սելևկոսը Անտիգոնոսից հալածվելով փախել էր Եգիպտոս: Դիոդորոս Միկիլիացու այս վկայությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ Ադիաբենեն Մակեդոնացու արշավանքներից առաջ կոչվում էր Արբելիտիս, և,

⁸¹ Ապպիանոսը ապրել է մ. թ. II դ., ծնվել է մոտավորապես մ. թ. 95 և մահացել է 165 թ.:

⁸² Appian's Roman History, vol. II, chpt. IX, p. 205.

⁸³ Անտիպատրոսը ծնվել է մ. թ. ա. 400 և մահացել՝ 319 թ.: Ալեքսանդրի մահից հետո նրան բաժին ընկավ Մակեդոնիան և նրա հարևան երկրները: Հետագայում նրան տեսնում ենք ղլխավոր հրամանատարի դերում: Հայտնի է նաև, որ Անտիպատրոսը Ալեքսանդրի ասիական արշավանքներից առաջ փոխանորդ էր նշանակվել: Այս մասին մանրամասն տե՛ս. Diodorus of Sicily, vol. IX, Book XVIII, 3, 1—3, p. 17 an d vol. VIII, Book XVII, 64, 6—65, 2, p. 303.

⁸⁴ Diodorus of Sicily, vol. VIII, Book XVII, 53, 1—3, p. 271.

անկասկած, նրանք Արբելիտիս⁸⁵ ասելով հասկացել են այն հողային տարածությունը, որն ընկած էր երկու Զաբերի միջև: Պլինիոսի տեղեկություններին ծանոթանալիս, տեսնում ենք, որ նրա մոտ էլ «Արբելիտիսը» ընկալվել է որպես երկիր և ոչ թե որպես քաղաք⁸⁶: Այդպես է նաև Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկություններում: Ըստ նրա նկարագրության, մեր թվականությունից առաջ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ն հարձակվում է հայկական Կորդուքի վրա, կոտորում բնակիչներին ու գրավում այն: Այն ժամանակ հռոմեացի զորավար Պոմպեոսը, որը գտնվում էր Փոքր Հայքում, լսելով այդ մասին և հասկանալով, որ պարթևների այս հարձակումները այլ նպատակներ ունեն, իր զորավարներից Ափրանիոսին զորքով ուղարկում է Հրահատի դեմ, որպեսզի սա իրերի նախկին դրությունը վերականգնի: Ափրանիոսը իր զորքով պարթևներին վտարելով, հետապնդում է մինչև Արբելիտիս⁸⁷: Խոսքը այստեղ երկրի մասին է, որովհետև հայտնի է, որ Պոմպեոսից Տիգրան Բ-ի կրած պարտությունից հետո հայկական պետության սահմանները հասնում էին մինչև Մեծ Զար, այսինքն՝ պարթևների տիրապետության տակ էին մնացել մինչև Կորդուք հասնող տարածությունները, զրա համար էլ, երբ պարթևները անցնում են սահմանը, հռոմեական զորքերը հակահարված են տալիս նրանց և ետ մղում մինչև իրենց սահմանը՝ Արբելիտիս: Այսպես ուրեմն, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո «Արբելիտիս» երկիրը Միջագետքի հետ միասին կազմում էր մի սատրապություն, որի սատրապն էր Ամփիմակոսը:

Մինչ այս հարցերի վրա կանգ առնելը, հետաքրքրական կլինի մի ակնարկ նետել այն իրադարձությունների վրա, որոնք տեղի են ունեցել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո:

Դիոդորոս Միկիլիացին ձեռքի տակ ունենալով Կարդիացի Հիերոնիմոսի⁸⁸ պատմական աշխատությունը, մանրամասն նկարագրել է այն

⁸⁵ Ուշագրավ է, որ պատմիչը քաղաքի մասին գրելիս այն անվանում է «Արբելա», իսկ երկիրը «Արբելիտիս»: Strabo, *Geography* vol. VIII, Book XVIII, 39, 2—6, p. 121.

⁸⁶ Pliny, *Natural history*. Book VI, XVI, p. 367.

⁸⁷ *Плутарх*, Помпей, т. II, XXXVI, М., 1963, стр. 359.

⁸⁸ Եվմենեսը Ալեքսանդրի զորավարներից էր, որին բաժին ընկան Պափլագոնիան, Գապագոնիան և դրանց հարևան երկրները: Իսկ Կարդիացի Հիերոնիմոսը Եվմենեսի բարեկամն ու հայրենակիցն էր և, փաստորեն, Եվմենեսի մահից հետո ընկերացել էր նաև Անտիգոնոս, Գեմետրիոս և Գոնատոս զորավարներին: Նա ոչ միայն ժամանակակից էր իր նկարագրած դեպքերին, այլև անմիջական մասնակիցն էր և՛ Եվմենեսի, և՛ մյուս զորավարների ուղղակի գործողություններին, այնպես որ այս տեսակետից Գիոդորոսի այս աղբյուրը բացառիկ արժեք է ներկայացնում:

բոլոր իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Ալեքսանդրի նվաճած հսկա տարածությունները բաժանելիս: Այժմ տեսնենք, թե ինչ է գրում պատմիչը: Ալեքսանդրի մահից հետո, նրա հիվանդոտ որդին դառնում է թագավոր, սակայն իրականում իշխանությունը անցնում է Պերդիկասի ձեռքը, որին մահից առաջ Ալեքսանդրը հանձնել էր մատանին: Սա, անշուշտ, գործում էր որպես խնամակալ⁸⁹: Պերդիկասի օրոք տեղի է ունենում նվաճված երկրների առաջին բաժանումը: Գիողորոսը մանրամասն տվել է ցուցակը այն զորավարների, որոնք բաժին էին ստացել: Ծիշտ է, շատերն էին բաժին ստացել, սակայն հիմնականում իշխանությունը գտնվում էր Անտիպատրոսի, Կրատերիոսի և Պերդիկասի ձեռքում: Շուտով առաջին երկուսը Պերդիկասի դեմ դուրս եկան, և նրանց միջև ծագած երկարատև պատերազմական գործողությունները ավարտվեցին, երբ Պտղոմեոսին հաջողվեց սպանել Պերդիկասին⁹⁰, որը փաստորեն երեք տարի մնաց իշխանության զլուխ: Շուտով նույն ձևակատարին է արժանանում Կրատերիոսը, և, փաստորեն, հիմնական դեմք է դառնում Անտիպատրոսը:

Անտիպատրոսը, իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելով, իրեն համակիր նոր սատրապներ նշանակեց և Միջագետքի ու Արբելայի սատրապությունը տվեց Ամփիմակոսին:

Ո՞վ էր Ամփիմակոսը, աղբյուրները ոչինչ չեն ասում, բայց պարզ է, որ նա Անտիպատրոսի հավատարիմ զինակիցներից էր: Հետագայում, երբ Անտիպատրոսի մահից հետո իշխանությունն անցնում է Անտիգոնոսին, սա պատերազմում է Սելևկոսի դեմ: Այդ պատերազմական գործողություններին Անտիգոնոսի հետ միասին մասնակցում էր նաև Միջագետքի ու Արբելայի սատրապ Ամփիմակոսը իր 600 ձիավորներով⁹¹: Ուրեմն, Ամփիմակոսը Անտիպատրոսի մահից հետո, Անտիգոնոսի իշխանության օրոք, շարունակում էր մնալ Միջագետքի ու Արբելայի սատրապ:

⁸⁹ Diodorus of Sicily, vol. IX, Book XVIII, 3, 1—3, p. 17, տե՛ս նաև Նախաբան, էջ 11:

⁹⁰ Արբիանոսը ասում է, որ իշխանությունը հիմնականում Կրատերիոսի, Միլիդերի և Պերդիկասի միջև էր բաժանվել: Սակայն Գիողորոսը հայտնում է, որ Միլիդերը շատ շուտ էր իշխանությունից զրկվել, որովհետև նա դավաճանել էր Պերդիկասին և վերջինս նրան սպանել էր տվել: Տե՛ս Diodorus of Sicily, vol. IX, Book XVIII, 36, 4—37, p. 115.

⁹¹ Նույն տեղում, vol. IX, Book XIX, 27, 5, p. 303.

Ի վերջո, ինչպես ասել ենք, Անտիգոնոսին հաջողվում է փախցնել Սելևկոսին և նրա հողերը միացնել իր տիրույթին⁹²: Նա իր գերիշխանության տակ էր վերցրել Բաբելոնի, Միջագետքի և Մարաստանից մինչև Հելլեսպոնտոս բոլոր երկրները, մանավանդ որ երեք տարի անց մահացել էր նաև Անտիպատրոսը⁹³: Սելևկոսը 316 թ. փախել էր Եգիպտոս՝ Պտղոմեոսի մոտ: Վերջինս նրան բարեկամաբար ընդունել էր և զորք տվել, որ գնա և վերստին գրավի իշխանությունը:

Սելևկոսը մտանալով իր նախկին տիրույթներին⁹⁴, տեղի ժողովուրդների կողմից ջերմ ընդունելություն է գտնում, հավանաբար նրանք, զայրացած Անտիգոնոսի ոտնձգություններից, Սելևկոսին նայում էին որպես ազատարարի, քանի որ վերջինս իր իշխանության տարիներին, ինչպես պատմիչն է վկայում, «ամեն ինչի մեջ վեհանձն էր պահել իրեն»⁹⁵: Այսպես, Սելևկոսը առաջ շարժվելով մտնում է Միջագետք և խառնում հաստատված մակեդոնացի զինվորներից շատերին համոզում է, մյուսներին էլ ստիպում է միանալ իրեն: Այնուհետև ճանապարհը շարունակում է դեպի Բաբելոն: Ամբողջ ճանապարհին բնակիչները ուրախ բացականչություններով ողջունում էին նրա զալուստը: Մ. թ. ա. 312 թ., ի վերջո, թշնամուն հաղթելով, մտնում է Բաբելոն⁹⁶: Նորից տեղ գտնալով իր նախկին երկրներին, ինչպես Ապպիանոսն է վկայում, իր տերությունը բաժանեց 72 սատրապությունների⁹⁷: Այսպիսի մանր սատրապությունների ստեղծումը վկայում էր այն մասին, որ Սելևկոսը որոշել էր նոր վարչակարգ սահմանել և արևելյան այս երկրները վարչական ու քաղաքական մանր միավորների, իշխանությունների վերածելով, տեղական ուժերը ջլատել, նրանց զրկել նախ ապստամբական մեծ գործողություններ ծավալելու հնարավորությունից, ապա այդ փոքր իշխանությունները իրար հակադրելով՝ հեշտացնել նրանց կառավարումը:

⁹² Diodorus of Sicily, vol. X, Book XIX, 90, p. 77.

⁹³ Սելևկոսը փախել էր Եգիպտոս մ. թ. ա. 316 թ., իսկ Անտիպատրոսը, ինչպես գրել ենք, մահացել է 319 թ.:

⁹⁴ Ապպիանոսը գրում է, որ Սելևկոսը Պտղոմեոսից օգնական ուժ էր ստացել 1000 հետակ և 300 ձիավոր: Իսկ Գիողորոսը վկայում է, որ նա ստացել է 800 հետակ և 200 ձիավոր:

⁹⁵ Diodorus of Sicily, vol. X, Book XIX, 91, p. 79.

⁹⁶ Սելևկոսի հաղթական այս մուտքից էլ սկսվում է մեզ ծանոթ հունական կամ Ալեքսանդրյան թվականը: Այն սկսում է 312 թ.:

⁹⁷ Appian's Roman history, chpt. X, p. 217.

Միջազգետքի ու Արբելիտիսի սատրապութիւնն էլ ընկալ Սելևկոսի գերիշխանութիւն տակ, և Ամփիմակոսը կամ սպանվեց պատերազմների ժամանակ, կամ փախալ, որովհետև պատմիչները նրա մասին ոչինչ չեն ասում: Հասկանալի է, որ Սելևկոսը նոր սատրապ էր նշանակել, և եթե նկատի ունենանք, որ նա բաժանել էր նախկին մեծ սատրապութիւնները, ապա հավատացած ենք, որ Սելևկոսի այս բաժանումների հետևանքով, Արբելիտիսի իշխանութիւնը անջատվել էր Միջազգետքի սատրապութիւնից և դարձել առանձին սատրապութիւն: Արբելիտիսի այս սատրապութիւնն էլ հետագայում Ադիաբենեի իշխանութիւն կամ թագավորութիւն ստեղծման հիմք հանդիսացաւ:

Սելևկոսը մոտ 42 տարի իշխելով, իր կենդանութիւն օրոք Անտիոքոս որդուն հաջորդ նշանակելուց հետո, 73 տարեկան հասակում, մ. թ. ա. 280 թ. մահացաւ⁹⁸:

Թե ի՞նչ վիճակում էր գտնվում Արբելիտիսի սատրապութիւնը Սելևկոսի տիրապետութիւն տարիներին, դժվար է ասել, որովհետև աղբյուրները այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում, և այդ լուսնի հիմնական պատճառներից մեկն էլ պետք է համարել այն, որ Միջազգետքը այլևս հեռու էր գտնվում ուղիղ գործողութիւններից, քանի որ Սելևկյանների մայրաքաղաքը դարձել էր Ասորիքի Անտիոք քաղաքը: Դա նշանակում էր, որ Միջազգետքը Արբելյի հետ միասին դարձել էր և՛ վարչականայես, և՛ քաղաքականայես, և՛ տնտեսայես երկրորդական նշանակութիւն ունեցող երկրամաս:

Այս դրութիւնը, սակայն, երկար չի շարունակվել, որովհետև մ. թ. ա. 250 թ. արևելքից ներխուժած պարսերի ցեղը հաստատվելով Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած տարածութիւն վրա, իրենց առաջնորդ Արշակին մ. թ. ա. 247 թ. թագավոր են հռչակում⁹⁹: Պարթևների Արշակ թագավորի հիմնադրած այս թագավորութիւնը հետզհետե հզորանում է և արդեն Միհրդատ Մեծի (171—138 թթ.) օրոք դառնում աշխարհակալ խոշոր մի տերութիւն: Անշուշտ, այս ժամանակաշրջանում քաղաքական խոշոր փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել: Մ. թ. ա. 191 թ. առաջին անգամ հռոմեական բանակները Եվրոպայից անցել էին Ասիա և Սելևկյանների Անտիոքոս Գ թագավորի դեմ 190 թ. Մագնեսիայում մղված վճռական ճակատամարտում հաղթելուց հետո, փաստորեն թուլացրել էին մինչ այդ ներքին ու արտաքին «ճակասութիւններից խարխլված այդ տերութիւնը: Մ. թ. ա. 188 թ. Ապամեայում կնքված

պայմանագրի համաձայն Սելևկյանները զրկվեցին գրեթե ողջ Փոքր Ասիայից, պարտավորվեցին վճարել ուղղմատուգանք և բազմաթիվ այլ զինուժանք արեցին: Անտիոքոսը դրանից հետո միայն մեկ տարի ապրեց:

Մագնեսիայի ճակատամարտը հայտանշեց մի նոր երևույթ. «Առաջավոր Ասիայի պատմաբեմ դուրս եկալ մի նոր, հզորագուն ուժ՝ Հռոմի հանրապետութիւնը»⁹⁹:

Սելևկյանների թուլացումից և հռոմեական զիվանագետների ծավալած նպաստավոր գործունեութիւնից օգտվելով, Սելևկյանների գերիշխանութիւն տակ եղած պետութիւններն ու ժողովուրդները, ապրա-տամբելով վերականգնում էին իրենց անկախութիւնը: Այս շրջանում վերջնականապես Սելևկյանների տերութիւնից անջատվել էին նաև հայկական երկրները և միանալով կազմել հայկական հզոր պետութիւն, որը մ. թ. ա. I դ., ինչպես հետո կտեսնենք, իր հզորութիւնը ամբողջապէս համար ստիպված էր պատերազմել մի կողմից պարթևների և մյուս կողմից՝ Հռոմի դեմ: Սկզբում պարթևները, հատկապես Միհրդատ Բ-ի (123—87 թթ.) թագավորութիւն տարիներին, մտածում են իրենց ենթակա արևելյան փոքր ժողովուրդներին անկախութիւն տալով, մանր թագավորութիւններ ստեղծելով, ոչ միայն հեշտացնել նրանց կառավարումը, այլ նաև նրանց համակրանքը շահելով, միասնական մի ճակատ բացել Հռոմի դեմ: Այդ նպատակով էլ նրա օրոք, ինչպես ցույց է տվել սովետական պատմաբան Նինա Պիգուլևսկայան, երևան են դալիս Օսրոյենի, Կորզուքի, Ադիաբենեի, Հաղրայի և այլ փոքր ժողովուրդների թագավորութիւնները¹⁰⁰, որոնք պարթևների հովանավորութիւն ներքո գտնում են արբանյակ պետութիւններ: Համենայն դեպս, Միհրդատ Բ-ի օրոք պարթևները Արևելքում արդեն հզոր, աշխարհակալ մի տերութիւն էին և իրենց սահմանները հասցրել էին մինչև Եփրատ գետը¹⁰¹:

Ճիշտ է, աղբյուրներում տեղեկութիւններ կան Օսրոյենի, Կորզուքի և այլ փոքր թագավորութիւնների հիմնադրման վերաբերյալ, սակայն Ադիաբենեի առաջին թագավորի և նրան հաջորդած թագավորների մասին աղբյուրներում ոչ մի տեղեկութիւն չկա: Միակ հիաստար այն է, որ, ինչպես կտեսնենք, Տիգրան Բ-ի թագավորութիւն տարիներին Ադիաբենի թագավորը հայոց արքայի ամենահավատարիմ զինակիցներից էր:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 524:

¹⁰⁰ Н. Пигулевская. Города Ирана, стр. 55.

¹⁰¹ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. Ա, էջ 552:

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. Ա, էջ 551:

Իսկ թե ով էր մինչ այդ Ադիաբենի գահի վրա բազմած, մենք ոչինչ չգիտենք:

Այսպես, մ. թ. ա. II դ. վերջին 3-րդ տասնամյակում, հավանաբար 123 թ., երկու Զարերի միջև ընկած տարածություն վրա ստեղծվում է Ադիաբենի կամ Ադիաբենի թագավորությունը:

4. ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(II—I դդ. մ. թ. ա.)

Մեր թվականությունից առաջ 141 թ. արդեն պարթևները տարածվել և փորձում էին նվաճել նաև ամբողջ Միջագետքն ու Բաբելոնը: Եթե մինչ այդ իրանական այս ժողովրդի պատմությունը ինչ-որ չափով անորոշություն մեջ էր, ապա այս հաջողություններից հետո նրանք ոչ միայն քաղաքականապես, տնտեսապես և մշակույթով կապվել են Արևելքի հետ, այլև նման հարաբերություններ ստեղծել նաև Արևմուտքի ժողովուրդների հետ, ճանաչվել և իրենց մասին խոսելու բազում հնարավորություններ ընձեռել պատմիչներին:

Ինչպես ասել ենք սույն աշխատության նախորդ էջերում, պարթևների հաջողությունները իրենց գազաթնակետին են հասնում Միհրդատ Բ-ի թագավորության տարիներին, երբ վերջինս վերջնականապես 121 թ. նվաճեց Բաբելոնը Մեսենի (հարակենի) արաբ իշխան Հիսպասսինիից, ապա հարձակվեց Հայաստանի վրա, իսկ 113 թ. արդեն ամբողջությամբ նվաճեց նաև Միջագետքը: Միհրդատ Բ-ն էր, որ այս հաջողություններից հետո սկսեց օգտագործել «արքայից արքա» տիտղոսը¹⁰² և իրեն համարեց Աքեմենյանների հետնորդ: Անշուշտ, այդ բոլորը, ինչպես նրա, այնպես էլ նրա հետնորդների ժամանակ, արվում էր քաղաքական նպատակներով ոչ միայն իրենց նվաճումները արդարացնելու, այլ նաև իրենց հեղինակությունը բարձրացնելու համար:

Պարթևները քաղաքական նման նվաճումներով ձգտում էին իրենց ձեռքում պահել ոչ միայն արևելյան բազում երկրների միջև ընկած, այլ նաև միջագետքի առևտրական շատ կարևոր քարավանային ճանապարհները, որոնք խոշոր եկամուտներ էին բերում արքունի գանձարանին: Այդ ճանապարհներից կարևոր նշանակություն ուներ Հեռավոր Արևելքից դեպի արևմտյան երկրները տանող միջագետքի «մետաքսի»

ճանապարհը, որով հեռավոր այս երկրներից արևելյան թանկարժեք իրեր, համեմունքներ և մանավանդ կերպաս ու մետաքս էին տեղափոխում արևմտյան զանազան երկրներում վաճառելու: «Մետաքսի» ճանապարհներից մեկը անցնում էր Արբելայի միջով. այսպես, Անտիոքից եկող քարավանները Խառանի, Մծբինի վրայով մտնում էին Արբելա և ապա Համադանի, Մերվի վրայով գնում Չինաստան՝ անհրաժեշտ ապրանքները բերելու¹⁰³: Բացի այդ, Արբելան մետաքսի և կերպասեղենի արտադրության խոշոր քաղաքներից մեկն էր, և, ինչպես հետո կտեսնենք, շատ ավելի ուշ՝ քրիստոնեության ժամանակ, Արբելայի մետաքսը, շուկաներում վախելած համբավի շնորհիվ, մեծ պահանջարկ ուներ: Այսպիսով, նոր կազմավորված Ադիաբենի թագավորությունը դարձել էր կարևոր մի օղակ միջագետքի առևտրական փոխհարաբերությունների ռոտորում, և դա էլ պատճառ էր դառնալու, որ ամեն մի ուժեղ պետություն փորձեր տիրել այդ երկրին, և ընդհանրապես շատ շուտ տարբեր պետություններ պայքարի մեջ էին մտնելու միջագետքի առևտրական ճանապարհների վրա իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար, որովհետև այդ ճանապարհներից ստացված տնտեսական եկամուտը նախանձելի շահերի էր հասնում:

Միջագետքի առևտրական այդ ճանապարհները պարթևներից ետ վերցնելու առաջին փորձը կատարել է հայոց Տիգրան Բ թագավորը: Տիգրան Բ-ն պարթևների Միհրդատ Բ թագավորի մոտ պատանդ էր պահվել և որպես հավատարիմ զինակից «Յոթնասուն հովիտներ» կոչված տեղանքը¹⁰⁴ փրկագին տալով, վերադարձել էր հայրենիք և բազմել հայկական գահին, խոստանալով, անշուշտ, գործակցել պարթևների հետ: Այս կապակցությամբ Ստրաբոնը գրում է. «Տիգրանը երկուսի բաժանված Հայաստանը միացրեց և դարձավ ամբողջ երկրի տերը: Տիգրանը, սակայն, փոփոխական բախտ ունեցավ: Սկզբում նա պատանդ էր պարթևների մոտ, ապա նրանցից թուլլտվություն ստացավ հայրենիք վերադառնալու, բայց պարթևները նրանից փրկագին վերցրին Հայաստանի «Յոթնասուն հովիտները» [տեղանքը]: Հետագայում հզորացնելով իր իշխանությունը, Տիգրանը ոչ միայն ետ վերցրեց այս զավատները, այլև նույնիսկ ավերեց նրանց սեփական երկիրը՝ Նինվեի և Արբելայի մոտակա մարզերը: Իսկապես էլ, Տիգրանը քաղաքական մեծ հաջողությունների հասնելով նվաճել էր մինչև Փյունիկյա և Հրեաստան ընկած տարածությունը, իրեն հպատակեցնելով այդ տարածության վրա

¹⁰³ M. A. R. Colledge, The parthians, p. 89.

¹⁰⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 556:

¹⁰² M. A. R. Colledge, The parthians, p. 32.

ապրող ժողովուրդներին ու ցեղերին: Այսպիսի հսկայական տերութիւն ստեղծելուց հետո, բնականաբար, նա մտածելու էր նոր մայրաքաղաք կառուցելու մասին, որը լինելու էր ոչ միայն վարչական ամուր մի կենտրոն՝ տարբեր այս ժողովուրդներին ղեկավարելու համար, այլև էական օղակ միջազգային առևտրական ճանապարհները օղակավորելու համար, որովհետև Հայոց արքա Տիգրան Բ-ին հաջողվել էր պարթևներից վերցնել այդ քարավանային ճանապարհները և դրանք պահել իր հսկողութիւնի ներքո: Այդ նպատակով էլ կառուցվում է Տիգրանակերտը, և նա քաղաքը շենացնելու, ծաղկեցնելու համար, ինչպես Ստրաբոնն է գրում¹⁰⁵, հունական 12 տարբեր քաղաքներից բնակիչներին տեղափոխում է իր նոր մայրաքաղաքը¹⁰⁶: Թե որ քաղաքների բնակիչներն էին դրանք, պատմիչը ոչինչ չի ասում: Սակայն մի այլ հեղինակի՝ Պլուտարքոսի¹⁰⁷ մոտ հիշատակվում են դրանք: Պլուտարքոսը հոռոմայեցի զորավար Լուկուլլոսի՝ Տիգրանակերտի պաշարումը նկարագրելիս, ասում է, որ «Տիգրանակերտում ապրում էին Կիլիկիայից բռնի գաղթեցրած հույներ, իսկ բարբարոսներից՝ ադիաբենցիներ, ասորիներ, գորդիենցիներ, կապադովկիացիներ, որոնց ևս նույն ճակատագիրն էր վիճակվել, որովհետև Տիգրանն ավերել էր նրանց հայրենի քաղաքները և նրանց բռնի և ստիպել տեղավորվել այստեղ»¹⁰⁸:

Միշտ էլ բռնակալները պատմութիւնի մեջ նման բռնի գաղթներն ու տեղափոխութիւնները օգտագործել են իրենց նոր կառուցած քաղաքների կամ մայրաքաղաքների շինարարութիւնը արագ և լայն ընթացք տալու համար: Տիգրանը ևս դիմել է նման միջոցների, սակայն հույն պատմիչները, հասկանալի պատճառներով, այնպես են ներկայացրել, որ միայն հայոց արքան է ունեցել բռնակալի դաժան գծեր, մինչ հոռոմայեցի զորավարներն ու նրանց բանակները Արևելքի ժողովուրդներին իրր բերել են «աղատութիւնի Երջանիկ դափնիներ»: Իրականում կողմերից երկուսն էլ նույն ձգտումներն են ունեցել, քաղաքական նվաճումներով ուղեցել են իրենց ձեռքը վերցնել միջազգային առևտրական ճանապարհները: Տիգրանը նախապես տիրացել էր այդ ճանապարհներին, իսկ Հռոմը շէր կարողանում հանդուրժել այդ, ուստի միջոցներ էր որոնում

իբր նպատակին հասնելու համար: Համենայն դեպս, Տիգրանն իր հեռուստեքաղաքականութիւնով Առաջավոր Ասիայի երկրներին տիրանալով, ռեզի վերնախավի, առևտրականների ու արհեստավորների համակրանքը շահելու և տնտեսական խոշոր եկամուտներ ապահովելու համար, առաջին հերթին զբաղվում էր միջազգային առևտրական ճանապարհների անվտանգութիւնն ապահովելով¹⁰⁹: Իսկայես, տնտեսական այս և այլ միջոցառումների շնորհիվ, իր գրաված երկրներում աշխուժանում է միջազգային առևտուրը, և տնտեսութիւնը վերելք է ապրում: Հետևանքը լինում է այն, որ իր գերիշխանութիւնի տակ եղած քաղաքները մեծանում և բազմամարդ են դառնում, մի փաստ, որի մասին ինքը Պլուտարքոսն էլ է գրել¹¹⁰:

Տիգրան Բ-ի տնտեսական ու քաղաքական նվաճումները պատահականութիւնի արդյունք չեն, ընդհակառակը, արդյունք են մտածող քաղաքագետի ճիշտ գործունեութիւնի և ցույց են տալիս, որ նա կարողացել է օգտվել նախ պարթևների արքունիքում առաջացած հակասութիւններից, ապա պարթևական տիրապետութիւնի մեջ մտնող վերնախավի ու պարթևական արքունիքի միջև առաջացած հակասութիւններից: Նա իր գործունեութիւնը հիմնել է պարթևական տիրապետութիւնից դժգոհ տարրերի վրա և նրանց հետ համագործակցելով՝ ապահովել իր գերիշխանութիւնը: Այդ համագործակցութիւնը օգնել է, ինչպես ասել ենք, միջազգային առևտրի զարգացմանը և քաղաքների կյանքի աշխուժացմանը. ծաղկում է ապրում հատկապես Հարավային ու Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Զեզմա, այնտեղից էլ Անտիոք ու Միջերկրականի փոփերը ապրանք տանող քարավանների ու նավահանգիստների կյանքը¹¹¹:

Տիգրան Բ-ի գործունեութիւնն այս կողմի վրա մանրամասն կանգ առանք, որպեսզի ցույց տանք, որ ճիշտ չեն վերոհիշյալ հույն պատմիչների հաղորդած այն վկայութիւնները, որ իբր Տիգրանի տիրապետութիւնի մեջ մտնող վերնախավերը բոլորն էլ թշնամի էին Տիգրանին ու առիթը ներկայանալիս, իբր, բոլորն էլ դավաճանել են: Խոսքը մասնավորելով, ասենք Ադիաբենի թագավորի կամ ադիաբենցիների մասին: Պլուտարքոսի վկայութիւնով Տիգրանը շատ դաժան է վարվել Ադիաբենի

¹⁰⁵ Страбон, География, книга XI, XIV, 15, стр. 500, 501.

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 501:

¹⁰⁷ Նրա ինչպես ծնունդը, այնպես էլ մահը հայտնի չէ. ծնվել է մեր թվականութիւն 46—51 թթ. միջև և մահացել, հավանաբար, Կերսոսում 120—130 թթ. միջև:

¹⁰⁸ Плутарх, Сравнительные жизнеописания, том II, М., 1963; Лукулл, XXV, стр. 194.

¹⁰⁹ Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանը արաբական ցեղերին բերեց ու բնակեցրեց իր մայրաքաղաքի մոտակա առևտրական ճանապարհների վրա, որպեսզի սրանք առևտրական գործերը կարգավորեն: Այս մասին տե՛ս Плутарх, Лукулл. XXI, стр. 189.

¹¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹¹ Я. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, стр. 117.

նկատմամբ այն նվաճելուց հետո, իբր նա երկիրն ավերել ու բնակիչ-ներին գաղթեցրել է իր մայրաքաղաքը¹¹²: Այդ դեպքում, բնական է, որ ադիաբենցիները վրեժխնդրությամբ լցվեին Տիգրանի դեմ և հարմատ առիթին նրա դեմ դուրս գալին: Առիթը ներկայանում է, սակայն ադիաբենցիները ոչ միայն Տիգրանին շին դավաճանում, այլև որպես ամենահավատարիմներ կոչում են Տիգրանի կողքին, իսկ Տիգրանը Տիգրանակերտի ճակատամարտում, իր զորքի ձախ թևի հրամանատարությունը վստահում է Ադիաբենի թագավորին, որը մինչև վերջ կոչում է Տիգրանի հետ ընդհանուր թշնամու՝ հոռոմայեցիների դեմ¹¹³: Մինչ այդ ճակատամարտը, Պլուտարքոսը պատմում է, որ հոռոմայեցիների զորավար Լուկուլլոսը Ապպիոս Կլավդիոսին որպես պատգամավոր ուղարկել էր Տիգրանի մոտ, և սա, անշուշտ, ճանապարհին, իր ստացած գաղտնի հանձնարարություններին հետևելով, օգտվելով Տիգրանի բացակայությունից, Անտիոքում երկպառակություն էր սերմանել. իր այդ նպատակին հասնելու համար կաշառք, պաշտոն, գիրք, տիտղոս էր խոստացել, և գաղտնի բանակցություններով Տիգրանի ավագանիից շատերին կարողացել էր թեքել հոռոմայեցիների կողմը, որոնցից մեկը Կորդոբի թագավոր Զարբինոսն էր¹¹⁴: Եվ եթե հույները և շատ ուրիշներ դավաճանեցին Տիգրանին, Ադիաբենի թագավորն իր զորքի հետ միասին հավատարիմ մնաց Տիգրանին, մինչև որ վերջինս Պոմպեոսից պարտվելով¹¹⁵, հրաժարվեց իր նվաճած երկրներից ու մնաց լուկ Հայաստանի թագավոր¹¹⁶: Մ. թ. ա. 66 թ. կնքված դաշինքով, Ադիաբենը ևս անջատվում է Հայաստանից և նորից ընկնում պարթևների քաղաքական ազդեցության տակ: Փաստորեն 66 թ. դաշինքով Հոմմը Արևելքում քաղաքական ազդեցությունների ոլորտների բաժանում էր մտցրել: Այդ բաժանումով Ադիաբենը ենթարկվում էր պարթևներին¹¹⁷: Այսպես, նորից Հայաստանի հարավային սահմանը դառնում է Ադիաբենը¹¹⁸:

¹¹² *Плутарх*, Лукулл, том II, XXVI, стр. 194.

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ *Плутарх*, Луклул, том II, XXI, стр. 189.

¹¹⁵ 66 թ. Մանլիոսի օրենքով արևելյան պատերազմի ղեկավարության գործը հոռոմական ժեռակույտի կարգադրությամբ հանձնվել էր Պոմպեոսին:

¹¹⁶ Պլուտարքոսը գրում է, որ Տիգրանը հրաժարվեց Ասորիքից, Փյունիկիայից, Կիլիկիայից, Գալատիայից, Մոփքից: Այս մասին տե՛ս *Плутарх*, Помпей, XXXIII, стр. 358.

¹¹⁷ *Н. Пигулевская*, Города Ирана, стр. 62.

¹¹⁸ *Плутарх*, Помпей, XXXIII, стр. 358.

Թե ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Ադիաբենում, երբ վերըստին այն միացվեց պարթևների տերությանը, ոչինչ չգիտենք, միակ ենթադրությունը, որ կարելի է անել, այն է, որ Տիգրան Բ-ին մոտ կանգնած անձնավորություններ, նախարարական որոշ տներ, նրա անմիջական գործակիցներ, հավանաբար դարեր առաջ այստեղ հաստատված հայ վերնախավի ներկայացուցիչներ լքում են երկիրը և գնում են ապաստան գտնելու Հայաստանի թագավոր Տիգրան Բ-ի մոտ, վախենալով, անշուշտ, պարթևների վրեժխնդրությունից: Մեր պատմիչների մոտ որոշ ակնարկներ կան այս գաղթի վերաբերյալ, և պատմաբանները գրել են այդ մասին: Օրինակ, ինչպես եզրակացնում է Մ. Տ. Երեմյանը վերջերս հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» Ա հատորում, «Թագավորի համար մեծ նշանակություն ուներ արքունի թիկնապահների գործակալությունը, որի գոյություն մասին որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի (56—34 թթ.) ժամանակվանից: Ըստ հորենացու, այս գործակալությունը ևս ժառանգական է դառնում «Վաղարշակի» օրոք: Վերջինս իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն հոռի սերնդից ընտիր ու քաջ, նիզակավոր ու սուսերավոր մարդկանց և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է ըսկըզբնականը: Մաղխազը, հավանաբար, Ադիաբենի արքայական տոհմի շառավիղներից էր»¹¹⁹:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրական են մեր պատմահայր Մովսես հորենացու հաղորդած այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են մանավազան և բզնունյաց նախարարական տներին: Խորենացին պատմում է, որ Հայկ Նահապետը Բելին հաղթելուց հետո գալիս ու կանգ է առնում Հարթ գավառի դաշտում¹²⁰: Այստեղ բավական ապրելուց հետո մահանում և ամբողջ ազգը հանձնում է Բաբելոնում ծնված Արամանյակ որդուն: Ահա այս Արամանյակն իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին ու Մանավազին և Մանավազի որդի Բազին է թողնում Հարթն ու Վանա լճի շրջակայքը. «Յորոց Մանաւազ ժառանգէ՛ զՀարթ, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարևմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն Աղւոյ, և զգավառն և զծովն անուանէ՛ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ՛ ասեն լեալ զնահապետութիւնս»:

¹¹⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 832:

¹²⁰ «Հարթ գաւառ—Տարուբերան նահանգի 9-րդ գավառը՝ 2245 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Բալանլի շրջանին»: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը. ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62:

Մանաւազեան և զԲզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին ի միմեանց պատերազմաւ¹²¹։

Մանավազը, ուրեմն, պատմահոր վկայութեամբ, Հայկ նահապետի թոռն էր, իսկ սա մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որ Ադիաբենի գահին բազմած թագավորները աղբյուրներում հայտնի են որպէս Մանավազյաններ, ուրեմն, Ադիաբենում թագավորական իշխանութիւնը գտնվում էր Մանավազյանների ձեռքում։ Արդյոք դրանք հայկական ծագում ունեին, թե ոչ, դժվար է ասել, բայց այդ թագավորական տան մեկ ճյուղը, որը, հավանաբար, շատ կապված էր Հայոց արքա Տիգրան Բ-ի հետ, Պոմպեոսից նրա կրած պարտութիւնից հետո հեռանում է Ադիաբենից ու գալիս Հայաստան։ Տիգրանը նրան, որպէս հավատարիմ զինակցի, պարգևատրում է և տալիս նախարարական իրավունք, նրա տունն էլ դառնում է մեզ հայտնի Մանավազյան նախարարութիւնը։ Մեկ ճյուղն է գալիս, ասում ենք, որովհետև Մանավազյանների մյուս ճյուղը, որը մնացել էր Ադիաբենում, նորից թագավորական իշխանութիւնը վերցնում է իր ձեռքը և մեր թվականութեան առաջին դարի սկզբից, տեսնում ենք, որ Ադիաբենի գահին վրա են Մանավազյանները։ Սույն աշխատութեան մեջ առանձին կանգ կառնենք այս հարցի վրա։

5. ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԵՆՏ ՀՊԱՏԱԿ ՓՈՔՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Պարթևական տերութիւնը չկարողացավ քաղաքական միաձուլ պատկեր ունենալ, որովհետև բազմաժողովուրդ ու բազմացեղ այդ տերութիւնը ստիպված էր հաճախակի գնալի դիմել, մի կողմից ներքին երկպառակութիւնները՝ գահին տիրանալու փորձերն ու ապստամբական շարժումները, մյուս կողմից՝ ինքնուրույնութեան ձգտող այլ ժողովուրդների ու նրանց վերնախավի ազատութեան ձգտումները ճնշելու համար։ Հռոմեական դիվանագիտութեան շնորհիվ հունական քաղաքներում հակապարթևական տրամադրութիւնների ուժեղացումը ստիպում էր պարթևներին տարբեր միջոցներով պահպանել իրենց գեղ-իշխանութիւնը։ Համենայն դեպս, բացի այս ներքին հակասութիւն-

¹²¹ Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն հայոց, աշխտմբ. Մ. Աբղեան, և Ս. Յարութիւնեան, գիրք Ա, գլ. ԺԲ, Տփղիս, 1913, էջ 38։

ներից այդ աշխարհակալ երկիրը բաժանված էր երկու տարբերութիւնների՝ արևմտյան և արևելյան սատրապութիւնների։

«Արևմուտքում պարթևներին ենթակա էին Միջագետքը և Զագրոսյան լեռնաստանը, որը ձգվում էր մինչև Մարաստան։ Այս երկրամասերի ազգաբնակչութեան հիմնական տարրերն էին սեմական լեզուներով խոսող արամեացիներն ու արաբական ցեղերը, հույները, մասամբ՝ պարթևները և այլ իրանալեզու ցեղերը, որոնք, սակայն, տնտեսապես ու կուլտուրապես կապված էին ինքնավար քաղաքների հելլենացված վերնախավի հետ։ Ահա պարթևներին խորթ այս միջավայրը՝ Ստորին Միջագետքը, անխուսափելիորեն դարձավ պարթև Արշակունիների քաղաքական կենտրոնը։ Այն ժամանակվանից, երբ Տիգրան Բ Մեծը (95—55) նվաճեց պարթևների մայրաքաղաք էկրատանան (մ. թ. ա. շուրջ 89—85), հարց առաջացավ պարթևական արքունիքը փոխադրելու Հյուսիսային Միջագետքից և Հայաստանից հեռու մի վայր։ Միհրդատ Բ-ի հաջորդ Որոդես Բ-ն (55—38/37) իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրոնը, որը աճել էր հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկի՝ Տիգրիսյան Սելևկիայի կողքին»¹²²։

«Արևմտյան այս նահանգներին հակադրվում էին Պարթևաստանի արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգները՝ Մարաստանը, Պարթևաց աշխարհը՝ «Ապար աշխարհը», Մարգիանեն, Աստավանը, Ապավորդենեն (Ապավարկտիկենեն), Սակաստանը և սրանց հարակից երկրամասերը։ Սրանք հելլենականութեան դեմ պայքար էին մղում դեռևս Սելևկյանների տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, իսկ այժմ Դրանգիանա-Սակաստանում ամբացած ռազմատենչ սակերն իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի տնօրինութիւնը»¹²³։

Հռոմայեցիների բազմակողմանի հովանավորութիւնը վայելող հելլենականութեան կողմնակիցները աշխուժանում են և փորձում նույնիսկ իշխանութիւնը իրենց ձեռքը վերցնել արևելյան շատ երկրներում։ Այդ աշխուժացումը իր զարգացումն ապրել էր հատկապէս Պոմպեոսի հաջողութիւնից հետո, երբ հռոմայեցիները սկսել էին իրենց ռազմական հաղթանակներին զուգակցել նաև դիվանագիտական գործունեութիւնը ոչ միայն նվաճված, այլև իրենց տիրապետութիւնից դուրս եղող երկրներում։ Անշուշտ, արևելյան ժողովուրդների կյանքում նման բաժանվածութիւնը առաջացել էր Սելևկյանների տիրապետութեան ժամանա-

¹²² «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. Ա, էջ 705—706։

¹²³ Սույն տեղում, էջ 706։

կաշրջանում, բայց այն իր զարգացումն ապրել էր հոռմեական կայսրության տարիներին: Այսպես օրինակ, հրեաները դեռ մ. թ. ա. 200 թ. երկուսի էին բաժանվել, երբ նրանք գտնվում էին Սելևկյանների տիրապետության տակ: Հրեական երկու խմբերից առաջինը դեմ էր հելլենականության և իր պահպանողական հայացքներով ժխտում էր կապը այլ մշակույթների հետ, իսկ երկրորդը՝ նրանք, որոնք Հրեաստանից դուրս սփռվել էին տարբեր երկրներում և այլ ժողովուրդների հետ ապրելով երկար ժամանակ կողմնակից էին հելլենականության և իրենց հայացքներով դարձել էին ազատամիտ¹²⁴: Ահա հելլենականության կողմնակից հրեական տարրերը աշխուժացան և հոռմեական քաղաքականության նկատմամբ համակրանքով լցվեցին, որովհետև մ. թ. ա. 64 թ. Պոմպեոսը հելլենական մշակույթի կենտրոն հանդիսացող մի շառք քաղաքներում, ինչպես, օրինակ, Անտիոքում ապրող հրեաներին «ազատություն» (libertas) շնորհեց, այսինքն՝ այլ քաղաքացիներին հավասար իրավունքներ տվեց¹²⁵: Հոռմեացիների այս քաղաքականությունն էլ հրեաների մոտ նրանց նկատմամբ համակրանք առաջացրեց: Սակայն, ինչպես հետո կտեսնենք, իրերի դրությունը փոխվեց մ. թ. I դ. սկզբներին, երբ Հոռմն արդեն հանդես էր գալիս կամ զործում էր արևելյան ժողովուրդների ազատագրման կեղծ լողունգների ներքո, փորձում էր արևելյան նվաճված երկրները, ի թիվս նրանց նաև՝ Հրեաստանը հոռմեական նահանգ դարձնել, այդ պատճառով էլ շատ ժողովուրդների համակրանքը հոռմայեցիների նկատմամբ ատելության փոխվեց:

Նման խմորումներ Ադիաբենում էլ գոյություն են ունեցել, և այդ գործում կարևոր դեր են խաղացել հրեաները, որոնք վաղուց հաստատվել էին Ադիաբենի տարբեր քաղաքներում, մասնավաճ մայրաքաղաքում և նրա տնտեսական, առևտրական կյանքում նշանակալի դեր էին կատարում: Անկասկած, սկզբում Արբելայի մետաքսագործական ու կեդրապասագործական արհեստանոցներում հրեաները մեծ թիվ էին կազմում: Բնականաբար, սրանք հելլենականության կողմնակից տարրեր էին և համակիր հոռմայեցիներին: Սակայն, ինչպես ասացինք, իրերի դրությունը փոխվել էր մեր թվականության սկզբներից: Հրահատ Ե-ին հաջորդած Որոդես Գ-ի կարճատև գահակալությունից հետո պարթևները հարկադրված դիմեցին Օգոստոսին, խնդրելով Հոռմում գտնվող արքայազն Վոնոնին, որը Հրահատ Գ-ի ավագ որդին էր, նշանակել Պարթևաս-

տանի թագավոր: Սակայն հոռմեական դաստիարակություն ստացած Վոնոնը (7—11 թթ.) հենարան չունեի պարթևական ավագանու շրջանում: Նրա դեմ համախմբվում էին հայրենասիրական ուժերը: Հոռմեական դրածոյի դեմ պարթևների պետության արևելյան նահանգներում սկսված պայքարը զլխավորում էր Վրկանաց աշխարհի և Կրմանի կառավարչի որդի Արտավանը, մոր կողմից Արշակունի, որը և դարձավ Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի հիմնադիրը:

Արտավանի զլխավորած պայքարի ընթացքում երկրից արտաքսվեց, ապա ոչնչացվեց նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդ, պարթևական գահի հավակնորդ Տրդատ Գ-ն և ինքը հաստատվեց պարթևական գահի վրա:

Գահազուրկ Վոնոնը հարկադրված է լինում ապաստան գտնել Հայաստանում, որտեղ հռչակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (11—16 թթ.)¹²⁶:

Հոռմայեցիների արևելյան քաղաքականությունից հուսախաբված, Միջագետքի մի շարք քաղաքների հելլենականության կողմնակից վերնախավը, և մասնավաճ հրեաները, թեքվում են Արտավան Գ-ի (1?—38 թթ.) կողմը և նպաստում նրա վերջնական հաղթանակին: Արտավան Գ-ով էլ սկսվում է պարթևական պետության զարգացման նոր շահանակաշրջանը:

Արտավան Գ-ն, որը նախկինում Կասպից ծովի արևելքում գտնվող Հիրկանիայի կառավարիչն էր, պարթևական գահին տիրանալուց հետո, ինչպես ներքին ու արտաքին, այնպես էլ տնտեսական ու մշակութային կյանքում սկսեց փոփոխություններ մտցնել: Նա սկսեց հելլենիստական տարրերից, որոնք իր տիրապետության մեջ մտնող քաղաքներում կարևոր ազդեցություն էին ձեռք բերել և իրենց հակապարթևական ձգտումներով նպաստում էին երկրի թուլացմանը: Արտավան Գ-ն իր այս միջոցառումների ընթացքում հանդիպեց քաղաքներում հաստատված ազնվականության այն ներկայացուցիչների դիմադրությունը¹²⁷, ո-

¹²⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 710:

¹²⁷ Պարթևական ազնվական մեծ ընտանիքները (ինչպես ենթադրում են, նույն է եղել Աքեմենյանների օրոք) յոթն էին: Դրանցից հետո գալիս էին միջին և փոքր նախարարական տները: Ծիշտ է, «յոթը» ընտանիք լինելը մասնագետների մոտ վեճ է առաջացրել, սակայն Միհրդատ Բ-ից մեզ հասած Բեհիստունյան մի ժայռի վրա փորագրված մի տեսարանից իմանում ենք, որ արքայից արքան այդ 7 ընտանիքներից 4-ին պարզենք է շնորհում: Այս ընտանիքներից հայտնի է, օրինակ, Սաւեն ընտանիքը, որը տերն էր Սեյաստանի, և պարթև արքաներին թագադրելու իրավունքը նրանց էր

¹²⁴ G. Downey, A history of Antioch in Syria, Princeton, 1961, p. 108.

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 145:

րոնք կարևոր պաշտոնների, հսկայական կալվածների ու եկամուտների տիրանալով, վարժվել էին հոռմեական կյանքի ճոխ նիստուկացին, սովորություններին ու խրախճանքներին և, բնականաբար, իրենց կենտրոնախույս տրամադրություններով խանգարում էին կենտրոնական իշխանության հզորացմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումներին:

Արտավան Գ-ն կարողացավ ոչ միայն ճնշել նրանց կազմակերպած մի շարք ապստամբությունները, այլ նաև մի շարք միջոցառումներով ուժեղացնել իր դիրքերը, այսինքն՝ կենտրոնական իշխանությունը¹²⁸: Ճիշտ է, հակառակորդներին, ինչպես հետո կտեսնենք, հաջողվեց ժամանակավորապես գահընկեց անել նրան, բայց և այնպես նա կարողացավ պարթևական իշխանությունը դարձնել նորից հզոր մի պետություն: Այն շնաստով Աքեմենյանների և Սասանյանների հզորությունը, բայց այդ ժամանակ Արևելքի ամենաուժեղ պետությունն էր¹²⁹:

Արտավան Գ-ի և նրա հաջորդների քաղաքական հզորությունների հիմնական պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք մեծ նշանակություն էին տալիս երկրի տնտեսության, մանավանդ միջազգային առևտրական հարցերին: Դրա համար էլ, հնարավորին շափ օգնում էին, որ առևտրական քարավանները անվտանգ երթևեկեին իրենց տերության մեջ մտնող առևտրական ճանապարհներով: Պարթև արքաները արդեն հատուկ ուշադրություն էին դարձնում Չինաստանի և Արևմուտքի երկրորդների հետ իրենց ունեցած առևտրական կապերին, որովհետև առևտրական նման հարաբերություններից նրանք սկսել էին հարստացնել իրենց գանձարանը¹³⁰:

Պարթևները սկսում են խոշոր կարևորություն տալ նաև մինչ այդ անուշադրության մատնված մշակութային հարցերին, հարաբերություններին, հատկապես՝ լեզվին ու կրոնին: Միջազգետքում, Ասորիքում և Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրներում տարածված ու միջազգային լեզվի իրավունք ստացած արամեերենի ու հունարենի փոխարեն, աշխատեցին պարսիկների դասական լեզուն՝ պահլավերենը, պաշտոնական, պետական լեզու դարձնելով իրենց տերության մեջ տարածել¹³¹:

պատկանում: Գիտենք կարեն ընտանիքի մասին, որի նստավայրը Մարաստանի Նիհավանդն էր: Հայտնի էր Գյունեի ընտանիքը՝ Հիրկանիայում, որի ներկայացուցիչն էր Արտավան Գ-ն, Միհրանի ընտանիքը և այլն: Այս մասին մանրամասն տես M. A. R. Colledge, The parthians, p. 61.

¹²⁸ F. Millar, The Roman Empire and its neighbours, London, 1967, p. 250.

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 252:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 255:

¹³¹ R. Grousset, La civilisation Iranienne, Paris, 1952, p. 88.

Ջրադաշտական կրոնը նորից պետական հովանավորության տակ է վերցվում, որովհետև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից և Սելևկյանների տիրապետության հաստատումից հետո զրադաշտական կրոնը ուժեղ հարված էր ստացել և արքաների ուշադրությունը շարժանանալով, հաղիվ էր իր գոյությունը պահպանում: Չնայած մինչ այդ պարթևական գահին բազմած արքաները զրադաշտականներ էին, ինչպես ցույց են տալիս նրանց անունները՝ Արտավան, Միհրդատ և այլն, և նրանցից մեզ հասած դրամների վրա նկարված կրակարաններն ու Ահուրամազդայի նկարը նույնպես վկայում են արքայից արքաների զրադաշտական լինելու մասին¹³², բայց նրանք մտածում էին տեղական այլ ժողովուրդների կրոնական հավատալիքներին շահագրել զրադաշտականությունը, որպեսզի նրանց իրենց դեմ չհանեն: Նրանք, ընդհակառակը, մտածում էին այդ բոլոր կրոնական հավատալիքների տեք ու պաշտպանի դերում հանդես գալ, բոլոր այդ կրոնական հավատալիքներին հետևող ժողովուրդներին սիրաշահելու համար: Ճիշտ է, այս կրոնը մեր թվականության առաջին դարում աշխուժացում ապրեց, բայց չդարձավ պարթևների պետական միակ կրոնը, ինչպես Սասանյանների օրոք, որովհետև պարթևները չկարողանալով ստեղծել խիստ կենտրոնացված պետական իշխանություն, ստիպված որոշ զիջումներ արեցին, որպեսզի իրենցից չվանեն այն ժողովուրդներին, որոնք քաղաքական ասպարեզում գործակցում էին իրենց հետ, սակայն կրոնով տարբերվում էին և ունեին այլ հավատալիքներ:

Ինչպես մասնագետներն իրենց ուսումնասիրությունների մեջ ցույց են տվել, պարթևների գերիշխանության ժամանակ դեռ պահպանվել էին բարեխաղական կրոնական համայնքները տաճարների հետ միասին և իրենց գործունեությամբ շարունակում էին ազդել հետևորդների վրա: Միջազգետքում և, ընդհանրապես, Արևմտյան Ասիայի տարածքի որոշ տեղերում գործում էր բարեխաղական օրենքը, ուսումնասիրվում էին բարեխաղական գիտական և աստղաբաշխական հետազոտություններն ու գրավոր հուշարձանները: Ավելի հյուսիսում՝ Աշշուր քաղաքում, աստծո պաշտամունքի հետևորդները, շրջապատի վրա չէին կորցրել իրենց քաղաքական ազդեցությունը: Պարթևների օրոք, իրականում, բարեխաղի քրմերը պահում էին, օրինակ, իրենց որոշ իրավունքները, որովհետև դեռ չէին փակվել տաճարների դռները: Ինչպես Բելի, այնպես էլ Իշտար աստվածուհու պաշտամունքին նվիրված տաճարների կողքին ապրում էին նաև նույն կրոնի հետևորդ համայնքները: Այդ բոլորի մեջ յուրահատուկ տեղ էր գրավում մանավանդ Արբելա քաղաքի Իշտար աստվա-

¹³² A. V. W. Jackson, Zoroastrian studies, New York, 1965, p. 170.

ծուհուն նվիրված տաճարը, ավելի ճիշտ՝ այդ աստվածուհու պաշտամունքը, որովհետև ոչ միայն այլ ժողովուրդների, այլ նաև պարսիկներից շատերին հրապուրել էր այն, և դրա համար բազմահազար ուխտավորներ, նույնիսկ շատ հեռուներից, գալիս էին Իշտար աստվածուհու պաշտամունքի տոնակատարություններին մասնակցելու: Մեծ ժողովրդականություն էր վայելում նաև շումերական ծագումով նանա աստվածուհին: Նանայի պաշտամունքը ամենատարածվածն էր պարթևների հայրենիքում, հատկապես, իրենց առաջին մայրաքաղաք Նիսայում¹³³: Նիսայում նրա անունով տաճար էր կանգնեցված և այդ տաճարին հողային մեծ կալվածներ էր շնորհված: Ինչպես Իշտարը, այնպես էլ Նանան, պարթևների տիրապետության ժամանակ ներկայացվում էին որպես բեղմնավորության աստվածուհիներ. հետագայում, Սասանյանների օրոք, դրանք նույնացվել էին Անահիտ աստվածուհու հետ և կորցրել իրենց ինքնուրույնությունը:

Պարթևների տիրապետության մեջ, այս համայնքներից բացի, իրենց ուրույն տեղն ունեին հրեական համայնքները, որոնք տարածվել էին պարթևական տերության ղանազան մասերում, հատկապես Պարթևաստանի արևմուտքում, Բաբելոնի հյուսիսում: Պարթև արքաները, հաշվի առնելով, որ հրեական այս համայնքները իրենց տերության սահմաններում և սահմաններից դուրս տնտեսության և մանավանդ առևտրի ասպարեզում շատ կարևոր դեր էին խաղում, նրանց ճանաչել էին որպես ինքնուրույն կրոնական համայնք և շնորհել որոշ տեղական արտոնություններ ու ներքին ինքնավարություն: Ինչպես երևում է Թալմուդից, հրեական համայնքի կրոնապետը ինքն էր պատասխանատու հրեաներից գանձվելիք հարկերի համար: Նա ուներ հրեաներին դատելու իրավունք, այսինքն՝ հրեաների միջև ծագած դատական հարցերը լուծելու իրավունք, և հրեական կրոնական համայնքի պետի իրավունքը դատական գործերում հասնում էր մինչև այն աստիճանի, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող էր նա իր համայնքի անգամներից մեկին դատել և նրա նկատմամբ նույնիսկ մահապատիժ կալանցել¹³⁴:

Պարթևների տիրապետության ժամանակ, հատկապես հելլենական մշակույթի կենտրոններում, իրենց ուրույն տեղն ու ազդեցությունն ունեին հունական աստվածությունները: Անշուշտ, այս աստվածությունները վերոհիշյալ քաղաքների բնակչության մոտ հաճախ ալլափոխվում և նույնացվում էին տեղական աստվածությունների հետ և դառնում

պաշտամունքի առարկա: Այս փաստը ակնառու երևում է պարթևներից մեզ հասած փողերի վրա եղած հունական աստվածությունների՝ Զևսի, Արտեմիսի և այլ նկարներից: Նման նույնացումներ են կատարվել նաև ասուրաբարելական կրոնական հավատալիքների, աստվածությունների ու զրադաշտականության միջև. այսպես՝ պարթևների օրոք Ահուրամազդան նույնացվել էր Բելի, Միթրան՝ Շամաշի, Իշտարը կամ Նանան՝ Անահիտի հետ, և այլն¹³⁵:

Պարթևական տիրապետության մեջ գոյություն ունեցող կրոնական տարրեր այս հավատալիքների, վարդապետությունների, սովորությունների մասին գրելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ պարթև թագավորները սկզբում թաղվել են իրենց հայրենի քաղաք Նիսայում: Սակայն հետագայում, երբ մայրաքաղաքը դարձել էր Տիզբոնը, պարթև արքաները, ինչպես աղբյուրներից հայտնի է, թաղվում էին ոչ թե Տիզբոնում, այլ Արբելա քաղաքում: Անշուշտ, այնքան էլ համոզիչ չէր լինի, եթե արքայական գերեզմանատան հիմնադրումը Արբելայում կապինք միայն այդ քաղաքի ունեցած ամբողջական հետ: Ինչ-որ չափով այն կարող էր նշանակություն ունենալ, բայց հիմնական պատճառը պետք է փնտրել կրոնական հավատալիքների մեջ: Այս աշխատության նախորդ էջերում մենք գրել ենք այն մասին, որ պարթևների հայրենիքում, մայրաքաղաք Նիսայում ամենատարածված պաշտամունքը նանա աստվածուհու պաշտամունքն էր: Ահա այդ աստվածուհին հետագայում նույնացվել էր բեղմնավորության աստվածուհի Իշտարի հետ: Իսկ բեղմնավորության գաղափարը, ինչպես գիտենք, կապված է բնության, կյանքի, հավերժության և նույնիսկ անմահության հասկացողության հետ¹³⁶:

Արբելան արքայական գերեզմանատուն դարձնելու գործում հավանաբար էական դեր են կատարել նաև դեռ շատ-շատ վաղուց, իրանական ցեղերի, մանավանդ սակերի գաղթերը: Հայտնի է, որ դեռ մ. թ. ա. 1500 թ. սակերը գաղթել և եկել հաստատվել են ինչպես Արբելայի, այնպես էլ Քերքուբի շրջակայքում: Դրանից հետո նորից են եկել սակերը. նրանց վերջին գաղթը եղել է մ. թ. ա. 130—110 թթ.: Այս ցեղերը ապրելով Արբելայում և նրա շրջակայքում, նպաստել են, անկասկած, նանայի՝ Իշտարի հետ նույնացմանը և Իշտարի ժողովրդականացմանը իրանական ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ: Ինչպես ասել ենք, այդ ժողովրդականությունն էլ պատճառ է եղել, որ պարթև արքաները Արբելան

¹³³ M. A. R. Colledge. The Parthians, p. 87.

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 104:

¹³⁶ R. F. Harper. Assyrian and Babylonian literature, p. 1 (12).

դարձնեն իրենց գերեզմանատունը: Արբելյան արքայական գերեզմանատուն դառնալով, բնականաբար արքայական տան համար հատուկ նշանակություն էր ստանում, և գահին բազմած թագավորները առանձին կարևորություն էին տալիս այդ քաղաքին, ձգտում էին հնարավորին շահ անառիկ դարձնել այն, որպեսզի թշնամին չկարողանար սրբություն դարձած իրենց պապերի գերեզմանները անպատվել:

Ճիշտ է, տարբեր այս աստվածությունների նույնացումը օգնում էր որոշ կապ ստեղծել պարթևական տիրապետության սահմաններում ապրող ժողովուրդների կյանքի մեջ, սակայն այն երբեք չկարողացավ նպաստել պարթևական պետականության միասնականության ստեղծմանը, որովհետև կրոնական բազում հավատալիքները, կրոնական վաղապետություններն ու գաղափարախոսությունները ամեն մի կրոնական համայնքի ու տվյալ ժողովրդի վերնախավի կողմից օգտագործվում էին սեփական տնտեսական ու քաղաքական շահերի դիրքերից: Նման դիրքերից էին գործում նաև այդ կրոններին ղինվորագրված քրմերի դասն ու քրմապետը:

Արտավան Գ-ն առաջինը փորձեց ուղիներ որոնել իր տիրապետության մեջ մտնող տարբեր այդ ուժերին միավորելու համար. այդ նպատակով էլ «Մեծ պայքար էր մղվում հելլենիստական սինկրետիկ պաշտամունքների դեմ և իրեն պետական կրոն ձևավորվում էր զրադաշտականությունը»¹³⁷: Բայց, անշուշտ, զրադաշտականությունը պետական կրոն դարձավ վերջնականապես մ. թ. III դարից, երբ Սասանյաններն անցան իշխանության գլուխ¹³⁸:

¹³⁷ «Շալ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 210:

¹³⁸ A. V. W. Jackson, Zoroastrian studies, p. 10.

ԳՂՈՒՆ Բ

ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Մ. ք. I դար

Ադիաբենի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները շատ կըցկըտուր են: Մ. թ. I դ. սկսած, համեմատաբար ավելի շատ վկայություններ ենք գտնում աղբյուրներում, հատկապես առաջին դարի պատմիչ Հովսեփոս Փլավիոսի աշխատություններում: Մ. թ. 37 թ. ծնված հրեա այս պատմիչը հայտնի ընտանիքից էր և երիտասարդ տարիքում լավ էր ուսումնասիրել հրեական օրենքն ու հունական գրականությունը: Նա անդամագրվել էր հրեական հասարակության ներսում քաղաքական դիրք ունեցող փարիսեցիների կազմակերպության: Մահացել է 97 թ. հետո, այն ժամանակ, երբ քաղաքական վերջին իրադարձությունները սպանել էին նրա մեջ հավատը իր երկրի ապագայի նկատմամբ: Նրա գրչին է պատկանում «Պատմություն հրեական պատերազմին» աշխատությունը, որը բաղկացած է 7 գրքերից, որոնց մեջ պատմում է մ. թ. ա. 170 թ. հրեա ժողովրդի՝ թշնամու դեմ մղած պայքարի, ապստամբությունների ու քաղաքական գործունեության մասին: Նրա երկրորդ գիրքը կոչվում է «Հրեական հնություններ»: Այս աշխատության 20 գրքերում նա շարադրել է հրեաների պատմությունը մինչև մ. թ. 66 թ.: Անշուշտ, այս աշխատություններում նա գրել է հրեաների և Մերձավոր արևելքի այլ ժողովուրդների, Ադիաբենի և հատկապես նրա թագավորներ Մոնոբազի, Իզատեսի, Հեղինե թագուհու, կրտսեր Մոնոբազի և այլ գործիչների մասին: Պատմիչի վկայություններն արժեքավոր են նրանով, որ նա իր նկարագրած որոշ իրադարձություններին ոչ միայն ժամանակակից է, այլև որպես քաղաքական գործիչ, երբեմն էլ՝ մասնակից: Բայց, պիտի խոստովանել, որ Ադիաբենի վերաբերյալ նրա հաղորդածները ականատեսի փաստեր չեն, որովհետև Հովսեփոսը, ինչպես դժվար չէ կոահել, օգտվել է այնպիսի աղբյուրից, որը վաղ շրջանի քրիստոնեական գրական ու պատմական հուշարձանների նման, անկասկած, եղել է վարքագրական մի երկ, որտեղ ինչ-որ հրեա մի հեղինակ հրեաներին սիրելի

Ադիաբենի թագավորական տան որոշ ներկայացուցիչների կյանքն ու գործունեությունը փառաբանել է, որպեսզի համակրանք առաջացնի ընթերցողի մեջ, մինչդեռ հակառակորդը ներկայացվում էր միայն ու միայն բացասական գծերով: Այսպիսի երկերում, ճիշտ է, պատմական ճշմարտությունը որոշ շափով տուժում է, բայց դրանց մեջ հնարավոր է որոնել ու գտնել պատմական ու իրական փաստերը: Այսպիսին են, ուրեմն, նաև Հովսեփոսի այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են Ադիաբենին ու նրա գործերին: Դեռ ժամանակին Հովսեփոսի Փլավիոսի բնագրերով զբաղվող մասնագետներից Թաքերը նշել է, որ «Իզատեսի պատմությունը» գրված է շատ հեշտ ու դյուրահաս մի ոճով, որը բոլորովին տարբեր է «Հրեական հնություններ» գրքի ոճից: Նա ցույց է տվել, որ նույնիսկ «կան որոշ բացահայտ զուգահեռներ Աստվածաշնչի Մնունդը գրքում եղած Հովսեփի պատմության հետ»¹:

Իզատեսի ծննդյան հետ կապված մանրամասնություններին ծանոթանալիս, կասկած է առաջանում այն մասին, որ մեր թվականության առաջին դարի կեսին ապրած ու հրեական կրոնը ընդունած Իզատեսը Հովսեփոսի մոտ նույնացված է նախապես ինչ-որ պաշտամունքի առարկա դարձած, այսինքն՝ աստվածացված ինչ-որ կերպարի կամ դյուցազնի հետ: Եվրոպացի գիտնականներից Յուստինն իր ուսումնասիրության մեջ կանգ է առել «Իզատես» անվան վրա և գտել, որ այն պարսկերեն է և նշանակում է «ոգի», «աստվածային էություն», և ավելացնում, որ սա այն ասականն է, որը զրադաշտական կրոնի հավատալիքներում օգտագործում էին Միթրայի անվան հետ²: Արդյո՞ք «Իզատեսը» միայն որպես անուն է ծառայել մեզ հայտնի Իզատեսի համար, թե պատմական Իզատեսի մեծ ժողովրդականությունը նկատի ունենալով, մեծարելու ձգտումով, նրան վերագրել են նախապես ադիաբենցիների կողմից պաշտամունքի առարկա հանդիսացած ինչ-որ «Իզատեսի» աստվածային հատկանիշները: Փաստերը խոսում են հօգուտ վերջին ենթադրության, որ իսկապես այստեղ երկու տարբեր անձնավորությունների (պատմականի և աստվածայինի) նույնացում է կատարվել: Դրանում համոզվում ենք, երբ կարդում ենք, օրինակ, նրա ծնողների հարաբերությունների և իր ծնունդի վերաբերյալ տեղեկությունները: Այսպես, Հովսեփոսը պատմում է, որ «Մոնոթեոսը, մականվանված Բազայոսը՝ Ադիաբենի թագավորը, սիրահարվեց իր քույր Հեղինեին, ամուսնացավ նրա

հետ և նրան հղիացրեց: Մի անգամ, երբ նա (Հեղինեն) քնած էր իր կողքին, նա (թագավորը) ձեռքը դրեց նրա փորին ու նրան թվաց, որ մի ձայն լսեց, որը խնդրում էր ձեռքը վերցնել փորի վրայից, որպեսզի շճնշի ներսում եղած երեխային, որն աստծո նախախնամությամբ ունենալու էր երջանիկ սկիզբ ու վերջ: Այս ձայնից անհանգստացած, (թագավորն) անմիջապես արթնացավ և այս ամենը պատմեց իր կնոջը և ծնված զավակին անվանեց Իզատես»³: Հովսեփոսի այս տողերը կարդալիս կարելի է մտածել, որ հեղինակը շատ բան հորինել է և, գուցե, «աստվածային» այդպիսի մի նախատիպ գոյություն էլ չի ունեցել: Մենք դեմ չենք նաև այս ենթադրության. կարևորն այստեղ այն է, որ պատմական Իզատեսի կենսագրությանը միահյուսվել են հրաշապատում բազում զրույցներ: Հովսեփոսի վերաբերյալ այս տողերում քույր ու եղբոր ամուսնության փաստին ևս արժև ուշադրություն դարձնել: Արևելագետներից Հերցֆելդը իր շատ հետաքրքրական ուսումնասիրություններից մեկի մեջ կանգ է առել Արևելքում, մասնավորապես Պարսկաստանում գոյություն ունեցող «քույրերի ու եղբայրների» միջև տեղի ունեցած ամուսնությունների և, տվյալ դեպքում նաև, Մոնոթեոսի և Հեղինեի միջև եղած ամուսնության հարցի վրա: Նա գրել է, որ «Կոշակերը իր ուսումնասիրությունների մեջ ցույց է տվել, որ հին ժամանակ Առաքյալում (այժմ՝ Քերթուք) այդ երևույթը ընդհանուր էր, իսկ ինչ վերաբերում է սակերի մոտ ավելի ուշ առաջացած քույր-եղբայր ամուսնական փաստերին, ապա դրանք տեղի են ունեցել ոչ թե դրանց (պարսիկների) հետնողությամբ, այլ իրենց հայրենիքում՝ Սակաստանում գոյություն ունեցած սովորության համաձայն, այսինքն՝ ըստ սակերի արևելյան ճյուղի հին ավանդության, երբ քրոջ որդին էր ժառանգում գահը»: Այս մասին, շարունակում է պատմաբանը, «լավագույնս վկայում են սակերից մեզ հասած դրամները»⁴: Ուրեմն, պարզ ասած, սակերի մոտ դեռ շատ վաղուց, անկախ Միջագետքից, եղել է այդ սովորությունը, և ուշագրավն այն է, որ ըստ այդ ավանդության, քրոջ որդին է դառնում գահի ժառանգորդը: Ահա նման փաստի մասին է գրել Հովսեփոսը: Նրա պատմածից երևում է, որ այստեղ մենք գործ ունենք սակերի այն սովորության հետ, որի համաձայն քրոջ որդին դառնում էր թագաժառանգը: Հերցֆելդը իր այդ ուսումնասիրության մեջ կանգ առնելով այս հարցի վրա, գալիս է այն եզրակացության, որ Քերթուքում

¹ Josephus, Jewish Antiquities, London, 1966, XX, II, 1, p. 339.

² F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1895, „Jazata“, pp. 145—146: կարող է այդ անունը իրանական «Յադա»-ից (անունից) սերած լինի:

³ Josephus, Jewish Antiquities, XX, II, 1, p. 399.

⁴ E. Herzfeld, The Persian Empire, § 124, p. 153.

և Ադիաբենում թագավորական իշխանությունը անցել էր սակերի արևմրտյան ճյուղին պատկանող նախարարական տների ձեռքը⁵: Նրան այս եզրակացությունն է բերել այն, որ այդ իշխաններից երկուսը մեզ ծանոթ են Շահրատ անունով: Շահրատներից առաջինը՝ ավագը, Շահրակերտ-Ալթին Քյոփրուի հիմնադիրն է, իսկ երկրորդը՝ (Արբելայի ժամանակագրության տվյալներով) Ադիաբենի սատրապ Շահարատը, որը պարթևների Արտավան թագավորի հետ միասին մ. թ. 213 թ. պատերազմեց հռոմայեցիների դեմ⁶:

Իսկապես էլ, Շահրակերտ քաղաքը, ինչպես հետո կտեսնենք ասորական աղբյուրներից, հետագայում՝ քրիստոնեության ժամանակաշրջանում, Ադիաբենի մետրոպոլիտոսության թեմի մեջ մտնող եպիսկոպոսական աթոռ էր:

Համենայն դեպս Շահրատ (Xšaharat < skr-kšaharata-ն) նահապանայի տոհմանունն է, ասում է պատմաբանը, որը հիմնել է Հնդկաստանի արևմտյան Քսատրապա (Kšatrapa) թագավորությունը, և սրանք էլ իրենց անունը տվել են սակա-տարեթվին⁷: Այս և այլ բազում փաստերի վրա հիմնվելով՝ Հերցֆելդը եզրակացնում է, որ Շահրակերտ քաղաքը և ամբողջ Քերբուբի թագավորությունը, որը կազմավորվել էր մ. թ. ա. 128 թ., գտնվում էր սակերի ձեռքին, այսինքն՝ այդ թագավորության հիմնադիրները եղել են սակերը⁸:

Մեր այս աշխատության մեջ գրել ենք, թե ինչպես «մ. թ. I դ. պարթև Արշակունիների դինաստիայի երկու թևերի միջև գահակալական կռիվներ էին սկսվել, որոնց հիմնական մասը հենվում էր արևելյան և հյուսիսարևելյան իրաճական նահանգների վրա, իսկ նրանց հակառակորդները հենարան էին գտնում Միջագետքի հսկայնացված վերնախավերի մոտ»⁹: Ահա «ներքին ուժերի վրա հենվող պարթև Արշակունիների հիմնական նեցուկն էր սակերից կազմված այրուձին՝ «սկյութական զորամասերը», որոնք հավաքագրվում էին Միջին Ասիայի քոչվոր ցեղերից, հատկապես՝ ապարհացիներից—գահերից: Այս «սկյութների» մոտ, ըստ երևույթին, առաջնահերթ դեր էր խաղում անդրկասպյան

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 706—707:

ափերին հիմնված Մազքթաց Արշակունիների թագավորությունը, որտեղ գերիշխում էին ապարհացիները և այլ իրանական ցեղերը»¹⁰:

Արդյո՞ք Տիգրան Բ-ի ժամանակ Ադիաբենի թագավորական գահին բազմել էր սակերի իշխանական տոհմերից մեկի ներկայացուցիչը, գթվար է ասել, սակայն համոզված ենք, որ Տիգրանի պարտությունից հետո, երբ Ադիաբենը նորից անցավ պարթևների ղեկավարության տակ, պարթևական ժագումով Մոնոբազները կամ Մոնոբազյան նախարարությունը իր ձեռքը վերցրեց Ադիաբենի թագավորական իշխանությունը, և սրանք, անկասկած, Արշակունիների արևելյան ճյուղի ներկայացուցիչներից էին: Այս ենթադրությունը ավելի համոզիչ է դառնում, եթե նկատի առնվի այն փաստը, որ Արտավան Գ-ն գահակալական կռիվների պատճառով ստիպված լքել էր գահը և, փախչելով երկրից, ապաստան էր գտել Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի՝ որպես մոտիկ հարազատի ու բարեկամի, մոտ: Եվ հետագայում էլ, մ. թ. I դ. կեսերին, պարթևների Վաղարշակ Ա-ի թագավորության ժամանակ, Ադիաբենի, Ատրպատականի, Հայաստանի թագավորական տները արյունակցական կապերով էին միացած, և երբ հայոց Տրդատ Ա թագավորը Հռոմ էր գնում ներոնից թագ ստանալու, նրան ընկերակցում էին վերոհիշյալ թագավորների որդիները: Այդ մասին մանրամասն կխոսենք իր տեղում, այժմ բավարարվում ենք նշելով այս փաստը, ասելու համար, որ Ադիաբենի թագավորական գահը մեր թվականության առաջին դարում գտնվում էր Արշակունիների արևելյան ճյուղի ներկայացուցիչների ձեռքին, և մեր այդ ասածը հաստատելու համար մենք այլ փաստեր ևս կնշենք: Այս խնդրի կապակցությամբ համամիտ ենք Հերցֆելդի այն կարծիքին, որ Մոնոբազոսի և իր թույր Հեղինեի միջև տեղի ունեցած ամուսնությունը հետևանք էր Աքեմենյաններից մնացած սովորության և ոչ թե Միջագետքում, ավելի ճիշտ՝ Քերբուբում ապրող տեղաբնիկների մեջ տարածված ավանդության¹¹: Համենայն դեպս, կարևորն այստեղ այն է, որ մենք գործ ունենք մի նախարարական ընտանիքի հետ, որը ծագումով Արշակունիների արևելյան ճյուղին էր պատկանում և իր ձեռքն էր վերցրել թագավորական իշխանությունը: Իսկապես, երբ վերլուծում ենք այդ թագավորական տան ներկայացուցիչների գործունեությունը, տեսնում ենք, որ դրանք ևս, ինչպես Պարսկաստանում թագավորական գահին բազմած նույն ճյուղի ներկայացուցիչ Արտավան Գ-ն և նրա հաջորդները

¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 717: Տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Краба-и Зарашт, ВДИ, 1967, № 4, стр. 56.

¹¹ E. Herzfeld, The Persian Empire, p. 153.

իրենց արտաքին քաղաքականութեան հիմնաքարն էին դարձրել հակահռոմեական քաղաքականութիւնը և դրա դեմ պայքարելու համար հակադրվել էին հելլենական մշակութիւն և նրա կողմնակիցներին: Իրա համար էլ, ինչպես Արտավան Գ-ն պարթևական տիրապետութեան մեջ, այնպես էլ Մոնորազոսը և նրա որդին՝ Իզատեսը ոչ միայն օգնութիւն էին ստացել հրեաներից, այլև դարձել էին նրանց սիրելիին:

Ինչպես հետո կտեսնենք, Հայաստանում, Ատրպատականում, Օսրոյնում ևս պարթև այս Արշակունիներին հաջողվում է իրենց հարազատներին բազմեցնել այդ գահերին, և արդյունքը լինում է այն, որ որոշ պատմիչներ շփոթելով իրականութիւնը, նույնացրել են այս թագավորութիւնները:

2. ՄՈՆՈՐԱԶՈՍ ԵՎ ԻԶԱՏԵՍ

Թե ե՞րբ էր Մոնորազոսը նստել Ադիաբենի թագավորական գահին, մեզ հայտնի չէ, սակայն նրա մասին եղած տեղեկութիւններից կարելի է ենթադրել, որ դեռ պարթևների Արտավան Գ-ի գահակալութիւնից առաջ՝ մ. թ. 12 թ., գտնվել է իշխանութեան գլուխ: Աղբյուրներում կան տեղեկութիւններ այն մասին, որ երբ Արտավան Գ-ն գրավեց պարթևների թագավորական իշխանութիւնը, իր հակառակորդներին ոչնչացնելուց հետո, կարողացավ իր տիրապետութեան տակ գտնվող թագավորական գահերին բազմեցնել իր հարազատներին ու ազգականներին: Այսպես, գիտենք, որ նա Ատրպատականի գահը հանձնեց իր որդի Որոգեսին և այլն...¹²: Ինչ վերաբերում է Ադիաբենին, նա այնտեղ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարել¹³, նկատի ունենալով, որ Մոնորազոսն իր հաջադատներից էր և ամեն ինչ արել է, որպեսզի նա հասնի վերջնական հաղթանակի: Ահա թե ինչ է գրում Հովսեփոսը Մոնորազոսի և նրա կնոջ՝ Հեղինեի մասին. «Նա (Մոնորազոսը) Հեղինեից ուներ մի ավագ որդի, որին Մոնորազոս էր անվանել և ուրիշ կանանցից ևս ուներ երեխաներ, բայց նրա նախընտրածը Իզատեսն էր, կարծես նա միակ որդին լինէր»¹⁴:

Զարմանալի է ու Արևելքի համար անսովոր այս հատուկ ուշադրութիւնը, որովհետև մինչև այսօր միշտ էլ թագաժառանգ է համարվել ավագ որդին: Հավանաբար այս օրինազանցութիւնը արդարացնելու հա-

մար էլ հորինվել են Իզատեսի ծնունդի հետ կապված «հրաշքները», որ էբը Իզատեսը նախախնամութեան շնորհիվ է արժանանում թագաժառանգի պատվին¹⁵: Բայց, անշուշտ, այս հրաշքները Իզատեսի եղբայրների համար նշանակութիւն չեն ունենում, և նրանք, տեսնելով իրենց հոր խտրական վերաբերմունքը, ատելութեամբ են լցվում նրա նկատմամբ և նախանձում իրենց եղբորը¹⁶:

Մոնորազոսն անհանգստացած եղբայրների նախանձից ու ատելութիւնից և մտածելով, որ նրանք կարող են վնասել Իզատեսին, վերջինիս տալիս է շատ նվերներ և ուղարկում հարաքս-Սպասինիի թագավոր Աբեններիգոսի մոտ¹⁷: հարաքս-Սպասինին գտնվում էր Պարսից ծոցի ափին՝ Տիգրիսի գետաբերանին, այժմյան Քուվեյթի տեղում. սա հարաքս կամ հարաքենե փոքրիկ թագավորութիւնն էր, որտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը¹⁸:

Աբեններիգոսից մեզ հասած դրամները մասնագետներին բերել են այն եզրակացութեան, որ նա հարաքսում թագավորել է մ. թ. 5—21 թթ.¹⁹, ուստի պիտի կարծել, որ Իզատեսն այնտեղ է գնացել այդ տարիներին, և եթե, ինչպես հետո կտեսնենք, Իզատեսը ծնվել է մ. թ. ա. 3 կամ 2 թ., ապա Աբեններիգոսի մոտ, հավանաբար, գնացել է 14 կամ 15 տարեկանում, այսինքն՝ մ. թ. 17 կամ 18 թվին:

Աբեններիգոսը, ինչպես գրում է պատմիչը, Իզատեսին սիրով է ընդունում և այնքան է հավանում, որ իր դուստր Սիմակոսին²⁰ ամուսնացնում է նրա հետ²¹: հարաքսի թագավորը փեսային մեծ եկամտով ապահովելու համար նրան նվիրում է հողային մի մեծ տարածութիւն²²:

Նույն աղբյուրից իմանում ենք, որ երբ Մոնորազոսը ծերացել էր և մահից առաջ ուզում էր տեսնել որդուն, լուր է ուղարկում, և նա գալիս է հորը տեսութեան: Հայրը նրան ջերմորեն է ընդունում²³: Բայց ուշա-

¹⁵ Josephus, Jewish Antiquities, XX, 1, p. 399.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 400:

¹⁸ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. Ա, էջ 775:

¹⁹ Josephus, Jewish Antiquities, p. 400.

²⁰ Այս անունը տարբեր ձևագրերում հանդիպում է տարբեր ձևերով. «Սամակոս, Սամակոս, Սիմակոս»: Ատրեբեն նշանակում է «վերստեղծյալ»: Արդյո՞ք դիցարանական կամ կրոնական ծագում ունի, դժվար է ասել: Այս մասին տե՛ս ժանոթագրութիւն Josephus, Jewish Antiquities, p. 400.

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

¹² Josephus, Jewish Antiquities, XVIII p. 52.

¹³ Նույն տեղում, XX, 32—37, էջ 467:

¹⁴ Նույն տեղում, XX, I, էջ 399:

գրավն այն է, որ հայրը որդուն մի կալվածք նվիրելով, նորից երկրից դուրս է ուղարկում, չնայած նա զգում էր իր մոտալուտ մահը: Նախ հարց է առաջանում՝ եթե ուղարկելու էր, ինչու՞ է կանչել տվեց, և եթե ինքը զգում էր, որ մահանալու է, ինչու թագաժառանգին երկրից դուրս ուղարկեց: Այս հարցերի պատասխանը գտնել աղբյուրներում հնարավոր չէ, միայն պիտի ենթադրել, որ թագավորը մտածել էր, թե հարմար ժամը դեռ չէր հասել: Իր մտադրությունը իրագործել հնարավոր չեղավ և ներքին երկպառակությունների առիթ չտալու համար, Իզատեսին նվիրեց իր կալվածքներից մեկը և ուղարկեց այնտեղ: Այդ կալվածքը, ինչպես բնագրում է ասված, «Կարրոնի» մարզն էր²⁴:

Որտե՞ղ էր այս Կարրոնի մարզը՝ մասնագետները մինչև հիմա դժվարացել են որոշակի պատասխան տալ: Ումանք այն նույնացրել են Խառանի կամ Կարհայի հետ: Բայց գերմանացի հայագետ Մարկվարտը, իր ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով այդ հարցին, ցույց է տվել, որ նման վարկածը անհավանական է, որովհետև Խառանը Ադիաբենի մեջ չէր մտնում և նրա մասը չէր կազմում: Բնականաբար, նա չէր կարող այդպիսի մի երկիր նվիրել իր որդուն: Իր հերթին Մարկվարտը ենթադրում է, որ Կարրոնը նույն Կորզվենն է, այսինքն՝ Կորզվաց աշխարհը²⁵: Գերմանացի գիտնականը իր այս ասածը հաստատելու համար վկայակոչում է Հովսեպոսի այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն այդ մարզը «շատ մեծ տարածությամբ հիանալի հող ուներ ամոմումի (հնդկական պղպեղի)²⁶ մշակման համար», նաև, որ «այդ մարզում էին պահված Նոյի տապանից մասունքներ, որոնց միջոցով նա (Նոյը) փրկվել է ջրհեղեղից, և մինչև օրս էլ, դրանք՝ մասունքները, հետաքրքրվողներին ցույց են տալիս»²⁷: Իսկապես, ինչպես ասորական, այնպես էլ հայկական ավանդության համաձայն, Նոյի տապանը ջրհեղեղից հետո նստել է Կարդու կամ Արարտու լեռան գագաթին, իսկ հայտնի է, որ Կարդու լեռը գտնվում էր Կորզվաց աշխարհում²⁸:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 1903, p. 289 n. 4.

²⁶ Կոնսպիկուա, հնդկական պղպեղ, այդ մասին տե՛ս Wagler, „Amomum“, Pauly-Wissowa, I, 1894, pp. 1873—1874.

²⁷ Josephus, Jewish Ant., p. 400, սույն բնագրի անգլերենի թարգմանիչը ևս համաձայն է Մարկվարտի հետ:

²⁸ «Կորզուք գաւառ—Կորնայք նահանգի 1-ին գավառը՝ 5825 կմ² տարածությամբ, լեռնային երկիր՝ Ջերմ և Փոքր Խաբուր գետերի միջև: Այս գավառը Քսենոֆոնի մոտ հիշվող Կարդուսների (Καρδοϋχοί) երկիրն է, հուն. Καρδοϋχί, Γορδοϋχί, լատ. Cor-

նշված այս փաստը խոսում է հօգուտ գերմանացի գիտնականի: Գիտենք, որ Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև կնքված դաշինքի համաձայն, Կորզվաց աշխարհը հայկական թագավորության անբաժանելի մասն էր համարվում, և թեև դրանից հետո պարթևները մի քանի անգամ փորձել են այն գրավել ու անջատել Հայաստանից, բայց չի հաջողվել: Այսպես ուրեմն, եթե Կորզվաց աշխարհը Հայաստանի մասն էր կազմում, ապա ինչպե՞ս է, որ Մոնոբազուսը այն նվիրում է իր որդի Իզատեսին: Այստեղ Մարկվարտը տարվելով Նոյի տապանի մասունքների հետ կապված փաստի հետ, անուշադրություն է մատնել պատմական ճշմարտությունը: Այնպես որ չենք կարող համաձայն լինել նաև գերմանացի գիտնականի այս առաջարկության հետ, և մնում է նորից Կարրոնի մարզը փրկու-րել մի այլ տեղում:

Արդյո՞ք Ադիաբենի թագավորները Կորզվաց աշխարհում ինչ-որ կալված ունեին, դժվար է ասել, բայց այդ կապակցությամբ կարելի է նշել մի այլ վկայություն, որ Ադիաբենի արքունիքը Հրեաստանում տեղ է եղել կալվածների և բազում շինությունների ու պալատների:

Հովսեպոսն իր «Հրեական պատերազմ» գրքում²⁹ նկարագրում է Երուսաղեմի պարիսպներն ու դրանց շուրջ եղած ամրություններն ու շինությունները: Երուսաղեմի երրորդ պարսպի մասին ասում է. «Երրորդը սկսվում էր Հիպոկոսի աշտարակից, որը տարածվում էր մի ժամանակ մինչև Պսեփինոսի աշտարակի հյուսիսային կողմերը և ապա իջնում Հեղինեի (Ադիաբենի թագուհու՝ Իզատես թագավորի դստեր)³⁰ հուշարձանի դիմաց, և շարունակվում է թագավորական քարայրների (հավանաբար նկատի ունի թագավորական գերեզմանները) առջևով, թեքվում անկյունային աշտարակի դիմաց, որը կոչվում է Թափիլի գերեզման և միանում հին պատնեշին, որը վերջանում է Կեզրոն կոչված ձորով»³¹: Խոսքը այստեղ ոչ միայն ձորի, այլև կալվածքի ու Հեղինե

duenae, առանձին թագավորություն էր Փինակա մայրաքաղաքով (այժմ՝ Փինիկ գյուղ), որը նվաճեց Տիգրան Մեծը և այնուհետև դարձավ Մեծ Հայքի անբաժանելի մասը: Ասուրա-բաբելական աղբ. Kurti, որ սովորաբար կարդում են Habbhi կամ Babbhi: Կորզվաց գավառում էր Արարու գետը (ասուրաբաբել. Arartu), որի հարավային ստորոտում գտնվում էր Թման (Թմնիս) վայրը: Մտարոնը վերջինիս անունով Կորզուքը կոչում էր նաև Ταμωνις, որ ասուրաբաբելական արձանագրությունների Tumni երկիրն է: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 60:

²⁹ Josephus, The Jewish war, p. 244.

³⁰ Հեղինեն ոչ թե Իզատեսի դստերն էր, այլ մայրը:

³¹ Josephus, The Jewish war, trans, H. J. Thackeray, London, 1967. Այս գիրքը նախապես գրել է արամերեն և հետագայում այն ինքն էլ թարգմանել է

Թագուհու հուշարձանի մասին է: Այս հուշարձանի վերաբերյալ իր նույն աշխատության մեջ պատմիչը գրում է, թե ինչպես, երբ հռոմայեցի զորավար Տիտոսը զորքով մոտեցավ պարսպին, «գարպասների առաջ ոչ ոքի չպատահեց, բայց երբ թեքվեց ճանապարհից և առաջնորդեց ձիավոր զորքը կողմնակի մի ճանապարհով դեպի Պսեփինոսի աշտարակը, հանկարծ հրեաները մեծ բազմությամբ հարձակվեցին «Կանանց աշտարակներին» մոտ այն գարպասի միջով, որը նայում էր Հեղինեի հուշարձաններին»³²: Նույն այս ապստամբության մասին Հովսեպոսը պատմում էր, որ «երբ հռոմայեցի զորավար Տիտոսը իր բանակով շարժվեց Երուսաղեմի վրա, հրեաները, իրենց զորքի հրամանատար Սիմոնի գլխավորությամբ, անցել էին ինքնապաշտպանության, և ինքը՝ Արիստոսի որդի Սիմոնը պաշտպանում էր քաղաքի (Երուսաղեմի) վերին մասը, այսինքն՝ Մեծ պարիսպը (3-րդ պարիսպը) մինչև Կեղրոն, և հին պարսպի մի մասը, այնտեղից, որ թեքվում է Սելուվամի արևելյան կողմը, (այնտեղ) որտեղ գտնվում էր Եփրատից այն կողմ (բնակվող) Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի ապարանքը. նա պահում էր նաև աղբյուրի»³³ և Ակրայի մի մասը, այսինքն՝ քաղաքի ներքնամասը, մինչև Մոնոբազոսի մայր՝ Հեղինեի»³⁴ պալատը»³⁵: Հովսեպոսի այս վկայություններից այնպես է երևում, որ Ադիաբենի արքայական տունը Երուսաղեմի պարսպի երկայնքով ունեցել է ընդարձակ մի կալված, որի վրա կառուցել էին բազում շինություններ, նույնիսկ՝ թագավորական պալատ: Տիտոսի նույն արշավանքի կապակցությամբ պատմիչը նորից գրում է, որ հռոմայեցի զորավարը մ. թ. 70 թ. սեպտեմբերին Երուսաղեմը գրավելուց հետո, զորքին հրամայեց քաղաքն այրել ու կողակտել»³⁶: Հռոմայեցի զինվորները հաջորդ օրը կրակի տվեցին քաղաքային վարչության շենքը՝ Ակրան, ժողովատեղին, և այն շրջանը, որը Օփլաս էր կոչվում,

հունարեն: Երբորդ պատի պարսպի ուղղությունը Պսեփինոսի պատից հետո անորոշ է, ոմանք այն նույնացնում են այժմյան հյուսիսային պարսպի հետ, ուրիշներն ընդգրկում են ավելի լայն տարածություն, անցնում հյուսիսից ավելի հեռու: 1926 թ. պեղումները խոսում են հօգուտ վերջին ենթադրության: Տե՛ս նույն տեղում, V, 147—153, էջ 244, ծնթ. ա, և նաև V, 51—58, էջ 217:

³² Նույն տեղում:
³³ Հավանաբար, այստեղ նկատի ունի Սելուվամի (չրի) աղբյուրը:
³⁴ Անկասկած, խոսքը Հեղինե թագուհու ավագ որդի Մոնոբազոսի մասին է:
³⁵ Josephus, Jewish war, V, 250—255, p. 279.
³⁶ Նույն տեղում:

բոցը տարածվեց մինչև Հեղինե թագուհու պալատը, որը Ակրայի կենտրոնում էր»³⁷:

Ի մի բերելով այս տեղեկությունները, տեսնում ենք, որ Ադիաբենի թագավորները ոչ միայն Երուսաղեմի մոտակայքում կալված են ունեցել, այլ այդ կալվածում, հետագայում, Հեղինե թագուհու և նրա որդիների՝ Իզատեսի և Մոնոբազոսի օրոք, կառուցվել են հույակապ շինություններ ու պալատներ: Ծիշտ է, աղբյուրը ոչինչ չի ասում, բայց որոշ փաստեր նկատի ունենալով, կարելի է ենթադրել, որ գուցե Իզատեսը հատուկ ուշադրություն էր դարձրել այդ կալվածին, որովհետև խորաբա Սպասինիում նա ընդունել էր «հրեական» կրոնը և, բնականաբար, հրեաների երկրի հետ շփումը իրեն հաճելի էր, մանավանդ, որ հրեաները այն ժամանակ ամեն տեղ՝ հայրենիքում, թե սփյուռքում, հակահռոմեական իրենց ձգտումներով ու գործունեությամբ ուղիներ էին որոնում պարթևների, Ադիաբենի և պարթևական տիրապետության մեջ մտնող այլ փոքր թագավորություններում, բարձր խավի ու հասարակ ժողովրդի շրջաններում ամուր հենարան գտնել՝ դիմադրելու համար հռոմեական նվաճողական քաղաքականությանը: Դրանով էլ պիտի բացատրել «հրեական կրոնի» քարոզչության աշխուժացումը այս երկրներում: Բացառված չէ նաև, որ Իզատեսը ինքը անձամբ առաքելությամբ եղած լինեի այնտեղ այդ կապերը ամրապնդելու նպատակով:

3. Հեղինե ԹԱԳՈՒՋՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴԻ ԻԶԱՏԵՍԻ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ՆՈՐ ԿՐՈՆԸ

Ինչպես գրել ենք, խորաբա Սպասինիում Իզատեսի ապրած ժամանակ «ինչ որ հրեա վաճառական՝ Անանիա անունով, այցելել էր թագավորի կանանց և, հրեական սովորության համաձայն, նրանց սովորեցրել էր պաշտել աստծուն: Նրանց միջոցով էլ նա (Անանիան) կարողացել էր Իզատեսի ուշադրությունը գրավել և նրան հավատափոխ անել»³⁸:

Աղբյուրներում տեղեկություններ կան հրեա, հիմնականում քրիստոնյա քարոզիչների առաջին դարում ծավալած քարոզչական գործունեության վերաբերյալ: Եվ, իսկապես, քարոզչական աշխատանքներն այն ժամանակ մեծ չափերի էին հասել և այդ աշխուժացումը պիտի կա-

³⁷ Նույն տեղում:
³⁸ Josephus, Jewish Antiquities, XX, 32—37, p. 407.

պել այն երևույթի հետ, որ հրեաները սկսել էին ո՛չ միայն արևելյան երկրների տնտեսական կյանքում կարևոր դեր խաղալ, այլ նաև իրենց հակահոմեաական տրամադրություններով ու գործունեությամբ վայելել արևելյան որոշ արքունիքների համակրանքը: Բացի այդ, շփվելով ու գործելով Արևելքի առևտրական ու արհեստավորական լայն խավերի ներկայացուցիչների հետ, իրենց քարոզած նոր վարդապետությամբ ճնշված լայն մասսաներին կոչ էին անում պայքարելու սոցիալական անարդարությունների դեմ: Մեզ հասած քրիստոնեական վաղադուլն գրականության մեջ քարոզչական այս աշխատանքներն ամբողջությամբ վերագրվել են քրիստոնյա առաջին քարոզիչներին՝ Քրիստոսի տասներկու առաքյալներին և նրանց 70 աշակերտներին: Սակայն իրականում քրիստոնեությունն այն ժամանակ կազմավորված ամբողջական մի վարդապետություն չի եղել, այլ եղել է հրեական որոշ համայնքների ու վարդապետությունների ազդեցության տակ գտնվող մի աղանդ, հրեական նոր վարդապետություն, ավելի ճիշտ՝ հրեական ազանդավորական մի վարդապետություն, որ մովսիսական կրոնի նեղ ազգային գծերին հակադրվելով, շեշտը դրել էր մարդու և սոցիալական ցածր խավերին ազատագրելու ուղիների վրա: Համենայն դեպս, քրիստոնեական այս վարդապետությունը մեր թվականության երկրորդ դարում դուրս է գալիս հրեական իր շրջանակներից և ճանաչվում որպես ինքնուրույն կրոն: Դրա համար էլ, մեր կարծիքով, Հովսեպոսը վաղ շրջանի այդ վարդապետությունը անվանում է «հրեական»: Անշուշտ, այն հրեական էր, բայց ոչ մովսիսական, որովհետև Մովսիսական կրոնը, ինչպես հայտնի է, կազմավորվել էր հրեա ժողովրդին փրկելու և Դավթի թագավորությունը վերականգնելու սկզբունքների հիման վրա և, բնական էր, որ այդ կրոնի մեջ խոսք չէր կարող լինել ոչ հրեա ժողովուրդներին ազատագրելու մասին: Դրա համար էլ մովսիսականությունը ազգային իր նեղ գաղափարախոսությամբ արդեն մեր թվականության սկզբներին չէր բավարարում բազում հրեաների, մանավանդ այն բազմահազար հրեաներին, որոնք սփռվել էին աշխարհով մեկ և այլ ժողովուրդների ցածր խավի ներկայացուցիչների հետ միասին գտնվում էին տնտեսական և սոցիալական ծանր վիճակում:

Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, մի նոր գաղափարախոսություն կամ վարդապետություն, որ կարողանար իր շուրջը համախմբել ոչ միայն հրեաներին, այլև այլ ազգերի ներկայացուցիչների՝ Հռոմի դեմ ազատագրական պայքար մղելու և սոցիալական անարդարությունների դեմ պայքարելու համար:

Ահա այս կարիքները բավարարելու, հատկապես սոցիալական ծանր վիճակը վերափոխելու հողի վրա, մովսիսականությունից³⁹ և Հրեաստանում գործող կրոնական այլ կազմակերպություններից ու համայնքներից⁴⁰ ծնվում է քրիստոնեությունը, որը հրեական կրոնական այս վարդապետություններից տարբերվում էր նրանով, որ իր «արքայություն» ղոնները» բացում էր նաև ոչ հրեաների, այսինքն՝ այլ ժողովուրդների առաջ: Խարաքս Սպասինիում, Ադիաբենում, Անտիոքում, Ծղեսիայում և այլ վայրերում քարոզված հրեական կրոնը քրիստոնեական այս վարդապետությունն էր, որովհետև հրեական կրոններից միայն սա էր, որ քարոզվեց Հրեաստանից դուրս, այլ ժողովուրդների մեջ: Անշուշտ, քրիստոնեության վաղ շրջանում, այս վարդապետությունն ավելի շատ հրեական էր և իր հիմքում խտացնում էր սփյուռքում ապրող հրեաների երազանքներն ու ձգտումները, սակայն հետագայում, հատկապես մ. թ. I դ. երկրորդ կեսից այն մաքրազերծվեց հրեական, ավելի ճիշտ, ազգային իր նեղ սկզբունքներից և ստացավ համամարդկային, հիմնականում՝ սոցիալական նոր երանգավորում, որովհետև քրիստոնեության հետևորդների ճնշող մեծամասնությունն այլևս հրեաներ չէին: Ինչ վերաբերում է Հեղինե թագուհուն, Իզատեսին և մյուսներին, համոզված ենք, որ նրանք այս «հրեական» կրոնը՝ «քրիստոնեական նոր վարդապետությունն» էին ընդունել:

Հրեա այս քարոզիչները բավական մեծ հաջողություններ են ունեցել և, կարծում ենք, որ քրիստոնեության առաջին կենտրոններից և կարևոր օջախներից մեկը եղել է Ադիաբենը: Այդ գործում, անշուշտ, մեծ ավանդ են դրել Հեղինե թագուհին և Իզատեսը, և փոխադարձ կապերը այնքան են սերտացել հրեաների ու ադիաբենցիների միջև, որ հետագայում, 66 թ. հրեական ապստամբության ժամանակ, Հովսեպոսի վկայությամբ, հրեաները մեծ հույսեր էին կապել ադիաբենցիների օգնության հետ: Ազնվական ծագումով, բարձր հասարակության ներկայացուցիչ Հովսեպոսը, ինչպես նշել ենք, քաղաքական իր հայացքներով Հռոմի կողմն էր, և գիտենք, որ հռոմեացիների թելադրանքով, մ. թ. 66 թ. նա Երուսաղեմ էր եկել, որպեսզի կանխի հրեաների՝ Հռոմի դեմ

³⁹ Մովսիսական կրոնը հրեական էր, իսկ այդ կրոնի ամենապահպանողական թևը, որը ոչ մի զիջում չէր հանդուրժում, փարիսեցիությունն էր: Քրիստոնեությունը, ինչպես գիտենք, առաջին իր ուղքը ուղղել էր փարիսեցիության դեմ:

⁴⁰ *И. Амусин*, Тексты Мертвого моря, Москва, 1961; *И. Амусин*, Тексты Кумрана, Москва, 1971; *М. Елизарова*, К вопросу об общине Терапевтов, «Ученые записки», Горький, 1965; *М. Елизарова*, Терапевтов, Москва, 1972.

նախապատրաստած ապստամբությունը: Հայրենիք եկած պատմիչը նկատում է իր ժողովրդի կյանքում առաջացած տրամադրությունները և հասկանում, որ նրանք հույսը կապել են պարթևների և մանավանդ «հավատակից»⁴¹ ադիաբենցիների վրա: Հովսեպոսը իր գործունեությունը աշխատում էր իր հայրենակիցներին համոզել, որ նման օգնություն սպասել Ադիաբենից, անհնարին է, ուստի պետք է լեզու գտնել հռոմայեցիների հետ: Այդ առթիվ իր խոսքն ուղղելով նրանց, ասում է. «Ինչպիսի՞նք դաշնակիցներ կարող ենք ունենալ այս պատերազմում, մի՞թե զորք ենք հավաքելու անմարդարնակ վայրերից, որովհետև բնակեցված վայրերում բոլորը հռոմայեցիներն են. դո՞ւքն հույս ունեք Եփրատից այն կողմ՝ Ադիաբենում ապրող հավատակիցների օգնության վրա, բայց նրանք չեն կարող օգնել, որովհետև ինչ-որ շնչին պատճառով նրանք կընկնեն լուրջ պատերազմի մեջ և եթե նրանք նման անմտությունը չեն պատկերացնում, ապա պարթևը նրանց թույլ չի տա»⁴²: Հովսեպոսն իր այս հռոմեասեր քաղաքականության համար լավ վարձատրություն ստացավ, և Վեսպասիանոս, Տիտոս և Գոմեստիանոս կայսրերը նրան համարեցին «Հռոմի լավ բարեկամ»:

Այժմ ժանոթանանք Իզատեսի հավատափոխության հետ կապված որոշ մանրամասնություններին: Իզատեսը Խարաքս Սպասինիում հրեա Անանիա վաճառականի շնորհիվ ընդունել էր հրեական կրոնը⁴³, և մեկնել լով հայրենիք՝ հորը տեսնելու, իր հետ տարել էր նաև Անանիային⁴⁴: Հայրենի տանը, ի զարմանս իրեն, իմանում է, որ մայրը ևս՝ Հեղինեն, մի այլ հրեա քարոզիչի շնորհիվ հավատափոխ է եղել և ընդունել նոր կրոնը՝ հրեությունը⁴⁵:

Թե ո՞վ էր այդ հրեան, որ քարոզել էր Ադիաբենում՝ և կարողացել Հեղինեն թագուհուն հավատափոխ անել, պատմիչը, ճիշտ է, այստեղ ոչինչ չի ասում, սակայն երբ նկարագրում է Իզատեսի թվատություն հարցի առիթով սկսված վեճը, տալիս է գալիլիացի Եղիազարի անունը⁴⁶: Ուրեմն, եթե Անանիան քարոզել է Խարաքս Սպասինիում, ապա Ադիաբենի առաջին քարոզիչն է եղել գալիլիացի Եղիազարը:

⁴¹ Բնագրի անգլերեն թարգմանիչը թարգմանել է «Kinsmen», այսինքն՝ «հավատակից» և ոչ թե «հայրենակից»: *See Josephus, The Jewish war, II, p. 475*

⁴² *Josephus, The Jewish war, II, 389—395, p. 477.*

⁴³ *Josephus, Jewish Ant., XX, 32—37, p. 407.*

⁴⁴ Նույն տեղում, *XX, 37—41, էջ 409:*

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Ավետարաններից իմանում ենք, որ Քրիստոսը մեծ մասամբ զործել է Գալիլիայի լճի ափին, և նրա առաքյալներից ոմանք գալիլիացիներ էին:

Համենայն դեպս, Իզատեսն իր այցելության ժամանակ երկար չի մնում հայրենի տանը և իր ուղեկիցների հետ մեկնում է իրեն հատկացված նոր բնակավայրը՝ Կարրոնի մարզը: Նրա մեկնումից որոշ ժամանակ անց, հայրենիքում կարևոր իրադարձություններ են կատարվում, մահանում է նրա հայրը՝ Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսը: Այդ իրադարձությունների մասին Հովսեպոսը պատմում է. «Այն օրը, երբ Մոնոբազոսը այս կյանքից հեռացավ (մահացավ), Հեղինեն թագուհին լուր ուղարկեց թագավորության բոլոր հայտնի մեծամեծներին, սատրապներին և բոլոր նրանց, ովքեր իրենց զինվորական պարտքն էին կատարում (որ նրանք հավաքվեն): Նրանց գալուց հետո, ասաց նրանց. «ես կարծում եմ՝ դուք անտեղյակ չեք, որ իմ ամուսինը ցանկանում էր, որ Իզատեսը հաջորդի իրեն և այդ պատվին նրան էր արժանի համարում. սակայն ես սպասում եմ ձեր որոշումին: Որովհետև օրհնյալ է նա, ով իր թագավորությունը ստանում է ոչ թե մեկ, այլ բազում ձեռքերից, որոնք կամավոր տալիս են իրենց համաձայնությունը: Նա ասաց (այս բոլորը) փորձելու համար նրանց տրամադրությունը, որոնց նա կանչել էր իր մոտ»:

Հետաքրքիր են Հովսեպոսի հաղորդած վերոհիշյալ մանրամասնությունները, որոնք, անկասկած, գրվել են շեշտելու համար Հեղինեն թագուհու՝ Ադիաբենի ավագանու շրջանում ունեցած հեղինակությունն ու արժանիքները. հատկապես այն հարցում, որ նա նախապատվություն է տալիս այն թագավորին, որն իր թագը ստանում է ոչ թե մեկ, այլ բազում ձեռքերից: Իսկապես, սա իր ժամանակի համար խոշոր ու կարևոր միտք էր: Այս ոգով էլ պատմիչը շարունակում է դեպքերի նկարագրությունը. «նրանք լսելով նրա խոսքը, ամենից առաջ, ըստ սովորության, իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին թագուհուն և պատասխանեցին, որ իրենք համաձայն են թագավորի որոշմանը և պատրաստ են ուրախություններ հնթարկվելու Իզատեսին, որին իրավացիորեն հայրը նրա եղբայրների միջից նախընտրել էր: Նրանք ավելացրին, որ նախ ուզում են նրա (Իզատեսի) եղբայրներին ու հարազատներին սպանել, որպեսզի Իզատեսը բոլորովին ապահով բազմի գահին, որովհետև, եթե նրանք չօճչացվեն, ապա Իզատեսի նկատմամբ ատելություններ ու նախանձով կարող են լցվել և հետո նրան վնասել: Հեղինեն իր երախտագիտությունը հայտնեց Իզատեսի նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամության համար, բայց և այնպես նա խնդրեց հետաձգել (նրա) եղբայրներին մահվան դատապարտելու որոշումը մինչև Իզատեսի գալը: Երբ նրանց (նախարարներին) շահողվեց սպանել տալ եղբայրներին, ապա նրան (Հեղինենին) համոզեցին, որ ապահովության համար առնը-

վազն (եղբայրներին) պահի բանտում: Նույնպես նրան (Հեղինենին) խորհուրդ տվեցին, որ մինչև նրա (Իզատեսի) գալուստը թագավորության խնամակալ նշանակի ում որ ամենից շատ է վստահում: Հեղինենն համաձայնվեց իր ավագ որդի Մոնոբազոսին թագավոր նշանակել: Դնելով թագը գլխին և տալով նրան հոր արքայական մատանին և այն, ինչ որ նրանք անվանում են սամպսերան⁴⁷ հորդորեց նրան, որ մինչև եղբոր գալը ղեկավարի թագավորությունը⁴⁸:

Հովսեպոսի այս տեղեկությունները, ինչպես դժվար չէ կռահել, ավելի շատ զրույցների են նման, քան թե պատմական փաստերի: Կարելի է, փաստականը մեզ համար այն է, որ Հեղինենի ամուսնու մահվան ժամանակ Իզատեսը հայրենիքից շատ հեռու էր գտնվում, և Հեղինենն նախարարների հետ միասին որոշում է ժամանակավորապես թագավոր նշանակել Իզատեսի ավագ եղբայր Մոնոբազոսին: Համոզիչ չէ, անշուշտ, որ Մոնոբազոսին թագավորական իշխանություն են հանձնում միայն նրա համար, որ Իզատեսը երկրից հեռու էր: Կարծում ենք, որ տարածանություն է եղել Հեղինեն թագուհու և նախարարների միջև: Թեև պատմիչը լուր է, սակայն նրա տողերից զգացվում է այդ, և եթե ոչ բոլոր նախարարները, համենայն դեպս մեծամասնությունը պահանջել են պահպանել օրինականությունը և, ընդունված սովորության համաձայն, թագավորական իշխանությունը հանձնել զրինավոր թագաժառանգին՝ ավագ որդուն, և Հեղինենն ժամանակավորապես տեղի է տվել նախարարների ու ժողովրդի այդ պահանջին: Այս ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում, եթե նկատի ունենանք, որ հետագայում, երբ Իզատեսը նստել էր թագավորական գահին, տարիներ շարունակ նախարարների այդ խումբը փորձել է, և հետագայում նաև պարթևների օգնությամբ, գահընկեց անել Իզատեսին և նորից Մոնոբազոսին բազմեցրել է թագավորական գահին:

Մեր այս ենթադրությունից հետևում է, որ Հեղինենն իր որդի Իզատեսին հրավիրեց հայրենիք թագավորական իշխանությունը վերցնելու միայն այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ նախապատրաստվել էր, և Մոնո-

⁴⁷ Կլեմենցը իր «Հրեական հույությունների» գերմաներեն թարգմանության մեջ ժանոթագրել է հետևյալ բացատրությունն է տվել. «սամպսա» արաբների մոտ նշանակում է «արև», և «սամպսերան» ոսկյա վահան է արևի ձևով, որը թագավորները կրում էին որպես իշխանության խորհրդանշան»: Տե՛ս Josephus, Jewish Ant., XX, 32—37, p. 406.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 405—406:

բազոսը հասկանալով, որ այլևս ամեն մի դիմադրություն անիմաստ է, գահը զիջում է եղբորը՝ Իզատեսին⁴⁹:

4. ԱԴԻԱՐԵՆՆ ԻԶԱՏԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՒՔ

Իզատեսը վերադառնում է հայրենիք ու տիրում Ադիաբենի թագավորական գահին: Նախ ուզում ենք պարզել, թե ե՞րբ է մահացել Իզատեսի հայր Մոնոբազոսը, և ե՞րբ է Իզատեսը վերադարձել Ադիաբենն ու տիրացել գահին:

Հովսեպոսից իմանում ենք, որ Իզատեսը մահացել է 55 տարեկան հասակում և թագավորել է 24 տարի⁵⁰: Եթե այդպես է, ուրեմն՝ Իզատեսը գահ էր բարձրացել 31 տարեկան հասակում: Նույն պատմիչը գրել է, որ երբ պարթևների Վաղարշ Ա թագավորը նստեց գահին, Ադիաբենի նախարարներն ու մեծամեծները նրան դիմեցին ու խնդրեցին նրա օգնությունը Իզատեսին գահընկեց անելու համար: Վաղարշ Ա-ն նրանց խնդրանքին ընդառաջելով, մոտավորապես մ. թ. 52 թ., ճիշտ տարին չի նշված, իր բանակով արշավում է Ադիաբենի վրա: Այս արշավանքից մոտ մեկ կամ երկու տարի հետո մահանում է Իզատեսը: Եվ եթե մեր հաշվումները ճիշտ են, ապա պիտի ասել, որ նա ծնվել է մ. թ. ա. 3 կամ 2 թ. և մահացել է մ. թ. 53 կամ 54 թ.:

Մեզ մնում է պարզել, թե ինչքան ժամանակ է Իզատեսի ավագ եղբայրը՝ Մոնոբազոսը, գահի վրա մնացել: Այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք և, տվյալ դեպքում, բավարարվում ենք մոտավոր ենթադրությամբ, այն է՝ մեկ տարի: Եվ եթե ճիշտ է, և Իզատեսը թագավորական իշխանությունը իր ձեռքն է վերցրել մ. թ. 28 կամ 29 թվին, ուրեմն՝ հոր մահն ու եղբոր իշխանությունը պետք է դնել 26 կամ 28 թվին:

Այժմ շարունակենք ծանոթանալ Հովսեպոսի մյուս տեղեկություններին: Նա պատմում է, որ երբ Իզատեսը վերադարձավ հայրենիք, տեսավ, որ իր եղբայրներն ու հարազատները շղթաների մեջ են: Ամբարըջատություն համարելով նրանց սպանելը կամ շղթաների մեջ պահելը, նա միևնույն ժամանակ մտածում էր, որ վտանգավոր է նրանց իր մոտ պահելը: Այդ զգացմունքից ազատվելու համար, նա ոմանց որպես պա-

⁴⁹ Josephus Jewish Ant., XX, 32—37, p. 407.

⁵⁰ Նույն տեղում:

տանդ, իրենց երեխաների հետ միասին, ուղարկեց Հոռոմ՝ Կլավդիոս կայսեր մոտ, և ոմանց էլ՝ պարթևների թագավոր Արտավանի մոտ⁵¹։

Հովսեփոսի այս վկայության վերջին տողերը մեզ մի քիչ անընդհան են թվում, որովհետև Իզատեսն իր գործունեությանը, ինչպես հետագա դեպքերն են ցույց տալիս, պարթևական արքունիքին մոտ էր կանգնած և դժվար թե իր եղբայրներին ընտանիքներով պատանդ ուղարկեր Հոռոմի կայսեր մոտ, որովհետև նման արարքը կարող էր կասկած առաջացնել պարթևների մեջ, այնպես որ Հովսեփոսը, ինչպես ստեղծ ենք, հոռոմեացի իր վերաբերմունքից տարված սիրած հերոսին այդպես է պատկերել։ Փաստերը հօգուտ նրա շեն խոսում, եթե նկատի առնենք, որ Իզատեսը Արտավան Գ-ի հետ եղել է մտերմական կապերի մեջ։ Այն ժամանակ հրեաները պարթևական տերության և մյուս հարևան երկրների տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում նշանակալից դեր էին խաղում և իրենց գործունեությանը օգնում Արևելքի այս ժողովուրդների կյանքում հակահոռոմեական տրամադրությունների ուժեղացմանը։ Հրեաներն իրենց այդ գործունեության ընթացքում հենվում էին ոչ միայն արևելյան արքունիքների հետ համագործակցող իրենց կողմնակիցների, այլ նաև վերոհիշյալ երկրներում ապրող սոցիալական ծանր դրության մեջ գտնվող տարրերի վրա։ Այս կապակցությամբ արժե հիշատակել Հովսեփոսի այն վկայությունը, որը վերաբերում է երկու հրեա եղբայրների գործունեությանը. «Այժմ կային երկու եղբայրներ՝ Ասինայոսն ու Անիլայոսը, որոնք բնիկ նեարոպոլից⁵² էին։ Հոր մահից հետո, մայրը նրանց հյուանել սովորեցրեց, որովհետև այդ երկրի բնակիչների մոտ, տղամարդու համար բուրդ գործելը անպատվություն չէր համարվում։ Մի օր, վարպետը, որից արհեստն էին սովորել, գործի ուզ գնալու համար նրանց պատճեց ծեծելով։ Եվ որովհետև նման պատիժը իրենց արժանապատվության դեմ համարեցին, նրանք տան կտուրում պահված զենքերի մի մասը դուրս բերեցին (զինվեցին) և գնացին այն վայրը, որ կոչվում էր «Գետերի տրոհում», այնպիսի մի լավ արտավայր, որտեղից կարելի էր կանաչ խոտ կուտակել ձմռան համար։ Ամենաչքավոր խավից երիտասարդներ հավաքեցին իրենց շուրջը և իրենք էլ (եղբայրները) դրանց զինեցին։ Նրանք առանց դժվարության ու արգելքի գործում էին որպես (այդ շարժման) առաջնորդ ու ղեկավար։ Երբ նրանք այնքան հզորացան, որ անպարտելի դարձան, իրենց համար

ամբողջ կառուցեցին և կարգադրեցին, որ հովիվներն իրենց խաշներին այնքան հարկ վճարեն, որ իրենց գոյությունը կարողանան պաշտպանել։ Իսկ փոխարենը առաջարկում էին բարեկամություն, միևնույն ժամանակ նրանց պաշտպանում էին բոլոր թշնամիներից և այն տերերից, որոնք փորձում էին նրանց (հարկը տալու) մերժումից հետո կոտորել խաշները։ Բնակիչները ստիպված ենթարկվեցին, և պահանջված չափով անասուններ ուղարկեցին։ Այսպիսով, նրանք այնքան ուժեղացան և այնպիսի դիրք գրավեցին, որ կարող էին հանկարծակի հարձակումով վնասել ում որ ուզեին։ Բոլորը սկսեցին ենթարկվել նրանց և սարսափ էին դարձել բոլորի համար։ Նրանց ուժի համբավը դուրս էր եկել տերության սահմաններից, նույնիսկ հասել էր պարթևների թագավորի ականջը»⁵³։

Հետաքրքրական այս փոքր պատմությունը շատ արժեքավոր մի վկայություն է մ. թ. I դ. սոցիալական շարժումների վերաբերյալ, որովհետև աղբյուրներում քիչ տեղեկություններ կան նման ժողովրդական ելույթների մասին։ Ընդհանուր է, սկզբում այն կրել է տարբերային բնույթ, սակայն գնալով իր շուրջն է համախմբել ցածր խավի ներկայացուցիչներին և վերածվեց զինված ապստամբության։ Այդ ապստամբությունը, սակայն, երկար չի տևում, որովհետև պարսիկների Արտավան Գ թագավորը հեռատես ու խորամանկ իր քաղաքականությամբ կարողանում է ոչ միայն շեղոթացնել այդ վտանգը, այլ նաև՝ ուղղակի այդ կարևոր ուժը օգտագործել իր զահին թշնամի ներքին տարրերի դեմ⁵⁴։ Սրանով էլ վերջ է դրվում այդ ժամանակի սոցիալական կարևոր շարժումներից մեկին։

Սոցիալական շարժումների արտահայտության յուրահատուկ ձև էր նաև քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածումը մ. թ. I դ. սկսյալ։ Քրիստոնյա գործիչները իրենց վարդապետությունը քարոզելով, կարողանում էին համախմբել իրենց վիճակից դժգոհ տարրերին և հիմնել առաջին համայնքները, որոնք կազմված էին մեծ մասամբ կերպասագործներից, ջուլհակներից, մանր առևտրականներից, այսինքն՝ հատկապես՝ արհեստավորներից։ Այս կապակցությամբ արժե հիշել, որ Քրիստոսի յոթանասուն աշակերտներից Ադդան, որը Եզեսիա էր եկել քրիստոնեություն քարոզելու, իջեանել էր կերպասագործների ու կերպասի առևտրով զբաղվողների մոտ⁵⁵։ Նրա հաջորդը՝ Ագգան նույնպես կերպաս-

⁵¹ Josephus, Jewish Ant., XX, 32—37. p. 408.

⁵² Նեարոպոլիս Միպպարից ոչ հեռու, Եփրատ ու Տիգրիս գետերի միացման տեղում է գտնվում։

⁵³ Josephus, Jewish Antiquities, XVIII, 314—318, p. 183.

⁵⁴ Նույն տեղում, 323—379, էջ 187—211։

⁵⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մելիքյան, Հայ-առտրական հարաբերությունների պատմությունից (3—5 դարեր), Երևան, 1970, էջ 47։

սագործ, կամ խույրարար էր: Աղիարենի թագուհի Հեղինեին և նրա որդի Իզատեսին քարոզողներից մեկը՝ Անանիան, առևտրական էր: Նեարդայի երկու եղբայրները կերպասագործներ էին: Այս, անշուշտ, պատահական երևույթ չէր, այն արտացոլում էր այդ շարժման մասնակիցների սոցիալական էությունը, սոցիալական կազմը:

Խոսելով արհեստավորների և ընդհանրապես քրիստոնեություն ընդունած ցածր խավի ներկայացուցիչների մասին, չպետք է մոռանալ, որ այդ շարքերն էին մտնում նաև բարձր խավին պատկանող անձնավորություններ, որոնք իրենց առանձին շահերն ունեին և ձգտում էին ըստեղծվող կրոնական այդ համայնքները ծառայեցնել իրենց նպատակներին: Հովսեպոսը Հեղինեի և Իզատեսի հավատափոխության մասին գրելիս, թեև ամեն կերպ շեշտում ու ուզում է ցույց տալ, որ նրանք հավատափոխ են եղել զուտ կրոնական իրենց զգացումներին հետևելով, բայց իրականում նրանք այդ քայլին դիմել են քաղաքական նկատառումներով և հավատացել են, անշուշտ, որ դրանով ապահովված կլինեն նոր կրոնի հետևորդների համակրությունն ու աջակցությունը:

Առաջին կրոնական այս համայնքների մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ, որ միասնական չէին նաև քրիստոնյա քարոզիչների շարքերը, որովհետև նրանց մեջ ևս եղել են, ինչպես կտեսնենք, տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչներ, այսինքն՝ հրեական նույն կրոնի տարբեր թևերի կողմնակիցներ: Սակայն մինչ այդ ծանոթանանք Հովսեպոսի հաղորդած մյուս վկայություններին. «Երբ Իզատեսն իմացավ, որ իր մայրը շատ էր հավանել հրեական կրոնը, ինքը ևս նախանձախնդիր եղավ հավատափոխության: Եվ երբ իմացավ, որ իսկական հրեա լինելու համար անհրաժեշտ է թլփատվել, նա այդ անելու պատրաստակամություն հայտնեց: Սակայն, երբ մայրը նրա այդ ցանկության մասին իմացավ, համենայն դեպս փորձեց ամեն կերպ այն կասեցնել, ասելով, որ դավտանգավոր քայլ է: Որովհետև, ասում էր նա, «դու թագավոր ես, և եթե քո հպատակները իմանան, որ դու կապված ես իրենց համար տարօրինակ ու օտար ծեսերի հետ, այդ բանը մեծ դժգոհություն կարող է առաջացնել և նրանք շեն հանդուրժի, որ հրեական օրենքը տարածվի իրենց վրա»: Այս խորհրդից բացի, նա (մայրը) ամեն միջոց գործ դրեց և նրան կասեցրեց: Նա (Իզատեսը) իր հերթին, նրա (մոր) պատճառաբանությունները հայտնեց Անանիային: Վերջինս համաձայնվեց մոր (ասածին), և խոստացավ, որ իսկապես, եթե չկարողանա Իզատեսին համոզել (այն շանելու), ապա ինքը կմեկնի ու կհեռանա երկրից, որովհետև, ասաց նա, եթե բոլորն իմանան, այդ մասին, ապա դրա

համար իրեն կպատժեն, քանի որ ինքն անձամբ պատասխանատու է թագավորին նման տհաճ բարքեր սովորեցնելու համար: «Թագավորը կարող է,— ասաց նա,— պաշտել աստծուն՝ առանց նույնիսկ թլփատվելու, եթե իսկապես նա որոշել է ամբողջությամբ հրեության նվիրված հետևորդ լինել, որովհետև այդ է ավելի շատ հաշվի առնվում, քան թլփատությունը»: «Բացի այդ,— ասաց նա,— աստված ինքը կների նրան, եթե նա անհրաժեշտությունից և յր հպատակներից վախենալով հրաժարվի այդ ծեսը կատարելուց»: Եվ այսպես, որոշ ժամանակ թագավորը նրա պատճառաբանություններից ելնելով համոզվեց: Սակայն, դրանից հետո, որովհետև իր այս ցանկությունից բոլորովին չէր հրաժարվել, Եղիազար անունով մի այլ հրեա, որը Գալիլիայից էր եկել և հայտնի էր նախնյաց օրենքների (պահպանության) հարցում իր ծայրահեղ խստությամբ, ստիպեց նրան այդ ծեսը կատարել: Որովհետև երբ նա (Եղիազարը) եկել էր նրա (թագավորի) մոտ իր հարգանքները մատուցելու և տեսել նրան Մովսեսի օրենքը⁵⁶ կարգալիս, ասել էր. «Ո՞վ թագավոր, դու քո անգիտության համար մեղավոր ես և ամենամեծ հանցանքն ես (գործել) օրենքի դեմ, և այդպիսով (մեղանշել ես) աստուծո դեմ: Որովհետև դու պարտավոր ես ուրախությամբ ոչ միայն կարգալ օրենքը, այլ նույնիսկ ավելին՝ կատարել այն, ինչ որ հրամայված է դրա մեջ: Ինչքա՞ն դեռ պիտի շարունակես անթլփատ մնալ: Եթե դու այդ կապակցությամբ եղածը չես կարդացել, այժմ կարգա, այնպես որ դու պետք է իմանաս, թե ինչ ամբարշտություն ես դու անում»⁵⁷:

Իզատեսը այլևս գործը չհետաձգեց, կանչել տվեց իր բժշկին ու թլփատվեց: Ապա կանչելով մորն ու ուսուցիչ Անանիային, հայտնեց նրանց, որ ծեսը կատարել է: Նրանք չափից ավելի վախեցան, որովհետև եթե այդ հայտնի դառնար, ապա կարող էր թագավորը զահը կորցնելու վտանգի առաջ կանգնել: Բացի այդ, նրա հպատակները չէին ենթարկվի այնպիսի մի մարդու ղեկավարության, որն իրեն նվիրել էր օտար սովորությունների, և եթե այդ գործը բացահայտվեր, դրա համար իրենց կմեղադրեին և իրենք էլ վտանգի մեջ կլինեին: Աստված կարող էր խափանել իրենց վախի իրականացումը, որովհետև Իզատեսն ու նրա որդիները նույնպես հաճախ փորձությունների էին ենթարկվում: Աստված նրանց պահպանեց և դժվարին հուսահատության պահին, փրկության ճանապարհ բացեց: Այսպիսով աստված հասկացրեց, որ նրանք, ովքեր

⁵⁶ «Աստվածաշունչ», «Հին Կտակարան», Մեռնդք, Ժէ, 11. «Թլփատեսի ձեռ ամենայն արու, և թլփատեսիք զմարմին անթլփատութեան ձերոյ. և եղիցի նշանակ ուրախ ընդիս և ընդ ձեզ»:

⁵⁷ Josephus, Jewish Ant., XX, 44—48, pp. 413—414.

իրենց աշքերը ուղղում են միայն դեպի իրեն, իրենց բարեպաշտութան վարձը չեն կորցնի (կատանան)⁵⁸:

Պատմիչի այս տեղեկությունները թեև գրված են Իզատեսին ներբողելու համար, բայց ընթերցողի մեջ բացասական տպավորություն են առաջացնում, որովհետև այնպես է ստացվում, որ Ադիաբենի թագավոր Իզատեսը քաղաքական հոտառությունից զուրկ, անդեմ մի անձնավորություն էր, որն անտեսելով իր մեծամեծների, երկրի ու ժողովրդի կարծիքն ու վերաբերմունքը, շահերը, կրոնական մոլեռանդությունից տարված, ամեն ինչ անում էր թլփատվելու համար: Հավատացած ենք, որ իրականում այդպես չի եղել: Այդ են ցույց տալիս նույն պատմիչի այն վկայությունները, որ նա իր երկրի շահերը քաջ իմացող թագավոր էր: Այստեղ պատմիչը պարզապես հրեական ինչ-որ աղբյուրի տվյալներին հետևելով հրեա ժողովրդի աշքին Իզատեսին բարձրացնելու, մեծարելու, հրեական օրենքի նկատմամբ նրա նվիրվածությունը ցույց տալու նպատակով, հորինել է այս մանրամասնությունները: Մեր կարծիքով, եթե նույնիսկ Իզատեսը թլփատվել է, ապա դա նա արել է քաղաքական նկատառումներով: Ըստ երևույթին, նա նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ հրեաները այն ժամանակ Ադիաբենում զգալի ազդեցություն ունեին:

Իսկ ինչ վերաբերում է Իզատեսի ուսուցիչ Անանիայի և գալիլիացի Եղիազարի միջև թլփատության հարցում եղած կարծիքների տարբերությունը, ապա դա արդյունք էր նույն կրոնական համայնքի ներսում գոյություն ունեցող տարբեր մտայնությունների: Դերենբուրգի հետևողությամբ Բամբերգերը մանրամասն անդրադարձել է այդ հարցին և եկել այն եզրակացության, որ Անանիայի և Եղիազարի միջև ստեղծված վեճը արդյունք էր հրեական երկու տարբեր դպրոցների՝ Հիլլելի և Շամմայի դավանած սկզբունքների: Առաջինը գտնում էր, որ միայն մկրտությունը բավական է հրեական կրոն ընդունելու համար, իսկ մյուսը գտնում, որ թլփատությունը անհրաժեշտ է⁵⁹:

Նման վեճ, կամ ավելի ճիշտ, տարածայնություն գոյություն է ունեցել նաև Քրիստոսի առաքյալների միջև: Նրանցից ոմանք գտնում էին, որ քրիստոնյա դառնալու համար բոլորովին անհրաժեշտ չէ թլփատությունը, իսկ ոմանք, ընդհակառակը, այն համարում էին նախապայման⁶⁰: Այսպես, Պողոս ու Բարնաբաս առաքյալները այն տեսակե-

տին էին, որ թլփատությունը անհրաժեշտ չէ քրիստոնեական կրոնը ընդունողի համար, մինչդեռ Պետրոս և Հակոբոս առաքյալները հակառակ տեսակետի կողմնակիցներ էին⁶¹:

Մեր կարծիքով, մի կողմից Պողոս ու Բարնաբաս և մյուս կողմից Պետրոս և Հակոբոս առաքյալների միջև առաջացած տարածայնությունը նույն Անանիայի և Եղիազարի միջև եղած վեճի շարունակությունն էր, և այն բարձրացել էր նորից այն ժամանակ, երբ քրիստոնեությունն առանձնանալով հրեությունից, արդեն սփյուռքում քարոզվել էր հրեաների և ոչ հրեաների շրջաններում, և որոնցից շատերի համար, բնական էր, որ թլփատությունը կարևոր նշանակություն չպետք է ունենար:

Այս կապակցությամբ արժե ուշադրություն դարձնել այն կետի վրա, որի համաձայն Քրիստոսի 12 առաքյալներից շատերը գալիլիացի էին և ինքը՝ Քրիստոսը, գործել է նաև Գալիլիայի լճի ափերին: Եղիազարն էլ գալիլիացի էր, Պետրոս և Հակոբոս առաքյալներն էլ⁶²: Արդյո՞ք այստեղ ինչ-որ կապ չկա: Կարծում ենք, որ նրանք բոլորն էլ նույն դպրոցի ներկայացուցիչներ են, որոնցից Եղիազարը Քրիստոսի աշակերտներից մեկն էր, որ եկել էր Ադիաբեն քարոզելու:

Այսպես, ուրեմն, Իզատեսը անսալով Եղիազարին, թլփատվում է, հակառակ Անանիայի ու մոր զգուշացումներին: Նման քայլը վկայում է այն մասին, որ Իզատեսն ու Եղիազարը քաղաքականապես անշրջահայաց էին, մինչդեռ Հեղինենն ու Անանիան նախընտրում էին խոհեմ գործունեությունը: Պատմիչը, կամ պատմիչին աղբյուր ծառայած հեղինակը համամիտ էր Իզատեսի այդ քայլին և իր այդ համամտությունը արտահայտում էր այն տողերի մեջ, երբ սկսում էր նկարագրել թլփատությունից հետո Իզատեսի հաջողությունները, ասելով, որ հրեական աստծո օրենքին հետևելը միայն կարող է փրկության ճանապարհ բացել, ու իր այս միտքը հաստատելու համար գրում է, որ Իզատեսի թլփատությունից հետո «Հեղինեն՝ թագավորի մայրը, տեսավ, որ խաղաղությունը տիրել է թագավորության մեջ և իր որդին, իրեն տված աստծո խոհեմության շնորհիվ, ոչ միայն հաջողության մեջ է, այլև հիացմունքի առարկա է դարձել բոլորի, նույնիսկ՝ օտարականների փին»⁶³:

Սակայն բոլորովին էլ այդպես չի եղել, որովհետև պատմիչը, ըստ

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Derenbourg, Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine. 1867, pp. 225-229; J. Bamberger, Proselytism in Talmudic period, 1939, pp. 48-49.

⁶⁰ J. Klausner, From Jesus to Paul, 1943, pp. 39-40.

⁶¹ Աս կորնթացիս, Առաջին թուղթ, գլ. 18-19: Գործք Առաքելոց, գլ. 13:

⁶² Անտաբան ըստ Մարկոսի, գլ. Ա, 16-20, նույն տեղում, գլ. ԺԶ, 15-18:

⁶³ Josephus, Jewish Ant., 5, p. 415.

երևույթին, մոռանալով իր ասածը, խոստացել է պատմել այն դժվարութիւններին մասին, որ երկրում ստեղծվել են Իզատեսի թլփատութիւնից հետո՝ ուղղված իր և իր որդիների դեմ, սակայն նույնպես, գուցե կամա թե ակամա, մոռացել է պատմել այդ մասին:

Ճիշտ է նաև այն, որ Իզատեսը կարողանում է հաղթահարել այդ դժվարութիւնները այն ժամանակ, որովհետև պարթևների թագավոր Արտավան Գ-ի ու Իզատեսի միջև սերտացել էին մտերմական կապերը, և այդ պայմաններում Իզատեսի հակառակորդ Ադիաբենի մեծամեծները չէին կարող իրենց պայքարում արտաքին օգնութիւն ստանալ, կամ հենվել պարթևների վրա, դրա համար էլ ժամանակավորապես տեղի են տալիս ու համակերպվում:

Սա, իսկապես, Իզատեսի թագավորութիւն ամենափայլուն շրջանն էր, և նա, ինչպես կտեսնենք մեր այս աշխատութիւն հաջորդ հատվածում, կարողացել էր Արտավան Գ-ին ցույց տված օգնութիւն փոխարեն ընդարձակել իր երկրի սահմանները և որպես վարձատրութիւն ստանալ հայկական հողերից Մծբինը՝ իր շրջակայքով:

5. Հեղինե թագուհին և Սաուրի զորքերի ներխուժումը և Սաուրի զորքերի հաղթանակը

Հեղինե թագուհին Ադիաբենի պատմութիւն խոշորագույն դեմքերից մեկն էր, որն իր գործունեութիւնը, մասնավորապէս Հրեաստանի սովյալներին ցույց տված իր օգնութիւն շնորհիվ, այնքան հայտնի էր դարձել, որ հետագայում այս բարեգործական արարքի շուրջ հորինվել են զրույցներ: Նրա այդ փառքը նույնիսկ վերագրվել է ուրիշներին, նամանավանդ՝ Հռոմեական կայսրութիւն նշանավոր կայսրերից՝ Կոստանդիանոս Մեծի մորը՝ Հեղինեին:

Ադիաբենի թագուհի Հեղինեն, ինչպես պարզ երևում է Հովսեփոսի նկարագրութիւններից, հենց սկզբից, իր ամուսին Մոնոբազոսի թագավորութիւն օրոք, արքունիքում գրավել է նշանակալից դիրք և ակտիվ մասնակցութիւն է ունեցել երկրի քաղաքական կյանքում: Անշուշտ, նրա դերն ավելի էր մեծացել ամուսնու մահից հետո, հատկապես՝ Իզատեսի իշխանութիւն տարիներին: Եվ երբ Իզատեսի քաղաքական գործերը վատ ընթացք են ստանում և նա ընդհարվում է Ադիաբենի նախարարների հետ, որոնք նրան գահընկեց անելու համար ուղիներ էին որոնում, Հեղինե թագուհին, չնայած մեծ տարիքին, դեպի Երուսաղեմ ուխտագնացութիւն է պատրաստվում: Թեև պատմիչն

այդ ուխտագնացութիւնը ներկայացնում է որպես Հեղինեի զուտ կրոնական, բարեպաշտական զգացումների արտահայտութիւն, բայց դժվար չէ կռահել, որ Հեղինեն այդ ճանապարհորդութիւնը ուղում էր ոչ միայն Հրեաստանի, այլ ամբողջ սփյուռքում ապրող հրեաների համակրանքն ու աջակցութիւնը ապահովել հօգուտ Իզատեսի, և այդպիսով՝ ամբացնել իր որդու տատանման ենթակա գահը: Սովյալներին նրա ցույց տված մարդկային օգնութիւնը, իսկապես շատ բարձրացրեց նրա հեղինակութիւնը հրեաների մոտ, բայց այն չփրկեց որդուն դժվարութիւններից: Այժմ ծանոթանանք պատմիչի տվյալներին. «Նա Երուսաղեմ քաղաքը գնալու և այնտեղ աստծո տաճարում աղոթելու ու զոհ մատուցելու ցանկութիւն ունեցավ, որովհետև այն (տաճարը) հայտնի էր ամբողջ աշխարհում: Հետևաբար, որդուց խնդրեց, որ իրեն թույլ տա (գնալ): Իզատեսը մեծ խանդավառութիւնով ընդունեց մոր խնդրանքը, մեծ պատրաստութիւն տեսավ նրա ճանապարհորդութիւն համար և մի մեծ գումար էլ տվեց: Նույնիսկ որոշ ճանապարհ էլ ինքն անձամբ ուղեկցեց նրան, և նա (Հեղինեն) իրագործեց իր ցանկութիւնը. հասավ Երուսաղեմ քաղաքը: Նրա գալուստը Երուսաղեմի ժողովրդի համար շատ նպաստավոր եղավ, որովհետև այն ժամանակ քաղաքը սովից հեծում էր, և շատերը, փող չունենալու պատճառով և իրենց կարիքը հոգալ չկարողանալով, մահանում էին: Հեղինե թագուհին իր սպասավորներից ոմանց ուղարկեց Ալեքսանդրիա և ուրիշներին՝ Կիպրոս՝ մի մեծ գումարով, որ ցորեն գնեն և մի նավ էլ չորացած արմավ բերեն: Նրա սպասավորները շտապ վերադարձան այդ (գնված) մթերքներով, որոնք բաժանվեցին կարիքավորներին: Այսպիսով, նա թողեց այնպիսի մեծ անուն, որ նրա բարեգործութիւն համբավը հավիտյան կմնա ամբողջ մեր ժողովրդի մեջ: Երբ նրա որդի Իզատեսը իմացավ սովի մասին, նա էլ մի մեծ գումար ուղարկեց Երուսաղեմիցիների առաջնորդներին: Այդ գումարի բաժանումը կարիքավորներից շատերին ազատեց սովի ծայրահեղ դաժան ճնշումից»⁶⁴:

Հրեական ավելի ուշ աղբյուրներից մեկում Հեղինեի այս ուխտագնացութիւն մասին հետևյալ մանրամասնութիւններն են պատմվել. «Մի անգամ, երբ Իզատեսը պատերազմ զնաց, Հեղինեն ուխտեց, որ եթե իր որդին ողջ վերադառնա, ապա ինքը յոթը տարի կապաշխարի: Իր որդին վերադարձավ, և նա կատարեց իր ուխտը: Եվ յոթը տարին լրանալուց հետո գնաց Իսրայելի երկիրը»⁶⁵:

⁶⁴ Josephus, Jewish Ant., XX, 5, p. 415.
⁶⁵ The Mishah Nazir, III, 6, տե՛ս Josephus, Jewish Ant., XX, 4, p. 409, note.

Հասկանալի է, որ նման զրույցների միջոցով միշտ էլ հեղինակները ձգտել են իրենց սիրելի հերոսի նկատմամբ համակրանք առաջացնել ժողովրդի և կամ հավատացյալների մեջ: Այնպես որ դժվար է ասել՝ այս պատմածներից որը իրական հիմք ունի: Համենայն դեպս, մայր և որդի հրեաների համար մեծ գումարներ են վատնում և նույնիսկ՝ դատարկում պետական գանձարանը: Իրենց այս արարքներով, եթե սիրաշահում էին հրեաներին, ապա ատելություն էին առաջացնում իրենց ժողովրդի և մանավանդ Ադիաբենի մեծամեծների մոտ: Այս տեսակետից արժեքավոր տեղեկություն է պահպանվել հրեական աղբյուրներից մեկում. ըստ այդ աղբյուրի՝ «եբր մայր և որդի սովյալներին փրկելու համար դատարկում էին երկրի գանձատունը, Ադիաբենի մեծամեծներից մի պատվիրակություն ներկայացավ Իդատեսին և ասաց. «Քո հայրը փող խնայեց և իր հայրենի գանձերը հարստացրեց, իսկ դու դրանք վատնում ես.» այս խոսքերին Իդատեսը պատասխանեց. «Իմ նախնիները կուտակեցին ներքեում (երկրում), իսկ ես կուտակում եմ վերևում (երկրնուցում)»⁶⁶:

Անշուշտ, խելացի մի թագավոր դժվար թե նման պատասխան տար իր պալատականներին, բայց ասածի մեջ կար այն ճշմարտությունը, որ Իդատեսն ու մայրը ամբողջությամբ ընկել էին հրեաների քաղաքական ազդեցության ներքո, որը տահաճությամբ էին ընդունում ադիաբենցիները: Ադիաբենցիների զայրույթն իր գազաթնակետին է հասնում, երբ իմանում են, որ Հեղինեն և նրա որդի Իդատեսը Երուսաղեմ քաղաքը շենացնելու նպատակով իրենց կալվածներում նոր շինարարություններ են սկսել, և թագուհին նույնիսկ տաճարին մեծ արժողությամբ նվիրատվություններ է արել: Հրեական մի աղբյուրի վկայությամբ Հեղինեն թագուհին անձամբ Երուսաղեմի տաճարին է նվիրել «ոսկյա մի ջահ», որը տեղադրել էին «Սրբություն Սրբոցի»⁶⁷ դռան վերևի մասում, և (նվիրել էր) ոսկյա մի տախտակ, որի վրա Թորայից մի հատված էր գրված⁶⁸:

Ահա նման մեծածախս նվիրատվությունները, սովյալների համար ծախսված մեծ գումարները և Երուսաղեմում ու նրա մոտակայքում եղած

իրենց կալվածներում սկսած շինարարությունները, բնականաբար, ազդել էին երկրի տնտեսության վրա ու դժգոհության ալիք բարձրացրել ինչպես ժողովրդի, այնպես էլ Ադիաբենի նախարարների ու մեծամեծների մեջ:

Սակայն, մինչ ադիաբենցիների այդ դժգոհությունների մասին խոսելը, տեսնենք, թե աղբյուրներում ի՞նչ տեղեկություններ կան Հրեաստանում սկսված սովի մասին և ամենակարևորը՝ թե ե՞րբ էր այն սկսվել:

Հովսեպոսի բնագրի թարգմանիչն իր ժանոթագրության մեջ նշում է, որ Հեղինեն թագուհու դեպի Երուսաղեմ ճանապարհորդությունը տեղի է ունեցել մ. թ. 46 կամ 47 թվին: Եթե դա այդպես է, ապա պիտի հետևենք, որ Հրեաստանի սովը եղել է նույն տարում, ինչպես փաստերն են հաղորդում⁶⁹:

Հետաքրքրական է, որ «Գործք Առաքելոցում» հիշատակություն կա այն մասին, որ ինչ-որ Ագաբոս անունով մի մարգարե, որ Երուսաղեմից Անտիոք էր եկել, կանխագուշակել էր, որ մեծ սով է լինելու ամբողջ «աշխարհում», այնպիսի սով, որ պատահեց, ինչպես «Գործքի» հեղինակն է ասում՝ կլավդիոս կայսեր թագավորության ժամանակ⁷⁰:

«Գործք Առաքելոցի» այս վկայությունը համընկնում է Հովսեպոսի նկարագրած սովի պատմության հետ, որին ականատես էր եղել Հեղինեն թագուհին Երուսաղեմում:

Անզխացի պատմաբաններից Թորին իր «Գործք Առաքելոցի» ուսումնասիրության մեջ, անդրադառնալով «Գործքի» նկարագրած սովին, եկել է այն եզրակացության, որ «Գործք Առաքելոցի» հեղինակ Ղուկաս ավետարանիչը, անկասկած, իր ձեռքի տակ ունեցել է արամեական մի աղբյուր, որտեղ խոսվում էր «երկրում», այսինքն՝ հրեական «աշխարհում»⁷¹ տարածված սովի մասին, իսկ Ղուկասը սխալմամբ «երկիր» (աշխարհ) հասկացողությունը ըմբռնել է «ամբողջ աշխարհի» իմաստով⁷²:

Այս հարցին անդրադարձել է նաև եվրոպացի պատմաբան Կասպը, որը եկել է այն եզրակացության, որ Հովսեպոսի հիշատակած սովը պա-

⁶⁹ Josephus, Jewish Ant., XX, 5, p. 415.

⁶⁶ The Talmud, Baba Bathra, 11 a, տե՛ս Josephus, The Jewish Ant., XX, 55—56, III, p. 419.

⁶⁷ «Սրբություն Սրբոց» կոչվում էր Երուսաղեմի Սողոմոնի տաճարի այն հատվածը, որտեղ տարին մեկ անգամ մուտք էր գործում միայն քահանայապետը:

⁶⁸ Mishnah Yoma, III, 10. տե՛ս Josephus, Jewish Ant., XX, 52, pp. 418—419.

⁷⁰ «Ընդ ատրսն ընդ այնոսիկ իջին յերուսաղեմէ մարգարէք յԱնտիոք: Յարուցեալ մի ոմն ի նոցանէ անուն Ագարոս՝ նշանակեաց հոգւովն սով մեծ լինել ընդ ամենայն աշխարհ, որ եղև առ Կղաղեաւ»:

⁷¹ Ասորերենում էլ «ատրա» — atra — աշխարհ; բայց ունի և «երկիր» և «աշխարհ» իմաստը:

⁷² C. Torrey, The composition and date of Acts, 1916, p. 21.

տահել է Կլավդիոս կայսեր օրոք՝ մ. թ. 46 կամ 47 թ. դարնանը⁷³: Ուրեմն, Հեղինե թագուհին էլ ճիշտ նույն ժամանակ գնացել էր Իրուսաղեմ:

Ուշագրավ է, որ Հեղինե թագուհու՝ Երուսաղեմ գնալու և, ընդհանրապես, թագուհու մասին կարևոր և հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Նախ ասենք, որ պատմահոր մոտ Հեղինե թագուհին ներկայացված է ոչ թե Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի, այլ որպես Եղեսիայի թագավոր Աբգարի կին: Հեղինեն այստեղ քրիստոնյա է և ընդունել է քրիստոնեական կրոնը: Մովսես Խորենացին այդ կապակցությամբ գրում է, որ Եղեսիայի թագավոր Աբգարի որդին՝ Անանունը, սպանել է տալիս Եղեսիայի առաջին քրիստոնյա քարոզիչ Ադդեին հաջորդած Ազգային: Սակայն շատ շանցած, ինքն էլ սպանվում է՝ պալատի շինարարության ժամանակ ընկնելով շուռ եկած սյան տակ: Նրա մահից հետո Եղեսիայի բնակիչները առանց թագավորի մնալով, դիմում են հայոց Սանատրուկ թագավորին, «խնդրելով պայման ուխտի, զի մի վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնեութեան հաւատոց, եւ նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս եւ զգանձս թագաւորին»: Սանատրուկը նախապես համաձայնվում է եղեսացիների առաջարկի հետ, սակայն հետագայում խաբում ու կոտորում է Աբգարի արու զավակներին, իսկ աղջիկներին աքսորում Հաշտենից կողմերը և «զգլուխ կանանցըն Աբգարու, որում անունն էր Հեղինէ, առաքեաց յԻրային քաղաքն բնակել ի Խառան, թողելով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ»: Այս Հեղինեն, ասում է Խորենացին «զարդարեալ հաւատովք, որպէս զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն»: Դրա համար էլ հեռանում է այնտեղից ու Կլավդիոս կայսեր օրոք զնում Ծրուսաղեմ «ի սովին զոր մարգարէացան Ազարոս, և տուեալ զամենայն գանձս իւր յԵղիպոսս՝ զնեաց ցորեան, բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց»⁷⁴: Ապա ավարտում է, ասելով, որ իր այս տեղեկությունները հաստատում է ինքը՝ Հովսեպոսը, ակնարկելով, անշուշտ, մեզ հայտնի պատմիչին⁷⁵:

Հետաքրքրական է, որ պատմահայրը իր ասածները հաստատելու համար թեև վկայակոչում է Հովսեպոսին, սակայն նրանց գրածները

շատ բանով տարբերվում են: Անշուշտ, Աբգարի և նրա կնոջ՝ Հեղինեի մասին գրելիս Մովսես Խորենացին օգտվել է նաև Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմություն» գրքից: Եվսեբիոսը իր տեղեկությունները սկսում է Հրեաստանի սովի նկարագրությամբ և այդ առիթով Հեղինեի կատարած բարեգործությամբ: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Զայսու ժամանակաւ եւ սով մեծ լինել ի Հրէաստանի, ասէ, յորում և զշխոյն Հեղինէ զնեաց ցորեան յԵղիպոսսէ բազում ոսկւոյ և բաշխեաց կարօտելոց»⁷⁶: Այստեղ խոսքը նույն Կլավդիոս կայսեր օրոք Հրեաստանում պատահած սովի մասին է, մասնավանդ, որ վերջում հեղինակը ավելացրել է. «Եւ միաբան գտանես զու զբանս ընդ Գործոց Առաքելոցն, յորում գրեալ է»⁷⁷: Եվսեբիոսն իր «Եկեղեցական պատմության» համապատասխան զլխի վերնագրում Հեղինեի մասին ասում է, որ նա Օսրոյնի թագուհին էր. մինչդեռ նույն այդ զլխում գրում է՝ «ասում են, թե նա Ադիաբենի թագուհին էր», իսկ նույն այս զլխի V դարի հայերեն թարգմանության մեջ ասված է, որ նա Միջագետքի թագուհին էր:

Այս տարբերությունները վկայում են այն մասին, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղել են մի շարք աղբյուրներ, որոնց հիմքում ընկած են եղել ավանդություններ կամ զրույցներ: Անկասկած, Հեղինեի ժողովրդականությունն այնքան մեծ է եղել քրիստոնեություն ընդունած արևելյան մի շարք երկրներում, որ նրանցից ոմանք նման զրույցներով փորձել են Հեղինեի փառքը սեփականացնել: Եվսեբիոսը և նրա գրքի վաղ շրջանի թարգմանիչները, իրենց ծանոթ աղբյուրների և ավանդությունների հետևողությամբ, դարձրել են Հեղինեին այս կամ այն երկրի թագուհին: Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» համապատասխան բաժինը շարագրելիս, հետևել է Եվսեբիոսի հաղորդած այն տեղեկության, որի համաձայն Հեղինեն Օսրոյնի կամ Եղեսիայի թագուհին էր⁷⁸: Եվ, ընդհանրապես, Հեղինեի վերաբերյալ տեղեկությունների աղբյուրը եղել է Եվսեբիոսը: Մովսես Խորենացին ծանոթ լինելով հանդերձ Հովսեպոսին, նախընտրել է քրիստոնյա պատմիչ Եվսեբիոսի աղբյուրը, և դա հասկանալի է: Համենայն դեպս, Եվսեբիոսն էլ ճիշտ կողմնորոշվել է և որովհետև նա օգտագործել է նաև Հովսեպոսի վկայությունը, ապա նրա հետևողությամբ գրել է՝ «Եւ զի սորին իսկ այսր Հեղինեայ, զորմէ

⁷⁶ Եվսեբիոսի Կեսարացու Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, թրգմ. Ա. Ճարեան, Վենետիկ, 1877, դպր. Բ, գլ. ԺԲ, էջ 98—99:

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ Օսրոյնի կամ Եղեսիայի թագավոր Աբգարի մասին, տե՛ս Հ. Մելիքյան, Հայաստրական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 160:

⁷³ K. S. Capp, The universal famine under Claudius, „Harv. Theol. Rev.“, XXVIII, 1935, p. 261, n. 11:

⁷⁴ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԼԵ, էջ 159—160:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 160:

լիշատակէ պատմագիրս, կան շիրիմք նշանատրք մինչև ցայսօր ժամանակի ի բուրաստանս քաղաքին որ Ելիա կոչի և Ադիաբենաց զշխոյ ասեն լինել»⁷⁹:

Այս տեղեկութիւնները, ինչպես ասացինք, վերցված են Հովսեպոսից, որը գրել է, թե, ճիշտ է, Հեղինե թագուհին մահացել է Ադիաբենում, սակայն նրա որդի Մոնոբազոսը, որը եղբոր՝ Իգատեսի փոխարեն նորից նստել էր Ադիաբենի գահին, իր մոր դիակը Ադիաբենից ուղարկել էր Երուսաղեմ՝ այնտեղ թաղելու: Հետաքրքրական է, որ մոր դիակի հետ է եղել նաև Իգատեսի մարմինը: Մոնոբազոսի կարգադրութեամբ մահացածների ոսկորները բերում են Երուսաղեմ, որ թաղեն «երեք բուրգերում»⁸⁰:

Հնագետներից շատերը այս բուրգերը տեղադրում են Երուսաղեմի հին պարսպի մոտակայքում գտնվող այն վայրում, որը հայտնի է «Թագավորների գերեզման» անունով: Իսկապես, XIX դ. այդ գերեզմանները պեղելիս եվրոպացի հնագետ Սոլաին հայտնաբերում է մի չբացված սարկոֆագ, որի մեջ կար ինչ-որ մումիա: Սարկոֆագը բացելիս մահացածի մարմինը փոշիանում է: Ասում են, որ սարկոֆագի վրա եղել է երկու բառից բաղկացած արամեերեն, թե պալմիրերեն մի արձանագրութիւն՝ «Հեղինե թագուհի»⁸¹:

Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ Հովսեպոսի վկայութիւնները Հեղինե թագուհու և, ընդհանրապես, Ադիաբենի մասին, մեծ մասամբ ունեն պատմական հավաստիութիւն: Փաստն այն է, որ Ադիաբենի թագուհի Հեղինեի և նրա որդի Իգատեսի և, ընդհանրապես, Ադիաբենի և Հրեաստանի միջև մ. թ. I դ. սկզբներից փոխհարաբերութիւնները հետզհետե սերտացել և իրենց գաղաթնակետին էին հասել Իգատեսի ժամանակ: Իգատեսի թագավորութիւնն օրոք փոխհարաբերութիւնները սերտացել և ամրապնդվել էին նաև պարթևների, հատկապես նրանց թագավոր Արտավան Գ-ի հետ, որը, ինչպես շուտով կտեսնենք, հարևան փոքր ժողովուրդների նկատմամբ պարթևական նոր քաղաքականութիւնի հիմքը դրեց:

6. ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ԱՐՏԱՎԱՆ Գ ԵՎ ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԻԶԱՏԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Պարթևների Արտավան Գ թագավորի և, ընդհանրապես, պարթևների ու Ադիաբենի և հարևան մյուս ժողովուրդների քաղաքական փոխհարաբերութիւնների վերաբերյալ բազում տեղեկութիւններ են հաղորդել ինչպես Հովսեպոսը, այնպես էլ հույն և հռոմայեցի պատմիչները: Նրանց այդ տեղեկութիւններից պարզվում է, որ պարթևների և Հռոմի միջև արևելյան երկրներին տիրելու համար վաղուց սկսած իրենց պայքարը ավելի է սրվել մ. թ. I դ. սկզբներից: Արտավան Գ-ն բազմելով գահին, փորձում էր իր տերութիւնը ազատել հելլենականացած տարրերի ազդեցութիւնից, որպեսզի հնարավոր լիներ մի կողմից հռոմեական քաղաքականութիւնի համակիրների շարքերը թուլացնել և չեղարացնել նրանց ունեցած քաղաքական ազդեցութիւնը պարթևների և նրանց հարևան այլ երկրներում, և մյուս կողմից՝ ստեղծել միասնական ամուր հիմք ունեցող մի պետութիւն՝ դուրս նետելու համար հռոմայեցիներին Հայաստանից, Միջագետքից, Ասորիքից և իրենց գրաված այլ երկրներից: Արտավան Գ-ն իր այս գործունեութիւնն ընթացքում հանդիպեց դժվարութիւնների, որովհետև հակառակորդ տարրերը կարողացան երկրի ներսում երկպառակութիւն սերմանելով կազմակերպել գահակալական կոիվներ: Արտավան Գ-ն մեր թվականութիւնի 36 թ. ստիպված լքում է գահը, փախչում մայրաքաղաքից ու գալով Ադիաբեն, ապաստան է գտնում Իգատեսի մոտ: Այդ դեպքերը հետևյալ կերպ է նկարագրում Հովսեպոսը. «Արտաբանոսը՝ պարթևների թագավորը, իմանալով, որ սատրապները իր դեմ դավադրութիւն են կազմակերպել, և տեսնելով, որ նրանց հետ մնալը վտանգավոր է, որոշեց գնալ Իգատեսի մոտ: Որովհետև մտածում էր, նախ ապահովել ինքն իրեն և ապա, հնարավորութիւն դեպքում, որոշ օգնութիւն ստանալ նրանից (Իգատեսից) իր իշխանութիւնը վերականգնելու համար: Մոտ հազարի (հասնող) հարազատների ու ծառաների հետ հաջողվեց հասնել նրա մոտ: Նա Իգատեսից պատահամբ հանդիպեց ճանապարհի վրա: Արտաբանոսը նրան լավ էր ճանաչում, մինչդեռ Իգատեսը չգիտեք իրեն, և նա (Արտաբանոսը), հայրենի սովորութիւնի համաձայն, կանգնեց նրա կողքին և բոլորից առաջ ողջունեց նրան և ապա ասաց. «Ո՛վ թագավոր, անտարբեր մի լինիր իմ նկատմամբ և մի մերժի ապաստան հայցողիս խնդրանքը, որովհետև և բախտի բերմամբ ցած բերվեցի, և թագավորութիւնս փոխարինվեց հասարակ կյանքով, և բո օգնութիւն կարիքի մեջ եմ: Ուստի աչք

⁷⁹ «Ենաբիտի սկզբնական պատմութիւն», էջ 89:

⁸⁰ Josephus, Jewish Ant., XX, 91—94, 3, p. 4 7.

⁸¹ Այս մասին տե՛ս Հովսեպոսի թարգմանի ծանոթագրութիւնը, XX, 91—94, 3, էջ 437: Մի այլ մասնագետ՝ կարբը, գտնում է, որ Հեղինե թագուհու գերեզմանը պետք է որ լիներ այլ վայրում, որովհետև, ստում է նա, Հովսեպոսի նկարագրած հեռավորութիւնը ավելին է, քան այն, որ կար, Երուսաղեմի հին պարսպի և «Թագավորների գերեզմանի» միջև Տե՛ս N. P. Clarke, Helena's pyramids, „Pal. Explor. quart.“ IXX, 1938, pp. 88—89.

զցիր բախտի անկայունութեան վրա և նկատի ունեցիր, որ ինձ համար նախատեսվածը քեզ հետ էլ կարող է պատահել, որովհետև եթե ես արհամարհվեմ ու անվրեժ թողնվեմ, ապա շատերը կհանդգնեն այլ թագավորների ևս հարվածել: Նա այդ ասաց արցունքը աչքերին և գլուխը խոնարհած: Երբ Իզատեսը լսեց նրա անունը և նկատեց, որ Արտաբանոսը կանգնած է իր կողքին հայցվորի և բախտ աղերսողի ձևով, անմիջապես իր ձեռքով վայր ցատկեց և ասաց. «Միրտ առ, ո՛վ արքա, և մի շվարիր (մի հուսահատվիր) քո ներկա վիճակից, և այն անբուժելի մի համարիր, որովհետև կարող է հանկարծակի փոփոխություն լինել, և այդպիսով վերջ տրվել քո տիրությունը: Դու ինձ կգտնես, որպես ավելի լավ բարեկամի ու դաշնակցի, քան կարող էիր ակնկալել: Որովհետև կամ ես կվերականգնեմ քեզ Պարթևաստանի գահին, կամ ես էլ կհրաժարվեմ իմից (իմ գահից)»:

Այսպես ասելով, նա Արտաբանոսին օգնեց հեծնելու իր ձիւն, ոտքով հետևեց և նրան արժանացրեց այդ պատվին, որովհետև նա ավելի մեծ թագավոր էր: Սակայն Արտաբանոսը, երբ նկատեց այդ, ծանր տարավ և՛ իր դժբախտությունը, և՛ այդ պատիվը, դրա համար էլ երգվեց, ասելով, որ ինքը կիջնի ձեռք, եթե՛ Իզատեսը չնստի (ձին) ու չառաջնորդի իրեն: Վերջինս համաձայնվեց, նստեց ձին ու նրան բերեց իր թագավորությունը, և այստեղ տալիս էր ամեն տեսակի պատիվներ, իսկ ժողովների ու խնջույքների ժամանակ տալիս էր զլխավոր բաղմոցը, որովհետև Իզատեսը հաշվի էր առնում ոչ թե նրա ներկա վիճակը, այլ նրա նախկին աստիճանը. ավելին, նա նկատի էր առնում նաև այն փաստը, որ բախտի փոփոխությունը շատ մարդկանց ճակատագիրն է: Նա (Իզատեսը) գրեց պարթևներին, խնդրելով, որ նրանք նորից ընդունեն Արտաբանոսին, առաջարկեց իր աջ ձեռքը⁸², երզումներն ու խորհուրդը և վստահեցրեց, որ Արտաբանոսը նրանց կատարածի (վատություն) համար ոչինչ չի անի: Պարթևները պատասխանեցին, որ նրան ընդունելու դեմ չեն, բայց այդ անել չեն կարող, որովհետև նրանք իշխանությունը արգեն վստահել են մի ուրիշի՝ Սիննամոսին (կամ Կիննամոսին), և դրա համար նրանք վախենում են, որ նման քայլը քաղաքացիական պատերազմի պատճառ կարող է լինել: Սիննամոսը, նրանց մտադրությունն իմանալով, ինքն անձամբ գրեց Արտաբանոսին, որովհետև ինքը մեծացել էր նրա ձեռքի տակ ու խառնվածքով կատարյալ ազնվական էր, հրավիրեց նրան, որ հավատա իրեն, վերադառնա ու ընդունի իր

թագավորությունը: Արտաբանոսը վստահեց նրան ու եկավ: Սիննամոսը հանդիպեց նրա հետ, իր հնազանդությունը հայտնելուց հետո, որպես թագավորի դիմեց, և թագը հանելով իր զլխից՝ դրեց Արտաբանոսի զրլխին»⁸³:

Այստեղ, ինչպես դժվար չէ կասել, պատմական անցքերի նկարագրության կողքին մեծ է նաև գեղարվեստական պատկերավորության բաժինը: Պատմիչը հուզիչ պատկերների ու ազդեցիկ տեսարանների նկարագրությամբ աշխատել է շեշտել իր սիրելի հերոսի՝ Իզատեսի հոգու մեծությունն ու մարդկային գեղեցիկ հատկանիշները, և պիտի ասել, որ հեղինակը հասել է իր նպատակին: Անշուշտ, գեղարվեստական այդ պատկերների ու գույների առկայությունը, տվյալ դեպքում, առանձնապես չի ազդել նրա պատմական ճշմարտության վրա:

Այդ բոլորից իմանում ենք, որ Արտաբանոսը կամ Արտավանը ոչ միայն երկրից փախչելուց հետո ապաստան է գտել Իզատեսի մոտ, այլև նրա օգնությամբ կարողացել է վերստին ստանալ իր թագավորական գահը:

Գահին բազմելուց հետո, Արտավանը վարձահատուց է լինում և Իզատեսին է տալիս Հայաստանից անջատված Մծբինն՝ իր շրջակայքով, այսինքն՝ Արվաստանի նահանգը: Սակայն այս բոլորից հետո Արտավանը երկար չի ապրում և 38 թ. մահանում է:

Այս դեպքերի և, ընդհանրապես, պարթևների ու Հռոմի միջև այդ ժամանակ ծավալված պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ բազում տեղեկություններ է տալիս նաև Տակիտոսը: Ըստ այս պատմիչի, Արտավան Գ-ն իր գահը լքելուց հետո փախչում է Սկյութիային սահմանամերձ մի երկիր: Այդտեղ Ադիաբենի անունը չի հիշատակվում: Բացի այդ, նա պատմում է, թե ինչպես հզորացած Արտավանը կարողանում է ոչ միայն Հայաստանի գահի վրա բազմեցնել իր որդի Արշակին⁸⁴, այլև արշավանք սկսել Հռոմի ասիական նահանգների դեմ՝ վերականգնելու համար Աքեմենյան նախկին սահմանները: Ահա թե ի՞նչ է

⁸³ Josephus, Jewish Ant., XX, 56, 61, 2, pp. 421—422.

⁸⁴ Այս Արշակի անունը ըստ հայկական ավանդությունների թերևս Սանատրուկ էր: Մրան հայ ավագանին թագավոր հռչակեց: Սանատրուկ թագավորի մասին բերվող տեղեկությունները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ «հաստատվում են Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկություններով և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ Սանատրուկի մայրաքաղաքն է եղել Մծբին քաղաքը»:

Սանատրուկի կատարած գործերի մասին Խորենացին հատկապես արժանի է համարում հիշատակության Մծբին քաղաքի կառուցումը, որը ըստ նրա հաղորդման, ավերվել էր երկրաշարժից: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 714:

⁸² Այստեղ հավանաբար ուզում է ասել, որ ինքը պատրաստ է այդ գործի համար ամեն օգնություն ցույց տալ:

գրում այդ մասին Տակիտոսը. «Շուտով նա (Արտավան Գ-ն) մեր նկատմամբ գոռոզացավ և դաժանացավ իր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Պարծենալով շուրջը գտնվող ժողովուրդների դեմ վարած հաջող պատերազմներով, արհամարհեց Տիրերիուսի անուժ ծերութունը և տենչալով գրավել Հայաստանը, Արտավանն Արտաշես թագավորի մահից հետո, իր որդիներից երիցագույնին՝ Արշակին, թագավոր դրեց Հայաստանում: Ավելացնելով վիրավորանքը, նա մարդիկ ուղարկեց պահանջելու Վոնոնի կողմից Սիրիայում և Կիլիկիայում թողնված գանձը: Միաժամանակ նա պահանջում էր Պարսկաստանի և Մակեդոնիայի հին սահմանները, պարծենում և սպառնում էր, թե կարշավի Կյուրոսի և ապա Ալեքսանդրի կողմից նվաճված երկրները»⁸⁵:

Հոռի Տիրերոս կայսրը փորձում է պարսիկ մեծամեծներից Արտավան Գ-ի նախորդների գործակցությամբ, որոնց գլուխ էր կանգնած Սիննակը (անկասկած, Հովսեպոսի հիշատակած նույն Սիննակոսը), տապալել Արտավանին և փոխարեն գահ բարձրացնել Հրահատ Դ-ի կրտսեր որդուն՝ Հրահատին⁸⁶: Սկզբից ևեթ դավադրությունը բացվում է, և Արտավանը դիմում է հակամիջոցների: Ի վերջո, երբ նա բանակով Հայաստան էր գնացել պատժելու դավադիրներին, նույն Սիննակը մ. թ. 36 թ. իր համախոհների հետ միասին խլում է իշխանությունը: Տակիտոսը գրում է. «Սիննակը, որի մասին վերևում հիշատակել էի, որ թշնամի է Արտավանին, հայր Արդազեսին և խորհրդի մյուս զաղտնի մասնակիցներին, որոնք այժմ շարունակվող պարտությունների պատճառով ավելի վճռական էին դարձել, հորդորեց անջատվել: Նրանք, ավելի շուտ վախից, քան թե հոժարակամ, ենթարկվում են» և աստիճանաբար համախմբվում Սիննակի շուրջը և առաջնորդներ գտնելով ոգի են առնում: Արտավանի մոտ ոչ ոք չէր մնացել, բացի այն օտարականներից, որոնք «որպես թիկնապահ էին ծառայում. սրանք արտաքսված լինելով իրենց երկրից, ոչ բարու մասին ըմբռնում ունեին և ոչ էլ հոգատար էին շարի դեմ. ապրում էին վարձով ու ոճիրների ստրուկ էին: Այդ մարդկանց իր հետ վերցնելով, Արտավանը փախավ Սկյութիային սահմանամերձ հեռավոր երկիրը, օգնության հույս ունենալով, որովհետև նա Հիրկանների (Վրկանների) և Կարմանների հետ խնամիությամբ էր կապված»⁸⁷:

Ուրեմն, ըստ Տակիտոսի, պարթևների թագավոր Արտավան Գ-ն փա-

խել էր վերոհիշյալ երկրները, այնտեղից օգնություն ձեռք բերելու համար: Այս տեսակետից, մեր կարծիքով, Հովսեպոսի տեղեկությունները ավելի հավաստի պատմական հիմք ունեն, որովհետև Արտավանը զբաղվար թե զնար այդքան հեռու՝ Սկյութիայից այն կողմ եղած երկիրը, այնտեղից օգնություն ստանալու համար, որովհետև այդքան հեռվից ոչ միայն օգնություն բերելը, այլև համախոհների հետ կապի մեջ մտնելը այդ ժամանակներում կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Մինչ այդ ժամանակներում կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Մինչև Ադիաբենը նման գործողությունների համար ուներ բոլոր հարմարությունները և հայտնի է, որ Արտավանը երկրից հեռանալուց հետո իր գաղարել բանակցությունների մեջ լինել իր տերության ներսում մնացած համախոհների հետ, և այդ բանակցությունների շնորհիվ է, որ նա կարողանում է վերստին ստանալ իր գահն ու իշխանությունը:

Փաստ է նաև այն, որ Արտավանը Իզատեսի մատուցած ծառայությունների համար նրան է պարգևում, ինչպես գիտենք, Մծբինը՝ իր շքանշակալքով: Իսկապես էլ, Մծբինի նահանգը այդ ժամանակ մտել է Ադիաբենի կազմի մեջ: Այս բոլորը նկատի ունենալով, մենք գտնում ենք, որ Հովսեպոսի տեղեկությունները, որոնք կապված են Արտավանի՝ Ադիաբեն փախչելու հետ, պատմական են ու իրական: Ընդհատ է նաև նրա այն հաղորդումը, որը նկարագրում է Արտավանի նվիրատվությունը: Ահա թե ինչ է գրել պատմիչը այդ մասին. «Այսպես, Իզատեսի օգնությամբ Արտաբանոսը նորից վերահաստատվեց իր գահի վրա, նախապես ավագանու կողմից վտարված լինելու պատճառով: Նա շմոռացավ իր նկատմամբ Իզատեսի ունեցած երախտիքը և փոխհատուցեց նրան՝ իրենց մոտ ընդունված ամենամեծ պատիվներով: Այսպես, նա թուլյատրեց Իզատեսին բարձր խույր կրել և քնել ոսկյա մահիճում, առանձնաշնորհումներ, որոնք միայն պարթև թագավորների մենաշնորհներն էին: Ապա նրան տվեց ընդարձակ ու բերրի մի երկրամաս, որը նա վերցրել էր Հայաստանի թագավորից: Երկրամասը կոչվում էր Նիսիբիս, և մակեդոնացիները հին ժամանակ այստեղ կառուցել էին Անտիոք քաղաքը, որը նրանք վերանվանել էին էպիմիզոնիա: Սրանք էին այն մեծարանքները, որոնք Իզատեսը ստացավ պարթևների թագավորից»⁸⁸:

Սա, ինչպես տեսնում ենք, մեր աղբյուրներում հիշատակված Արտաստան երկիրն է⁸⁹, որը մ. թ. 37 թ. Արտավան Գ-ն Հայաստանից վերց-

⁸⁵ Josephus, Jewish Ant., XX, 67—70, 3, pp. 423—425.

⁸⁶ «Հունարեն Միզոնիա, ասոր. Bêth 'Arabaye, բյուզ. Βεθρδαιε Մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ 5850 կմ² տարածությամբ: Կենտրոնն էր

⁸⁵ Կ. Տակիտոս, Թարգմ. Պ. Ստանիկյան, Երևան, 1941, գիրք VI, գլ. 31, էջ 21—22:

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Տակիտոս, գիրք VI, գլ. 36, էջ 31:

նեկով՝ որպես վարձատրություն նվիրում է Ադիաբենի թագավոր Իզատեսին⁹⁰։

«Մեծ Հայքի հարավում կատարված այս տերիտորիալ» փոփոխությունների մասին տեղեկություններ են եղել նաև Պլինիոսի (23—79 թթ.) մեզ չհասած «Պատմության» մեջ, որի որոշ հատվածներ պահպանվել են նրա հանրահայտ «Բնական պատմության» (Naturalis historia-ի) մեջ։ Այդ տեղեկություններից երևում է, որ 37 թ. հռոմեացարթևական պայմանագրի համաձայն, երբ վերոհիշյալ դավաճանները հանվեցին Մեծ Հայքի թագավորության կազմից, Արտավան Գ-ի կամքով կցվեցին Ադիաբենի (տեղայաբ) կախյալ թագավորությանը։ Ադիաբենեն, ըստ երևույթին, վերածվեց սահմանամերձ կուսակալության, բղջխություն⁹¹։

Այս տերիտորիալ փոփոխությունները նկատի ունենալով, Մովսես ևորենացին հաղորդում է, որ Սանատրուկ թագավորի մահվանից հետո Միջագետքը, իր վերականգնված մայրաքաղաք Մծբինի հետ միասին, անցնում է հռոմայեցիներին, ապա՝ պարթևներին։ «Այս ժամանակվանից սկսած.—հաղորդում է նա,—Միջագետքի վրայից վերացավ Հայոց իշխանությունը»⁹²։

Մեր թվականության 38 թ., Արտավան Գ-ի մահից հետո, պարթևական գահին է նստում Վարդանը⁹³։ Այսպես է ասում Հովսեպոսը, սակայն Տակիտոսի վկայությամբ Արտավանին հաջորդում է Վոնոնի մյուս որդին՝ Գոտարը⁹⁴։ Իրականում այս երկու պատմիչների տեղեկությունների մեջ էական տարբերություն չկա, որովհետև Գոտարը առաջին անգամ գահի վրա շատ քիչ է մնում, զիջելով ամբողջ իր եղբայր Վարդանին։ Ուրեմն, մնում է ենթադրել, որ Հովսեպոսը կամ չի իմացել Գոտարի այդ կարճատև թագավորության մասին, կամ այն գիտակցորեն լռության է մատնել։ Համենայն դեպս, Գոտարին հաջողվում է իր եղբայր Վարդանին (42—45 թթ.) սպանել և երկրորդ անգամ գահ բարձրանալ (45—51 թթ.)։ Այս թագավորներից մեզ հասած դրամները, իս-

կապես, հաստատում են Տակիտոսի ճշմարտացիությունը⁹⁵։ Այսպես, եղբայրների միջև ծավալված գահակալական կռիվները թուլացնում են պարթևական տերությունը քաղաքականապես ու տնտեսապես։ Ադիաբենը ևս որպես կախյալ պետություն ներգրավվում է այդ գահակալական կռիվների շրջանակի մեջ։ Հովսեպոսը պատմում է, որ «Երբ Վարդանը Արտավան Գ-ից հետո գրավում է իշխանությունը, մտածում է անմիջապես պատերազմ սկսել հռոմայեցիների դեմ։ Այդ մտադրությամբ գալիս է Իզատեսի մոտ և ստիպում նրան արշավանալ մասնակցելու համար օժանդակ ուժ պատրաստել։ Սակայն Իզատեսը «չհամոզվեց, որովհետև քաջ գիտեր հռոմայեցիների ուժն ու կարողությունը, զրա համար էլ հասկացավ, որ Վարդանը անկարելին է ցանկանում։ Անշուշտ, ավելի շատ նա դժկամում էր այն պատճառով, որ նա իր հինգ մատղաշ որդիներին ուղարկել էր (Երուսաղեմ)՝ տաճարում աղոթելու։ Ուստի նա փորձեց Վարդանի միտքը փոխել, հաստատորեն նկարագրելով հռոմայեցիների միջոցներն ու կարողությունները, ենթադրելով, որ նման պատճառարանությունները բավական կլինեն նրան վախեցնելու և նրանց դեմ պատերազմելու նրա ցանկությունը փոխելու համար»⁹⁶։

Հովսեպոսը թեև մանրամասնություններ չի տալիս Վարդանի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ, սակայն եղածից կարելի է եզրակացնել, որ նա տաքարյուն ու ավելի շատ պատերազմական գործողությունների հակամետ անձնավորություն է եղել ու այդ է պատճառը, որ, ինչպես Տակիտոսն է վկայում, շնայած նրա բազում հաղթանակներին՝ պարսկական ավագանին նրա դեմ դուրս եկավ, նկատի ունենալով նրա տաքարյունությունն ու միահեծան իշխելու ցանկությունը, և այդպես էլ որսի ժամանակ կազմակերպված դավադրության միջոցին սպանեցին նրան⁹⁷։

Մ. թ. X դ. մեզ հասած պարսկական «Շահնամե» կամ «Թագավորների գիրք» դյուցազներգական պոեմում այդ սպանության մասին գրը-

Մծբին քաղաքը, որի քաղաքային տերիտորիան էր Արուստան երկիրը։ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 40։

⁹⁰ Հովսեպոսի այս աշխատության որոշ ձեռագրերում տեղեկություն կա այն մասին, որ Արտաբանոս Գ-ն 6 տարի հետո է վերադարձել Ադիաբենից, սակայն, ինչպես գիտենք, նա մեկ տարի է մնում Ադիաբենում։

⁹¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 719—720։

⁹² Josephus, Jewish Ant., XX, 67—70, 4, p. 425.

⁹³ Tacite, Annales, XI, 10.

⁹⁴ Սելևկիայում գտնված 44/45—45/46 թթ. Գոտարի դրամներից երևում է, որ 10 ամիս հետո արգեն նրա եղբայր Վարդանն էր գրավել գահը, որովհետև նրա դրամներն են մեջտեղում։ Դրանից 6 ամիս հետո բաց են թողնված Գոտարիներ, 3 ամիս հետո՝ Վարդանիներ, 9 ամիս հետո՝ նորից Գոտարիներ։ Տե՛ս R. H. McDowell, Coins from Seleucia on the Tigris, 1935, pp. 189—190.

⁹⁵ Josephus, Jewish Ant., XX, 70—74, 4, p. 427.

⁹⁶ Տակիտոս, գիրք XI, գլ. 10, էջ 45։

ված է, որ Ֆարուզը (Վարդանը) սպանվեց Գոտարզի հետ կապված Բի-
զանի և Ռահանի կողմից⁹⁷:

Մինչ Վարդանի սպանությունը, Հովսեպոսը գրում է, որ երբ Իզա-
տեսը մերժեց միանալ Վարդանի՝ հռոմեացիների դեմ ձեռնարկված ար-
շավանքին, այս անգամ նա, կատաղած, պատերազմ սկսեց նրա դեմ:
Պատմիչը գրում է, թե «Պարթևը (Վարդանը) համենայն դեպս, դրանից
զայրացավ, անմիջապես Իզատեսի դեմ սկսած արշավանքից շահ չունե-
ցավ, քանի որ աստված նրա բոլոր ակնկալությունները կարճ կապեց:
Որովհետև պարթևները լսելով հռոմայեցիների դեմ արշավելու Վարդա-
նի ցանկությունն ու որոշման մասին, նրան սպանեցին և իշխանությունը
հանձնեցին եղբոր՝ Գոտարզին:

Ադիաբենի թագավոր Իզատեսի դեմ պարթևների թագավոր Վար-
դանի պատերազմական գործողություններ սկսելու մասին այլ պատ-
միչների մոտ տեղեկություններ չեն պահպանվել, թերևս նույնիսկ այն
պատճառով, որ Վարդանը հենց սկզբում դավադրության զոհ է դառնում
և սպանվում:

Գոտարզը, իշխանությունը վերստին ձեռք բերելուց հետո, շարունա-
կում է դաժանորեն կառավարել երկիրը և իր գործերով ահ ու սարսափ
տարածել շրջապատի վրա⁹⁸, և դա էլ պատճառ է դառնում, որ նրանից
դժգոհ մեծամեծները ուղիներ որոնեն նրան դահլիճից անելու համար:
Նրանց հաջողվում է պատգամավորներ ուղարկել Հռոմ և խնդրել, որ
այնտեղ պատանդ եղող Մեհերգատին օգնեն, որ գրավի հայրական գա-
հը⁹⁹: Նորից երկրում ծայր են առնում գահակալական կռիվներն ու նեյ-
քին երկպառակությունները, մինչև որ Եփրատի ափին հռոմեական լեզե-
ոնների հետ միասին երևում է Մեհերգատը, որը բանակ է դնում Զեզմա-
յի մոտ, որտեղից հեշտ էր գետն անցնել: Մեհերգատը փոխանակ Միջա-
գետքի վրայով գնար ուղիղ դեպի պարթևների մայրաքաղաքը, Գոտարզի
կողմնակիցների դավադիր խորհուրդներին անսալով, շարժվեց նախ դե-
պի Հայաստան: Այդ ուղացումն էլ հետագայում ճակատագրական նշա-
նակություն ունեցավ, որովհետև մինչ այդ Գոտարզը հնարավորություն
ունեցավ իր ուժերը, համախմբելու ու հակահարված տալու: Ադիաբենի
թագավոր Իզատեսը, որը Գոտարզի կողմնակիցն էր, առերես կեղծ դա-
շինք էր կնքել Մեհերգատի հետ: Եվ երբ Մեհերգատը իր բանակով, Հա-

⁹⁷ J. C. Coyajee, The house of Gotarzes, „Jour. and proc. of the Asiatic
soc. of Bengal., n. s. XXVIII, 1932, p. 211.

⁹⁸ Տակիտոս, գիրք XI, գլ. 10, էջ 45:

⁹⁹ Նույն տեղում, գլ. 11, էջ 49:

յաստանի ձմեռային խիստ պայմաններից ու լեռնային ճանապարհնե-
րից հոգնած, շարժվում էր առաջ՝ իրեն համակիր պարսկական զորքի
հետ միանալու, Տակիտոսի ասելով. «անցնելով Տիգրիս գետը, կտրում
են Ադիաբենը, որի թագավոր Իզատեսն առերես դաշն էր կնքել Մեհեր-
գատի հետ, բսկ զաղտնի, և ավելի մեծ հավատարմությամբ, թեքվում էր
Գոտարզի կողմը: Անցնելիս վերցնում են նիստը (Նինվէն)՝ Ասորես-
տանի այդ շատ հին մայրաքաղաքը և ամրոցը¹⁰⁰, որը հայտնի է նրա-
նով, որ Գարիոսի (Գարեհի) և Աղեքսանդրի միջև տեղի ունեցած մար-
տում, այնտեղ ոչնչացան պարսիկների ուժերը»¹⁰¹: Մեհերգատի այս ա-
ռաջխաղացումը դանդաղ էր տեղի ունենում, և Գոտարզն էլ ամեն ինչ
անում էր ժամանակ շահելու համար, որպեսզի կարողանար իր ուժերը
վերջնականապես համախմբել ու դաժավորել: Ահա թե ինչ է գրում այդ
մասին պատմիչը. «Իսկ Գոտարզը դեռ բավականաչափ չէր ուժեղացել
զորքով. նա կորմա գետը¹⁰² որպես ամրություն էր օգտագործում և, թե-
պետ նրան ծաղրի էին ենթարկում ու սուրհանդակների միջոցով մարտի
հրավիրում, նա հապաղելու առիթներ էր հնարում, փոխում տեղերը, և
ուղարկված մարդկանց միջոցով կաշառում էր թշնամիներին՝ նրանց
հավատարմությունից հանելու նպատակով»¹⁰³: Ահա առիթից օգտվելով՝
Ադիաբենի թագավոր Իզատեսը և Օսրոյենի թագավոր Աբգարը իրենց
զորքով անցնում են Գոտարզի կողմը: Այսպիսով, Մեհերգատը զրկվում
է օժանդակ զորքից և նրա մտքում կասկած է առաջանում նաև մնա-
ցածների հավատարմության վրա, ուստի նրան մնում էր միայն մի ելք՝
ճակատամարտել, տեսնելու համար, թե այն ինչով կավարտվի: Ի վեր-
ջո, ճակատամարտը սկսվեց Մեհերգատի համար աննպաստ պայման-
ներում: Մանր պատերազմական գործողություններից հետո Մեհերգատը
պարտվում է և իր հոր հովանավորյալ Պառակի խոստումներին հավա-
տալով, հետևում է նրան, որը դավադրաբար հանձնում է նրան Գոտար-
զին:

Դրանից հետո Գոտարզը երկար չի մնում գահի վրա, հիվանդանա-
լով, մահանում է: Թագավորելու համար պարսիկ մեծամեծները հրավի-
րում են Մեհերգատի կառավարիչ Վոնոնին. «Սա չի ունենում ո՛չ հաջող,
ո՛չ էլ անհաջող գործեր, որոնցով ինքը հիշատակվեր: Կարճ ու անփառու-

¹⁰⁰ Հասկանալի է, որ խոսքը այստեղ Արբելա քաղաքի մասին է, և, իսկապես,
ազրյուրներից հայտնի է, որ Արբելան կոչվել է նաև «Ամրոց»:

¹⁰¹ Տակիտոս, գիրք XI, գլ. 12, էջ 49:

¹⁰² Տեղը անհայտ է:

¹⁰³ Տակիտոս, գիրք XI, գլ. 12, էջ 49:

նակ իշխանութիւնից հետո մեռնում է, և պարթևների գործերի ղեկավարութիւնն անցնում է նրա որդի Վոլոգեսին (Վաղարշակին)»¹⁰⁴:

Թեև Հովսեփոսը գրում է, որ Գոտարզը ևս ինչ-որ դավադրութեան ժամանակ սպանվեց ու նրան հաջորդեց նրա եղբայր Վոլոգեսը կամ Վաղարշը¹⁰⁵, սակայն կարծում ենք, որ այս հարցում ավելի ճիշտ է Տակիտոսը, որովհետև հայտնի է, որ Գոտարզին հաջորդել է Վոնոն Բ-ն 51 թ. սկզբներին և թագավորել է ընդամենը մի քանի ամիս, իսկ նրան հաջորդել է Վոնոն Բ-ի որդիներից՝ Վաղարշը (51—75 թթ.), որի եղբայրներն էին Տրդատն ու Բակուրը: Հովսեփոսը գրում է, որ Վաղարշ Ա-ն գահ բարձրանալուց հետո, իր ավագ եղբայր Բակուրին տվեց Մեդիայի թագավորութիւնը, իսկ փոքրին՝ Տրդատին, Հայաստանը¹⁰⁶:

Վաղարշ Ա-ով հարևան փոքր ժողովուրդների նկատմամբ պարթևների արտաքին քաղաքականութեան մեջ նոր գիծ է որդեգրվում: Վաղարշն իր նոր քաղաքականութեամբ նպատակ ունի հարևան գահերին բազմեցնել իր եղբայրներին ու հարազատներին, նրանց միջոցով սիրաշահել վերնախավերին և ստեղծել միասնական մի ճակատ՝ Հռոմի և Արևելքի այս երկրներում ապրող ու նրա մշակույթին համակիր տարրերի դեմ ծավալվող պայքարում:

7. ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՐԵՎԱՆ ՓՈՔՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

Վաղարշ Ա-ի թագավորութեամբ պարթևների և նրանց հարևան փոքր ժողովուրդների միջև քաղաքական նոր հարաբերություններ են հաստատվում: Եթե մինչ այդ պարթևները աշխատում էին այդ ժողովուրդներին բռնի ուժով պահել իրենց քաղաքական ազդեցութեան ներքո, ապա Վաղարշի օրոք բռնի միջոցների փոխարեն հիմք է դրվում տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային համագործակցության: Երկարատև գահակալական կռիվները երկրի ներսում, և ապա՝ Հռոմի հետ, քաղաքական ազդեցության ոլորտները, առևտրական ճանապարհները իրենց հսկողության տակ վերցնելու նպատակով հաճախ տեղի ունեցած պատերազմները, պարթևների պետութիւնը կանգնեցրել էին քայքայման ու սնանկացման եզրին, ուստի անհրաժեշտ էր նոր ուղիներ որոնել երկրի հզորութիւնը վերականգնելու ու հոռմայեցիներին հարված հասցնելու:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, գիրք XI, գլ. 14, էջ 53:

¹⁰⁵ Josephus, Jewish Ant., XX, 74—76, 4, pp. 428—429.

¹⁰⁶ Josephus, Jewish Ant., XX, 74—76, 4, p. 429.

համար, մանավանդ, որ հոռմայեցիները արևելյան այս երկրներում ապրող հույներից բացի իրենց գործակից ու համակիր էին դարձրել վերնախավերի բազում ներկայացուցիչներին, ոմանց կաշառելով, ոմանց խոստումներ, ոմանց էլ պաշտոններ տալով: Հոռմայեցիների օգտին էին գործում նաև խոշոր առևտրականներից շատերը: Այնպես որ իրերի գրութիւնը ի նպաստ պարթևների փոխելու համար Վաղարշ Ա-ին անհրաժեշտ էր գտնել խելացի և հեռատես գործելակերպ: Նրա առաջին քայլն է լինում իր եղբայր Բակուրին տեղավորել Ատրպատականի, իսկ Տրդատին՝ Հայաստանի թագավորական գահի վրա: Նրա այս փորձը հանդիպում է հոռմայեցիների բուռն դիմադրութեանը, որը առիթ է տալիս պատերազմական գործողութիւնների, որոնք, ի վերջո, ավարտվում են փոխդիզոլութեամբ:

Տնտեսական ասպարեզում Վաղարշը հույն և հոռմայեցի առևտրականների, արհեստավորների համար այնպիսի արհեստական դժվարություններ է ստեղծում, որ նրանք ստիպված հեռանում են պարթևական տիրապետության մեջ մտնող երկրներից և իրենց տեղը, բնականաբար, զիջում տեղաբնիկներին՝ պարսիկներին, հրեաներին, ասորիներին ու հայերին: Վերջիններս աստիճանաբար իշխող ու ազդեցիկ դիրք են զբաղում ինչպես արհեստագործության, այնպես էլ տարանցիկ ու միջազգային առևտրում: Հասկանալի է, որ արհեստավորների ու առևտրականների այս խավը նեցուկ էր կանգնելու պարթևական այս նոր քաղաքականութեանը:

Վաղարշ Ա-ի օրոք մեծ շարժում է սկսվում հունականության դեմ «նույնիսկ աշխարհագրական անունների բնագավառում: Այսպես, օրինակ, «Ալեքսանդրիա Արաքոզիայի» քաղաքը սկսում է անվանվել տեղական «Փանջվեյ» կամ «Անտիոքիա Մարգիանա», այնուհետև կոչվում տեղական «Մարվ» անունով և այլն: Պարթևական դրամների վրա հունարեն գրությունները փոխարինվում են պարթևականով՝ տեղական արամեական գրի տառատեսակներով»¹⁰⁷:

«Նույն այդ ժամանակ մեծ հետաքրքրություն է առաջ գալիս դեպի ժողովրդական ավանդութիւնները, էպոսը, երգերը և բանավոր գրականութիւնը»:

«Վաղարշ Ա-ի օրոք գրի են առնվում «Ավեստայի» կարևոր մասերը, կազմվում նրա առաջին խմբագրությունը: Հետագայում տեղի է ունենում սրանց կանոնացումը և վեր է ածվում «ղրադաշտականութեան»՝

¹⁰⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 730:

իրբև որոշ կրոնական համակարգ, որը այնուհետև դառնում է պետական կրոն»¹⁰⁸։

«Օրեցօր հզորացող մազդեական կրոնի՝ զրադաշտականության կենտրոնն են դառնում Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակը (այժմ՝ Լալլան գյուղը) և Ֆրասապան կամ Գիշը (արաբական աղբյուրների Զիշը կամ Շիգը)»։

«Վաղարշ Ա-ն նույնիսկ փորձ արեց իր մայրաքաղաքը հելլենացված Տիզբոնից փոխադրել Եփրատի աջ ափին հիմնադրված Վոլոգեսականերտ (Վաղարշակերտ) քաղաքը, որտեղ ժամանակի ընթացքում պիտի փոխադրվեր Պալմիրայի միջազգային առևտուրը, սակայն հաջողություն չունեցավ»¹⁰⁹։

Վաղարշ Ա-ի համակողմանի այս միջոցառումները իրենց արդյունքը տվեցին, և ստեղծվեց մի ամուր հենարան՝ հակահարված տալու մի կողմից տիրապետության ներսում ապրող հելլենական տարրերին, այսինքն՝ հռոմեասերներին, և մյուս կողմից՝ հռոմեական քաղաքական ու տնտեսական կամայականություններին, որովհետև վերջին տարիներին հռոմայնացիները իրենց ոտնձգություններով խոր ատելություն էին առաջացրել և՛ դեպի սեփական, և՛ դեպի դրածո թագավորները։ Անշուշտ, ժողովուրդների այս ատելությունը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում Վաղարշի քաղաքականության համար։ Ժողովրդական զբժգոսություն էր առաջացել նաև Ադիարենում, Իզատեսի դեմ։ Ըստ երեվույթին, վերջին տարիներին Իզատեսը բոլորովին ընկել էր հրեաների քաղաքական ու տնտեսական ազդեցության ներքո և նրա գործունեությունը, մանավանդ հրեական կրոնը տարածելու նրա փորձերը հանդիպեցին Ադիարենի մեծամեծների, իր եղբայր Մոնոբազոսի և բազմությունների դիմադրությանը։ Հովսեպոսը գրում է, որ «Իզատեսի եղբայր Մոնոբազոսը և նրա ազգականները տեսան, որ թագավորը աստծո նկատմամբ ունեցած աստվածավախ պաշտամունքով բոլոր մարդկանց հիացմունքն է շահել, և նախնիների կրոնը լքելու և հրեական ավանդությունները ընդունելու նախանձախնդիր է դարձել»¹¹⁰։ Նրա այդ մտազրույթունը բացահայտվեց և հայտնի դարձավ բնակիչներին։

Չնայած ազնվականությունը դրանից վրդովվել էր, բայց իր վերջովմունքը չէր արտահայտում, այլ սպասում էր հարմար առիթի, նրան

¹⁰⁸ Նույն տեղում։

¹⁰⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 730։

¹¹⁰ Բնագրի թարգմանիչը ցույց է տվել, որ այս հատվածում հետազայում հավելումներ են եղել և ինքը տողատակում բերել է այդ հավելազրույթունները։ Այդ մասին տե՛ս Josephus, Jewish Ant., XX, 74—76, IV, 1, p. 429.

(Իզատեսին) իր այդ մտազրույթյան համար պատժելու։ Նրանք զրեցին արաբների Աբիաս թագավորին և մեծ գումար խոստացան նրան, եթե նա համաձայնի պատերազմել իրենց թագավորի դեմ։ Ապա նրանք խոստացան, առաջին իսկ առիթին, լքել թագավորին, որովհետև ուզում են պատժել նրան, քանի որ նա ատում է իրենց սովորույթները։ Հավատարմության երդումներով փոխադարձաբար կապվելուց հետո, նրանք Աբիասին հաղորդեցին, որ շտապի։ Արաբ թագավորը համոզվեց և մեծ բանակով արշավեց Իզատեսի դեմ։ Հարձակումը շսկսած, նախապես պայմանավորված ազդանշանով, Իզատեսին լքեցին, ձևացնելով, որ խուճապի են մատնված և դառնալով դեպի թշնամին՝ փախան։ Իզատեսը, համենայն դեպս, խուճապի չմատնվեց։ Հասկանալով, որ դա ազնվականների կողմից դավաճանություն է՝ անձամբ դնաց ճամբարը։ Փախուստի պատճառի մասին հարցուփորձից իմացավ, որ նրանք իրենց ուժերով միացել են Արաբին, (ուստի) հանցավորներին մահվան դատապարտեց։ Հաջորդ օրը, մարտի ժամանակ, թշնամիներից շատերին սպանեց և մնացածներին փախուստի մատնեց։ (Արաբների) թագավորին անձամբ հետապնդեց և շրջափակեց ինչ-որ ամրոցում, որը Արշամոս էր կոչվում։ Համառ կովից հետո, հարձակումով գրավեց այն, և այնտեղ եղած բազում ավարը կողոպտելուց հետո Ադիարեն վերադարձավ։ Նա Աբիասին կենդանի չբռնեց, որովհետև վերջինս ամեն կողմից պաշարված լինելով, Իզատեսի թակարդը ընկնելուց առաջ, անձնասպան եղավ»¹¹¹։

Պատմիչի տեղեկություններից հետևում է, որ հակառակ Ադիարենի նախարարների դավաճանության, Իզատեսը կարողանում է հեշտությունամբ հաղթել արաբների թագավոր Աբիասին։ Ո՞վ էր Աբիասը։ Դեռ շատ վաղ ժամանակներից արաբական ցեղերը հարավից՝ Նեղոսից կամ Եմենից եկել ու տարածվել էին ամբողջ Միջագետքի երկայնքով¹¹² ու որոշ տեղերում ստեղծել էին նույնիսկ իրենց թագավորությունները¹¹³։ Տակիտոսի մոտ, օրինակ, Օսրոյենի Աբգարը անվանված է արաբների թագավոր¹¹⁴։ Հովսեպոսը պատմում է, որ Աբիասը Իզատեսից փախչելով եկել ու դիրք էր գրավել «Արշամոս» ամրոցում¹¹⁵։

Ադիարենի ազնվականներն ու նախարարները Իզատեսի եղբոր՝ Մոնոբազոսի գլխավորությամբ, պարտությունից չվհատվելով, այլ ուղի-

¹¹¹ Josephus, Jewish Antiquities, XX, 74—76, IV, 1, pp. 429—430.

¹¹² L. Dillmann, Mesopotamie orientale et pays adjacents, Paris, 1962, p. 74.

¹¹³ Страбон, География, I, 34, p. 49.

¹¹⁴ Տակիտոս, գիրք XII, գլ. 12, էջ 49, 51։

¹¹⁵ Արշամոս ամրոցը գտնվում էր Մծբինի մոտակայքում։

ներ են որոնում Իզատեսին տապալելու համար: Այդ նպատակով այս անգամ դիմում են պարթևների թագավոր Վաղարշ Ա-ին և փորձում նրա օգնությամբ լուծել այդ հարցը: Հովսեպոսը պատմում է, որ «Իրենց առաջին անհաջող փորձից հետո, Ադիաբենի մեծամեծները նորից հանգիստ չմնացին, շնայած աստված նրանց այդպիսի (լավ) թագավոր էր տվել. այս անգամ մի այլ նամակ գրեցին պարթևների Վոլոգես թագավորին, խնդրելով նրան, որ նա Իզատեսին սպանի և փոխարենը պարթևների սերնդից մի այլ տիրակալ նշանակի, որովհետև, ասում էին նրանք, «մենք ատում ենք մեր թագավորին, որը լքել է մեր սովորությունները և կապվել օտար նիստուկացի հետ»: Պարթև թագավորը նրանց խոսքից աղոթված, պատերազմի առիթ էր որոնում, բայց որովհետև ազնիվ (հարմար) պատրվակ չունեի, պատգամ հղեց, պահանջելով, որ Իզատեսն իրեն շնորհված պատիվները ետ վերադարձնի, մերժելու դեպքում նա սպառնում էր, որ պատերազմ կհայտարարի: Իզատեսն իր մտքում ցավով վրդովվեց, երբ այս պատգամը ստացավ, որովհետև պարզեցները ետ հանձնել, կնշանակեր անարգանքի ենթարկվել: Բացի այդ, նա գիտեր, որ Պարթևը (Վաղարշը) պարզեցները ետ ստանալով էլ չէր բավարարվի, ուստի ներկա վիճակում, որոշեց իրեն հանձնել աստծո ողորմածությանը: Անդրադառնալով, որ ինքն աստծո մեջ ունի դաշնակիցներից ամենամեծին, նա իր զավակներին ու կանանց տեղավորեց իր ամենաապահով ամրոցներից մեկում, հացահատիկն ամբարեց բերդերում, և այլից արոտավայրերի խոտը»¹¹⁶:

Հետաքրքիր են պատմիչի հաղորդած այս մանրամասնությունները: Պարզվում է, որ ադիաբենցի մեծամեծներն ու իշխանները ամեն գնով շահագրգռված էին գահից հեռացնել Իզատեսին: Թեև պատմիչի ասածից հետևում է, որ այդ ատելությունը առաջացել էր հավատափոխության պատճառով, բայց իրականում կապված էր այն փաստի հետ, որ Իզատեսն իր գործունեության ընթացքում, հակադրվելով տեղական իշխաններին, հենվում էր հրեաների վրա: Հետաքրքրական են նաև Հովսեպոսի մյուս տեղեկությունները, թե ինչպես Վաղարշի պատերազմական գործողություններից առաջ Իզատեսը պատրաստություններ է տեսնում: Երեխաներին ու իր կանանց ամրոցում պահելուց հետո, հացահատիկ է ամբարում, այրում է արոտավայրերի խոտերը, որպեսզի թշնամին չկարողանա օգտվել դրանցից: Ահա նման նախնական միջոցառումներից հետո սպասում է պարթևական ուժերի ժամանմանը: «Պարթևը (Վաղարշը) հասավ հետևակ ու ձիավոր մեծ ուժով, ավելի

շուտ քան սպասվում էր և արագ շարժվեց ու բանակեց, ցցապատնեշված ճամբար դնելով այն գետի մոտ, որը Ադիաբենի ու Մեդիայի միջև սահման էր»¹¹⁷:

Պետք է ենթադրել, որ ոչ բոլոր մեծամեծներն էին գործում Իզատեսի դեմ, այլ միայն նրանք, ում շահերը այս կամ այն կերպ կապված էին պարթևական արքունիքի հետ: Անկասկած, նրանց թիվը քիչ չի եղել Ադիաբենում: Այդ մասին քաջ իմանալով, Վաղարշը մտածում էր Իզատեսի փոխարեն Ադիաբենի գահին բազմեցնել իր նախընտրածին: Ինչպես գիտենք, Վաղարշը փորձում էր հարևան թագավորական իշխանությունները հանձնել իր եղբայրներին, հարազատներին ու հավատարիմներին: Այդ նպատակով էլ իր բանակով շարժվում է Ադիաբենի վրա:

Հովսեպոսը պատմում է, որ «Իզատեսը ևս, որն իր հետ վեց հազար ձիավոր ուներ, բանակ դրեց նրանից (Վաղարշից) ոչ հեռու: Պարթևի կողմից պատգամավոր եկավ Իզատեսի մոտ և հայտնեց պարթևների տերության մեծության մասին, թե ինչպես այն տարածված է Եփրատ գետից մինչև Բակտրիա»¹¹⁸: Նա հիշեցրեց թագավորի հպատակի պարտավորության մասին, սպառնալով, որ Իզատեսը կպատժվի տերերի նկատմամբ ցուցաբերած ապերախտության պատճառով, և որ այն աստվածը, որին նա պաշտում է, անկարող կլինի նրան ազատել թագավորի ձեռքից: Իզատեսը պատասխանում է, թե «գիտեմ, որ պարթևների տերությունը շատ ավելի մեծ է, քան իրենը, բայց այդ բոլորի հետ, ամենից ավելի նա վստահ էր, որ աստված ամենակարող է, քան մարդը: Այսպես պատասխանելով, նա հայցեց աստծո օգնությունը: Մունկի գալով, մոխիր ցանեց իր գլխին, կնոջ ու երեխաների հետ ծոմ պահեց ու այսպես աղոթեց աստծուն. «Ո՛վ ամենակալ տեր, եթե իզուր չէ, որ ես վստահել եմ քո բարության, և հավատացել եմ, թե բոլորի մեջ դու ես միակ ճշմարիտ տերը, օգնիր ինձ ոչ միայն թշնամիներից պաշտպանվելու, այլ նաև նրա համար, որ նրանք հանդգնում են քո կարողությունը փորձել»¹¹⁹: Այսպես բարձրաձայն նա լաց եղավ, ողբաց ու աստված էլ լսեց նրան: Եվ ճիշտ նույն գիշերը Վոլոգեսը նամակ ստացավ, որի մեջ գրված էր թե դահերի ու սակերի մի մեծ ուժ, օգտվելով նրա բացա-

¹¹⁷ Թե որ գետի մասին է խոսքը, աղբյուրում չի հիշատակված: Պիտի ենթադրել, որ Մեծ Ջարն է:

¹¹⁸ Այժմ այն Սովետական Միության կազմի մեջ է մտնում, Աղվանստանի հյուսիսում, մեզ հայտնի Տաջիկական ՍՍՀ:

¹¹⁹ Բանասերները կապ են տեսնում Իզատեսի և Եղեկիա մարգարեի աղոթքի միջև: Տե՛ս «Թագաւորութեանց Չորրորդ», ԺԹ, 15—19:

¹¹⁶ Josephus, Jewish Ant., XX, 81—86, 2, p. 433.

կայությունից հայրենի երկրից, արշավել ու ավերում են պարթևների երկիրը: Հետևաբար, հուսախաբված վերադարձավ: Այսպես աստվածային նախախնամությունը Իզատեսը փրկվեց Պարթևի (Վաղարշի) սպառնալիքներից»¹²⁰:

Վաղարշ Ա-ի նշված արշավանքի մասին այլ աղբյուրներում ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել: Եթե այս տվյալների վրա հիմնվենք, ապա պիտի ենթադրենք, որ Վաղարշի արշավանքը Ադիաբենի վրա տեղի է ունեցել նրա թագավորության առաջին տարիներին, այն ժամանակ, երբ դեռ նրա դիրքերը ամրացած չէին երկրի ներսում: Մոտավոր հաշվումները այդ մասին են խոսում: Վաղարշի այս արշավանքից քիչ անց մահանում է Իզատեսը: Եվ եթե, ինչպես գրել ենք նախորդ էջերում, Իզատեսը ծնվել է մ. թ. ա. 3 կամ 2 թ. և ապրել է 55 տարի ու թագավորել 24 տարի, ապա այդ արշավանքը եղել է 52 կամ 53 թ., այսինքն՝ Վաղարշի գահակալությունից մեկ կամ երկու տարի հետո:

Հովսեփոսը խոսելով Իզատեսի մահվան մասին, գրում է, որ «Դրանից (արշավանքից) քիչ անց, 55 տարեկան հասակում, և իր թագավորության 24-րդ տարում, մահացավ Իզատեսը: Նա թողեց 24 տղա զավակ և 24 աղջիկ: Նրա հրամանն էր, որ իր եղբայր Մոնոբազոսը հաջորդի իրեն»¹²¹:

Փաստորեն, Հովսեփոսի այս վերջին վկայությունը Մոնոբազոսին դնում է հակասական վիճակի մեջ, որովհետև, ինչպես իր աշխատության նախորդ էջերում է գրել, Մոնոբազոսը Իզատեսի դեմ Ադիաբենի մեծամեծների կողմից կազմակերպված ապստամբական շարժման պարագլուխն էր և Իզատեսի դեմ կազմակերպված դավադրությունների մասնակիցը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Իզատեսի 24 արու զավակ և 24 աղջիկ ունենալուն, ապա, մեր կարծիքով, այն չափազանցված թիվ է և կապ ունի կրոնական նախապաշարման հետ: Այսպես՝ Աստվածաշնչում հաճախ օգտագործել են 24 թիվը: Սակայն այդ բոլոր զավակներից ոչ մեկը ոչ մի դեր չի խաղում Ադիաբենի պատմության մեջ: Համենայն դեպս, պատմությունը լռում է նրանց մասին:

Պատմիչը գրում է, որ Հեղինե թագուհին որդու մահվան լուրն առնելով, խիստ վշտանում է, որովհետև հասկանում է, որ կորցրել է «մի շատ բարեպաշտ որդի»: «Սակայն նա մխիթարվեց, իմանալով, որ իր ավագ որդին է հաջորդել նրան, և շտապեց միանալ (գնալ) նրան: Նա

Ադիաբենն հասավ, բայց իր որդի Իզատեսից (մահից) հետո, (ապա) առաջացած տարիքից ու վշտից, երկար շապրեց և շունչը փչեց (մահացավ)»¹²²:

Մոնոբազոսը Հեղինե թագուհու «և իր եղբայր (Իզատեսի) ոսկորները (դիակները) ուղարկեց Երուսաղեմ այն կարգադրությամբ, որ դրանք թաղվեն երեք բուրգերում, որն իր մայրը (Հեղինեն) կառուցել էր Երուսաղեմ քաղաքից երեք ասպարեզ¹²³ հեռավորության վրա»¹²⁴:

Ճիշտ է, Հովսեփոսը այնպես է նկարագրում, թե իբր Մոնոբազոսը մոր և եղբոր դիակները որպես մեծ հարգանք ուղարկել է Երուսաղեմ, բայց կարծում ենք, որ թագավորը այս քայլին է դիմել՝ մի կողմից վերջ տալու համար հրեաների՝ Ադիաբենում ունեցած խոշոր ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ սիրաշահելու երկրի մեծամեծներին, որոնց զբրգեղում էր այդ ազդեցությունը: Կարծում ենք, որ Մոնոբազոսը Իզատեսի և Հեղինե թագուհու դիակների հետ միասին, գահի ապահովության համար, երկրից հեռացրեց ու իրենց հայրենի կալվածք՝ Երուսաղեմ, ուղարկեց իր եղբոր ընտանիքի անդամներին ու նրանց մոտ կանգնած անձնավորություններին: Ըստ երևույթին, գնացողների թիվը այնքան էլ քիչ չի եղել: Նրանց մեջ էին նաև հայտնի զինվորականներ ու զորավարներ, որովհետև տարիներ հետո, 66 թ. սկսված հրեական ապստամբության ժամանակ, ադիաբենցի այս զինվորականները հոռի մայրցիների դեմ կազմակերպված ռազմական գործողությունների ընթացքում աչքի են ընկնում իրենց քաջագործություններով: Պատմիչը գրում է, որ 66 թ. հրեաները պատրաստվում էին ապստամբության, և այդ ապստամբության կենտրոնն էր Գալիլիան: Ահա այդ ապստամբության առաջն առնելու համար հոռի մայրցիները պատմիչ Հովսեփոսին ուղարկում են ապստամբներին համոզելու, որ նրանք ետ կանգնեն իրենց մտադրությունից: Հովսեփոսը հանդիպում է նրանց և աշխատում համոզել, որ ապստամբությունը զուր արյունահեղություն պատճառ կլինի, և իրենք արդյունքի չեն հասնի, որովհետև «նրանք արդեն հոռի մայրցիներին պատանդներ են ուղարկել»: Չպետք է մտածել նաև, ասում է նրանց պատմիչը, Եփրատից այն կողմ՝ Ադիաբենում ապրող հավատակիցների օգնության մասին, որովհետև այդ դեպքում նրանք «կընկնեն լուրջ պատերազմի մեջ: Եթե նույնիսկ (Ադիաբենի բնակիչները) մտածեն նման հիմարություն անել, ապա պարթևը ինքը թույլ չի տա, որովհետև

¹²⁰ Josephus, Jewish Ant., XX, 91—94, 2, pp. 435, 437.

¹²¹ Նույն տեղում, 3, էջ 437:

¹²² Josephus, Jewish Ant., XX, 94—96, 3, p. 439.

¹²³ Ասպարեզը հունական «ստադիոնն» է, որը հավասար է 201 մետրի:

¹²⁴ Josephus, Jewish Ant., XX, 94—96, 3, p. 439.

նա զգույշ է, հոռոմայեցիների հետ ուզում է խաղաղ ապրել, ուստի եթե ենթականերից մեկը դեմ դուրս գա նրանց (հոռոմայեցիներին), ապա այդ կզիտվի դաշինքի խախտում»¹²⁵:

Ահա այսպիսի փաստերով Հովսեպոսը փորձում է համոզել ապրտամբուլյան պատրաստվող իր հայրենակիցներին, բայց ապարդյուն: Հրեաները սկսում են ապստամբությունը հոռոմայեցիների դեմ: Հոռոմայեցի Կեստիոս զորավարը իր զորքով շարժվում է դեպի Գալիլիա ու զրավում ամրացված քաղաք Շաբուլոն: Այս հաջողություններից հետո, նա ամբողջ Գալիլիան ապստամբներից մաքրելու նպատակով, 12-րդ լեգեոնի հրամանատար Կայսենիոս Գալլուսին թողնում է այնտեղ, իսկ ինքը շարժվում է Հրեաստանի մայրաքաղաք Երուսաղեմի վրա 66 թ. թեշրի, այսինքն՝ հոկտեմբեր ամսի 15—22-ին¹²⁶: Երուսաղեմի պարիսպների առաջ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ հրեաները հաջողության են հասնում և կոտորում են հոռոմայեցիներից շատերին: Հետաքրքրական է, որ այդ ճակատամարտում հրեաների կողքին կռվում էին ադիաբենցիներ ու նրանց հետ միասին՝ Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի հարազատներից՝ Մոնոբազոսն ու Կենեզայոսը, որոնք աչքի են ընկնում իրենց քաջությունով¹²⁷:

Այս ադիաբենցիները, ինչպես նաև Մոնոբազոսի հարազատները այն անձնավորություններն էին, որոնք Իզատեսի մահից հետո (հավանաբար Իզատեսի զավակներից) բնակություն էին հաստատել Հրեաստանում:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է նաև այն, որ 69 թ., Տիտոսի արշավանքի ժամանակ, հրեական ապստամբության ղեկավարներից Սիմոնի կողքին հոռոմայեցիների դեմ կռիվներին մասնակցել է նաև ադիաբենցի ինչ-որ նախադասի որդին, որը Սեակիրաս (կաղ) էր կոչվում մարմնի վնասվածքի պատճառով: Սա իր քաջությամբ ու անձնազոհությամբ խլում է ջահերը և նետվում հոռոմեական ռազմական մեքենաների վրա ու այրում դրանք: Սկսում է հրդեհը: Հրդեհին ու հրեաների հարվածներին շղիմանալով, հոռոմայեցիները նահանջում են իրենց ճամբարը¹²⁸:

Այս բոլորը ի մի բերելով, տեսնում ենք, որ Իզատեսի մահից հետո

է կապը Ադիաբենի ու Հրեաստանի միջև չի դադարել. այս անգամ ադիաբենցիները իրենք են աշխուժացրել իրենց գործունեությունը հրեաների երկրում և, երբ անհրաժեշտ է եղել, նրանց հետ միասին զենք են բարձրացրել հոռոմայեցիների դեմ ու կռվել Հրեաստանի ազատագրության համար: Այն փաստը, որ հրեաները ապստամբությունից առաջ մտածել են, որ ադիաբենցիները կարող են իրենց օգնության հասնել, վկայում է այն մասին, թե ինչպիսի սերտ կապերի մեջ են եղել այս երկու ժողովուրդները: Համենայն դեպս, Իզատեսից հետո, նրա եղբայր Մոնոբազոս Բ-ի թագավորության ժամանակ, ադիաբենցիների ու հրեաների միջև բարեկամական փոխհարաբերությունները շարունակվել են:

8. ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ, ՀԱՅԵՐԻ Բ՝ ԱԳԻԱՔԵՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԸՆԳԳԵՄ ՀՈՌՄԻ

Թեև Հովսեպոս պատմիչը իր մեզ ծանոթ աշխատության մեջ խոստանում է գրել Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոս Բ-ի (Իզատեսի ավագ եղբոր) կյանքի ու գործունեության մասին, սակայն, չգիտես ինչու, միայն նշում է. «Ինչ վերաբերում է Մոնոբազոս թագավորի գործերին, նրա կյանքի ընթացքին, ես դրանք կպատմեմ ավելի ուշ»¹²⁹: Պատմիչը բավարարվել է լուր իր այս խոստումով: Բարեբախտաբար, Մոնոբազոս Բ-ի կյանքի ու գործունեության հետ կապված որոշ մանրամասնություններ հասել են մեզ Տակիտոսի շնորհիվ: Նրա պատմածից երևում է, որ Մոնոբազոս Բ-ն եղել է պարթևների թագավոր Վաղարշ Ա-ի ամենահավատարիմ զինակիցներից մեկը:

Վաղարշ Ա-ն մ. թ. 52 թ. իր եղբայր Բակուրին Ատրպատականի թագավոր նշանակելուց հետո, օգտվելով Հայաստանում ուժեղացող հակահոռոմեական տրամադրություններից, ցանկանում է իր մյուս եղբորը՝ Տրդատին, բազմեցնել հայկական թագավորական գահին: Այդ նպատակով, նրան մի մեծ բանակ հանձնելով, ուղարկում է Հայաստան, որը հայերի անմիջական օգնությամբ իր ձեռքն է վերցնում հայկական թագավորական իշխանությունը: Այս կապակցությամբ Տակիտոսը պատմում է. «Որովհետև Վոլոգեսը կարծում է, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որն իր նախնիների տիրապետության տակ էր և որին այժմ տիրում էր օտար թագավորը՝ շնորհիվ զազրելի արարքի, զորք է ժողովում

¹²⁵ Josephus, Jewish war, II, 385—389, pp. 475—477.

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 513—519, 523—525:

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ Josephus, Jewish war, V, 472—479, pp. 349, 351.

¹²⁹ Josephus, Jewish Ant., XX, 94—96, 3, p. 439.

խում իրավացիորեն դանում է, որ Կուրյւսւցնի այս կարծիքը իրակա-
նությանը չի համապատասխանում: Այդ առիթով նա գրում է. «Տիգրան
Զ-ի ներխուժումը Ադիաբենն, ավելի ճիշտ «վերջինիս «Յազավորության»
կազմի մեջ մտնող Հայոց Միջագետքը, պատմագրության մեջ համարվել
է անհասկանալի և չպատճառաբանված փաստ: Սակայն դա հասկանալի
է դառնում, երբ այդ դեպքը դիտում ենք 37 թ. համաձայնագրի հետե-
վանքով տեղի ունեցած փոփոխությունների (Ադիաբեննի դեպքերը ան-
հասկանալի են մնացել նաև Հ. Մանանդյանին, տե՛ս նրա «Քննական
տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», Կ. Ա, էջ 340) և այդ տերի-
տորիաների ռազմատրատեգիական նշանակության «տեսանկյունից»:

Տիգրան Զ-ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը համարյա սահմանա-
կից էր պարթևների թագավորության մեջ մտնող Ադիաբեննի կախյալ
թագավորությանը, որտեղ թագավորում էր Մոնորազ (Մանաւազ) Բ-ն:
Տիգրան Զ-ն մի քանի անգամ անցել է սահմանագիծը՝ Տիգրիս գետը,
որպեսզի ետ նվաճի Հայոց Միջագետքը, որտեղ գտնվում էր Մեծ Հայքի
երրորդ խոշորագույն կենտրոնը՝ Մծբին քաղաքը:

«Հռոմեա-պարթևական 10-ամյա պատերազմի ընթացքում Մծբինը
դառնում է այն հենարանը, որը թույլ է տալիս պարթևներին և նրանց
կողմնակից հայերին համախմբվելու և ռազմական պատրաստություն-
ներ տեսնելու պատերազմը շահելու համար: Այս հանգամանքները
նկատի ունենալով, պարզ է դառնում Տիգրան Զ-ի ռազմական գործո-
ղությունների իմաստը պարթևների դեմ: Նրա ներխուժումների հիմնա-
կան նպատակն էր, ուրեմն, խանգարել պարթևներին և, անձամբ Տրդա-
տին, պատերազմական պատրաստություններ տեսնելու»¹³⁶:

Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի այս ճիշտ ու մանրամասն վերլուծու-
թյունը, իսկապես, հասկանալի է դարձնում այն պատճառները, որոնք
Տիգրան Զ-ին մղեցին նման արշավանքի: Տակիտոսը պատմում է, որ
Վոլոգեսը իմացել էր իր եղբոր՝ Տրդատի, Հայաստանից վտարելու և
փոխարենը օտար ծագումով ինչ-որ Տիգրանի հայկական գահին նստեց-
նելու մասին: Նա մտածում էր վրեժխնդիր լինել, սակայն տատանման
մեջ էր: Բայց լսելով, որ Տիգրանը դուրս գալով Հայաստանից, ավերել
է հարևան Ադիաբենը, սկսեց արագ նախապատրաստվել պատերազմի,
մանավանդ Ադիաբենի թագավոր Մոնորազոսը անհանգստացած էր
պարթևների թուլությունից, իսկ Տրդատն էլ ծանր էր տանում իր վի-

ճակը, ասելով, թե՛ «անգործությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետու-
թյունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մրցակցությամբ: Մարդկանց
քախտի զագաթնակետում այն է ավելի արդարը, որն ավելի ուժեղ է:
Մասնավոր ընտանիքների գործն է իրենը պահել, իսկ ուրիշինը վե-
ճի առարկա դարձնել, և դա է կազմում թագավորների փառքը»¹³⁷:

Եվ որովհետև Տիգրան Զ-ի այս արշավանքը հաջողություն չունե-
ցավ, Տակիտոսը հռոմայեցիների այդ սխալը արդարացնելու համար ի-
բերի դրուժյունը այնպես է ներկայացնում, որ իբր Տիգրանը ինքնակամ
է գործել և թե, իբր, այդ արշավանքը «գեթկամությամբ էին տանում ժողո-
վորդների առաջնորդները»: Իբր «նրանք գանգատվում էին, թե արհա-
մարհանքն այն աստիճանի է հասել, որ արշավում են ոչ թե հռոմայեցի
առաջնորդների հրամանատարության տակ, այլ պատանդի հանգզնու-
թյան շնորհիվ, որը տարիներ շարունակ եղել է ստրկության մեջ»¹³⁸:
Պատմին այս ամբողջ մեղադրանքների շարանը հորինում է մեղքը
Տիգրանի վրա բարդելու համար, մինչդեռ իրականում հռոմայեցիները
«խալվել են իրենց հաշիվներում: Այդ արշավանքը սկսելիս նրանք
մտածում էին, որ Վաղարշը զբաղված լինելով վրկանների դեմ պատե-
րազմական գործողություններով, չի կարողանա դեմ դուրս գալ հռոմա-
յեցիներին: Սակայն Վաղարշը շտապ դաշինք է կնքում վրկանների հետ
և, օգտվելով առիթից, որ հռոմայեցիները խախտել էին 37 թ. կնքված
դաշինքը, սկսում պատերազմական գործողությունները, նախ՝ Ադիա-
բենում պարթևների գերիշխանությունը վերականգնելու և ապա՝ իր եղ-
բայր Տրդատին Հայաստանի թագավորական գահի վրա վերահաստա-
տելու համար:

Ինչպես ասել ենք, Ներոնը՝ Հռոմի կայսրը, 60-ական թվականներից
Արևելքում սկսել էր ծավալել նոր քաղաքականություն: Եվ եթե Օգոստոս
կայսրից սկսյալ հռոմայեցիները Արևելքում չէին ձգտում նոր նվա-
ճումների, այլ աշխատում էին պահպանել եղածը, ապա Ներոնը միանձ-
նյա իշխանության ձգտելով, փորձեց Արևելքում նոր երկրներ գրավել՝
իր հեղինակությունը հպատակների մոտ բարձրացնելու և իրեն դափնի-
ներով պսակադարձելու համար: Բնական է, որ նրա նման քայլը կխախ-
տեր պարթևների 37 թ. կնքած դաշինքը:

Պիտի ասել, որ Ներոնի արտաքին այս քաղաքականությունը հան-
դիպել է հռոմեական վերնախավի դիմադրությունը, և այդ պատճառով

¹³⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Կ. Ա, էջ 742—743:

¹³⁷ Տակիտոս. գիրք XV, գլ. 1, էջ 93, 95:

¹³⁸ Նույն տեղում:

էլ 60-ական թվականներից սկսեցին ներոնի դեմ վերնախավի կազմակերպած մահափորձերը¹³⁹։

Մեր կարծիքով, Հռոմում ստեղծված այս իրավիճակի՝ ներքին հակասությունների մասին իմացել էր, անկասկած, Վաղարշ Ա-ն և փորձել էր օգտվել առիթից ու նախապատրաստվել ռազմական գործողությունների։ Ուշագրավ է այդ ռազմական գործողությունները սկսելուց առաջ գումարված ժողովի նկարագրությունը, որն այնքան վառ գույններով, գեղարվեստական շնչով հաղորդել է պատմիչը։ Նա գրել է, որ «ազդվելով դրանից (այսինքն՝ Տրդատի տրտունջներից ու Մոնոբազոսի՝ Ադիաբենի թագավորի, հոռոմայեցիների հետ դաշինք կնքելու սպառնալիքից), Վուլոգեսը խորհրդակցության է հրավիրում, իրեն ավելի մոտ նստեցնում Տիրիդատին ու այսպես սկսում իր ասելիքը. «Ծա ու սա ծնված ենք միևնույն հորից և շնայած իր ավագությանը, բարձրագույն իշխանությունը գիշել է ինձ, և ես նրան տվել եմ Հայաստանի իշխանությունը (թագավորությունը)։ Տիրիդատի տերությունը մեր հզորության և բարորդ աստիճանն է, որովհետև նրանից առաջ Պակորուսը (Բակուրը) տիրացել է Մեդիային։ Եվ թվում էր ինձ, որ հակառակ եղբայրների նախկին ատելության ու մրցակցության, ես մեր ընտանիքի գործերը կանոնավոր կերպով կարգավորել էի։ Սակայն հոռոմայեցիները խանգարում ու խախտում են խաղաղությունը, որը միշտ էլ խախտել են անհաջող ձևով, և այժմ էլ խախտում են ի կորուստ իրենց։ Ես չեմ ժխտում, որ միշտ ավելի ցանկացել եմ մեր պապերի նվաճածը պահել արդարությանը քան արյունով, իրավունքով՝ քան զենքով։ Եթե դանդաղորդությանս պատճառով (իմ պարտականությունների մեջ) թերացել եմ, այն կուղղեմ արիությանը։ Ձեր ուժն ու փառքը մնացել են անսասան, և ավելացել է համեստության համբավը, որը չի արհամարհվել մահկանացուների, ամենամեծամեծների կողմից և գնահատվել է աստվածներից»¹⁴⁰։

Վաղարշ Ա-ի այս ճառը, եթե նույնիսկ այն իրականում չի արտասանվել, բայց և այնպես հակառակորդ պատմիչի կողմից այնպես է նկարագրվել, որ իր մեջ խտացրել է Վաղարշ Ա-ի հետագա անելիքների ամբողջ պատկերը և պարզել, որ պարթևների թագավոր Վաղարշը վստահ է ու համոզված գալիք ռազմական գործողությունների հաջողության վրա։ Անշուշտ, Մծբինում գումարված այս խորհրդակցության հիմնա-

կան նպատակը այլ էր։ Նա բոլոր մեծամեծներին հավաքել էր, որպեսզի մեծ հանդիսավորությամբ Մծբինում իր եղբայր Տրդատի գլխին թագ գնելով նրան պաշտոնապես դարձնի Հայաստանի թագավոր։ Այդ գեղեցիկ ու հուզիչ հանդիսավոր արարողությունից հետո¹⁴¹, Վաղարշը Տրդատի տրամադրության տակ դրեց «պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն, ըստ սովորության, ուղեկցում էր արքային, (հրամանատարության մեծատոհմիկ Մոնեսի, ավելացրեց նաև ադիաբենցիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց, որ դուրս վտարեն Տիգրանին Հայաստանից, մինչ ինքը հաշտության կապելով վրկանների հետ, պետության հեռավոր անկյուններից զորք ու մեծ քանակությամբ ռազմամթերք էր հավաքում ու սպառնում հոռոմեական պրովինցիաներին»¹⁴²։

Նույն այս իրադարձությունների մասին գրել է նաև II դ. պատմիչ Գիոն Կասիոսը։ Թեև Դիոնը օգտվել է Տակիտոսից, սակայն պետք է ենթադրել, որ նա օգտվել է նաև մի այլ աղբյուրից, որովհետև նրա մոտ կան այնպիսի տեղեկություններ, որոնք չկան առաջինի մոտ։ Դիոնի պատմածից մենք իմանում ենք շատ կարևոր այն վկայությունը, որ Ադիաբենի բանակի հետ միասին Տրդատին միանում է նաև նույն երկրի թագավոր Մոնոբազոս Բ-ն¹⁴³։ Հասկանալի է, որ Մոնոբազոսը ևս շահագրգռված էր Տիգրան Զ-ին պատժելու գործում, որովհետև, ինչպես գիտենք, Հայաստանի այս թագավորը օգտվելով պարթևական երկրում առաջացած գահակալական կռիվներից ու թշնամի ցեղերի՝ պարթևների տերության վրա կատարած հարձակումներից, փորձեց պարսկական սահմանն անցնել ու զրավել Ադիաբենը։ Բնական է, որ Մոնոբազոսը միանալով Տրդատին, ցանկանում էր նաև վրեժ լուծել Տիգրանից։

Մոնոբազոսի ու Տրդատի համատեղ ուժերով Տիգրանի զորքը ետ է մղվում Մծբինից, և հետո, երբ Վաղարշը թարմ ուժերով օգնության է գալիս, բոլորը միասին շարունակում են պատերազմական գործողությունները հոռոմեական լծից ազատագրելու համար ամբողջ Հայաստանը։ Գիոն Կասիոսը պատմում է. «Վուլոգեսը լսելով, որ ներոնը ուրիշներին է տվել Հայաստանը և Տիգրանը ավերել է Ադիաբենը, Կորբուլոնի դեմ անձամբ Ասորիքում ճակատամարտելու համար պատրաստություն է

141 Նույն տեղում։

142 Նույն տեղում, էջ 96։

143 Dio's Roman history, eng. trans. E. Cary, London, 1968, vol. VIII, book LX, p. 121.

139 O. B. Кудрявцев, Рим, Армения, стр. 47.

140 Տակիտոս, գիրք XV, գլ. 2, էջ 96։

տեանում և Հայաստան ուղարկում Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսին ու պարթև Մոնեսսին»¹⁴⁴։

Այսպես, Վաղարշի գլխավորութեամբ պարթևական, հայկական ու Ադիաբենի զորքը շարժվում է Տիգրանի ու հռոմեական զորքի վրա՝ վեոջ տալու Արևելքում հռոմեական նվաճողական քաղաքականությունը։ Ի վերջո, իրականանում է Վաղարշի ցանկությունը՝ արևելյան միասնական ուժերով դեմ դուրս գալ Հռոմին։ Իսկապես, համատեղ գործողությունները տալիս են իրենց արդյունքը։ Վաղարշն իր բանակը բաժանել էր երկուսի։ Մի մասը Տրդատի գլխավորությամբ ու Մոնոբազոսի և Մոնեսսի ընկերակցությամբ անցնում է Տիգրիսը և մտնում Հայաստան, իսկ մյուս մասը Վաղարշ Ա-ի առաջնորդությամբ շարժվում է Հայոց Միջագետքով դեպի Եփրատի ափը, որպեսզի այնտեղից սպառնա Ասորիքին, որի կառավարիչն էր այն ժամանակ Կորբուսը։

Տակիտոսի վկայությամբ Տրդատն իր ընկերակիցների օգնությամբ շարժվում է առաջ, որպեսզի հանկարծակիի բերի Տիգրան Զ-ին, որն «այնքան էլ անտեղյակ չէր և անակնկալի չի գալիս։ Տիգրանը գրավել էր արդեն Տիգրանակերտ քաղաքը, որն ուժեղ էր և՛ պաշտպանների մեծ թվով, և՛ պարիսպների մեծությամբ։ Ընդամիս, ոչ արհամարհելի լայնություն ունեցող նիկեֆորիում գետը շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ, որտեղ գետով չէր պաշտպանված, անցկացված էր մի խրամ։ Ներսում հռոմեական զինվորներ կային և առաջուց նախատեսված էր մթերքների հավաքումը։ Մթերքներ բերելու ժամանակ փոքրաթիվ զինվորներն ավելի ուղիղաբան ռզով առաջ շարժվելով, հանկարծ շրջապատվում են թշնամիների կողմից, որը մնացածների մեջ ավելի շուտ բարկություն է բորբոքում, քան վախ ազդում։ Իսկ պարթևները պաշարման գործողությունների ժամանակ, մոտիկից ոչ մի համարձակություն չունենք, քանի որ հատուկենտ նետերն ամրոցի ներսում փակվածներին չեն վախեցնում, միայն իրենք են խաբվում։ Երբ ադիաբենցիները սկսում են առաջ քաշել սանդուղքներ և մեքենաներ, հեշտությամբ հետ են շարժվում և հետո արտակալի դուրս եկած մեր զինվորների կողմից սպանվում»¹⁴⁵։

61 թ. սկսված պատերազմական այս գործողությունները շարունակվում են և, ի վերջո, 62 թ. Հռոմից ուղարկված զորավար Պետոսը Հռանդեսայի մոտ լուրջ պարտություն է մատնվում և դրանով էլ վերջ է

դրվում Հայաստանը հռոմեական նահանգ դարձնելու քաղաքականությունը։ Փոխադարձ զիջումներով համաձայնում են, որ Տրդատ Ա-ն թագավորի Հայաստանում, պայմանով, որ նա գնա Հռոմ ու իր թագը ներոն կայսրից ստանա։

Ուշագրավ է այն, որ 62 թ. զարնանը հռոմայեցիների ու պարթևների միջև կնքված դաշնագրի արարողությունը, որպես վկա, մասնակցում է Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսը։ Այդ դաշնագրով «որոշվում է, որ լեզեոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, ամբողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները և ամբողջություններն ու պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին. որոշվում է այդ բոլորը կատարելուց հետո, Վուրգեսին հնարավորություն տալ պատգամավորներ ուղարկել ներոնի մոտ»¹⁴⁶։

Մ. թ. 64 թ. զարնանը, ի վերջո, պայմանավորվում են և 65 թ. Տրդատը գնում է Հռոմ՝ թագը ստանալու։ Ծանապարհին, ինչպես Դիոն Կասիոսն է պատմում, Տրդատին ընկերացել էին ոչ միայն Վաղարշ Ա-ի, այլև մյուս եղբոր՝ Բակուրի և Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի որդիները։ Հռոմ գնալիս Տրդատի երթը նման էր հաղթական արշավի։ Տրդատը իր փառքի գագաթնակետին էր և՛ իր տարիքի, և՛ իր գեղեցկության, և՛ ծագման, և՛ բանականության բերումով¹⁴⁷։

66 թ. Տրդատը արդեն որպես օրինավոր թագավոր վերադառնում է Հայաստան ու բազմում հայկական գահին. «Տրդատ Ա-ի գահակալմամբ Հայաստանում մոտավորապես վերականգնվեց այն իրավիճակը, որ հաստատվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն, երբ մնում էր տեղական դինաստիան, իսկ Հռոմը միայն հաստատում էր նոր գահ բարձրացող թագաժառանգին, որը համարվում էր «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», իսկ սկսած Օգոստոս կայսրից՝ «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ»¹⁴⁸։

Թե ինչ վիճակում էր գտնվում Ադիաբենը մինչև Տրայանոս կայսեր 115 թ. սկսած արևելյան արշավանքները, աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չեն տալիս։ Մեզ հայտնի չէ նաև, թե ինչ վարձատրություն ստացավ Մոնոբազոսը Վաղարշ Ա-ի ու Տրդատի հետ միասին Հռոմի ներա դրածո Տիգրանի դեմ պատերազմելիս։ Զգիտենք նաև, թե դրանից

¹⁴⁶ Տակիտոս, գիրք XV, գլ. 14, էջ 113։

¹⁴⁷ Dio's Roman history, book LXII, p. 139.

¹⁴⁸ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 4. Ա, էջ 752—763։

¹⁴⁴ Dios Roman history, vol. VIII, book LX, p. 121.

¹⁴⁵ Տակիտոս, գիրք XV, գլ. 4, էջ 97, 99։

հետո դեռ քանի՞ տարի Մոնոբազոս Բ-ն մնաց Ադիաբենի գահի վրա, և հայտնի չէ նաև, թե ե՞րբ է մահացել նա:

Մեր կարծիքով, ճիշտ չէ նաև այն տեղեկությունը, որը, ինչպես շուտով կտեսնենք, Մոնոբազոսի թագավորությունը հասցնում է մինչև Տրայանոս կայսեր արևելյան այս արշավանքները, քանի որ Մոնոբազոսն Իզաութից մեծ էր, նրա ավագ եղբայրը չէր կարող այդքան երկար ապրել ու մնալ Ադիաբենի գահի վրա, մանավանդ որ մի այլ աղբյուրից մեզ հայտնի է Տրայանոսի այդ արշավանքների ժամանակ Ադիաբենի թագավորի անունը: Եվ եթե դա այդպես է, ուրեմն պիտի ենթադրել, որ Մոնոբազոսը վաղուց մահացել էր և նրան հաջորդել էր Մեբարսապեսը: Մինչդեռ Հովսեպոսի վկայությամբ «Մոնոբազոսի թագավորությունից հետո Ադիաբենը նվաճվեց Տրայանոսի կողմից և դարձավ հռոմեական նահանգ՝ Ասորեստան (Assyria) անունով»¹⁴⁹: Ո՞վ էր Մեբարսապեսը, արդյո՞ք Մոնոբազոսի ավագ որդին կամ նրա որդիներից մեկը՝ դժվար է ասել, բայց, շատ հավանական է, որ դրանցից մեկը եղած լինի:

Մոնոբազոսի որդիները, հավանական է, որ դեռ իշխանության գլուխ մնացած և հրեա ժողովրդի հետ սերտ կապերը շարունակած լինեն, որովհետև Թալմուդում կա տեղեկություն այն մասին, որ «Մոնոբազոսի ընտանիքի անդամները այնքան աստվածավախ էին, որ իրենց հետ (ճանապարհորդությունների ժամանակ) մեզուզա¹⁵⁰ էին տանում և տեղավորում այն օթևաններում, որտեղ մնում էին, շնայած նման ժամանակավոր ապրելու տեղերի համար մեզուզա չէր պահանջվում»¹⁵¹:

Ամփոփելով մեր խոսքն՝ ասենք, որ մինչև Տրայանոս կայսեր արևելյան արշավանքները Ադիաբենի թագավորությունը գոյություն է ունեցել, անշուշտ, պարթևական քաղաքականության ազդեցության ոլորտի ներսում և որովհետև 65 թվից հետո, մինչև Տրայանոսը, համեմատաբար խաղաղ տարիներ են եղել, ապա և պատմիչները ոչինչ չեն գրել Ադիաբենի թագավորության ու ժողովրդի մասին: Փաստորեն Տրայանոսով Ադիաբենի և, ընդհանրապես, Արևելքի ժողովուրդների համար սկսում է մի նոր ժամանակաշրջան:

¹⁴⁹ Josephus, Jewish Ant., XX, p. 439.

¹⁵⁰ Մեզուզան այն գրությունն էր, որ հրեաները կախում էին իրենց դռների վրա որպես թախաման: Նրանք մագաղաթի վրա գրում էին Հին Կտակարանի «Երկրորդում օրինաց» գրքի 2 գլխի 8—9 հատվածը և նույն գրքի ԺԱ գլխի 20-րդ հատվածը:

¹⁵¹ Josephus, Jewish Ant., p. 439.

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ԱԴԻԱԲԵՆԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՂԹԱՍ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
ՏՆՆՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

1. ԾԱՄԲԱՏ ԲԱԳԱՐԱՏԻ ՏՈՒՆԸ

Սույն աշխատության նախորդ բաժնում տեսանք, թե ինչպես Ադիաբենցիները իրենց թագավոր Մոնոբազոս Բ-ի գլխավորությամբ օգնության եկան հայոց Տրդատ Ա թագավորին և նրա հետ միասին պատերազմեցին հռոմայեցիների դեմ՝ նրանց Հայաստանից դուրս վտարելու համար: Այս զինակցությունն ու համագործակցությունը, բնականաբար, ամրացնում էին ադիաբենցիների ու հայերի կապերը ու ստեղծում բարեկամական հարաբերություններ: Այդպիսի բարեկամական սերտ կապերի արդյունք պետք է համարել այն, որ երբ հայոց Տրդատ թագավորը գնում էր Հռոմ ներոն կայսրից թագ ստանալու, որպես շքախմբի պատվավոր անդամներ, ճանապարհին նրան ընկերակցում էին Վաղարշ Ա-ի և իր մյուս եղբայր Բակուրի զավակներից բացի, նաև Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի որդիները: Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ Ադիաբենի թագավորական ընտանիքի անդամները Հայաստանում դասված էին հարազատների շարքում:

Անշուշտ, Ադիաբենի թագավորի հետ միասին ռազմական գործունեություններին մասնակցում էին նաև ադիաբենցի նախարարներ, իրենց զորքը ու բա՛ակի հրամանատարները, որոնք իրենց քաջագործությամբ ու անձնուրաց ծառայությամբ Տրդատի ուշադրությանն էին արժանացել: Նրանցից ոմանք, որպես վարձատրություն հողային կալվածներ ստանալով, անկասկած մնացել են Հայաստանում: Անհավանական չէ նաև, որ մնացածների մեջ եղել են նաև այնպիսիները, որոնք ծագումով հայ էին, բայց ապրում էին Ադիաբենում և այժմ, երբ հնավորություն էր ստեղծվել, նրանք իրենց ընտանիքներով եկել ու հաստատվել էին հայրենիքում: Տրդատն, անշուշտ, շահագրգռված էր, որ իր

հավատարիմ զինակիցները մնան արքունիքում, որովհետև նման հավատարիմների օգնությամբ ոչ միայն կարելի էր վերականգնել երկրի կյանքը, վերաշինել քաղաքները, այլև կարգ ու կանոն ստեղծելով, ղեկավարել, շենացնել երկիրը, ամրացնել նրա ռազմական հզորությունը:

Մասնագետները ցույց են տվել, որ Մովսեսը խորհնացու «Հայոց պատմության» մեջ Վաղարշի մասին եղած տվյալները համընկնում են Հայոց Տրդատ Ա թագավորի կերպարի ու գործողությունների հետ:

Այսպես, օրինակ, երկրի քաղաքական ու տնտեսական վիճակը կայունացնելու համար, բոլոր տեսակի հաշվառումներն ու սահմանազատումները, (հողային) կադաստրը, որ հայերեն արտահայտվում էր «աշխարհագիր» բառով, կատարել է Տրդատը¹: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին պատմահայրը. «Սա (նկատի ունի Վաղարշին), որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այլ քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց, և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս, և նախարարութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որք ի զաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ և յայլոց»²: Այսպես, ուրեմն, Մովսեսը խորհնացին գրում է, որ Վաղարշը (Տրդատը) Հայաստանում հաստատում է նախարարություններ և այդ նախարարությունների գլխին նահապետներ է կարգում և հայերից, և օտարներից: Ըստ այս վկայության քաջ պարթևը (Վաղարշ-Տրդատը) օտարներից «նախ և առաջին փոխարեն բարեաց հատուցանելով առնն զօրավարի և իմաստնոյ, որ ի հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոշմամբ յանուն նորա Բագարատունի, որ է այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս»³:

Թեև պատմահայրը ուղղակի չի ասում, բայց նրա հաղորդած տրվյալները խոսում են այն մասին, որ Շամբատ Բագարատը Մծբինից Տրդատի հետ Հայաստան եկած ադիաբենցի զորավարներից էր, որն իր հավատարմությամբ ու ռազմական կարողություններով արժանացել էր ոչ միայն Տրդատի, այլև Վաղարշի հատուկ ուշադրությանը և, անկասկած, նրա այդ ընդունակությունները նկատի ունենալով, Մծբինում, թագադրության արարողության ժամանակ, նրան դարձրել էին թագադիր-թագակապ ասպետ: Տրդատը հայկական գահին տիրանալուց հետո

այդ իրավունքը շնորհում է Շամբատ Բագարատին և այն դարձնում ժառանգական, տալով նրան բազում այլ պատիվներ:

Ինչ վերաբերում է նրա ծագմանը, պատմահայրը գրում է, որ նա հրեա էր⁴: Զարմանալի է, որ Տրդատը հրեական ծագումով այս Շամբատին նման բարձր պատիվների է արժանացնում. չէ՞ որ նրա այդ քայլը կարող էր թշնամաբար ընկալվել հայ նախարարների կողմից և նրանց մեջ անվստահություն առաջացնել թագավորի նկատմամբ: Գուցե այստեղ Մովսեսը խորհնացին, օգտվելով Մար Աբաս Կատինայի գրքից, «հրեա» ասելով հասկացել է «հավատը», այսինքն «հավատը» վերցված է «ազգություն» իմաստով: Հին աշխարհում, ըստ երևույթի, ընդունված էր հավատակիցներին համարել նույն ազգության ներկայացուցիչ: Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության առաջին մասում տեսանք, Հովսեպոս Փլավիոսը մեզ ծանոթ իր աշխատության մեջ գրել է, որ ադիաբենցիները հրեաների հայրենակիցներն են. հասկանալի է, որ պատմիչը իր այս արտահայտությամբ նկատի է ունեցել, որ ադիաբենցիներն ու հրեաները հավատակիցներ են: Արդյո՞ք նույն ձևով պետք է հասկանալ Մովսեսը խորհնացու գրածը: Գաղտնիք չէր, անշուշտ, որ Ադիաբենի արքունիքում որոշ մեծամեծներ իրենց նախկին թագավորի՝ Իլատեսի և թագուհու՝ Հեղինեի հետևողությամբ ընդունել էին հրեական այն նոր վարդապետությունը, որը հետագայում հայտնի դարձավ «քրիստոնեություն» անունով:

Կանգ առնելով Շամբատ Բագարատի ծագման հարցի վրա, ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը գրել է. «Մովսեսը խորհնացու մոտ հայտնի Շամբատ Բագարատը (ըստ Անանունի՝ Բագարատ Փառազյանը) ժամանակակից էր Վաղարշ Ա-ին և Տրդատ Ա-ին և Ադիաբենի թագավորներին հետևելով ընդունել էր հրեական կրոնը (ավելի ճիշտ՝ նախնական քրիստոնեության ուսմունքներից մեկը): Ինչպես երևում է, այս Բագարատը պարթևներին կողմնակից հայ մեծամեծներին (μεγαλοδυνες) էր զլխավորում և նրանց հետ միասին ապաստան էր գտել Մծբինում: Անանունի տեղեկություններից ակնհայտ է դառնում, որ Բագարատ Փառազյանը (ըստ խորհնացու՝ Շամբատ Բագարատը), իբրև հայ ավագանու ներկայացուցիչ և պարթև Արշակունիների արքունիքի ամենամոտ և հավատարիմ անձնավորություններից մեկը, մասնակցում է Տրդատին Մեծ Հայքի թագավոր հռչակելու արարողություններին, հանդես գալով իբրև թագադիր-թագակապ»⁵:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 797:

² «Մովսեսի խորհնացույ Պատմություն Հայոց», գիրք Բ, գլ. Գ, էջ 104:

³ Նույն տեղում, էջ 104—105:

⁴ «Մովսեսի խորհնացույ Պատմություն Հայոց», գիրք Ա, գլ. ԻԲ, էջ 68:

⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 747:

Հարգելի գիտնականի այն եզրակացությունը, որ Շամբատ Բագարատը ծագումով հայ է, և որ նա իր շուրջ էր համախմբել հայկական այն ուժերին, որոնք պարթևների քաղաքականության կողմնակիցներ էին և Տրդատի հետ միասին իրենց ուժերով պատերազմել էին հռոմայեցիների դեմ հայկական գահի վրա Տրդատին բազմեցնելու համար, համոզիչ է ու հասկանալի: Սակայն ինչպե՞ս է, որ պատմահայրը այսպիսի կարևոր անձնավորությունը օտար ծագում է վերագրում. արդյո՞ք, ինչպես ասել ենք, նա նկատի է ունեցել լուկ հավատի խնդիրը: Դժվար է ասել: Բայց երբ հորենացու վկայությունները Շամբատի վերաբերյալ վերցնում ենք իրենց ամբողջության մեջ, տեսնում ենք, որ դրանք այնքան էլ համոզիչ չեն թվում: Որովհետև Մովսես Խորենացին Շամբատի և նրա որդիների մասին գրում է, որ նրանք մոլեռանդ հավատացյալներ են և ոչ միայն թլփատել են տալիս իրենց զավակներին, այլ նաև խորը համոզվածությամբ պահպանում են հրեական կրոնի սովորույթները: Եթե դա այդպես է, այսինքն՝ եթե Շամբատը և նրա որդիները հայեր էին, ապա դժվար թե նրանք հրեական նոր կրոնը ընդունելով այդ աստիճանի մոլեռանդությամբ կապված լինեին հրեական կրոնական հավատալիքներին ու սովորույթներին: Պատմահոր վկայությամբ Բագարատն ու իր հետնորդները այնպիսի ջերմեռանդությամբ էին կապվել այս կրոնին, որ ստիպված Տրդատին հաջորդած հայոց թագավորը արտակարգ միջոցների է դիմում, նրանց այդ հավատալիքներից հրաժարեցնելու համար: Այս ամենը մի փոքր տարօրինակ է թվում, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ պարթևական տերության մեջ և նրա հարևան փոքր երկրներում այդ ժամանակ կրոնական հարցերը ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում չէին, ինչպես հետագայում Սասանյան Պարսկաստանում: Ուստի կարծում ենք, որ Խորենացին ճիշտ է, երբ գրում է, որ նա ծագումով հայ չէր, այլ հրեա և գուցե նա հրեական նոր կրոնն ընդունած, ծագումով հայ ազիաբեցի էր, և կամ պարթևական ծագումով՝ Ադիաբենի մեծամեծներից կամ զորավարներից մեկը, որը դեռ շատ վաղուց Ադիաբենի թագավոր Իզատեսի կամ թագուհի Հեղինեի հետևողությամբ ընդունել էր հրեական նոր վարդապետությունը և առաջին իսկ օրից հավատարմաբար ու անձնուրացաբար համազործակցելով Տրդատի հետ, եկել էր Հայաստան: Ահա իր այդ բոլոր ծառայությունների համար նա, անկասկած, սիրելի էր դարձել նաև մյուս հայ նախարարներին ու մեծամեծներին, և արժանի համարվել թագադիր-թագակապ ասպետության: Բացի այդ, Վաղարշակը (Տրդատը) նրան նշանակում է

«կուսակալ, բիրերի և հազարների իշխան» և տալիս է նրան բազում մեծաշնորհներ: Ահա թե ինչ է գրում Խորենացին այդ մասին. «Արդ՝ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի զըլխոյ իւրմէ և ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտութեանն առ թագաւորն և միամտութեանն և բազութեանն, զյառաջասացեալ տանտիրական պատիւն ազդին պարգևելով և իշխել և առանց ոսկոյ և ականց, զկրտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարբունիս և ի տան թագաւորին շրջիցի»⁶:

Ի մի բերելով գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները, համոզվում ենք, որ Շամբատը Ադիաբենից եկած այն զորավարներից մեկն էր, որ դեռ Ադիաբենում եղած ժամանակ ընդունել էր հրեական նոր ուսմունքներից՝ քրիստոնեական վարդապետությունը: Ապրելով Հայաստանում, Շամբատը, ապա նրա որդիները շարունակում են հավատարիմ մնալ իրենց հավատին, և երբ հայոց թագավորն իր մայրաքաղաք Արմավիրում մեհյան է կառուցում և այնտեղ Արեգակին, Կուսին ու իր նախվիրում մեհյան է կառուցում և այնտեղ Արեգակին, Կուսին ու իր նախնիներին նվիրված արձաններ կանգնեցնում, նա «հրեա Շամբատի» որդի Բագարատին՝ թագադիր ասպետին, հորդորում ու նույնիսկ խնդրում է, որ սա թողնի իր հրեական կրոնը և կուրքեր պաշտի, սակայն Բագարատը հրաժարվում է և չի կատարում թագավորի խնդրանքը: Ճիշտ է, Վաղարշը (Տրդատը) բռնի միջոցների չի դիմում, բայց նրան հաջորդած իր որդին (Արշակը) այլ կերպ է մոտենում հարցին և ստիպում, որ թողնեն այդ կրոնը և ընդունեն հեթանոսությունը: Եվ երբ Բագարատի որդիները չեն ենթարկվում թագավորին, սա դիմում է դաժան միջոցների ու նրանցից երկուսին գլխատել է տալիս, որի մասին Խորենացին գրում է. «Սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինաց»⁷: Դրա վրա Բագարատի մյուս զավակները տեղի են տալիս. «այսչափ միայն, ի շաբաթու յեծանել յորս և ի պատերազմունս, և զմանկունս թողուլ անթըլփատս, յորժամ լինիցին, քանզի անկինք էին»⁸: Համենայն դեպս հայոց թագավորը կարգադրում է բոլոր հայ նախարարներին, որ նրանց կին շտան, մինչև վերջիններս չհրաժարվեն թլփատվելուց: Ի վերջո, Բագարատի այս զավակները հրաժարվում են նաև թլփատությունից, բայց կուրքեր չեն պաշտում⁹:

⁶ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Գիրք Բ, գլ. է, էջ 110:

⁷ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Գիրք Բ, գլ. Թ, էջ 117:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

Մովսես Խորենացու այս տեղեկությունից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Հայաստանում միայն Բագրատունիներն էին հրեաներ, մինչդեռ մեր պատմիչների վկայություններից պարզ երևում է, որ մեր երկրում դեռ Տիրզրան Բ-ի թագավորության ժամանակներից, և նրանից հետո, Հայաստան է բերվել հրեական մի մեծ գաղթականություն: Վկայություն կա նաև այն մասին, որ նրանք շարունակել են ապրել մեզ մոտ նույնիսկ մինչև մ. թ. IX դարը:

Ինչպե՞ս հասկանալ պատմահոր լուսությունը հրեական այդ համայնքի մասին: Կարծում ենք, որ նա լուել է այն պատճառով, որ Բագրատունիները հրեական իրենց նոր ուսմունքով տարբերվում էին Մովսիսական կրոնի հետևորդներից, կամ նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ մնացած հրեաները Հայաստանի քաղաքական կյանքում Բագրատունիների նման կարևոր դեր չեն կատարել: Մեզ համար էականն, անշուշտ, այն է, որ այստեղ մենք գործ ունենք մի շատ արժեքավոր փաստի հետ, որը հնարավոր է հետագայում առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձնել: Դա այն է, որ Բագրատունիների շնորհիվ մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին քրիստոնեական վարդապետության առաջին ժիլերը բերվել են Հայաստան և, անկասկած, հետզհետե նրանց միջոցով էլ այստեղ կազմավորվել է քրիստոնեական համայնքներից մեկը, որը գնալով իր ազդեցությունը ոլորտները ընդլայնել ու երևի լուրջ վտանգ է դարձել երկրի համար: Դրա համար էլ, այսինքն այս վտանգը նկատի ունենալով, Տերղատին հաջորդած հայոց թագավորը խիստ միջոցների է դիմում ու նույնիսկ երկուսին պլխատում:

Եթե մեր այս եզրակացությունը ճիշտ է, ապա պետք է ընդունել, որ Բագրատունիների միջոցով առաջին անգամ, նաև Ադիաբենի վրայով, քրիստոնեական կրոնական նախնական մի ուսմունք մեր թվականություն I դ. 2-րդ կեսին բերվել է Հայաստան:

2. ՄԱՂԽԱԶԸ ԵՎ «ՄԱՂԽԱԶՈՒԹԻՒՒՆ»

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես ասել ենք, Շամբատ-Բագրատից բացի, հայոց թագավորը Հայաստանում ապրող և դրսից եկած հայ և օտար մեծամեծներից ու զորավարներից ոմանց ոչ միայն նախարարական իշխանություններ է հանձնում, այլև նրանց տալիս է բարձր պաշտոններ կամ գործակալություններ ժառանգական իրավունքներով: Խոռխոռունիների նախարարա-

կան տունը այն ընտանիքներից էր, որ ստացավ արքունի այգալիսի բարձր գործակալություններից մեկը՝ թիկնապահությունը: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորը «իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր ու քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու»¹⁰:

Նախ տեսնենք, թե ո՞վ էր Հայկազն Խոռը: Պատմահոր վկայությամբ, Հայկ նահապետը մեռնելիս «ամբողջ տոհմը հանձնում է իր Արամանյակ որդուն: Իսկ սա իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին իրենց ամբողջ աղխով, ինչպես Մանավազի որդի Բազին, թողնում է Հարբ կոչված տեղում: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարբը, իսկ նրա որդին՝ Բազը, ժառանգում է Աղի ծովի հյուսիս-արևմտյան ափը և գավառն ու ծովը կոչում է իր անունով: Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավազյան և Բզնունյաց նախարարությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրեց պատերազմում: Իսկ Խոռը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շեներ է հիմնում, և ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակվում է Խոռխոռունիների ցեղի մեծ նախարարությունը՝ քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են»¹¹:

Ուրեմն, ըստ այս տեղեկության, Խոռը ինչպես նաև Մանավազը Հայկ նահապետի զավակներն էին, որոնք ժառանգել էին Հարբը և ընդհանրապես Բզնունյաց ծովի հյուսիսային և արևմտյան ափերը: Հայոց թագավորը Հայկի սերնդից՝ Խոռի զավակներից կամ ցեղից կազմում է մի նախարարություն և այդ նախարարության գլուխ է նշանակում «Մաղխազ» անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, տալով նրան արքունի տան «թիկնապահություն» գործակալությունը: Կարծում ենք, որ պատմահոր մոտ ինչ-որ մի բան հստակ չէ կամ օգտագործած աղբյուրը պարզ չի եղել, որովհետև «Մաղխազը» ոչ թե հատուկ անուն է, այլ պաշտոնի անուն: Սակայն մինչ այդ հարցին անցնելը ուզում ենք կանգ առնել մի այլ խնդրի վրա: Ինչպես հայտնի է, «մանավազանները» կամ «բազերը» նախարարական տան այն ներկայացուցիչներն էին, որոնք տիրացել էին Ադիաբենի թագավորական գահին: Այժմ հարց է առաջանում, արդյո՞ք կապ կար հայկական «մանավազյան» ցեղի և Ադիաբեն-

¹⁰ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Թրգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Գիրք Բ, գլ. է, էջ 135:

¹¹ Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գիրք Ա, գլ. ԺԲ, էջ 90:

նում թագավորական իշխանության գլուխն անցած թագավորական այս ընտանիքի միջև: Այդ մասին ճշգրիտ խոսք ասել, անշուշտ, դժվար է, բայց այս վկայությունները նման կապի գոյություն օգտին են խոստում: Հնարավոր է, որ այդ մարդը, որը Խոռխոռունիների նախարարական տան գլուխ նշանակվեց և ստացավ արքունի տան «թիկնապահություն» գործակալությունը, լինի Տրդատի հետ Ա. Գիսբենից եկած Մոնոբազների (մանավազների կամ բազերի) արքայական ընտանիքի անդամներից մեկը, որն իր քաջագործություններով ու նվիրվածությամբ գրավել էր հայոց թագավորի ուշադրությունը և, իրրև վարձատրություն իր այդ ծառայությունների, ստացել նախարարական իրավունք և «թիկնապահություն» գործակալությունը: Համենայն դեպս, «Խոռխոռունիք», «Մաղխազունիք», «Բզնունիք» և նման այլ նախարարական տների նահապետները կամ հիմնադիրները Հայաստան եկած մեծամեծներից ու գորավարներից էին:

Այժմ մի այլ հարցի մասին. Խորենացու պատմածից այնպես է ստացվում, որ Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր ու քաջ նիզակավորների և սուսերավորների գլխին նշանակված մարդու անունը «Մաղխազ» էր: Այդ անունը գրավել է պատմաբաններից ոմանց ուշադրությունը: Այսպես, հայտնի պատմաբաններից Լ. Մանանդյանը իր «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» աշխատության մեջ կանգ առնելով «Մաղխազ» անվան վրա, գրում է, որ «մաղխազը» Խոռխոռունիների տոհմային տիտղոսն էր: «Պարզ է, որեմն,— եզրակացնում է գիտնականը,— որ արքունի այս «գործակալությունը» հանձնված է եղել Խոռխոռունիների նախարարական տոհմին և անվանվել է «մաղխազութիւն» ըստ նրանց տոհմային տիտղոսի՝ միանգամայն համապատասխան վերոհիշյալ գործակալություններին»¹²:

Կարծում ենք, որ «Մաղխազը» ոչ թե տոհմի անուն է, ինչպես ենթադրում է Լ. Մանանդյանը, այլ պաշտոնի և «մաղխազ» ասելով հասկացել են «թիկնապահություն» գործակալության նախարարին, մեծին, և հասկանալի է նաև, որ «մաղխազություն» էլ եղել է գործակալության անունը: Այդ է պատճառը, որ Հայոց թագավոր Վաղարշի (Տրդատ Ա-ի) օրոք այդ պաշտոնը ժառանգաբար վարելու իրավունք ստացած նախարարական տունը հետզհետև նույնացվել է պաշտոնի անվան հետ և հետագայում «մաղխազ» ասելով հասկացել են արքունի թիկնապահական

գործակալությունը վարող նախարարին: Խոռոր հայագետներից Նիկողոսյան Ադոնցը իր ուսումնասիրության մեջ Հայաստանում նախարարական տների առաջացման մասին խոսելիս, կանգ է առնում «մաղխազ» (malxaz) անվան վրա և հայտնում այն կարծիքը, որ այդ բառը ասորերեն «մախազուն է (malxazu արաբերեն meilik), որն ընդհանրապես նշանակում է «տեր», «իշխան», «թագավոր»¹³:

Այս դեպքում ևս համամիտ չենք գիտնականի հետ, որովհետև նման բացատրությունը չի կարող այդ հարցին սպառիչ պատասխան տալ, ուստի կարծում ենք, որ «մաղխազը» ոչ թե ասորերեն, այլ ասորերեն երկու բառերից կազմված մի անուն է և նշանակում է «հսկողություն անող, դիտող, հետևող»¹⁴: Եվ եթե դա այդպես է, որեմն հասկանալի կլինի, թե ինչու «թիկնապահական գործակալությունը» կոչվել է «մաղխազություն»: Անշուշտ, այդ գործակալությունը մինչ Տրդատը է «մաղխազություն»: Անշուշտ, այդ գործակալությունը պահպանվել են Արտավազդ Բ-ի (56—34) ժամանակվանից¹⁵, սակայն այն ժառանգական չի եղել, և հայոց թագավորները ըստ իրենց ցանկության հանձնել են այս կամ այն նախարարին կամ զորավարին: Երկրի քաղաքական վիճակը կայունացնելու համար, երբ Տրդատը մի շարք արքունի պաշտոնները ժառանգական է դարձնում, ի թիվս դրանց ժառանգական է դարձնում նաև արքունի թիկնապահության գործակալությունը: Արքունի պաշտոնները ժառանգական դարձնելով՝ հայոց թագավորը մտածում էր այդ պաշտոնները ժառանգաբար ստացող նախարարական տները մշտապես կապել արքունիքի հետ, որը այդ ժամանակվա համար առաջադեմ մի միջոցառում էր:

Այսպես, որեմն, «մաղխազը» ոչ թե մարդու կամ անձի անուն էր, այլ պաշտոնի, ավելի ճիշտ տիտղոս: Դրանում մեզ ավելի համոզում է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ եղած տեղեկությունը: IV դ. Խոռխոռունիների նահապետին նա անվանում է «Գար-

¹³ H. Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 400.

¹⁴ «Mal» ասորերեն նշանակում է «կատարել», իսկ «xaz» «հսկել, դիտել, տեսնել, հետևել». որեմն՝ «մաղխազ կամ մախազ»-ը կլինի «հսկողություն կատարող», այսինքն՝ «թիկնապահ»: Տե՛ս J. Payne Smith, A compendious syriac dictionary, Oxford, 1957, pp. 136, 273.

¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 832:

¹² Լ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 68:

ջոյլ Մաղխազ¹⁶ նահապետն խոռխոռունեաց¹⁷: Մի այլ տեղ սոսկ «Գարջոյլ Մաղխազ» և կամ միայն «Գարջոյլ»¹⁸: Ուրեմն, Փավստոսի այս տողը պետք է հասկանալ «խոռխոռունիների նախարարական տան նահապետ Գարջոյլ մաղխազը», այսինքն՝ Գարջոյլը, որը մաղխազ էր և ուներ թիկնապահների գործակալություն:

Մի խոսքով՝ «Մաղխազը» թիկնապահների հրամանատարն էր: Նույն այս պաշտոնը, գործակալությունը եղել է նաև Սասանյան Պարսկաստանում և այն անվանվել է «puštik pānsâlār», այսինքն՝ փուշտիպանների կամ թիկնապահների հրամանատար¹⁹: Դրա համար էլ խոռխոռունիների նախարարական տունը, որը ժառանգաբար վարել է այդ գործակալությունը, կոչվել է նաև «Մաղխազութեան տուն»: Ահա այս արտահայտությունը պահպանվել է և՛ Փավստոսի, և՛ Ազաթանգեղոսի մոտ²⁰: Հետաքրքրական է նաև, որ Փավստոսն ունի նաև մի այլ տեղեկություն, որի համաձայն խոռխոռունիների նախարարական տանը տրված իշխանության հողամասը կոչվել է «Մաղխազեան»: Հավանաբար, որպես արքունի պաշտոնյա թագավորը խոռխոռունիների նախարարական տանը տվել է արքունի հողամասերից մի ինչ-որ մաս, որը և հայտնի է եղել «Մաղխազեան» անունով: Փավստոսը պատմում է, որ IV դ. պարսից Շապուհ արքայի զորքը Հայաստանի վրա արշավելիս, «Գային հասանէին ի տեղին, որ կոչին Մախազեան»²¹: Այդ տեղանվան մասին վկայություն կա նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Նա գրում է, որ հայոց Սանատրուկ թագավորը Աբգարի որդիներին ոչնչացնելիս, նրանցից մեկին՝ Արտաշեսին «առնալ սրնտնտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ, ի հովուավանս Մաղխազանի»²²:

Ըստ երևույթին այս երկրամասը «Մաղխազանի» է կոչվել որպես «Մաղխազին» տրված «պարզև», այսինքն՝ հայոց թագավորի կողմից

¹⁶ Հնում հայկական ձեռագրերը ընդօրինակվում էին երկաթագրերով և մեծատառեր գոյություն ունեին, այնպես որ այստեղ «Մաղխազը», որ մեծատառ է գրված, ուշ շրջանից է: Բացի այդ, հնում, հավանաբար մագաղաթի խնայողության համար, բառերը կցում էին իրար:

¹⁷ «Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1914, դպր. Գ, գլ. ԺԱ, էջ 139:

¹⁸ Նույն տեղում, դպր. Ե, գլ. ԼԸ, էջ 309:

¹⁹ Զ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 68:

²⁰ «Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», դպր. Գ, գլ. ԺԲ, էջ 47: «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն», ձԺԲ, էջ 414:

²¹ «Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», դպր. Գ, գլ. Լ, էջ 192:

²² «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԼԵ, էջ 162:

«մաղխազին»՝ արքունի թիկնապահության գործակալության պաշտոնյային նվիրված հողամաս, որը տարբերվելու էր խոռխոռունիների նախարարական տան սեփական ժառանգական հողերից, որոնք գտնվում էին Բղնունյաց ծովի հյուսիսարևմտյան ափին: Մինչդեռ «Մաղխազանին» գտնվում էր այժմ Խոյի մոտակայքում: Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը գրում է. «Մաղխազան անունը—այժմ Մահլա գյուղ Հեր (Խոյ) քաղաքի մոտ: Հեր քաղաքի վերակացու՝ «շահապի» մաղխազի իրավասության ներքո գտնվող վայր էր, ուստի կոչվում էր Մաղխազան»²³:

Ամփոփելով մեր խոսքը, ասենք, որ, ուրեմն, «մաղխազը» ոչ թե հատուկ անուն է, այլ խոռխոռունիների նախարարական տան նահապետին տրված տիրոջ, որը վարել է «մաղխազություն» գործակալությունը, այսինքն՝ եղել է հայկական արքունիքի թիկնապահների հրամանատարը:

3. ԳՆԹՈՒՆԻՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՉԵՌԷՍ» ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հայոց թագավոր Վաղարշակի (Տրդատ Ա-ի) կողմից մի այլ նախարարության՝ Գնթունիների հանձնած արքունի մի այլ գործակալությունը, որը Խորենացին կոչում է «ձեռէս»: Ահա թե ինչ է գրում պատմիչը այդ առիթով. «Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս ի զաւակէ Քանանցոց. և անուն կոչէ ազգին գնթունիս, ոչ գիտեմ էր աղագաս»²⁴:

Նույն այս հատվածը Ստ. Մալխասյանը բնագրի իր թարգմանություն մեջ հետևյալ ձևով է ներկայացրել. «Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Չեռեսին, քանանացիների սերնդից և նրա ցեղի անունը դրնում է Գնթունի, չգիտեմ ինչ պատճառով»²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, գիտնականը «Չեռեսը» մեծատառ է գրել և հասկանալով անձ, այն ծանոթագրել և գրել է, ասելով, որ «Չեռէս» բառը շատերը հասկացել են ձեռնոց և ըստ այնմ թարգմանել: Վիստոյան եղբայրները թարգմանել են «ձեռները հագցնել»: Բայց ձեռէք-ձեռէս նշանակությունը բառ չկա: Հայտնի էլ չէ, թե հին Հայաստանում ձեռնոց հազնո՞ւմ էին, թե ոչ, և

²³ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 64:

²⁴ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. Է, էջ 110:

²⁵ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Բ, գլ. Է, էջ 135:

տարօրինակ կլինեն, եթե Վաղարշակը միայն ձեռնոցներ հագցնելու պաշտոնյա նշանակեր, բաց թողնելով բոլոր զգեստները:

Բանասերները այն կարծիքին եկան, թե «Ձեռէս» կամ «Ձեռէ» մարդու հատուկ անուն է, որի պաշտոնն է եղել թագավորին հագցնել («զգեցուցանող»), (Մառ, Կ Krum. Xop., էջ 7): Միայն ն. Մառը «Ձեռէս» բառում «ս»-ն համարելով հոգնակիակերտ մասնիկ, հասկանում է. «Վաղարշակ իրեն զգեցուցանողներ է նշանակում Ձեռէսներին»²⁶:

Ուրեմն, այս բառը բանասերների ու պատմաբանների մոտ զանազան մեկնաբանությունների ու ենթադրությունների տեղիք է տվել և, ի վերջո, անլուծելի է մնացել, որովհետև վերոհիշյալ ենթադրությունները շեն ճշգրտել Մովսես Խորենացու այս վկայության իսկական իմաստը՝ էությունը: Բնագիրը ընթերցելիս տեսնում ենք, որ խոսքը այստեղ ոչ թե հատուկ անձի մասին է, այլ պաշտոնի: Պարզ ասած, պատմահայրը խոսում է այստեղ սովորական արարողության մասին: Ինչպես բոլոր պալատներում, հայոց արքան էլ իր արքունիքում նշանակում է իրեն զգեստավորողներ, որոնք «Ձեռէս» էին կոչվում, այսինքն, ինչպես շուտով կտեսնենք, «զգեստավորողներ»: Անշուշտ, հայոց արքունիքում զգեստավորողներ եղել են մինչ այդ, բայց այդպիսի գործակալություն չի եղել, և առաջին անգամ Վաղարշակը (Տրդատ Ա-ն) հիմնում է զգեստավորողների գործակալությունը և այն ժառանգաբար հանձնում Գրնթունիների նախարարությանը²⁷: Ովքե՞ր էին Գրնթունիները: Պատմահայրը ասում է, որ նրանք քանանացիներ էին, այսինքն՝ հրեաներ: Քանանացիները, ինչպես Աստվածաշունչն է վկայում, նոյի որդիներից՝ Քամի սերունդից էին, այսինքն՝ Քանանը Քամի որդին էր, և սրանք, նույն աղբյուրի վկայությամբ, ապրում էին «ի Սիդոնէ մինչեւ ի գալ ի Գերարս եւ ի Գազա մինչեւ ի գալ ի Սոդոմ եւ ի Գոմոր, եւ Յազամայ եւ ի Սեբոյիմ մինչեւ ի Լասա»²⁸: Աստվածաշունչը հաղորդում է նաև, որ դեռ շատ հին ժամանակներից սերտ կապ է եղել քանանացիների երկրի ու Միջագետքի միջև: Շատ հաճախ բազում քանանացիներ գաղթել և բնակություն են հաստատել Միջագետքում, երբեմն էլ ընդհակառակը՝ Մի-

ջագետքից մարդիկ գնացել են քանանացիների երկիրը²⁹: Այժմ մասնավորելով մեր խոսքը, ասենք, որ Հայաստան եկած այս քանանացիները, անկասկած, հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ի հետ Ադիաբենից եկել ու մասնակցել են Հոռմի դեմ ծավալված պատերազմական գործողություններին և, ինչպես Բագրատունիները, արժանացել են հայոց արքայի վստահությանն ու շնորհին: Իբրև վարձատրություն իրենց «հավատարմության, նրանք հաղթանակից հետո ստացել են «զգեստավորողներ» գործակալությունը: Գուցե այս քանանացիները Ադիաբենի արքունիքում նույնպե՞ս «զգեստավորողներ» են եղել, և այժմ հայոց թագավորը Ադիաբենի արքունի սովորության հետևողությամբ «գործակալություն» է հիմնում և այն ժառանգական իրավունքներով հանձնում Գրնթունիների նախարարությանը: Անշուշտ, այս ենթադրությունը դժվար է հաստատել, բայց որոշ տվյալներ ի նպաստ դրան են խոսում: Համենայն դեպս, եթե նույնիսկ քանանացիները Ադիաբենի արքունիքում «զգեստավորողներ» չեն եղել, բայց և այնպես «զգեստավորողներ» այս գործակալությունը հայոց թագավորը գուցե հիմնել է Ադիաբենի արքունիքում ընդունված կարգի հետևողությամբ: Զգեստավորողների գործակալության ասորերեն անունը պարզ ասում է այն մասին, որ այդ գործակալությունը Հայաստանում ստեղծվել է ասորական սովորության համաձայն: Մեզ հայտնի է, որ այդ ժամանակ հայերը, ինչպես նաև հայկական արքունիքը, սերտ կապերի մեջ էին ադիաբենցիների հետ և «ձեռէս» գործակալության անունը այդ ժամանակներում էլ ընդունվել է հայկական պալատում³⁰: Եթե մեր այս բացատրությունը համոզիչ է, ապա պարզ կդառնա Մովսես Խորենացու բնագրի տվյալ հատվածը, և մենք զանազան ենթադրությունների անելու կարիքը չենք զգում: Այսպես, ուրեմն, պատմահայր վերոհիշյալ հատվածը պետք է թարգմանել. «Իրեն զգեցուցանողներ՝ ձեռեսներ է նշանակում քանանացիներին և նրանց ցեղը կոչում Գրնթունի»³¹:

Թե ինչո՞ւ էր քանանացիների այս ցեղը հայոց թագավորը «Գրնթունի» անվանել, Մովսես Խորենացին չգիտի:

Ինչպես նշել ենք, մեր հարգելի խմբագիրը այն կարծիքին է, որ Հայաստանի լեռնանցքներում կային «Ձեռնակ» անունով ամրոցներ:

²⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, ծնթ. 80, էջ 341:

²⁷ Մեր հարգելի խմբագիրը մեզ առաջարկեց նաև հետևյալ տեսակետը, որը, մեր կարծիքով, արժանի է լուրջ ուշադրության և իր հիմքում կարծես մոտ է ճշմարտության: Նա ասում է, որ «Հայաստանի լեռնանցքներում կային «Ձեռնակ» անունով ամրոցներ: Հնարավոր է ձեռեսները ունեցել են այդ ամրոցների պաշտպանության գործակալությունը»: Այս կարծիքը ևս հանձնում ենք մասնագետների ուշադրությանը:

²⁸ Մեռնոք, Ժ, 18—19:

²⁹ Նույն տեղում, ԺԱ, 31:

³⁰ Ձեռնակ—there — ասորերեն բառ է և նշանակում է հազուսար հազցնող՝ կապող, կարող: Տե՛ս J. Payne Smith, A comp. dictionary, p. 483.

³¹ «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Գիրք Բ, գլ. Ե, էջ 110:

Արդյոք «Ձեռնակ» ամրոցները կապ ունեն «Ձեռեսի» հետ: Եթե կապ ունեն, ապա պետք է ենթադրել, որ «Ձեռնակը» նույն «Ձեռեսն» է, ուրեմն զենթունիների նախարարությունը նաև այդ ամրոցները պաշտպանելու պարտականություն ունեն: Հետաքրքրական է, որ ասորերեն «գանթա—ganta» բառը ևս նշանակում է «ամրոց, թաքստոց, լեռնանցքներում եղած ապաստարան» և այլն³²: Եթե դա այդպես է, ուրեմն հայոց թագավորը Ադիաբենից եկած այս քանանացիներին վստահում է «Ձեռես» գործակալությունից բացի նաև Հայաստանում եղած ամրոցների պաշտպանություն գործը:

4. «ՍՐԻԿԱՆԵՐԸ» ԵՎ «ՍՐԻԿԱՆԵՐԻ» ԿՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մովսես Խորենացին հայոց թագավոր Վաղարշակի՝ Հայաստանում մտցրած կարգ ու կանոնի, նախարարական տներին ու գործակալությունների նշանակման մասին պատմում է, որ հայոց թագավորը Մուկը գավառից մի մարդու, որն իր ձեռքի տակ ուներ բազում «սրիկաներ», նախարար նշանակեց: Ահա նշված հատվածը. «Իսկ զմեկացին ի նոյն գաւառէ գտնալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազումս՝ նախարարութիւն հաստատէ»³³:

Նույն այս վկայությունը Ստ. Մալխասյանը այսպես է թարգմանել. «Իսկ Մուկում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ ավազակներ, հաստատում է նախարարություն»³⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, այս թարգմանությունը անիմաստ է ստացվել, որովհետև զժվար թե թագավորը ինչ-որ ավազակապետի նախարար դարձներ: Ինքը՝ թարգմանիչն էլ զգացել է այդ նախադասության անիմաստությունը, ուստի և ծանոթագրել է և տվել հետևյալ բացատրությունը. «Սրիկա բառը բառարանները բացատրում են իբրև սուր կրող, ավազակ, գող-ավազակ, դատարկապորտ»: Այսպես էլ թարգմանում են.— էմին՝ «большое число разбойников», Ստեփանեն՝ «շատ

սրիկաներ»: Մենք էլ պահպանեցինք այս բառը, թեպետ և կասկածում ենք ճշտության մասին»³⁵:

Այսպես, ուրեմն, ոչ միայն Մալխասյանի, այլ նաև մինչ այդ Մովսես Խորենացու բնագրի այլ թարգմանիչների համար տվյալ նախադասությունը անհասկանալի է մնացել: Այս դեպքում ևս, բարեբախտաբար, ասորերենը դալիս է օգնելու մեզ: Ասորերեն սրիկա (srikā ܣܪܝܩܐ) նշանակում է, ինչպես ասորերեն բառարաններն են ցույց տալիս, «մերկ, դատարկ, պարզ, հուանի, աղքատ» և այլն³⁶, այսինքն՝ «անզեն»: Եվ եթե «սրիկա» բառը այդպես թարգմանելու լինենք, ապա Մովսես Խորենացու վերոհիշյալ տեղեկությունը իր իմաստն է գտնում, այսինքն՝ Վաղարշակը «Մուկում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ մերկեր»³⁷ (անզեններ), նշանակում է նախարար:

Մեր հին աղբյուրներից իմանում ենք, որ ամեն մի նախարար կամ նախարարություն, երբ երկիրը գտնվում էր պատերազմական դրության մեջ, պարտավոր էր ներկայանալ թագավորին, ըստ իր կարողության իր հետ բերելով զինված ձիավորներ կամ հետևակ, և հիմնականում նախարարական դասի ավագության կարգը հաստատվում էր ըստ նախարարի այդ կարողության³⁸:

Բանակի համար անհրաժեշտ էին նաև անզեն մարդիկ, որոնք պատերազմական գործողությունների ժամանակ կոլոզներին պարեն էին մատակարարում, ջուր հայթայթում, ճանապարհները մաքրում, վիրավորներին տեղափոխում և, գուցե նաև, բժշկական օգնություն ցույց տալիս: Այս անզենները բանակում «մերկ» էին կոչվում, այսինքն՝ «զենք չունեցող»: Հայոց թագավոր Վաղարշակը (Տրդատ Ա.-ն) նկատի ունենալով անզենների անհրաժեշտությունը բանակի համար, ստեղծում է արքունի «սրիկաների» գործակալությունը, և այդ գործը վստահում է Մուկաց նախարարին: Հետագայում Մուկաց նախարարին տեսնում ենք ավագ նախարարների շարքում, նա, ըստ երևույթին, «մերկերի» կամ «անզենների» հրամանատարի պաշտոնը զիջել էր մեկ ուրիշին և, փո-

³⁵ Նույն թարգմանության վերջին հրատարակության մեջ համարված է այս ծանոթագրությունը:

³⁶ C. Brockelmann, Lexicon Syriacum, p. 240. լատ. „inanis“—մերկ, դատարկ: Տե՛ս նաև J. Payne Smith, A comp. syr. dict., p. 393.

³⁷ Հին ժամանակներում «անզեն» զինվորները «մերկ» էին կոչվում:

³⁸ H. Адонц, Армения, стр. 236.

³² J. Payne Smith, A compendious syriac dictionary, p. 74.

³³ «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց», Գիրք Բ, գլ. Ը, էջ 116:

³⁴ Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլ. Ը, էջ 140:

խարենը, ավագ նախարարների նման իր ձիավորներով, անհրաժեշտության դեպքում, միանում էր հայկական զորքին³⁹:

* * *

Տրդատ Ա-ի ժամանակ Հայաստանում կատարված տնտեսական և քաղաքական փոփոխությունները էապես օգնեցին երկրի հզորությունը վերականգնելու գործին:

Դրանում մեծ դեր կատարեց նաև Հայաստանի միջազգային առևտրական կապերի ընդլայնումը, որովհետև մի կողմից պարթևների, ապա պարթևական տիրապետության մեջ մտնող երկրների, մասնավաճառ Ադիաբենի հետ ստեղծված բազմակողմանի բարիդրացիական սերտ հարաբերությունները և մյուս կողմից՝ Հռոմի բարեկամական կապերի ամրապնդումը, հնարավորություն տվեցին հայ առևտրականների միջազգային փոխադարձ կապերի ընդլայնման և Հայաստանի վրայով միջազգային առևտրական քարավանների աշխույժ երթևեկության: Այդ ժամանակ հայկական քաղաքների վերաշինությունն ու կառուցումը, մշակութային կյանքի ծաղկումը, հեթանոսական ճարտարապետական հուշակառույցների կառուցումը, ինչպես, օրինակ՝ Գառնիի տաճարի հիմնադրումը, վկայում են տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վերելքի մասին: Այդ վերելքը ինչ-որ չափով պայմանավորված էր նաև Տրդատ Ա-ի հետ եկած այն մարզկանց գործունեությամբ, որոնք պատերազմական հաջող գործողություններից հետո, բնակություն հաստատելով Հայաստանում, ուժերի ներածին չափով նպաստեցին նախարարական տների վերակենդանացմանը և արքունի գործակալությունների կարևոր աշխատանքի կալմակերպմանը: Այստեղ արժանին պիտի հատուցել նաև պարթևների թագավոր Վաղարշ Ա-ի և Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոս Բ-ի՝ Տրդատ Ա-ին ցույց տված աջակցությանն ու օգնությանը: Նպաստավոր այս վերաբերմունքն ու օգնությունը, մեր կարծիքով, շարունակվել են մինչև մ. թ. 115 թ., երբ Հռոմի կայսր Տրայանոսը Արևելք արշավելով, վերջ տվեց խաղաղ գոյավիճակին: Պարթևների թագավոր Վաղարշ Ա-ն մահացել էր 75 թ., հայոց Տրդատ Ա թագավորը՝ 88 թ., բայց դրանց մահից հետո էլ խաղաղ գոյավիճակը շարունակվել էր Արևելքում, ինչպես ասացինք, մինչև Տրայանոսի արշավանքները: Իսկ թե ե՞րբ էր մահացել Ադիաբենի Մոնոբազոս Բ թագավորը, որոշակի հայտնի չէ, թեև մեզ հասած Մենախատի թալմուդում տեղեկություն կա այն մասին, որ Մոնո-

բազոսի մահից շատ շանցած, Տրայանոսը արշավում է Ադիաբենի վրա, նվաճում այն և դարձնում «Ասսիրիա» կամ «Ասորեստան» անունով հռոմեական նահանգ⁴⁰:

Թալմուդի այս վկայությունը ընդհանուր բնույթ է կրում և դժվար թե մոտ լինի ճշմարտության, կասկածելի է, որ մեր թվականությունից առաջ ծնված Մոնոբազոս Բ-ն (որը Իզատեսի ավագ եղբայրն էր) ապրած լինի համարյա մինչև մ. թ. 115 թ.: Ուրեմն պիտի ենթադրել, որ կամ թալմուդի հաղորդած վկայությունը ճիշտ չէ և կամ խոսքը այստեղ մի այլ Մոնոբազոսի, գուցե Մոնոբազոս Բ-ի որդիներից, թոռներից մեկի մասին է: Համենայն դեպս, Տրայանոսի արշավանքներով ժամանակավորապես վերանում է Ադիաբենի թագավորական իշխանությունը և Ադիաբենը կցվելով Հռոմեական կայսրությանը, դառնում է Հռոմեական արևելյան նահանգներից «Ասսիրիան», որը հայկական աղբյուրներին ծանոթ է «Ասորեստան» անունով:

⁴⁰ Josephus, Jewish Ant., XX, 91—94, 3, notice „The Talmoud, Menahat 32, b, pp. 437—442.

³⁹ Н. Адоки, Армения, стр. 263.

Մ Ա Ս Ն Բ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ԱԳԻԱՔԵՆԸ ՊԱՐՍՅԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

ԱԳԻԱՔԵՆԸ («ASSYRIA» ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ ԱՆՈՒՆՈՎ)
ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

Մինչև Տրայանոս (98—117 թթ.) կայսեր արևելյան արշավանքները, Արևելքում համեմատաբար խաղաղ իրավիճակ էր ստեղծվել, և քաղաքական կյանքում, կարելի էր ասել, անդորր էր տիրում: Սակայն իրերի գրությունը փոխվում է, երբ վերոհիշյալ կայսրը եվրոպայում Դակիան գրավելուց հետո, պատրաստվում է Արևելք արշավելու և իր նվաճողական մեծ ծրագրերը իրագործելու: Հայտնի է, որ հայկական գահին թագավոր էր նշանակվում Հռոմի փոխադարձ համաձայնությամբ: Պարթևների արքա խոսրովը (109—129 թթ.) առանց Հռոմի դիտության գահընկեց էր արել Հայաստանում իշխանության գլուխ կանգնած էկզեղարեսին (Աշխադարին) և փոխարենը հայկական գահին նստեցրել պարթևների նախկին թագավորի՝ Բակուր Բ-ի (77—109 թթ.) որդի Պարթամասիրին: Խոսրովի այս ինքնագլուխ արարքը լավագույն առիթ էր Տրայանոսի համար, և նա, այդ հանգամանքից օգտվելով, ծրագրում է իր արևելյան արշավանքը, նվաճելու համար նախ Հայաստանը, ապա և՛ Միջագետքն ու պարթևների երկիրը: Տրայանոսի պատերազմական այս գործողությունների պատմությունը որոշ մանրամասնություններով պահպանվել է մ. թ. II—III դ. պատմիչ Դիոն Կասիոսի աշխատության մեջ¹: Հռոմայեցի պատմիչը հիացմունքով նկարագրում է Տրայանոսի ռազմական կարողություններն ու գործողությունները, սակայն, նկատի ունենալով նրա անփառունակ վախճանն ու փաստորեն կայսրության համար անօգուտ ելքը, նա, ի վերջո, այդ գործողությունները վերագրում է կայսեր փառամոլությանը:

¹ Դիոնը, ավելի ճիշտ Կասիոս Դիոնը ծնվել է մ. թ. 150 թ. Փոքր Ասիայի Բյութանիայում գտնվող Նիկիա քաղաքում: Հոր մահից հետո 180 թ. գալիս է Հռոմ և մտնում

Երբ Տրայանոսը շարժվում էր դեպի Արևելք, Աթենքում նրա մոտ է գալիս պարթևների խոսրով թագավորի դեսպանությունը, իր հետ բերելով նվերներ ու խաղաղության առաջարկ: Նրանք ասում էին, որ խոսրով արքան էկզեղարեսին գահից զրկել է որպես պարթևների և հռոմայեցիների համար անցանկալի անձնավորություն և խնդրում, որ Տրայանոսը թագ ուղարկի Բակուրի որդի Պարթամասիրին: Կայսրը պատասխան չտվեց դեսպաններին ու միայն ասաց, որ բարեկամությունը որոշվում է գործերով, ոչ թե խոսքերով, և թե՛ Ասորիք հասնելով կանի անհրաժեշտը²:

Տրայանոսը 114 թ. շարժվում է Հայաստանի վրա, թեև հայ իշխաններն ու սատրապները նրան ընդառաջ են գնում նվերներով, սակայն նա կարևորություն չի տալիս: Եվ երբ նրան ուղղված հայոց թագավոր Պարթամասիրի նամակն էլ անպատասխան է մնում, այն ժամանակ թագավորը անձամբ ներկայանում է կայսրին, իսկ վերջինս ստորությունը ձեռքազրկում է նրան ու Հայաստանն էլ դարձնում հռոմեական նահանգ³: Այնտեղից շարժվում է դեպի Եգիպտոս, բայց նա այստեղ բարյացակամորեն է վերաբերվում Օսրոյենի թագավոր Աբգարի հետ, որովհետև նա (Տրայանոսը) մտերիմ էր իր մոտ պատանդ գտնվող Աբգարի որդի Արբադեսի հետ⁴:

115 թ. Տրայանոսը շարժվում է դեպի Միջագետք, ըստ երևույթին Արտաշատը Տիգրանակերտի հետ կապող «արքունի ճանապարհով», այսինքն՝ այն ճանապարհով, որով նրանցից առաջ անցել էր Կորբուլոնը: Ինչպես երևում է, Վանա լճի հյուսիսային կողմերով անցնելիս, կայսրը դեպի հարավ է ուղարկում իր զորավարներից մեկին՝ Լուսիոս Կուրիտոսին: Կորբուլոնի Մանիսար իշխանը (թերևս Կորզվաց աշխարհի բղեշխը) Հայաստանի հարավում հրաժարվում է հռոմեական զերիշխանությունը ճանաչելուց: Լուսիոս Կուրիտոսը, Վանա լճի արևելյան ափերով անցնելիս, ներխուժում է Կորբուլոն (երևի Կրբրյաց լեռնանցքով) և զրավում ամբողջ երկիրը: Այստեղից հռոմեական զորավարը մտնում է այժմյան Ռեանդուզի շրջանը՝ «Մարաց ամուր աշխարհը», որտեղ ապրում էր

սենատ: Բարձր պաշտոններ է վարում, լինում է նույնիսկ Պերգամոնի և Զմյուռնիայի կառավարիչ: Առաջացած տարիքում՝ 229 թ., վերադառնում է իր ծննդավայրը և 235 թ. մահանում է այնտեղ:

² Dio's Roman History, vol. VIII, Book LXVIII, pp. 387—403.

³ Նույն տեղում, էջ 397:

⁴ Նույն տեղում, էջ 403:

մարդերի ցեղերից՝ mardomedi-ները: Ըստ երևույթին, այս ռազմական զործողությունը նպատակ է: հետապնդում փրկել Ատրպատականի կողմից Տիգրիսի հովտով անցնող Տրայանոսի զորքը պարթևների հնարավոր հարձակումից⁵:

Ի վերջո, 116 թ. գարնանը Տրայանոսը շարժվում է դեպի Ադիաբեն: Ինչպես նախապես ասել ենք, այն ժամանակ Ադիաբենի թագավորական գահին էր բազմել Մեբարսապեսը⁶, որի մասին, դժբախտաբար, մեզ տեղեկություններ չեն հասել, և որը, անկասկած, լի էր իր երկիրը հոռմեական ոտնձգություններից փրկելու վճռականություններով: Նա պատրաստություն է տեսնում իր զորքով արժանի հարված տալու, սակայն Տրայանոսը չի սպասում, որ Ադիաբենի թագավորը իր զորքի դեմ պատրաստված դուրս գա, այլ ինքն է շտապում առաջ՝ հակառակորդին ժամանակ շտալու համար: Այսպիսով հասնում է Մինգարայի մոտակայքը և այն մի քանի տեղերը, որոնք առանց կովի գրավվել էին Լուսիոսի կողմից⁷: Առաջ շարժվելու համար անհրաժեշտ էին նավեր, և քանի որ Տիգրիսի շրջակայքում անտառ չկար և այդ պատճառով էլ հնարավոր չէր այնտեղ նավեր պատրաստել, ուստի նա գետի վրայով բերել տվեց իր այն նավերը, որոնք պատրաստվել էին Մծրինի շրջակա անտառներում: Նա մեծ զժվարություն կտրեց-անցավ Կորդվաց լեռների դիմացի գետի հոսանքը, որովհետև բարբարոսները⁸ հակառակ ափում դիրք էին բռնել և փորձում էին խափանել նրանց անցումը: Սակայն Տրայանոսն իր հետ վերցրել էր նաև մեծ քանակությամբ զորք, այնպես որ նա կարգադրեց շտապ մի քանի նավ իրար միացնել՝ որպես կամուրջ օգտագործելու համար: Մյուս նավերը, իրենց վրա ունենալով ծանր հետակազոր ու աղեղնաձիգերին, անցան նրանց դիմաց, իսկ ուրիշները ձևացնում էին, թե իբր փորձում են անցնել գետը: Ռազմական այս զործողությունները և հանկարծ ցամաքից այսքան մեծ քանակությամբ նավեր երևալը ահաբեկեցին «բարբարոսներին» և նրանք ստիպված եղան տեղի տալ⁹: Հռոմայեցիները անցան Տիգրիս գետը և նվաճեցին Ադիաբենը¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչը հետաքրքիր մանրամասնություններով նկարագրում է ոչ միայն Տրայանոսի այս արշավանքը, այլև նրա

ռազմական կարողություններն ու ընդունակությունները: Բայց այդ նվաճումը, ինչպես պետք է հետևցնել նույն այս պատմիչի տեղեկություններից, այնքան էլ հեշտ չի եղել: Ադիաբենի Մեբարսապես թագավորը լուրջ դիմադրություն է ցույց տվել Տրայանոսի զորքին, այնպես որ կայսրը այլ միջոցներ էր որոնում և նույնիսկ աշխատում բանակցությունների միջոցով, նենզ ու խարդախ ձևերով ջլատել ադիաբենցիների դիմադրությունը: Այդ նպատակով Սենտինոս հարյուրապետին (Centurion) որպես պատվիրակ ուղարկում է Ադենիստրայե ամրոցը¹¹, որտեղ բաշվել էր Մեբարսապես թագավորը՝ դիմադրությունը շարունակելու համար: Մեբարսապեսը հասկանում է հռոմայեցիների նենզ մտադրությունն ու բանտարկել է տալիս Սենտինոսին: Սակայն դավադիրներն օգնությամբ հարյուրապետին հաջողվում է բանտից փախչել, սպանել ամրոցի հրամանատարին (անկասկած նույն դավադիրների օգնությամբ) և բացել ամրոցի դարպասները իր հայրենակիցների առաջ¹²:

Մեբարսապեսը հաղիվ կարողանում է իրեն հավատարիմ զինակիցների հետ հեռանալ ամրոցից ու ամրանալ Ադիաբենի անմատչելի լեռներում՝ դիմադրությունը շարունակելու համար: Հետագայում, երբ ապստամբություն է բարձրանում Ադիաբենում, Հայաստանում, Միջագետքում, Մեբարսապեսը նորից անցնում է ապստամբների գլուխ ու կազմակերպում ռազմական զործողությունները:

Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ Ադիաբենի թագավոր Մեբարսապեսը օժտված էր իր ժողովուրդն ու հայրենիքը պաշտպանելու անկոտրում կամքով ու եռանդով: Անհաջողությունները նրան չեն հուսահատեցրել, և նա մինչև վերջ դիմադրել է հռոմայեցիներին, չնայած վերջիններս արդեն գրավել էին երկիրը:

Մեբարսապեսի կողմից Ադիաբենի ապստամբությունը ղեկավարելու մասին Դիոնը ոչինչ չի ասում: Նկատի ունենալով, որ Տրայանոսի նվաճումներից քիչ հետո սկսվեցին ապստամբական շարժումները Ադիաբենում, ենթադրում ենք, որ Մեբարսապեսը դեռ կենդանի էր ու շարունակում էր զործել հռոմայեցիների դեմ: Այս բոլոր նկարագրություններից հետո պատմիչը Ադիաբենի մասին հետևյալ տեղեկությունն է տալիս. «Ադիաբենը Ասորեստանի մի գավառն էր՝ նինվեի մոտակայքում, իսկ Արբելան ու Գավգամելան, որոնք այս երկրի մեջ են մտել, այն վայրերն են, որտեղ Ալեքսանդրը հաղթեց Դարեհին: Ադիաբենը

⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 4. Ա, էջ 774:

⁶ Dio's Roman History, vol. VIII, Book LXVIII, p. 405.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Հռոմայեցիները ոչ հռոմայեցիներին «բարբարոս» էին անվանում:

⁹ Dio's Roman History, vol. VIII, Book LXVIII, p. 411.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

բարբարոսների լեզվով նաև կոչվել է Աթրիա (Austria), այստեղ երկու «SS»-երը փոխվել են «t»-ի¹³:

Մինչ Ադիաբենի աշխարհագրական հարցերի վրա կանգ առնելը, տեսնենք, թե պատմագրության մեջ ինչպիսի գնահատական է տրված Տրայանոսի արևելյան այս արշավանքներին: Դեռ շատ վաղուց պատմաբանները այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը գրելիս անդրադարձել են Տրայանոսի արշավանքներին: Սակայն վերջին մի քանի տասնամյակներում հատուկ ուսումնասիրություններ տպագրվեցին Հռոմեական կայսրության խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ Տրայանոսի մասին: Այդ աշխատություններից շորսը մանրակրկիտ քննություններով վերլուծում են ոչ միայն աղբյուրների մեզ հաղորդած վկայությունների ճշգրտությունը, այլև փորձում են այդ աղբյուրների հիման վրա գտնել Տրայանոսի 114—116 թթ. մղած մարտերի ճիշտ թվականը, ժամանակը¹⁴: Այս շորս գրքերում ամենից առաջ մեր ուշադրությունը գրավեց այն, որ շորս հեղինակներն էլ իրենց աշխատություններում փորձում են ժխտել Դիոն Կասիոսի այն վկայությունը, թե Տրայանոսը ոչ թե փառասիրության մոլուցքից տարված է սկսել իր ռազմական գործողությունները Արևելքում, այլ նա այդ բոլորը կատարել է նախ և առաջ տնտեսական նկատառումներով: Իբր թե Տրայանոսը մտածում էր քաղաքական այդ նվաճումներով միջազգային տնտեսական միասնական մի սիստեմ ստեղծել, այսինքն՝ ձգտում էր Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող միջազգային առևտրական բոլոր ճանապարհները վերցնել Հռոմեական կայսրության ազդեցության ներքո և այդպիսով կանոնավորել ամբողջ առևտուրը, որից կօգտվեին ամենքը, ամենից առաջ, անշուշտ, Հռոմեական կայսրության գանձատունը: Ահա իրենց այս թեզը ապացուցելու համար նրանք հիշատակում են Տրայանոսի կազմակերպած տնտեսական միջոցառումներն ու նրա հիմնադրած բազում նոր մաքսատները¹⁵: Նրանցից Գին իր ուսումնասիրության մեջ, օրինակ, գրում է, որ Տրայանոսը առաջին հերթին գրավեց Հայաստանը, նկատի ունենալով նրա՝ միջազգային առևտրում ունե-

ցած կարևոր դերը¹⁶: Իսկ Դիլեմանը հակադրվում է նրան այն տեսակետով, որ իբր Հայաստանը այն ժամանակ էական դեր չունեի Միջագետքի հետ կատարվող միջազգային առևտրում¹⁷:

Եվրոպացի պատմաբանները իրենց այս փաստարկումներով, անշուշտ, աշխատում են արդարացնել Տրայանոսի արևելյան քաղաքական այդ նվաճումները, ասելով, որ այդ արշավանքները մարդկության համար իրենց հիմքում առաջադիմական էին, որովհետև ձգտում էին ամբողջ տնտեսությունը, մանավանդ առևտուրը, ընդգրկել միասնական մի սիստեմի մեջ:

Մենք այդ ձևով չենք մտածում, այլ, ընդհակառակը, գտնում ենք, որ Տրայանոսի այդ արշավանքները զուտ քաղաքական նվաճողական բնույթ էին կրում, և նրա տնտեսական միջոցառումները ինքնաբերաբար բխել են այդ նվաճումներից: Այդպես ենք մտածում, որովհետև նա իր ռազմական գործողությունների ընթացքում դիմել է ստորության, նենգության և ոտնահարել նույնիսկ տեղաբնիկների ամենատարրական իրավունքները: Անշուշտ ճիշտ է Դիլեմանը, երբ գրում է, որ Տրայանոսի քաղաքական այդ նվաճումների հիմքում ընկած է դեռ Պոմպեոսի օրերից Հռոմի երազանքը՝ Հայաստանն ու Միջագետքը հռոմեական նահանգ դարձնելով, լուծել Արևելքի հետ կապված իրենց հիմնական հարցը¹⁸: Ինչպես ասացինք, Տրայանոսին հաջողվում է շատ կարճ ժամանակով հասնել այդ նպատակին: Այդ է պատճառը, որ Դիոն Կասիոսը իր աշխատության մեջ, Տրայանոսի արշավանքները վերլուծելիս, գալիս է այն եզրակացության, որ հռոմայեցիները «Հայաստանը, Միջագետքի մեծ մասը, Պարթևաստանը նվաճելու համար իդուր ցանքեր թափեցին ու վտանգների ենթարկվեցին, որովհետև պարթևները նույնիսկ մերժեցին Պարթևասպատին, նրան (վտարեցին երկրից)¹⁹, և սկսեցին ղեկավարվել հիմնականում իրենց (ուզած) ձևով»²⁰:

Իսկապես էլ, Տրայանոսին հաջորդած Հադրիանոս կայսրը (117—

¹³ Dio's Roman History, vol. VIII, Book LXVIII, p. 411. (Այսինքն Austria-ն դարձել է Աթուրիա, Ասուրիա (Assyria):

¹⁴ G. Julien, Essai sur la guerre Parthique de Trajan, 1938, Paris: R. P. Longden, The wars of Trajan, „Cambridge ancient history“, vol. XI, chpt, VI: F. A. Lepper, Trajan's Parthian war, London, 1948: L. Dillemann, Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents, Paris, 1962.

¹⁵ F. A. Lepper, Trajan's Parthian war, p. 158.

¹⁶ J. Guey, Essai sur la guerre, p. 26.

¹⁷ L. Dillemann, Haute Mésopotamie, p. 274.

¹⁸ L. Dillemann, Haute Mésopotamie, p. 275.

¹⁹ Մեզ է հասել մի հավաքածու (285—335 թթ.). ենթադրում են, որ այն 6 հեղինակների գործ է: Այդ հավաքածուում ասված է, որ Պարթևասպատին ոչ թե պարթևները վտարեցին, այլ ինքը՝ Հադրիանոսը հեռացրեց, բայց մենք գտնում ենք, որ այդ հարցում ափիլի ճիշտ է Դիոնը: Այդ մասին տես The Scriptorum Historiae Augustae, eng. trans. D. Magie, London, 1967, vol. I, XXI, 17, p. 67.

²⁰ Dio's Roman History eptome, vol. VIII, 13, LXIX, p. 431.

138 թթ.) համոզվեց, որ Հռոմին մնում է հրաժարվել Տրայանոսի նվաճած երկրներից ու նրա վարած արտաքին քաղաքականությունից: Նա որոշեց վերադառնալ մինչտրայանոսյան քաղաքականության, այսինքն՝ Օգոստոսի դրած սկզբունքին, որը գտնում էր, որ «հռոմեական արևելյան սահմանները պետք է տարածվեն մինչև Եփրատի ափերը»²¹:

Հռոմեական աղբյուրներից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Հադրիանոսը կամավոր հրաժարվեց Տրայանոսի նվաճումներից, բայց իրականում Հադրիանոսը ստիպված էր այդ գիշումները կատարել, որովհետև դեռ Տրայանոսի օրոք, երբ վերջինս գտնվում էր Բաբելոնում, տեղի ժողովուրդները ապստամբել և իրենց երկրներում տեղավորված հռոմեական զորքին կա՛մ արտաքսել և կա՛մ կոտորել էին²²: Ապստամբել էին Ադիաբենցիները, հայերը, եդեսացիները: Տրայանոսը վախենալով, որ պարթևները ևս կապստամբեն, շտապեց Տիգրոն և «իր մոտ կանչեց բոլոր հռոմայեցիներին և պարթևներին, ապա բարձրացավ ամբիոն, ճոռոմաբան լեզվով պատմեց անևրիքի մասին և Պարթամասպատին թագավոր նշանակեց պարթևների վրա և թագը դրեց զլիսին»²³:

Ինչպես երևում է Դիոնի վկայությունից, դեռ Տրայանոսի ժամանակ գիշումներ են արվել, որովհետև վերջինս ակնատես լինելով ապրստամբություններին, համոզվում է, որ հնարավոր չէ այդպես շարունակել, մանավանդ որ այդ ժամանակ ապստամբում են նաև հրեաները, եգիպտացիները, կիպրացիները և այլն:

Իրերի այս դրության մեջ, իսկապես, նոր կայսր Հադրիանոսին մնում էր հրաժարվել այդ հողերից: Նրա այդ քայլը բարձր գնահատականի է արժանանում, և Դիոն Կասիոսը նկատի ունենալով նրա խելացի գործունեությունը, իր աշխատության մեջ Տրայանոսի դաժանությունը հակադրում է Հադրիանոսի բարձր իմացականությունն ու մարդկային գծերը²⁴: Հադրիանոս կայսեր հասցեին դրվատանքի խոսքեր կան նաև հռոմեական այլ աղբյուրներում, որտեղ նա ներկայացված է որպես պարթևների մշտական բարեկամ²⁵:

Այսպիսով, Հադրիանոս կայսեր օրոք, հռոմեական բանակները հռոմեն քաշվում դեպի Եփրատի ափերը, և դրանից հետո վերականգնվում

են Հայաստանի ու Օսրոյենի թագավորությունները: Թե ի՞նչ վիճակ է ստեղծվում Ադիաբենում, հռոմեական աղբյուրները լուրս են: Միակ աղբյուրը այդ ժամանակից մնում է VI դ. ասորի պատմիչ Մշիխա Զևիասի «Ադիաբենի եկեղեցու պատմությունը»: Մինչ այդ շրջանի մասին գրելը, անդրադառնանք նաև Տրայանոսի ժամանակ Ադիաբենի հռոմեական նահանգ դառնալու հարցին: Տրայանոսը Ադիաբենը նվաճելուց հետո, ինչպես Հայաստանում, Միջագետքում, այստեղ ևս վերացրեց թագավորությունը և Ադիաբենը «դարձրեց հռոմեական երրորդ նահանգ, այն կոչելով Ասիրիա» (Ասորեստան)²⁶: Ուրեմն, Ասիրիա (Ասորեստան, Ասիրիա—Assyrie) ասելով այդ ժամանակ հասկանում էին այն տերիտորիան, որ եղել է Ադիաբենի թագավոր Մեթարսասպեսի գերիշխանության ներքո, այսինքն՝ Տիգրիս գետից մինչև Մեծ Զառ գետն ընկած տարածությունը: Ինչպես ասել ենք, Ադիաբենի սահմանները միշտ էլ փոխվել են: Դիոնի նկարագրություններից երևում է, որ Տրայանոսի արևելյան արշավանքների նախօրեին Ադիաբենի արևելյան սահմանը տարածվել է նաև Տիգրիս գետի աջ ափից այն կողմ²⁷: Ինչպես հետո կտեսնենք, նրա սահմանները փոխվել են նաև Սասանյանների օրոք:

Հռոմեական «Assyrie» կամ «Ասորեստան» նահանգը, ըստ երևույթի, վարչական շատ կարճ կյանք է ունեցել, և, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Տրայանոսի մահից անմիջապես հետո, Հադրիանոս կայսեր թագավորության առաջին տարիներին, վերանում է հռոմեական գերիշխանությունը այս շրջաններում, հռոմեական բանակները դուրս են գալիս այս երկրից, և նորից Ադիաբենը ընկնում է պարթևների քաղաքական ազդեցության ներքո:

²⁶ L. Dillemann, Haute Mésopotamie, pp. 288, 289.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 284: Dio's Roman History, vol. VIII. Book LXVIII, pp. 403—411:

²¹ D. Magie, Roman rule in Asia Minor, vol. I, Princeton, 1950, p. 610. Նաև A. Jones, The ties, Oxford, 1937.

²² Dio's Roman History, Book LXVII, p. 417.

²³ Նույն տեղում, էջ 419:

²⁴ Dio's Roman History, vol. VIII, Book LXIX, p. 431.

²⁵ The Scriptoros, p. 67.

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

ԱԳԻԱՔԵՆԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻՅ ՆՇԱՆԱԿՎԱԾ ԿԱՌԱՎԱՐԻԶՆԵՐԻ
(«ՄՈԳՊԵՏՆԵՐԻ») ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

Հոռմեական բանակները Հադրիանոսի օրոք հեռանում են Ադիաբենից և ընդհանրապես՝ Տրայանոսի նվաճած արևելյան երկրներից: Վերականգնվում են Հայաստանի, Օսրոյենի թագավորությունները, պարթևների խոսրով թագավորը վերստին գրավում է իր գահը, և նորից երկու կողմերը՝ հռոմայեցիներն ու պարթևները համաձայնվում են պահպանել 63 թ. Հռանդեայի դաշնագրի պայմանները:

Թեև աղբյուրներում ոչինչ չի ասված, բայց իրար հաջորդած դեպքերը խոսում են այն մասին, որ Մերարսապեսը, հավանաբար, սպանվել էր Տրայանոսի դեմ մղած ապստամբական կռիվներում: Պարթևները օգտվելով նրա մահից և Ադիաբենի ներսում մեծամեծների թուլությունից, ինչպես նաև հռոմայեցիների Ադիաբենում ստեղծած վարչական նոր կարգից, իրենց հերթին, շեն վերականգնում Ադիաբենի թագավորությունը, այլ այն կցում են պարթևների իշխանությանը: Այսինքն՝ այն դարձնում են պարթևական մի մարզ կամ նահանգ, իշխանությունը տալով իրենց կողմից նշանակված կառավարիչին:

Այս և հետագա իրադարձությունների մասին հռոմեական աղբյուրները մեզ տեղեկություններ չեն տալիս, և այս անգամ մեզ օգնության են հասնում ասորական աղբյուրները, հատկապես մ. թ. VI դ. գրի առնելով «Ադիաբենի եկեղեցական պատմություն» աշխատությունը²⁸: Մշիխա Զեխան պատմական իր այս երկը շարադրելիս, ինչպես ինքն է ասում, օգտվել է հիմնականում վարքագրական գործերից և մինչև այժմ մեզ անհայտ, հավանաբար II դ. հեղինակ, ինչ-որ Հաբելի պատմական աշխատությունից²⁹:

²⁸ A. Mingana, Histoire de L'église d'Adiabène, Mosoul, 1907:
²⁹ Այս աշխատության մեջ օգտագործելու ենք Մշիխա Զեխայի վերահիշյալ երկի

Մենք ևս մեր այս ուսումնասիրության մեջ որպես աղբյուր հիմնականում օգտագործում ենք Մշիխա Զեխայից մեզ հասած արժեքավոր տեղեկությունները: Արժեքավոր ենք ասում, որովհետև նրա տեղեկությունների շնորհիվ հնարավոր է դառնում վերականգնել ոչ միայն մ. թ. II—III դդ. Ադիաբենի ու նրա հարևան երկրների, հատկապես Պարսկաստանի, պատմական անցքերի հետ կապված շատ կարևոր փաստեր ու իրադարձություններ, այլ նաև Սասանյանների օրոք Ադիաբենում ու պարսկական տիրապետության տարբեր շրջաններում ստեղծված բրիտանոնական համայնքների պատմությունը: Ճիշտ է, ասորական այս աղբյուրը խճճվել է բրիտանոնական գրականության, մասնավանդ վարքագրական երկերի ազդեցության ներքո, հրաշքների ու աստվածաբանական հավատալիքների նկարագրությամբ, բայց դա չի նշանակում երկի պատմական արժեքը:

Պարթևները Ադիաբենի թագավորությունը վերացնելուց հետո զանազան միջոցների են դիմում իրենց ազդեցությունը Ադիաբենի ներսում ուժեղացնելու համար: Մի կողմից ձգտում են ուժեղացնել կապը տեղի մեծամեծների ու գրադաշտական կրոնի ներկայացուցիչների միջև և մյուս կողմից՝ գրադաշտական մոգերի ու ժողովրդի միջև: Այդ նպատակի համար առիթ են հանդիսանում Ադիաբենում կազմակերպված բրիտանոնական համայնքների դեմ հարուցված հալածանքները: Օրինակ՝ Մշիխա Զեխան, Հաբելի գրքից օգտվելով, պատմում է, որ Ադիաբենի մեծամեծները գործակցում էին մոգերի հետ բրիտանոնյաներին հալածելու համար, և այդ գործակցության շնորհիվ, նրանց հաջողվում է գլխատել տալ Ադիաբենի առաջին եպիսկոպոսներից մեկին՝ Շեմշունին: Այդ գլխատումը, նրա պատմելով, տեղի է ունեցել «Արշակունիների արքա՝ խոսրովի հռոմայեցիների կայսր Տրայանոսից պարտվելուց յոթը տարի անց, երբ նա (Տրայանոսը) եկել էր մեր երկիրը»³⁰:

Ինչպես տեսանք Դիոն Կասիոսի վկայություններից, Տրայանոսը Ադիաբենը նվաճել էր մ. թ. 116 թ., ուրեմն, ըստ այս տեղեկության, Ադիաբենի եպիսկոպոս Շեմշունը նահատակվել է մ. թ. 123 թ.:

Այդ ժամանակ ո՞վ էր Ադիաբենի կառավարիչը, չի հիշատակված, բայց նրա հաջորդի՝ Իսահակ եպիսկոպոսի օրոք Ադիաբենի կառավա-

մեր հայերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսել «Ասորական աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին» աշխատության մեջ, Երևան, 1977:

³⁰ Հ. Մելիքեյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 66:

քիչն էր պարսիկների թագավորի կողմից նշանակված «Ռակրակտ անունով հայտնի ու հարուստ մի մարդ»³¹:

Հաբելի մոտ թեև մանրամասնություններ չկան, բայց նրա հաղորդած հետագա տեղեկություններից իմանում ենք, որ Ռակրակտը Ադիաբենի մեծամեծներից կամ հայտնի նախարարներից մեկն էր, որն, ըստ երևույթին, իր ունեցած մեծ հեղինակության շնորհիվ պարթևներից ըստացել էր Ադիաբենի կառավարիչի պաշտոնը: Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ նա այդ պաշտոնում պարսիկների հյու-հնազանդ կամակատարը չի եղել և գործել է այնպես, որ հարմար առիթին կարողանա իր երկրի քաղաքական անկախությունը վերականգնել: Մեր կարծիքով, այդ է եղել պատճառը, անշուշտ, որ նա տիրող կարգերից զրգոհված քրիստոնեական համայնքների հետ մտերիմ ու սերտ կապեր է ունեցել, հակադրվելով մոզերին, որոնք, բնականաբար, գործում էին Պարսկաստանի շահերի դիրքերից: Թեև Մշիխա Զևիան, Հաբելին հետևելով, Ռակրակտի մասին գրում է, որ նա քրիստոնյա էր, բայց կարծում ենք, որ այստեղ խոսքը ավելի շատ համագործակցության մասին է, և նա մտածում էր քրիստոնյաների օգնությամբ իրագործել նաև քաղաքական իր իղձերը, մասնավանդ որ Իգատեսի թագավորության տարիներից քրիստոնյաների ազդեցությունը ինչպես հրեաների, այնպես էլ ոչ հրեաների շրջանում գնալով ուժեղացել և մեծացել է:

Պարթևական գահին բազմած վաղարշ Բ թագավորը կարողացել էր իր դիրքերը ավելի ամրացնել, և նույնիսկ Հադրիանոս կայսեր հետ քանակցությունների մեջ մտնելով, ստիպել էր, որ հռոմայեցիները այս անգամ Օսրոյենի թագավորական գահից հեռացնեն Պարթամասպատին, որին, մինչև այդ, Տրայանոս կայսրը նստեցրել էր պարթևական գահին³²: Պարթևների արտաքին քաղաքական հաջողությունները, սակայն, երկրի ներքին կյանքում իրերի դրույթունը չփոխեցին, և գնալով ներքին դժգոհությունները սաստկացան, և փոխարենը պարթևները ուժեղացրին ճնշումը: Ադիաբենում ուժեղացող այդ ճնշման դեմ, ինչպես ասացինք, գործում էին քրիստոնեություն ընդունած ադիաբենցիները, որոնք, ինչպես վկայում է ասորական այս աղբյուրը, իրենց կազմակերպություններով պաշարի դրոշ էին դարձրել քրիստոնեական զաղափարախոսությունը: Այսպիսով, քրիստոնեությունը վտանգի տակ էր դնում նաև մոզերի շահերը: Մոզերն էլ իրենց հերթին գործնական միջոցների են դի-

մում հարվածելու համար այդ վարդապետության հետևորդներին, և որովհետև քրիստոնյաները պաշտպանություն էին գտնում Ռակրակտի, այսինքն՝ Ադիաբենի կառավարիչի մոտ, ուստի նրանք փորձում են առաջին հարվածը հասցնել Ռակրակտին: Սակայն մոզերը չեն կարողանում իրենց այդ իղձերը իրագործել:

Այդ ժամանակ Ռակրակտին հրաման էր եկել մեկնել Տիգրոս, «որպեսզի ինքը ևս իր զորքով մասնակցի Կորդվաց աշխարհի վրա հարձակված «բարբարոս» ցեղերի դեմ ձեռնարկվող ռազմական գործողություններին, որովհետև նրանք (բարբարոս ցեղերը) այդ երկրի բնակիչներին կողոպտում ու թալանում էին»³³:

Ռակրակտը, ինչպես գրել է Հաբելը, իր զորքով մեկնել է, և մոզերը, օգտվելով առիթից, զայրույթը թափել են Ադիաբենի եպիսկոպոս Իսահակի վրա, բանտարկելով նրան: «Բարբարոս» ցեղերի դեմ մղված մարտերում Ռակրակտը փայլել է իր քաջությամբ ու հերոսությամբ և փրկելով զինվորներին իրենց սպառնացող մեծ վտանգից, ինքն էլ զոհվել: Հասկանալի է, որ նրա մահվան լուրը ծանր ազդեցություն է գործել Ադիաբենի քրիստոնյաների վրա, և նրանք անօգնական են մնացել մոզերի կազմակերպած հալածանքների դեմ:

Քրիստոնյա քարոզիչները իսկապես աշխուժացրել էին իրենց քարոզչական աշխատանքները և սկսել էին Մերձավոր արևելքի ու ընդհանրապես, Առաջավոր Ասիայի բոլոր երկրներում իրենց հետևորդների շարքերը խտացնել: Այդ աշխուժացմանը նպաստել էին հատկապես հրեական ապստամբական գործողությունների անհաջողությունները, որոնց գլուխն էր կանգնել հրեական ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկը՝ Բարքոբան, որի մասին Մովսես Խորենացին, անկասկած քրիստոնեական վաղ աղբյուրների բացասական վկայությունների հետևորդությամբ, գրում է (թեև ինքն ասում է, որ օգտվել է Արիստոն Փեղզացուց), որ «հրեաներն ապստամբվել էին հռոմայեցիների Ադիանոս թագավորի դեմ և պատերազմեցին Ռուփոս եպարքոսի դեմ, առաջնորդությամբ միավազակ մարդու, որ կոչվում էր Բարքոբա, այսինքն՝ աստղի որդի. նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ ջարդում էր պարծենալով, որ ինքը երկնքից ծագել է որպես փրկիչ նեղվածներին ու գերիներին: Նա պատերազմն այնքան սաստկացրեց, որ նրան նայելով նաև Ասորիքը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրաժարվեցին»³⁴:

³¹ Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 67:

³² D. Magie, Roman rule, p. 610.

³³ Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 68:

³⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլ. 4, էջ 192—193:

Հուսախաբություն ապրած այս «նեղվածներին, գերիներին» փրկելու, այսինքն՝ իրենց շարքերը բերելու գործը ստանձնում են քրիստոնեական վարդապետության առաջնորդները և համոզում, մանավանդ սփյուռքում տարածված հրեաներին, որ իրենց փրկությունը կարող են գտնել քրիստոնեական կրոնի հաղթանակով: Պետք է ասել, որ այս անգամ այդ «նեղվածներից ու գերիներից» և հատկապես Անտիոքում ապրող հրեաներից շատերը ընդունում են քրիստոնեական կրոնը: Անտիոքում ապրող հրեաների քրիստոնեության ընդունումը³⁵ քրիստոնեական եկեղեցու հետագա ճակատագրի համար ունենում է ուրույն նշանակություն, որովհետև դրանով արևելյան եկեղեցիներից շատերը, մանավանդ Անտիոքի պատրիարքական աթոռը իր գործունեությամբ հիմնականում ընկնում է հրեական մտածողության, հասկացողությունների թզուկներից և Անտիոքի եկեղեցին իր աստվածաբանական դատողությունների, դարձվածների ու Ս. Գրքի մեկնությունների հարցում հենվում է հրեական սկզբունքների վրա:

Քրիստոնեության այս աշխուժացումից և մանավանդ հասարակության ցածր խավերին իրենց շարքերը հավաքագրելու ու նրանց մի գործի տակ կազմակերպելու քրիստոնյա գործիչների ընդունակությունից անհանգստացած, պարսկական տիրապետության մեջ, հատկապես քրիստոնեության առաջին ու կարևոր կենտրոններից մեկում՝ Ադիաբենում, մոգերը հալածանքն ու ժեղացնում և փորձում են վերացնել քրիստոնեությունը:

Այդ հալածանքները Ադիաբենում ավելի են սաստկանում պարթևների Վաղարշ Բ թագավորի մահից հետո, արքայական գահին բազմած Վաղարշ Գ-ի՝ Պերոզի³⁶ (148—191 թթ.) օրոք: Մոգերը օգտվելով այն հանգամանքից, որ պարթևների արքան խիստ զբաղված է պատերազմական պատրաստություններով հռոմայեցիների դեմ, այնքան դաժան են դառնում իրենց հալածանքներում, որ, ինչպես Մշխիա Զեխան է պատմում, Ադիաբենի եպիսկոպոս Աբրահամը քրիստոնյա մեծամեծներից նվերներ է վերցնում ու զնում է պարթևների արքայի մոտ, որպեսզի նրանցից մի թուղթ բերի հօգուտ քրիստոնյաների³⁷, այսինքն՝ մի հրաման, որ Ադիաբենում մոգերը վերջ տան իրենց հալածանքներին: Ինչպես պետք է եզրակացնել ասորական այս աղբյուրի տվյալներից, այդ

³⁵ G. Downey, A history of Antioch in Syria, Princeton, New Jersey, 1961, p. 300:

³⁶ «Պերոզ» նշանակում է հաղթող, հաղթական:

³⁷ Հ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 71:

միջոցառումները տեղական բնույթ են կրել և դեռ կենտրոնական իշխանության կողմից չեն քաջալերվել: Համենայն դեպս, Աբրահամի այս առաքելությունը հաջողությամբ չի պսակվում, որովհետև, ինչպես գրված է աղբյուրում, «արքան խառը գործերի մեջ էր», և Աբրահամ եպիսկոպոսը իր նպատակին չհասավ, որովհետև «երկրի բոլոր կողմերից, բազում զորք էր հավաքվել և պատրաստվում էին հռոմեական երկրների վրա հարձակվելու»³⁸:

Եվ, իսկապես, Վաղարշ Գ-ի հռոմայեցիների դեմ սկսած ուղղակի այդ գործողությունների մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Գիոն Կասիոսի մեզ հայտնի պատմական աշխատության մեջ: Նա պատմում է, որ Վոլոգեսը (Վաղարշ Գ-ը) 161 թ. սկսել է պատերազմը, շրջափակելով Սևերիանոսի հրամանատարությամբ էլեգիալում³⁹ գտնվող զորքը: Նա հաղթականորեն առաջանում է՝ ավերելով, ոչնչացնելով ու կոտորելով իրեն հանդիպած հռոմեական ազդեցության տակ եղող երկրներն ու այդ երկրներում գտնվող հռոմեական ղեկավարներին: Սակայն 161 թ. հաջողությամբ սկսած Վաղարշ Գ-ի ուղղակի այս արշավանքները, մ. թ. 165 թ. ավարտվում են պարթևների պարտությամբ Մարկոս Անտոնիոս (161—180 թթ.) կայսեր օրոք⁴⁰:

Վաղարշի պարտության մասին ուրախությամբ հիշատակում է Հաբել վարդապետը, և այդ մասին նրա հետևողությամբ Մշխիա Զեխան գրել է. «Սակայն աստված չկամեցավ, որ նրանց (պարթև) արքաների ցանկությունը իրականանա, որովհետև նրա բազում հարվածներից հետո, պարթևները պարտվեցին ու հռոմեական բանակների կողմից հալածվեցին մինչև իրենց երկիրը՝ Տիգրոն»⁴¹: Հռոմայեցիները այնուհետև դադարեցնում են պարթևների հետապնդումը, որովհետև, ինչպես գրում է ասորական այս աղբյուրը, «հռոմեական բանակում ժանտախտ էր սկսվել, և այդ ժանտախտը այնքան ուժեղ է եղել, որ հռոմայեցիները չեն կարողացել նույնիսկ իրենց ունեցվածքը տեղափոխել»:

«Այսպես երեք ամիս տևող այս ժանտախտը բազում բնակիչների մահվան պատճառ է դառնում: Ժանտախտը թափանցում ու տարածվում է Ադիաբենում, սակայն մեզ հայտնի Ադիաբենի Աբրահամ եպիսկո-

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ «Էլեգիա» այժմ՝ Իլիշա, Կարին գավառի ջերմուկները: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, էջ 782:

⁴⁰ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXI, pp: 3—5.

⁴¹ Հ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 71:

պոսն իր անդու ու ժրջան գործունեությունը օգնում է այդ վտանգի վերացմանը, բայց վերջում ինքն էլ վարակվում ու մահանում է»⁴²։

Ադիաբենի Արրահամ եպիսկոպոսի կյանքի վերաբերյալ ասորական աղբյուրում պահպանված մանրամասնությունները խոսում են այն մասին, որ քրիստոնեությունը արդեն մ. թ. II դ. կեսերին Ադիաբենում հետզհետե ամուր հենարան էր ստեղծել և քաղաքական անկախության ձգտող տարրերից շատերին իր շարքերը բերել, նրանց մեջ ուժեղացնելով հակապարթևական տրամադրությունները։ Պատմիչի մոտ պարթևների՝ Վաղարշ Գ-ի պարտության առիթով առաջացած ուրախությունը արտահայտում է այն ժամանակվա Ադիաբենում ապրող քրիստոնյաների և ընդհանրապես քաղաքական անկախության ձգտող ադիաբենցիների ներքին զգացմունքները։ Ծիշտ է, մեզ հայտնի չեն Ռակրակոսից հետո Ադիաբենի կառավարիչի պաշտոնին կանչված անձնավորությունների անունները, բայց նույն «Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն» աշխատությունից հստակ երևում է, որ Ռակրակոսի մահից հետո դեռ երկար ժամանակ Ադիաբենը զրկված է եղել քաղաքական իր անկախությունից և կառավարվել է Տիգրանից նշանակված կառավարիչների կողմից։ Այդ կառավարիչները, ինչպես Ռակրակոսը, այն ժամանակ եղել են հավանաբար ադիաբենցիներ։ Դժբախտաբար տեղեկություններ չկան, սակայն հավատացած ենք, որ Ադիաբենում չեն դադարել սոցիալական և ազատագրական շարժումները։ Քրիստոնեական համայնքի ուժեղացումը երկրի ներսում խոսում է սոցիալական շարժումների առկայության մասին, իսկ Ադիաբենի թագավորության վերականգնումը հետագայում, ապացույց է ժողովրդի մղած քաղաքական անվերջ պայքարին։ Պարզ է, որ ադիաբենցիները չեն հաշտվել իրենց պարտադրված պարթևական լծի հետ և ի վերջո կարողացել են թոթափել այն։ Համենայն դեպս, մ. թ. II դ. երկրորդ կեսից սկսյալ, ինչպես Ադիաբենի, այնպես էլ Պարթևական ու Հռոմեական կայսրության արևելյան շրջաններում ցածր խավի ու մանավանդ քրիստոնեություն ընդունածների վիճակը գնալով ծանրանում էր և հալածանքները խստանում։ Ասորական մեզ հայտնի այս աղբյուրից երևում է, որ իշխանության գլուխ կանգնած բարձրաստիճան պաշտոնյաները, մոզերի ու քուրմերի հետ համագործակցած, սկսել են մասսայական կոտորածները. ահա թե ինչ է գրում պատմիչը. «Հեթանոսների ու մոզերի ատելության պատճառով (Ադիաբենի եկեղեցին այրի մնաց, այսինքն հովիվ կամ եպիսկոպոս չունեն)։

Այն ժամանակ մեր եղբայրները շատ տառապեցին։ Շատերը, որոնք երիտասարդ էին ու հավատով թույլ, նորից սատանաների կրոնին դարձան, որովհետև տեսնում էին, որ իրենց տները ավերում են, տղաներին ու աղջիկներին կալանավորում կամ թաքցնում և իրենց էլ դաժանորեն ծեծում»⁴³։ Միայն շուրս տարի հետո Ադիաբենի եպիսկոպոս է ձեռնադրվում ինչ-որ մի ատաղձագործի որդի Հաբելը⁴⁴։ Ի միջի այլոց պետք է ասել, որ Ադիաբենի եպիսկոպոսները մ. թ. III դ. հիմնականում եղել են հասարակության ցածր խավի ներկայացուցիչներ։ Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ քրիստոնեությունը Ադիաբենում մեծ մասամբ տարածվել էր ցածր խավի շրջանակներում։ Նույն այդ աղբյուրում ավելի հետաքրքիր մանրամասնություններ կան քրիստոնյաների կրած ծանր տառապանքների մասին։ Ահա թե ինչ է գրում պատմիչը այդ մասին. «Նրանք (քրիստոնյաները) թաքնվում էին ամեն տեղ, և (եթե) ապաստան չէին գտնում, լեռներն էին փախչում, իսկ հեթանոսները, վազրերի նման, թակարդ ընկածների արյունն էին ուզում (խմել)։ Իրենց տներում մնացածները, կանանց և երեխաների հետ, գառների նման զոհվում էին, և նրանց, որոնց շնորհ էին անում, դատապարտում էին (հանքերում) առավուտից մինչև երեկո տաժանակիր աշխատանքի»⁴⁵։

Համենայն դեպս, այս բոլորը վկայում են այն մասին, որ երկու մեծ պետություններն էլ՝ պարթևներն ու հռոմայեցիները թուլացել էին անընդմեջ պատերազմների պատճառով և, ինչպես ասել ենք, թեև հռոմեական բանակները ժանտախտի պատճառով նահանջել էին պարթևների երկրներից ու մեծ ավար թողել այնտեղ, բայց նրանք մ. թ. 166 թ. կնքված խաղաղության պայմանագրով որոշ առավելություն էին հասել. այդ պայմանագրով «կայսրությանն անցավ Միջագետքի արևմտյան մասը, մինչև հարուր գետը։ Օսրոյենե-եդեսիայի թագավորությունը դարձավ Հռոմից կախյալ պետություն, իսկ հելլենականացված հինավուրց հառան քաղաքը հայտարարվեց ազատ քաղաք՝ կայսրության հովանավորության ներքո»⁴⁶։ Պարթևների կողմից նման զիջումը վկայում է նրանց ռազմական ուժերի և քաղաքականության թուլացման մասին. այդ թուլացմանը նպաստել էին նաև ոչ միայն հռոմեական բանակից պարթևների այն ժամանակ կրած ծանր պարտությունը, այլ նաև ներքին երկպառակություններն ու գահակալական կռիվները։ Ահա դրանից էլ

⁴³ Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ, Հաբել եպիսկոպոս, էջ 76։

⁴⁴ Նույն տեղում։

⁴⁵ Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ, Հաբել եպիսկոպոս, էջ 79։

⁴⁶ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Կ. Ա, էջ 786։

⁴² Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 72։

օգտվում են Ադիաբենի մեծամեծները և վերականգնում Ադիաբենի թագավորությունը: Իսկապես, Վաղարշ Գ-ի մահից հետո գահին բազմած Վաղարշ Դ-ի օրոք (191—208 թթ.) Ադիաբենում արդեն թագավորական իշխանություն կար և գահին բազմել էր Նարսայր կամ Ներսեսը: Թե մինչև Նարսայր ո՞վ էր վերականգնել Ադիաբենի թագավորությունը, մեզ հայտնի չէ, իսկ Նարսայի կամ Ներսեսի միայն մահվան հետ կապված իրադարձություններն են հայտնի Մշիխա Զերայի գրքից: Սակայն հետաքրքրական է, որ Մովսես Խորենացին անգամ քրիստոնեական վարդապետություն ընդունած Արգարի մասին գրելիս, իր բնագրում մեջ է բերել այն նամակների պատճենները, որոնք նա գրել էր տարբեր թագավորների: Դրանց մեջ կա մի նամակ գրված Ասորեստանի թագավորին կամ, ինչպես Խորենացին է վերնագրել, «Արգարի թուղթը Ներսեսին»: Այդ նամակը, ինչպես պարզվում է բնագրից, գրվել է Ադիաբենի թագավոր Ներսեսին, նամակում խոսելով ինչ-որ Պերոզի մասին: Արգարը ասում է. նրան «կապանքներից արձակեցի և հանցանքը ներեցի, և եթե կամենաս, նշանակիր Նինվեի վերականգնում»⁴⁷, իսկ ինչպես գիտենք, այն ժամանակ Նինվեն իր շրջակայքով մտնում էր Ադիաբենի գերիշխանության ներքո: Ուրեմն, այս նամակից հաստատվում է, որ Նարսայր ժամանակակից էր քրիստոնեություն ընդունած Արգարին: Մեր մի այլ աշխատության մեջ, եվրոպացի պատմաբանների ուսումնասիրության վրա հենվելով, ցույց ենք տվել, որ վերոհիշյալ թագավորը մ. թ. 202 թ. քրիստոնեություն ընդունած Եղեսիայի կամ Օսրոյենի քրիստոնյա թագավոր Արգար Թ-ն է⁴⁸: Եվ եթե դա այդպես է, ապա պետք է կարծել, որ Նարսայր մ. թ. II դ. վերջերին էր գրավել Ադիաբենի թագավորական իշխանությունը: Ըստ երևույթին այդ գործում, ինչպես հետո կտեսնենք, օգնել էին նաև հռոմայեցիները, ավելի ճիշտ՝ II դ. վերջերին, նրանք Ադիաբենն էլ վերցրել էին իրենց քաղաքական ազդեցության շրջանակների մեջ, և Ադիաբենի թագավորը որոշ վասալական կախման վիճակի մեջ էր, որովհետև հռոմայեցիներին հաջողվել էր այստեղ ևս պահակազոր դնել ամրոցներում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ վիճակում էին հռոմայեցիների գործերը, մանավանդ Արևելքում: Մարկոս Ավրելիոս կայսեր մահից հետո (180 թ.), նրա որդի Կոմմոդոսի թագավորության ժամանակ (180—192 թթ.),

կայսրության ներսում ծանր դրություն էր ստեղծվել և ինչպես Կասիոս Դիոնն է վկայում, ամեն ինչ երեսի վրա էր թողնված, կայսրը իրեն հանձնել էր զին կյանքի ու զվարճությունների, և երբ հետզհետե սաստկանում են ժողովրդական դժգոհությունները երկրի ներսում, նա այդ շարժումները զսպելու համար դիմում է սարսափի քաղաքականության, և սկսում են մահապատիժները, բռնակալություններն ու ծանր հալածանքները: Վախկոտ այս կայսրը, իր կասկածամտության պատճառով, սկսեց ոչնչացնել իրեն հավատարիմ զինակիցներին ու զորական ծառայության շնորհիվ առաջ քաշված Պերտինակսը ժողովրդի ու Հռոմի բարձր խավի՝ Կոմմոդոսի նկատմամբ ունեցած ատելությունից օգտվելով, սպանում է նրան և բազմում գահին⁴⁹:

Սակայն Պերտինակսը երկար չկարողացավ իշխել, որովհետև հռոմեական բանակից երեք հայտնի զորավարներ՝ Սևերոսը, Նիգերն ու Ալեքսանդր, յուրաքանչյուրն իր հերթին, փորձում էր իշխանությունն իր ձեռքը վերցնել: Այդ պատճառով էլ նրանց միջև սկսվեցին պատերազմական գործողությունները: Ալեքսանդր Բրիտանիայի կառավարիչն էր, Սևերոսը՝ Պանոնիայի, իսկ Նիգերը՝ Ասորիքի: 193 թ., ի վերջո, Սևերոսը կարողացավ տիրանալ գահին: Մնում էր Նիգերի հետ հաշիվ տեսնել: Այդ նպատակով, 194 թ. Սևերոսը մեծ բանակով շարժվեց դեպի Ասորիք՝ Նիգերի դեմ: Երկու մրցակիցների բանակները հանդիպեցին Կիլիկյան դռների՝ Իսոսսի մոտ: Սևերոսի զինվորներին առաջնորդում էին Վալերիանոս և Անուլինոս զորավարները, իսկ Նիգերը ինքն անձամբ էր ղեկավարում իր զորքը: Բուռն ճակատամարտից հետո Նիգերը պարտվեց, և Սևերոսի բանակը հաղթական մուտք գործեց Անտիոք: Սևերոսը դրանից հետո սկսեց պատժել բոլոր նրանց, ովքեր իր դեմ պատերազմի ժամանակ օգնել էին Նիգերին⁵⁰:

Ինչպես Հերոդիանոսն է վկայում, այդ պատերազմական գործողությունների ժամանակ Նիգերին օգնել էին Հաղրայի՝ Բարսեմիոս և Եղեսիայի՝ Արգար թագավորները, որոնք օգնական զորք էին տվել Նիգերին⁵¹: Զգիտես ինչու Հերոդիանոսը չի հիշատակում ադիաբենցիների

⁴⁹ Dio's Roman History, epitome of Book LXIII, p. 91:

⁵⁰ Նույն տեղում, Book LXXIV, p. 127.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 151:

⁵² Dio's Roman History, Book LXXV, p. 181:

⁵³ Herodian's history of the empire, eng. trans. C. R. Whitaker, vol. I, London, 1959, Book III, 2, p. 315.

⁴⁷ Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլ. 17, էջ 167:

⁴⁸ Հ. Մելիքյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (3—5-րդ դարեր), Երևան, 1970, էջ 162:

օգնությունը, որովհետև Կասիոս Դիոնի վկայությունից պարզ երևում է, որ Նիգերին օգնել են նաև ադիաբենցիները: Դա էլ պատճառ է դարձել, որ Սևերոսը 195 թ. իր բանակով արշավի արաբների երկիր՝ Հադրա, ապա Եդեսիա և Ադիաբեն⁵⁴: Այժմ տեսնենք, թե ինչ է դրում Հերոդիանոսը այդ կապակցությամբ. «Այսպես նա (Սևերոսը) Բարսեմիոսի՝ Նիգերի հետ ունեցած բարեկամությունը առիթ դարձնելով, արշավանք կազմակերպեց դեպի Արևելք: Այնտեղ հասնելով, նա մտածեց հարձակվել նաև Հայաստանի վրա, սակայն Հայոց թագավորը կանխեց նրա մտադրությունը, նրան փող, նվերներ ու պատանդներ ուղարկեց և առաջարկեց բարի կամեցողության դաշինք կնքել»⁵⁵: Սևերոսը (193—211) Հայաստանում հաջողություն ունենալուց հետո, շարժվեց Հադրայի դեմ⁵⁶: Օսրոյենի թագավորն էլ, ինչպես դրում է Հերոդիանոսը, լեզու գտավ Սևերոսի հետ, և նրա վստահությունը շահելու համար իր որդիներին որպես պատանդ նրան տվեց⁵⁷:

Հերոդիանոսի այս վկայությունները, անշուշտ, իրականության մեկ կողմն են արտացոլում, որովհետև Սևերոսն Ադիաբենի և Հադրայի վրա արշավելիս ոչ միայն մտածում էր վրեժ լուծել այս երկրներից այն բանի համար, որ նրանք օգնել են Նիգերին, այլ նաև պատժելու նրանց, ովքեր համաձայնվել էին կոտորել այն հռոմայեցի զինվորներին, բնաջնջել հռոմեական այն լեգեոնները, որոնք մնում էին իրենց երկրների ամրոցներում, իբր թե դրանք պաշտպանելու համար: Ահա ադիաբենցիներն ու հադրացիները ոչ միայն կոտորում են հռոմայեցի այս զինվորներին, այլ նաև միացյալ ուժերով հարձակվում են Մծբինի վրա, շրջափակում ու գրավում են այն⁵⁸: Սևերոսը մտածում էր հիմնականում այս ժողովուրդներին պատժել ապստամբական գործողությունների համար և, անշուշտ, ամենակարևորն այն էր, որ նա փորձում էր իրականացնել դարեր շարունակ Հռոմի փայփայած երազը՝ հռոմեական տիրապետության սահմանները տարածել Եփրատից այն կողմ: Նա հասնում է իր նպատակին, իրեն հավատարիմ ու քաջ զորավարների՝ Կլավդիոս Կանդիդոսի, Կորնելիոս Անուլիոսի և իր նկատմամբ վստահությամբ լեցուն հռոմեական լեգեոնների հերոսական գործողությունների շնոր-

հիվ⁵⁹: Հերոսական ենք ասում, որովհետև նկատի ունենք արշավանքի ժամանակ առաջացած դժվարություններն ու մանավանդ՝ ջրի պակասը: Բայց այդ բոլորը հաղթահարվում է, որովհետև Սևերոսը կարողացել է իր հեռատես քաղաքականությամբ սիրաշահել զինվորներին: Սևերոս կայսեր մահվան պահին արտասանած վերջին խոսքերը՝ իր երկու որդիներին որպես կտակ, պարզում են բանակի հետ ունեցած նրա սերտ կապի գաղտնիքը. նա ասում է. «Եթե ուզում եք, որ ոչ մի բանի համար շանհանգստանաք, ապա լավ վճարեք ձեր բանակներին»⁶⁰: Այսպես, Սեպտիմոս Սևերոս կայսրը 195 թ. նվաճելով Վերին Միջագետքը, Ադիաբենն ու Հադրան, հռոմեական գերիշխանության սահմանը հասցրեց մինչև Տիգրիսի գետաբերանը՝ ձարաքս-Սպասինի: Ադիաբենն ու Հադրան հռոմեական լեգեոնների առաջխաղացումից անհանգստացած, մանավանդ, տեսնելով, որ պարթևները ոչ մի օգնություն ցույց չեն տալիս (սովետական գիտնական՝ Նինա Պիզուլևսկայան ենթադրում է, որ Ադիաբենն ու Հադրան ապստամբվել ու Մծբինի վրա են արշավել պարթևների Վաղարշ Գ-ի թելադրանքով⁶¹), փորձել են, ինչպես Դիոն Կասիոսն է վկայում, լեզու գտնել, և այդ նպատակով նվերներով պատգամավորներ են ուղարկել Սևերոսի մոտ, խոստանալով, որ իրենք կազատեն հռոմայեցի գերիներին և կվերադարձնեն վերցված ավարը, պայմանով, որ հռոմեական պահակազորը դուրս գա իրենց երկրներից ու ամրոցներից, և փոխարեն ուրիշները չզան ամրոցներում հաստատվելու⁶²:

Ինչպես երևում է Դիոնի այս վկայությունից, Ադիաբենի ու Հադրայի մեծամեծները այնքան էլ վախեցած չէին. նրանք ուզում էին իրենց երկրի անկախությունը և շատ լավ հասկանում էին, որ Սևերոսը ոչ միայն պատժելու համար է գալիս իրենց երկրները, այլև՝ նվաճելու:

Թե ինչու պարթևները այդ ժամանակ չեն միջամտում և արգելք հանդիսանում Սևերոսի այս տոնձգություններին, այդ մասին հռոմեական աղբյուրները լռում են, և մեզ տվյալ դեպքում օգնում է Մշխատ Զեխայի Ադիաբենի պատմությունը: Ըստ այս պատմության, պարթևների թագավոր Վաղարշ Գ-ն (191—208 թթ.) մինչև Սևերոսի արշավանքը, երբ վերջինս զբաղված էր Նիգերի դեմ պատերազմելով, իր բա-

⁵⁴ Dio's Roman History, Book LXXV, p. 195.
⁵⁵ Herodian's history of empire, vol 1, Book III, 2, p. 315:
⁵⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Վաղարշ Գ-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 4 (75), էջ 39—40:
⁵⁷ Herodian's history of empire, p. 315.
⁵⁸ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXV, p. 195.

⁵⁹ D. Magie, Roman rule, vol. I, p. 673.
⁶⁰ M. P. Charlesworth, The Roman Empire, London, 1968, p. 105.
⁶¹ Н. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье. Мос.-Лен., 1956, стр 86.
⁶² Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXV, p. 197.

նակով հարձակվել էր ու «հոռմայեցիներից բազում հողեր գրավել»⁶³։ Քե-
ինչ հողեր գրավեց, դժբախտաբար աղբյուրը ոչինչ չի ասում, բայց Ն.
Պիգուլևսկայան ենթադրում է, որ դա ակնարկ է պարթևների թեյադրան-
քով ադիաբենցիների ու հազրացիների Մծբինն ու շրջակայքը գրավե-
լուն⁶⁴։ Գուցե ասորական աղբյուրը նկատի ունի Մծբինի դեմ ձեռնարկ-
ված վերոհիշյալ արշավանքները և, բացի այդ, նաև հոռմեական որոշ
ամրոցների գրավումը, դժվարանում ենք ճշգրիտ խոսք ասել, բայց
մի բան պարզ է, որ պարթևների առաջխաղացումները շատ կարճ են
տևում, որովհետև այս անգամ պարսիկները օգտվելով Վաղարշ Գ-ի
բացակայությունից, փորձում են իշխանությունը տապալել ու երկրի ղե-
կավարությունը վերցնել իրենց ձեռքը։ Ահա թե ինչ է գրում պատմիչը.
Վաղարշ Գ-ն «վերադարձավ այն պարսիկների (նկատի ունի Սասանյան-
ներին) դեմ, որոնք երկար ժամանակ պատրաստվել էին նրան հարվա-
ծելու։ Վաղարշն ինքն անձամբ արշավեց նրանց դեմ 120 հազարանոց
զորքով։ Նրանք հանդիպեցին Խորաշանում։ Սակայն տեսնելով, որ
պարսիկների ու մեդացիների բանակներով բուրբ կողմերից շրջապատ-
ված են, նրանք (պարթևները) մի մեծ ճակատամարտից հետո սկսեցին
փախչել։ Նրանք բարձրացան մոտակա լեռները, ցրվեցին և իրենց ձեռքը
թողեցին պարսիկներին»⁶⁵։

Ասորական աղբյուրի այս վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք,
բացառիկ արժեք են ներկայացնում։ Այդ տեղեկություններից իմանում
ենք, որ արդեն վերջին տասնամյակի սկզբներից պարսիկները սկսում
են պարթևական իշխանությունը տապալելու իրենց փորձերը և, ինչպես
կտեսնենք, III դ. երրորդ տասնամյակի սկզբներին հասնում են իրենց
նպատակին։ Համենայն դեպս, նրանց առաջին փորձն էլ մեծ նշանա-
կություն է ունենում, որովհետև սկզբում Վաղարշի զորքը պարտվում ու
ստիպված լեռներն է քաշվում, դիմադրությունը շարունակելու համար։
Պարսիկները նրանց հետապնդում են նաև այնտեղ և պարթև զինվոր-
ներից շատերին կոտորում։ Եվ «երբ պարթևները տեսան, որ առանց
քաջաբար կռվելու բուրբ էլ հաստատ կկոտորվեն, ստիպված նորից
հարձակվեցին պարսիկների վրա, նրանց խուճապի մատնեցին և ստի-
պեցին փախչել։ Նրանց հետապնդեցին մինչև ծովը»⁶⁶, և գետինը մարախ-

ների (ամպի) նման դիակներով ծածկեցին։ Վերադարձին հանդիպեցին
այլ պարսիկների, որոնք իրենց ընկերներից անջատվել էին. մի նոր
ճակատամարտ սկսվեց նրանց միջև և տևեց երկու օր։ Երրորդ օրվա
գիշերը, երբ ի վերջո բանակները հանգստանում էին առավոտյան ճա-
նապարհատար վերսկսելու համար, երբ պարթևներն արթնացան, ոչ մի
պարսիկի չտեսան, բուրբ էլ զիշերը փախել էին իրենց ընկերներին
միանալու և նրանց հետ խմբավորվելու համար։ Այսպես պարթևները
հաղթական ու իրենց վրա վստահ, վերադարձան»⁶⁷։

Չիշտ է, Սևերոսի բանակները 195 թ. մտել էին Ադիաբենն ու Հաղ-
բա⁶⁸, սակայն այս երկրները նվաճելուց հետո նա առանձին փոփոխու-
թյուններ չէր մտցրել ներքին կառավարման գործերի մեջ։ Ըստ երևույ-
թին, ժողովուրդներին չզրգոելու և Հռոմի դեմ ապստամբական շար-
ժումների առիթ չստեղծելու նպատակով նա բավարարվել էր հպատա-
կության ու հավատարմության երաշխիքներով։ Սևերոսը այդ նկատա-
ւածներով քաղաքական որոշ անկախություն է շնորհում, անշուշտ
Հռոմի հովանավորության ներքո, վերոհիշյալ երկու երկրներին։ Ադիա-
բենի թագավոր Նարսայը նորից իշխանության գլուխ էր մնացել Հռո-
մի հետ համագործակցելու խոստումից հետո միայն, և գրանից հետո
Ադիաբենը Նարսայի ղեկավարությամբ շարունակել է քաղաքական կյան-
քում որոշ դեր կատարել և պահպանել իր ինքնուրույնությունը։ Պարթև-
ների թագավոր Վաղարշ Գ-ն պարսիկների դեմ մղած ուղիղ ճակատագր-
ադրությունների ժամանակ դիմում է Ադիաբենի թագավոր Նարսային,
որպեսզի վերջինս իր բանակով օգնության շտապի։ Սակայն Նարսայը
հրաժարվում է, մտածելով, որ խոհեմություն կլինի շխառնվել պարթև-
ների երկրի ներսում տեղի ունեցող ներքին, այսինքն՝ քաղաքացիական
պայքաներին, մանավանդ դեռ թարմ էր Նիգեիի ու Սևերոսի օրինակը, և
նախընտրում է շեղջրությունը։ Սակայն նրա շեղջրությունը թանկ է
նստում։ Այդ մասին այսպես է գրում պատմիչը. «Եվ որովհետև Ադիա-
բենի թագավոր Նարսայը պարթևների հետ միասին չէր մասնակցել պա-
տերազմին, ուստի այս անիրավ գայլերը զայրացած, պատերազմից
հաղթական վերադառնալիս, մտան մեր երկիրը, կործանեցին ու ավերե-
ցին մեր քաղաքները և Նարսայ թագավորին Մեծ Զբբում խեղդելուց
հետո վերադարձան»⁶⁹։

63 Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Հարել եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 78։

64 Н. Пигулевская, Города Ирана, стр. 86.

65 Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Հարել եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 78։

66 Նկատի ունի հավանաբար Կասպից ծովը։

67 Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Հարել եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 78։

68 D. Magie, Roman rule, p. 673.

69 Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Հարել եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 80։

նրան, ձերբակալեց ու նրա երկիրն էլ Հռոմին հպատակ արեելյան նահանգներից մեկը դարձրեց⁷⁸:

Նույն ձևով վարվեց նաև Հայոց թագավոր Խոսրով Ա-ի հետ: Այն ժամանակ հայոց թագավորն իր զավակների հետ գահակալական կռիվներ էր մղում (անկասկած Հռոմի կազմակերպածն էր): Առիթից օգտվելով՝ Անտոնինոսը սիրալիր նամակ գրեց հայոց թագավոր Խոսրովին, ասելով, որ նա շտապ գա իր մոտ, որովհետև ինքն ուզում է նրա և զավակների միջև առաջացած վեճը կարգավորել: Եվ երբ Խոսրովը գնաց, Կարակալան նրան ևս ձերբակալեց: Սակայն հայերը չընկճվեցին, ընդհակառակը, զայրացած կայսեր նենգ գործունեությունից, զենքի դիմեցին և թույլ չտվեցին, որ հայոց թագավորի հետ ևս կամայականորեն վարվի: Ուշագրավ է այս առիթով Դիոն Կասիոսի այն եզրակացությունը, որ «Կարակալան, հասկացավ, թե ինչ մեծ պատժի է ենթարկվում այն կայսրը, երբ նման խաբեբայությունը է գործում իր բարեկամների հետ»⁷⁹:

Պարթևների վիճակը գնալով ավելի էր վատանում և գահակալական կռիվների պատճառով երկպառակությունները խորանում: Թեև Արտավան Ե-ին (213—226 թթ.) հաջողվել էր գահ բարձրանալ իր եղբայր Վաղարշ Ե-ի փոխարեն, սակայն նրան չէր հաջողվել վերականգնել երկրի միասնությունն ու ռազմական ուժը:

Մեր թվականության 216 թ. Անտոնինոս Կարակալա կայսրն արշավում է պարթևների դեմ, պատճառաբանելով, թե իբր պարթևների Արտավան Ե թագավորը հրաժարվել է իր աղջկան կայսրին կնություն տալ: Այս մասին պատմիչը կարծիք է հայտնում, որ «պարթևների թագավորը շատ լավ էր հասկանում, որ կայսրն ամուսնանալով իր դստեր հետ, ուզում է տիրանալ նաև իր գահին»⁸⁰:

Կարակալայի կողմից ամուսնության առաջարկն, ուրեմն, զուտ առիթ էր հարձակումը սկսելու համար: Նույն այս դեպքերը նկարագրելիս պատմիչը Հերոդիանոսը⁸¹ շատ ճիշտ է բնութագրում Կարակալայի ցանկությունը, թե նա այս արշավանքով իր նախորդների նման փառքի էր ձգտում: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Կարակալան ուզեց պարթիկոս պատվանունը ունենալ և հռոմայեցիներին ցույց տալ, որ նա նվաճել է Արևելքի բարբարոսներին, և թեև խաղաղություն էր տիրում, բայց

նա հետևյալ ծրագիրը մշակեց»⁸²: Ըստ պատմիչի նկարագրության, պարթևների թագավոր Արտավանն Անտոնինոս Կարակալայի կողմից նրավենքերով եկած դեսպանությանը մերժում և ետ է ուղարկում: Դրանից հետո էլ կայսրը շարունակում է պնդել իր առաջարկության վրա: Ի վերջո, նա իր բանակով անցնում է պարթևների սահմանը, և սահմանը այնպես է անցնում, որ պատմիչն անգամ դարմացած գրում է. «կարծես գրանք իր գերիշխանության տակ եղած լինեին»:

Վիտտակերը կարծում է, որ սահմանի անցումը եղած կլինի 216 թ. մայիսի 27-ից առաջ և իր ասածն ապացուցելու համար հիշատակում է Դմեյրի արձանագրությունը⁸³: Թե ո՞ր սահմանից էր անցել, պատմիչն ուղղակի ոչինչ չի ասում, բայց երբ հռոմեական բանակի տեղաշարժերն է նկարագրում, պարզվում է, որ նա անցել է Տիգրիսի վրայով և շարժվել դեպի Ադիաբեն, մի հաղորդագրություն, որ համապատասխանում է իրականության և, հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում ճիշտ չէ Դիոն Կասիոսի այն վկայությունը, թե Կարակալան իր բանակով սահմանն անցել է Մեդական լեռներից, և ոչ էլ, ինչպես գրում է, նա գնացել է դեպի Կասպից ծով⁸⁴, այլ նա Տիգրիս գետն անցնելով, շարժվել է դեպի Ադիաբենի մայրաքաղաք Արբելա, ինչպես Հերոդիանոսն է գրել: Արտավան Ե-ն ևս իր բանակով շտապել էր դեպի Արբելա, և երկու բանակները հանդիպել էին Արբելա քաղաքից դուրս՝ դաշտում⁸⁵:

Արտավանը, սակայն, մտածում էր լեզու գտնել Կարակալայի հետ և խնդիրը լուծել առանց պատերազմական գործողությունների: Այդ նպատակով էլ հռոմեական բանակի և կայսեր դիմավորումը կատարվել է տոնական հանդիսությամբ: Պատմիչը գրում է, որ Արտավանը կայսրին դիմավորեց ու ողջունեց որպես իր փեսայի, իսկ «բարբարոս» բնակիչներն իրենց հանդիսավոր զգեստները հագած, սրինգների, փողերի, թմբուկների և պարի երաժշտության տակ նշում էին այդ նշանակալից իրադարձությունը: Մինչ զինվորներն ու ժողովուրդը ուրախանում էին, Անտոնինոս կայսրը հրամայեց հռոմեական բանակը պահել պատրաստ վիճակում՝ պարթևների վրա հարձակվելու համար: Տոնակատարության միջոցին հռոմայեցիները հանկարծ հարձակվեցին, իսկ Արտավանն իր թիկնապահների օգնությամբ հաղիվ կարողացավ փախչել: Հռոմայեցիները, առիթից օգտվելով, կոտորում են անգն ժողովրդին, ավերում

⁷⁸ Նույն տեղում,

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 307:

⁸⁰ Նույն տեղում, Բօօ Խ LXXIX, p. 341:

⁸¹ Հերոդիանոսը ծնվել է մ. թ. 178—179 թթ., դա նշանակում է, որ նա ժամանակակից է իր նկարագրած այս դեպքերին:

⁸² Herodian's, vol. I, Book IV, 10, n. 2. p. 435.

⁸³ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXIX, p. 341.

⁸⁴ Herodian's, vol. I, Book IV, n. 2, p. 435.

⁸⁵ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXIX, p. 341.

գյուղերն ու քաղաքները, թալանում ամեն ինչ⁸⁶: Ամենից առաջ հոռոմայնցիները ավերում են Արբելան և, չբավարարվելով քաղաքի ավերածությանը, նրանք, կայսեր թելադրանքով, քանդում ու դերեզմաններից դուրս են բերում Արբելա քաղաքում մ. յհայցած պարթև թագավորների ոսկորները ու դրանք քամուն տալիս⁸⁷: Այդ զաղրելի աբարքը, նաև Կարակալլաի այս նենգ ու խարդախ արևելյան արշավանքը իրենց պատմական երկերում դատապարտել են և Դիոն Կասիոսը, և Հերոդիանոսը: Հետաքրքրական է, որ Դիոն Կասիոսը, կարծեք, անհարմար զգալով եղածից, կարճ է կապում, ասելով. «Առանձնապես ոչինչ շունի պատմելու այս արշավանքի մասին»⁸⁸:

Պարթևներն ու մարերը, մեծապես վրդովված հոռոմայնցիների արարքներից, Տիգրիսից այն կողմ մեծ բանակ հավաքեցին և պատրաստվեցին հարձակման: Կարակալլան, գրում է Դիոն Կասիոսը, ընկավ սարսափի մեջ, և նա, որ իր վարվեցողությունը այդպես հանդուգն էր, բայց և ամենամեծ վախկոտը վտանգի ժամանակ, թեև դիմադրելու պատրաստություններ տեսավ, բայց չհաջողվեց այն իրականացնել, որովհետև հոռոմական զորքի մեջ զժգոհությունը զնալով ուժեղացավ, և արդյունքը եղավ այն, որ 217 թ. ապրիլի 8-ին Եղեսիայից խառան գնալիս, ճանապարհին, իր զորավարներից Մակրինոսը սպանեց նրան⁸⁹:

Այս իրադարձությունները համարյա նույն ձևով նկարագրում է նաև Հերոդիանոսը և պատմում, որ կայսրը սպանվեց այն ժամանակ, երբ զնում էր խառանում եղող Սելենի⁹⁰ տաճարում զոհաբերություն կատարելու⁹¹:

Ճիշտ այս սպանության ժամանակ Արտավանը մեծ բանակով մոտենում էր թշնամի զինվորներին և պատրաստվում վրեժ լուծել ու պատժել հոռոմայնցիներին, որոնք առանց պատերազմ հայտարարելու հանկարծակի հարձակվել էին իրենց վրա⁹²:

Կարակալլայի սպանությունից երկու օր հետո կայսր հռչակվեց

⁸⁶ Herodian's, vol. I, Book IV, 11, pp. 437—439.
⁸⁷ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXIX, pp. 341—343.
⁸⁸ Նույն տեղում:
⁸⁹ Herodian's, Book IV, 13, p. 449.
⁹⁰ Լուսնի աստվածուհուն կամ, ինչպես ասորիներն էին ասում, ասորական «Շին» կամ «Սին» աստվածուհուն՝ «Սելենին»:
⁹¹ Herodian's, Book IV, 13, p. 455.
⁹² Նույն տեղում:

Մակրինոսը⁹³: Վերջինս տեսնելով, որ արդեն Արտավանն իր բանակով մոտեցել է, հավաքեց իր զինվորներին, ոգևորող մի ճառ ասաց ու պատրաստվեց ճակատամարտի:

Արշալույսին Արտավանն իր բանակով երևաց, նրանք «բարբարոսական» իրենց սովորության համաձայն արևին ողջունելուց հետո (աղոթելուց հետո), բարձր աղաղակներով ու կանչերով սկսեցին մարտը: Մարտի երրորդ օրը պարթևները փորձեցին շրջապատել հոռոմայնցիներին, բայց այդ չհաջողվեց, իսկ հոռոմայնցիներն էլ տեսնելով, որ այլևս ելք չկա, մի նամակով պարթևների մոտ դեսպան ուղարկեցին, ասելով, որ «ձեզ շարիք պատճառող կայսրը մահացել և իր արդար պատիժը ստացել է»: Ուստի առաջարկում էին խաղաղության դաշինք կնքել: Արտավանը համաձայնվեց և խաղաղության դաշինք կնքեցին: Այդ դաշինքի համաձայն Մակրինոս կայսրն իր բանակը Միջագետքից դուրս բերեց և շտապեց Անտիոք⁹⁴: Այսինքն՝ վերականգնվեց նախկին վիճակը, և եփրատը նորից դարձավ երկու մեծ տերությունների սահմանը:

Այս նույն իրադարձությունների մասին ավելի հետաքրքրական և ավելի ձիշտ մանրամասնություններ է տալիս նաև Դիոն Կասիոսը: Նա հայտնում է. «Մակրինոսը իմանալով, որ Արտավանը շափազանց զայրացել է, որ իր հետ այդ ձևով են վարվել, և իմանալով, որ արդեն նա մեծ ուժով հարձակվել է Միջագետքի վրա, սկզբում կամավոր ետ ուղարկեց (վերցված պարթև) գերիներին և նրան գրեց մի նամակ, խնդրելով, որ ընդունի խաղաղությունը: Արտավանը սակայն դրանով չբավարարվեց և պահանջեց, որ հոռոմայնցիները վերականուցեն ամբողջները, ավերված քաղաքները, ամբողջովին հեռանան Միջագետքից և փոխհատուցեն թագավորների գերեզմաններին հասցրած անպատվության և այլ վնասների համար: Մակրինոսն այս բոլոր պահանջներին չհամաձայնելով, ստիպված Մծբինի մոտակայքում մարտի բռնվեց, սակայն պարտվեց և, ի վերջո, դաշինք կնքեց (պարթևների հետ)»⁹⁵:

Այս դաշինքից օգտվեցին նաև հայերը, որովհետև, ինչպես հաղորդում է պատմիչը, այդ դաշինքով վերջ էր տրվում նաև հայերի ու հոռոմայնցիների միջև նախապես ստեղծված թշնամությանը: Հայոց Տրդատ Բ թագավորին Մակրինոս կայսրը թագ է ուղարկում և վերադարձնում նրա բանտարկված մորը: Ետ է տալիս նաև Հայաստանից տարված ա-

⁹³ Եթե Մակրինոսը Կարակալլայի սպանությունից երկու օր հետո կայսր դարձավ, նշանակում է, որ նա իշխանության գլուխ է անցել մ. թ. 217 թ. ապրիլի 10-ին:
⁹⁴ Herodian's, vol. I, Book IV, 15, pp. 465, 467.
⁹⁵ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXIX, p. 403.

վարը և Տրդատից զբաղված այն կալվածները, որոնք Կապադովկիայում էին գտնվում, և խոստանում է, որ նորից կտրվի տարեկան նպաստը⁹⁶։

Այս իրադարձությունների մասին տեղեկություններ կան նաև Մշխատա Ջեխայի մեզ հայտնի «Ադիաբենի եկեղեցական պատմություն» մեջ։ Նրա պատմածից իմանում ենք, որ այդ օրերին «Արևը խավարեց և իրեն (աստծուն) բարկացնող ժողովրդի ցասումից իր լույսով մեզ շէր լուսավորում։ Որովհետև այն ժամանակ բազում պատերազմներ տեղի ունեցան հռոմայեցիների ու պարթևների միջև և Արտավան վերջին արքան մտավ հռոմայեցիների երկիրն ու այրեց Բեյթ-Արամեի շատ քաղաքներ»⁹⁷։ Այս նույն աղբյուրից իմանում ենք, որ Արտավան Ե-ի այս արշավանքին, ավելի ճիշտ, հռոմայեցիների դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողություններին, Արտավանի կողքին մասնակցում էր նաև Ադիաբենի թագավոր Շահրատը⁹⁸։

Ինչպես նախկին, այնպես էլ Ադիաբենի այս թագավորի մասին ասորական աղբյուրներից միայն Մշխատա պատմական այս երկում են տեղեկություններ պահպանվել։ Համենայն դեպս, Շահրատը, մեր կարծիքով, Նարսայի սպանությունից հետո պարթևների կողմից առաջադրված թեկնածուն էր Ադիաբենի գահին։ Այսինքն՝ նա պարթևներից վասալական կախման մեջ լինելով, ինչպես իր նախորդները, բանակով մասնակցում էր պարթևների կողմից ձեռնարկված ռազմական գործողություններին և, ինչպես գիտենք, իր նախորդը՝ Նարսայը երբ փորձեց չկատարել վասալական այդ պարտքը, պարթևները նրան պատժեցին և խեղդեցին Մեծ Զաբ գետում։ Ահա Շահրատը, այդ պարտականություններում, մասնակցում էր հռոմայեցիների դեմ պարթևների ծավալած պատերազմական գործողություններին, որովհետև, ինչպես երևում է պատմիչի վկայությունից, նա, ըստ երևույթին, ստիպված էր մասնակցելու և առանձնապես Արտավանի ինչ-որ արարքներից դժգոհ, հավանաբար, հարմար առիթի էր սպասում ապստամբվելու համար։ Երբ Սասանյանները պատերազմեցին Արտավանի դեմ Պարսկաստանում իրենց իշխանությունը հաստատելու համար, Սասանյաններին միացավ նաև Շահրատը⁹⁹։

Պարթևների ու ադիաբենցիների համատեղ պատերազմական գործողությունները, համենայն դեպս, զգալի արդյունք չեն տալիս ոչ թե

⁹⁶ Նույն տեղում։

⁹⁷ Հ. Մելիքոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 82։

⁹⁸ Նույն տեղում։

⁹⁹ Նույն տեղում։

նրա համար, որ Արտավանի զորքը հաջողություններ չի ունենում, այլ պարզապես Արտավանի գործերը երկրում վատ էին ընթանում։ Պարսիկները սկսել էին իրենց ապստամբական գործողությունները, և Արտավանը ստիպված էր շտապ դաշինք կնքել ու վերադառնալ ներքին գործերը կարգավորելու համար։ Ահա թե ինչ է գրված այդ մասին «Ադիաբենի եկեղեցական պատմություն» մեջ. «Հռոմայեցիները լսելով այդ (որ Արտավանը մտել է իրենց երկիրը), մեծ բանակով նրա դեմ դուրս եկան։ Պատերազմը նրանց միջև շարունակվեց, բայց վերջում երկու թագավորներն էլ համաձայնվեցին, որ առանց մեծ հիմքի, երկու կողմից մարդկային արյուն չթափեն և երկուսն էլ վերադարձան իրենց երկրները»¹⁰⁰։

Անշուշտ, Մակրինոս կայսեր վիճակն էլ լավ չէր։ Նա ևս շտապելու հիմք ուներ, որովհետև վերադառնալով Հռոմ, ահանատես եղավ երկրի ներսում առաջացած սուր դժգոհությունների։ Օգտվելով կայսեր թուլությունից, հռոմեական նահանգներում սկսվել էին խռովություններն ու գինվորական անկարգությունները։ Եվ մինչ հռոմայեցիները զբաղված էին երկրի ներսում տեղի ունեցող այս երկպառակություններով, Արևելքում քաղաքական ասպարեզ էին իջել Սասանյանները Արտաշիրի գլխավորությամբ և տապալելով պարթևների իշխանությունը, հաստատել էին իրենցը։ Այս իրադրությունը սոսկ տեղական բնույթ չէր կրում, որովհետև այդ փոփոխությամբ փոխվում էին նաև միջազգային առևտրական, քաղաքական ու մշակութային հարաբերությունները, և այդ փոփոխություններով նոր իրավիճակ էր ստեղծվում ոչ միայն սասանյան տիրապետության մեջ ապրող ժողովուրդների կյանքում, այլ նաև՝ հարևան մյուս երկրներում։ Պատմիչները բազում տեղեկություններ են հաղորդել այդ մասին և, որովհետև այդ փոփոխությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել Ադիաբենի ու նրա բնակիչների և ընդհանրապես պարսկական տիրապետության մեջ ապրող քրիստոնյաների համար, ուստի տեսնենք, թե աղբյուրներում ինչ փաստեր են արձանագրվել այդ մասին։

Այսպես, Դիոն Կասիոսը մեզ հայտնի իր աշխատության մեջ հետևյալ կերպ է նկարագրում այդ իրադարձությունները. «Սակայն Միջագետքում դրությունը ավելի մտահոգիչ դարձավ, և իսկական վախ էր ներշնչում ոչ միայն Հռոմի ժողովրդին, այլ նաև ամբողջ մարդկությունը։ Որովհետև մի պարսիկ՝ Արտաքսերքսեսը (այսինքն Արտաշիրը), պար-

¹⁰⁰ Նույն տեղում։

թևներին երեք ճակատամարտերում հաղթելուց և նրանց Արտավան թագավորին սպանելուց հետո, արշավեց Հաղրայի վրա, այն հուլյսով, որ կզբազմի և այն կայան կդարձնի հռոմայեցիներին հարվածելու համար: Նա իսկապես կարողացավ (իր հարձակումներով) անցք բացել (Հաղրայի) պարսպի վրա, սակայն արձակված (նետերից) նրա բազում զինվորները ոչնչացան, և նա (ստիպված այնտեղից) շարժվեց Մեդիայի վրա: Ինչպես այս երկրից, այնպես էլ Պարթևստանից, մասամբ ուժով, մասամբ սպառնալիքով մի մեծ բաժին (երկրամաս) ձեռք բերեց և ապա շարժվեց Հայաստանի դեմ: Այստեղ նա տեղաբնիկներից պարտության մատնվեց»:

«Ասում են, որ մեղացիներից և Արտավանի որդիներից ոմանք փախել են, թե նահանջել, որպեսզի մի մեծ արշավանք կազմակերպեն նրա (Արտաքսերքսեսի) դեմ: Այստեղ նա տեղաբնիկներից պարտության մատնվեց»: Այսպիսով նա (Արտաշիլը) դարձավ մեզ համար վախի մի աղբյուր, որովհետև նա զինվորների մի մեծ խմբով բանակել և սպառնում է ոչ միայն Միջագետքին, այլև Ասորիքին և պարժենում, որ նա վերստին կնվաճի այն ամենը, ինչ եղել է հին ժամանակներում պարսիկների (աքեմենյանների) օրոք»¹⁰¹:

Նույն այս դեպքերի մասին Հերոդիանոսը գրում է. «Ալեքսանդրի թագավորության 10-րդ տարում անսպասելի նամակներ ստացվեցին Ասորիքի և Միջագետքի կառավարիչներից այն մասին, որ Արտաքսերքսեսը՝ (Արտաշիլը) պարսիկների թագավորը, հաղթել է պարթևներին ու սպանել նրանց թագավոր Արտավանին, որը կրկնակի թագ ուներ: Բացի այդ, նա հարևան ժողովուրդներին ենթարկել էր իրեն ու նրանցից հարկ էր վերցնում: Դրանով չբավարարվելով, նա անցնում է Տիգրիսը, խախտում հռոմայեցիների սահմանը: Միջագետքը արդեն նվաճել է և Ասորիքն էլ սպառնալիքի տակ է: Նա (Արտաշիլը) ուզում է վերականգնել Դարեհի կայսրությանը»¹⁰²:

Հռոմայեցիները, ինչպես տեսանք այս երկու պատմիչների վկայություններից, լուրջ մտահոգության մեջ էին Մասանյանների ազդեական հաջողություններից, որոնք հռոմեական սահմանն անցնելուց ու իրենց ազդեցությունը Միջագետքի վրա տարածելուց հետո սպառնում էին Ասորիքին: Հռոմայեցիները անմիջապես չեն կարողանում դիմել կտրուկ միջոցների, որովհետև հռոմեական զինվորները բարոյալքման մեջ էին: Ականատես պատմիչ Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, սասանյան

յանների ռազմական ու ռազմատենչ այդ ոգու դեմ կանգնած էին հռոմեական այնպիսի լեգեոններ, որոնք անկազմակերպ վիճակում էին և բարոյական անկում ապրելով, չէին ենթարկվում իրենց հրամանատարներին. նույնիսկ Միջագետքում գտնվող զինվորները փորձեցին սպանել իրենց հրամանատար Փլավիոս Հերակլեոսին: Պատմիչը՝ Դիոն Կասիոսը, որն այն ժամանակ Պանոնիայում գտնվող հռոմեական զորքի հրամանատարն էր, փորձեցին զինվորական խոստովություններով իր զորքին այդ բարոյալքումից հեռու պահել, և պրետորիանները իր այդ խոստովյան համար բողոքել են Ուլպիանոսին¹⁰³:

Մասանյանների իշխանության գլուխ անցնելու և, ընդհանրապես, պարթևների իշխանությունը տապալելու փորձերի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Մշիխա Զեխան իր պատմական երկում: Նա հին աղբյուրների տվյալների վրա հենվելով, Մասանյանների իշխանության գլուխ անցնելը բացատրում է այնտեղ ապրող քրիստոնյաների շահերով և գտնում, որ դա դրական երևույթ էր, որովհետև Մասանյանների հաղթանակից հետո, նրանք բարյացակամ վերաբերմունք են ունեցել քրիստոնյաների նկատմամբ: Նախ տեսնենք, թե ինչ է գրված Աղիաբենի պատմության մեջ. «Պարթևներն այն ժամանակ շատ ուժեղ, շատ կարող և հանդուգն էին. նրանք միայն կոտորելու մասին էին մտածում, սակայն աստված, որն իր մարգարեի միջոցով ասել է «եթէ բարձրացցիս իբրև զարծուի, եւ եթէ ի մէջ աստեղաց դիցես զբոյն քո եւ անտի իշուցից, զբեզ», (այնպես էլ) սանձեց նրանց ու պատրաստեց նրանց կործանումը: Հին ժամանակներում պարսիկները նրանց (պարթևներին) ուզեցին գահընկեց անել և պատերազմում փորձեցին իրենց ուժերը, սակայն իրենց ուժերը ետ մղվեցին և նրանք չկարողացան պայքարել պարթևների հետ: Դրանից հետո նրանք (պարթևները) բազում պատերազմներից ու ճակատամարտերից թուլացան: Պարսիկներն ու մեղացիներն այդ հասկանալով, Աղիաբենի թագավոր Շարհատի և Քարթա-Սլոխի թագավոր Դոմիտիանի հետ միանալով, գարնանը պարթևների հետ մեծ պատերազմ սկսեցին: Նրանք (պարթևները) պարտվեցին և վերջնականապես նրանց թագավորությունը վերացավ»¹⁰⁴:

¹⁰³ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXX, p. 483. Մեր թվականության 222 թ. Դիոն Կասիոսը, ինչպես ինքն է վկայում, պրետորիանների հրամանատար Դոմետիոս Ուլպիանոսի կողմից կառավարել էր նշանակված նախ Դավառիայում և ապա Վերին Պանոնիայում: «Պրետորիանները» նիզակակիր, թիկնապահ գվարդիականներ էին: Նույն տեղում, էջ 485:

¹⁰⁴ 2. Մեկոնյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 82—83:

¹⁰¹ Dio's Roman History, vol. IX, Book LXXX, p. 483.
¹⁰² Herodian's, vol. II, 9—2. pp. 89—105.

Ուշագրավ է, որ Խեղաշարի կամ Ադիաբենի թագավոր Շարհատը, դավաճանելով Արտավանին, անցնում է Արտաշիրի կողմը: Թե ինչու է այդ քայլին դիմում, դժբախտաբար պատմիչը ոչինչ չի ասում, մնում է ենթադրել, որ Շարհատը գործել էր իր երկրի շահերից ելնելով:

Մշխիսան պատմում է, որ «պարթևների բոլոր միջոցառումներն արդյունք չտվեցին, որովհետև իրենց օրը հասել էր, երզը՝ երզվել: Ի վերջո, նրանք ամբողջովին փախան բարձր լեռները և պարսիկներին (Սասանյաններին) թողեցին իրենց ամբողջ երկիրն ու քաղաքներում պահված իրենց հարսուսթյունները: Արտավանի փոքր որդին, որ Արշակ էր կոչվում, պարսիկների կողմից անգթորեն սպանվեց Տիգրանում և այստեղ էլ (Տիգրանում) նրանք (Սասանյանները) հաստատվեցին ու այն իրենց մայրաքաղաք դարձրին: (Այսպիսով) քաջ Արշակի որդիներին՝ պարթևների թագավորությունը վերջ գտավ հույների թագավորության 535 թ. Նիսան (ապրիլ) ամսի 27-ին, շորեքշաբթի օրը»¹⁰⁵:

Այսքան մանրամասն ու ճշգրիտ տվյալները, մանավանդ պարթևների իշխանության տապալման ճշգրիտ օրվա իմացումը, վկայում են այն մասին, որ Մշխիսա Զևիսան այս դեպքերը նկարագրելիս իր ձեռքի տակ ունեցել է շատ վստահելի գրավոր մի աղբյուր: Մշխիսա Զևիսայի այս վկայությունները կարծես ականատեսի հուշեր լինեն և դրանց ճշգրտությունը ապացուցել են ուսումնասիրողները:

Ականատեսի հուշեր լինելը հաստատվում է, օրինակ, նրա հաղորդած հետևյալ տեղեկությամբ. «Պարսիկների տիրապետության սկզբում քրիստոնյաներիս համար խաղաղության (շրջան) եղավ, որը և օգնեց (քրիստոնեության) տարածմանն ու ծավալմանը»¹⁰⁶: Արևելքի եկեղեցիների պատմությունը ուսումնասիրողների համար շատ արժեքավոր ու կարևոր տեղեկություններ կան Մշխիսա Զևիսայի այս գրքում, մանավանդ սասանյանների իշխանության հաստատման առաջին տարիներին Արևելքի եկեղեցիների վիճակի ու սասանյանների՝ քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ որդեգրած վերաբերմունքի և, ընդհանրապես, իրենց տիրապետության մեջ մտնող ժողովուրդների նկատմամբ կիրառած քաղաքականության մասին: Այդ ժամանակ, ըստ այս աղբյուրի, «Արևելքում կային քսան եպիսկոպոսություններից ավելի», այսինքն՝

¹⁰⁵ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 63: Մշխիսայի տվյալներով, պարթևների անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. 224 թ. ապրիլի 27-ին շորեքշաբթի օրը:

¹⁰⁶ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 83:

երբ սասանյանները տեր դարձան պարթևական տիրապետության, Արևելքում գոյություն են ունեցել ավելի քան քսան եպիսկոպոսություններ, թեմեր, և պատմիչը մեկ առ մեկ թվարկում է այդ եպիսկոպոսությունները: Քանի որ սույն աշխատության հաջորդ մասում առանձին կխոսվի արևելյան այդ եկեղեցիների մասին, ուստի այսքանով բավարարվում ենք: Միայն հետաքրքրական է այն վկայությունը, որ արևելյան համարյա շատ քաղաքներում եղել են եպիսկոպոսներ, բացի Մծբինից և, դարմանալի է, որ քրիստոնյաները չեն համարձակվել այս քաղաքում եպիսկոպոսական աթոռ հիմնել, որը վկայում է այն մասին, որ այս քաղաքում հեթանոսությունը ամուր հիմքերի վրա էր, և քրիստոնյաները իրենց քարոզչական աշխատանքների համար հարմար հող չէին գտնում: Համենայն դեպս, կարևորն այն է, որ սասանյանները սկզբում բարյացակամորեն են տրամադրվել և ղեկավարություններ չեն հարուցել քրիստոնյաների դեմ, և քրիստոնյաները, քաջալերված այդ վերաբերմունքից, մտածել են նույնիսկ, ինչպես ստորական այս աղբյուրն է վկայում, ունենալ կաթողիկոս¹⁰⁷, այսինքն՝ կաթողիկոսություն ունենալ: Թեև Մշխիսա Զևիսան գրում է, որ երբ «պարսիկները Արևելքի տեր դարձան, քրիստոնյաները մի քիչ վախեցան, որ նրանք սուր զանազաններով իրենց կմորթեն», ուրեմն սկզբում քրիստոնյաները վախ են ապրում, «սակայն աստված անդուլ իր աչքերը պահում էր եկեղեցու վրա, որպեսզի ալիքներն ու մրրիկները այն չընկղմեն»: Ահա նույն այս պատմիչը արձանագրում է, որ ոչ միայն եկեղեցին այդ ալիքներից ու մրրիկներից չընկղմվեց, այլ ընդհակառակը «մեզ մի երջանիկ բախտավորություն շնորհեց»¹⁰⁸:

Արտաշիրը՝ սասանյանների առաջին արքան սկզբում, ճիշտ է, քրիստոնյաների նկատմամբ որոշ բարյացակամություն է հանդես բերում, սակայն քաղաքական իր դիրքերն ամրացնելու, միասնությունը ապահովելու համար հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնում է զրադաշտական կրոնի հզորացման վրա, և եթե պարթևների մոտ կրոնը երկրորդական դեր էր կատարում և զրադաշտականությունը մի օժանդակ օղակ էր իրենց քաղաքական սկզբունքները իրագործելու համար, ապա սասանյանների օրոք, Արտաշիրից սկսյալ, զրադաշտականությունը սասանյան արքաների ներքին քաղաքականության հիմնաքարերից մեկն է

¹⁰⁷ Նույն տեղում: Բայց կաթողիկոսության հարցը ոչ թե այս շրջանում, այլ IV դարում է առաջանում և Տիգրանի եպիսկոպոս Պապայի օրոք է ստեղծվում:

¹⁰⁸ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 84:

դառնում և ստանում է պետական շատ կարևոր նշանակություն: Այդ նըպատակով բարձրացվում է նաև զրադաշտական քուրմերի, այսինքն՝ մոզերի ու մոզպետների դերը, նրանք պետական գործերի տնօրինման մեջ ունենում են իրենց ուրույն տեղը: Ահա թե ինչ է պատմում Մշիխա Զեխան. «Սասանյանների հիմնադիր՝ Արտաշիր արքան, հրամայեց, որ նոր ատրուշաններ կառուցվեն ի պատիվ աստվածների, և արևը՝ ամբողջ տիեզերքի մեծ աստվածը, հատուկ երկրպագության արժանի լինի: Ինքն առաջինը ընդունեց «արքայից արքա» և «աստված» տիտղոսը: Այսպես նա եղած անարդարություններին ավելացրեց նաև անեծքը (որովհետև) ուզում էր, որ իրեն աստվածների իրավունք տրվի: (Ստիպում էր), որ բազում օտար հավատալիքներ ձուլվեն արևի ու կրակի (պաշտամունքի) հետ»¹⁰⁹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Արտաշիրի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ որոշ բարյացակամություն ցուցաբերելը ժամանակավոր բնույթ է կրել միայն նրա թագավորության սկզբնական շրջանում: Հետագայում, երբ նա նվաճել էր արդեն բազում երկրներ և ամրացրել իր քաղաքական դիրքը երկրի ներսում, փորձում էր զրադաշտականության և մանավանդ իր անձի նկատմամբ պաշտամունք ստեղծելով, սասանյան թագավորական տան հեղինակությունը բարձրացնել, այն հասցնել, ինչպես աղբյուրն է ասում, նույնիսկ «թագավորի աստվածացման»:

Ասորական այս աղբյուրում Արտաշիրի կրոնական սկզբունքների և կիրառած միջոցառումների մասին տեղեկություններից բացի, հաղորդումներ կան նրա քաղաքական գործունեության, մանավանդ գրաված երկրների նկատմամբ ցուցաբերած իր արտաքին քաղաքական սկզբունքների վերաբերյալ: Եթե պարթևները, մանավանդ Վաղարշ Ա-ի թագավորության տարիներին, աշխատում էին իրենց գերիշխանության մեջ մտնող ժողովուրդներին տալ ինքնավարություն, այդ երկրների գահերին բազմեցնելով իրենց հարազատներին կամ հավատարիմ գործակիցներին, ապա սասանյանները բոլորովին այլ քաղաքականություն են որդեգրում, և պարթևների «ապակենտրոնացված» քաղաքականությունը հակադրում են «կենտրոնացված» քաղաքականությունը: Արտաշիրը քաղաքական իր նվաճումները հաջողությամբ իրագործելուց հետո, վերացրեց իրեն ենթակա բոլոր մեծ ու փոքր թագավորությունները, ինչպես նաև իր դաշնակիցներին՝ Ադիարների թագավոր Շարհատին և Քարթա-Սլոխի թագավոր Դոմիտիանին: Թե ինչպես վարվեց նրանց հետ, աղբյուրում ոչինչ չի ասված. ըստ երևույթին, նրանց սպանել է տվել ու

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 84:

փոխարենը մարզպաններ ուղարկել: Ահա թե ինչ է գրում Մշիխա Զեխան այդ մասին. Արտաշիրը «Արևելքի բոլոր թագավորներին հաղթելով, փոխարենը իրեն ենթակա կառավարիչներ ու մարզպաններ նշանակեց»: Ահա այդ ժամանակ էլ վերացվում է Ադիաբենի թագավորությունը, և «Պարսիկների առաջին արքա՝ Արտաշիրը, մեր երկիր ուղարկեց մի կառավարիչ, որը Ագորդահազ էր կոչվում»¹¹⁰:

Ո՞վ էր այս Ագորդահազը, չգիտենք, բայց ենթադրում ենք, որ նա Արտաշիրի հավատարիմ զորավարներից մեկն էր, որ իր քաջագործությունների և ընդունակությունների համար ստացել էր այդ պաշտոնը:

Արտաշիրի ինքնակամ գործողությունների մասին լուրերը անհանգրստացրին Ալեքսանդր Սևերոս կայսրին (222—235 թթ.)¹¹¹, որը, սակայն, քաղաքի ճոխ կյանքին կապվելով, չէր էլ մտածում պատերազմական գործողությունները վերսկսելու մասին¹¹²: Իր օգնականների հետ խորհրդակցելով, նա մի դեսպանություն ուղարկեց նամակով և պահանջեց, որ Արտաշիրը դուրս չգա իր երկրի սահմաններից և զգուշանա հռոմայացիների հետ պատերազմելուց, հիշեցնելով նրան Օդոստոսի, Տրայանոսի, Լուկիլիոսի և Սևերոսի հաղթանակները: Ալեքսանդր կայսրը կարծում էր, որ այդ նամակով կհաջողվի զսպել պարսիկների արքային: Սակայն Արտաշիրը ոչ մի կարևորություն չտվեց գրվածին, որովհետև նա համոզված էր, որ զենքը և ոչ թե խոսքն է որոշում ելքը:

Երբ Ալեքսանդր կայսրը տեսավ, որ իր նամակը ոչ մի արդյունք չտվեց, ստիպված թողեց մայրաքաղաքը և մեծ բանակով եկավ Անտիոք, ղեկավարելու համար պարսիկների դեմ սկսվելիք պատերազմը: Անտիոքից նորից դեսպանություն ուղարկեց Արտաշիրի մոտ և փորձեց այդ դեսպանության միջոցով հաշտության եզր գտնել: Սակայն Արտաշիրն արհամարհեց և նույնիսկ շրջանցեց դեսպաններին, ետ ուղարկեց: Կայսրը պատրաստվեց իր բանակով անցնել Եփրատ և Տիգրիս գետերը, բայց այդ ժամանակ եգիպտացի ու ասորի իր զինվորները ապստամբություն բարձրացրին և փորձեցին նոր կայսր նշանակել: Ապստամբությունը զսպվեց, և կայսրը ապստամբության հետ կապված զորքին ետ ուղարկեց: Դրանից հետո, բանակը երեքի բաժանեց: Մի մասը հյուսիսային շրջանները հետազոտելով պետք է առաջանար դեպի Հայաստան,

¹¹⁰ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 84:

¹¹¹ A. Jardé, Etudes critique sur la vie et le règne de Sévère Alexandre Paris, 1925.

¹¹² Նրա մասին բարձր գնահատական է տալիս Էվրոպացի պատմաբան Գլան-Վիլը, տե՛ս G. Downey, A history of Antioch in Syria, p. 251.

իսկ Հայաստանը այն ժամանակ հռոմայեցիների դաշնակիցն էր, և հայկական ուժերի օգնութեամբ արշավեր Մեդիայի վրա¹¹³: Այսպես, Ալեքսանդր Սևերոսը իր թագավորութեան 10-րդ տարում¹¹⁴ Սասանյանների Արտաշիր թագավորի դեմ կազմակերպում է իր արշավանքը:

Այսպես ուրեմն՝ Ալեքսանդր կայսեր բանակի առաջին թևը եփրատն անցնում է Մելիտինն քաղաքից ոչ հեռու մի տեղից, շտապում է մտնել Հայաստան: Իսկ իր բանակի երկրորդ թևը անցնելով Եփրատը, Գուրա-Եվրոպոսի վրայով շարժվում է դեպի Սելևկիա—Տիգրոն: Եվ երրորդ թևն կայսեր գլխավորութեամբ, ինչպես երևում է պատմիչի վկայությունից, զնալու էր դեպի Հաղրա, որը նույնպես այն ժամանակ դաշնակցում էր հռոմայեցիների հետ¹¹⁵:

Հայաստան ուղարկված ուժը, դժվար ճանապարհորդությունից հետո, հայերի օգնութեամբ մտավ Մեդիա և ավերեց այդ երկրի մի մասը: Արտաշիրը վախենալով, որ հռոմայեցի զինվորները կարող են ավերել Պարսկաստանը, Մեդիայում մի փոքր ուժ թողեց, իսկ ինքը բանակով շտապեց իր տերութեան արևելյան շրջանները: Այստեղ էլ հռոմեական զինվորները ձախողվեցին: Ալեքսանդր Սևերոս կայսրը շկարողացավ առաջադրված խնդիրներն իրականացնել և պարտված, հիվանդ վիճակում, նահանջեց մինչև Անտիոք¹¹⁶:

Սասանյանների դեմ ծավալված պատերազմական այս գործողությունների և, ընդհանրապես, Արտաշիրի դեմ գործակցող ուժերի՝ հռոմայեցիների, հայերի և այլ ժողովուրդների համատեղ ռազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև Մովսես Խորենացու և Ազաթանգեղոսի աշխատություններում: Ըստ երևույթին, Ալեքսանդրի այս արշավանքի ժամանակ Հայոց Խոսրով թագավորը «խաղայի վերայ Արտաշիրի. և ճակատ տուեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ի նմանէ զԱսորեստան»¹¹⁷ և զայլ արքայանիստ աշխարհս»¹¹⁸:

Համարյա նույն տեղեկությունները կան Ազաթանգեղոսի «Պատ-

մութիւն Հայոց»-ի մեջ. այստեղ ևս նշված է, թե ինչպես Արտաշիրը շրջակա երկրները իրեն հնազանդեցնելուց հետո փորձում է վերացնել նաև հայկական թագավորությունը, մանավանդ որ հայկական գահի վրա դեռ իշխում էին պարթևական ծագում ունեցող հայ թագավորները: Եվ թե ինչպես հայոց Խոսրով թագավորը աշխատում է իր շուրջ համախմբել հակապարսկական տրամադրություններ ունեցող տարրերին ու ժողովուրդներին: Եվ երբ նա պատերազմական գործողություններ է ծավալում Արտաշիրի դեմ, ահա այդ ժամանակ, որպես հռոմայեցիների դաշնակիցներ, օգնութեան «Հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն ձիոյ և բուռն կազմութեամբ Աղուանք, Լփինք և Ճիղպք, Կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, զի զվրէժ արեան Արտանանայ խնդրեսցեն»¹¹⁹:

Սասանյանների դեմ հայերի մղած այս երկարատև պատերազմները, ինչպես ցույց է տվել հայտնի պատմաբան Հ. Մանանդյանը, «տեղի էին ունեցել Արտաշիր Ա-ի ու նաև Շապուհ Ա-ի դեմ և ոչ թե Խոսրով թագավորի, այլ Տրդատ Բ-ի թագավորության ընթացքում՝ 228 և 252/3 թվականների ժամանակամիջոցում»:

Այդ պատերազմների թատերաբեմը, ինչպես կարելի է եզրակացնել նաև հունահռոմեական աղբյուրների վկայություններից, եղել են գլխավորապես Մեդիան ու նրա հարևան Ադիաբենը, որը հայկական ավանդության մեջ անվանված է Ասորեստան¹²⁰: Այս պատերազմական գործողությունների շնորհիվ, հայերը հենվելով հռոմայեցիների օգնության վրա, այս կամ այն կերպով պահպանել են Հայաստանի անկախությունը: Սակայն Ադիաբենն ամբողջովին ընկավ Սասանյանների քաղաքական ազդեցության տակ, կորցնելով իր անկախությունը: Երկիրը ղեկավարում էին Տիգրոնից նշանակված կառավարիչները: Հետաքրքրական է, որ մեզ հայտնի Մշիխա Զեխայի Եկեղեցական պատմության մեջ Տիգրոնից նշանակված Ադիաբենի կառավարիչները կոչվում են «մոզպետներ»: Հայկական աղբյուրներից գիտենք, որ «մոզպետ» բառը կրոնական իմաստ ունի և այն տրվել է զրադաշտական կրոնի գործակալների, այսինքն՝ քուրմերի, ավելի ճիշտ՝ մոզպետի պետին, մի խոսքով «մոզպետը» քրմապետն էր և նա ղեկավարում էր ոչ միայն մոզպետին, այլ նաև սասանյան տերության մեջ մտնող զրադաշտական հա-

¹¹⁹ «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխտմբ. Գ. Տէր-Մկրտչեան ևւ Ստ. Կա-նայիանց, Տփղիս, 1909, գլ. Ա, էջ 17:

¹²⁰ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 88:

¹¹³ Herodian's, vol. II, Book VI, I, 9—2, pp. 89—105.

¹¹⁴ Եթե Ալեքսանդր Սևերոսը կայսերական գահին է բազմել մ. թ. 222 թ., այնպես երա թագավորության 10-րդ տարին կլինի մ. թ. 232 թ., ուրեմն, կայսրն իր արշավանքն սկսել է 232 թ.:

¹¹⁵ Herodian's, vol. II, Book VI, 5, 1—2, p. 109.

¹¹⁶ Նույն տեղում, Book VI, 5, 8—10, pp. 113—115.

¹¹⁷ Մովսես Խորենացի «Ասորեստան» ասելով հասկացել է նաև Ադիաբենը:

¹¹⁸ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԿԹ, էջ 205—209:

վատացյալների կրոնական հարցերը: Սակայն ասորական աղբյուրի¹²¹ տեղեկության համաձայն «մոզպետը» Ադիաբենում ուներ քաղաքական ու զինվորական իրավունքներ, նա, պարզապես, երկրի կառավարիչը կամ մարզպանն էր: Առդոն¹²²ը նույն մոզպետին, այսինքն՝ կրոնապետին սասանյաները նման պաշտոն էին տալիս, թե պարզապես Ադիաբենում մարզպանն ուներ նաև կրոնապետի, մոզպետի պետի աստիճան: Համենայն դեպս, ասորական այս աղբյուրում Ադիաբենի կառավարիչները կամ մարզպանները սասանյանների օրոք կոչվում են «մոզպետ»:

Մոզպետների իշխանության ժամանակ Ադիաբենի ժողովուրդը ընկնում է ավելի ծանր պայմանների մեջ և կորցնելով իր ներքին ինքնավարությունը, դեկավարվում է անմիջապես պարսկական արքունիքից եկած հրամաններով:

Արտաշիր Ա-ի մահից հետո սասանյանների գահին նստած Շապուհ Ա-ի (241—272 թթ.) և նրա հաջորդների օրոք Ադիաբենի կյանքում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունենում: Միայն Շապուհ Ա-ը պատերազմների միջոցով նվաճված երկրներից և քաղաքներից, ինչպես օրինակ Անտիոքից և Պարսկական տիրապետության մեջ մտնող այլ ժողովուրդներից մի հոծ բազմություն, հատկապես քրիստոնյաներ, որոնց մեծ մասը արհեստավորներ էին, գաղթեցնում է Պարսկաստան և նրանց տեղավորում նոր և կամ վերակառուցվող պարսկական քաղաքներում: Տալիս է նրանց հող, նույնիսկ եկեղեցիներ կառուցելու արտոնություն, որպեսզի նրանք իրենց աշխատանքով ու զործունեությամբ շենացնեն վերոհիշյալ երկրամասերը: Գաղթական այս ժողովրդի (հիմնականում ասորիների) շնորհիվ, օրինակ, վերակառուցվում է Գունդիշապուր քաղաքը, որը երկար ժամանակ ավերակ վիճակում էր¹²²:

Թեև Շապուհի և նրանից հետո տարբեր կայսրերի օրոք հռոմայեցիները փորձում էին պատերազմական զործողությունների միջոցով իրենց ազդեցությունը նորից տարածել Եփրատից այն կողմ՝ մինչև Վերին Միջագետք ու Ադիաբեն, սակայն այդ փորձերը միշտ էլ ինչ-որ ձևով ձախողվում էին: Օրինակ, հռոմայեցիների կայսր Կարոսը (282—283 թթ.) ցանկանալով վերականգնել իրավունքները Արևելքում, 282 թ. մեծ զորքով մտավ Հայաստան, այնտեղից շարունակելով ճանապարհը,

¹²¹ Ասորերենում «մոզպետը» զինվորական կառավարիչի պաշտոնի անունն է և կապ չունի «բրմապետի»։ այսինքն՝ կրոնական աստիճանի հետ: Ինչպես հետո կոնսենսը, ասորերենում եկեղեցական բարձր աստիճան ունեցող Պարսկաստանում կոչվում էր Rabkourma «քրոմերի մեծ» կամ «պետ»:

¹²² G. Downey, A history, p. 261.

հեռուությամբ վերագրավեց Միջագետքը, հասավ մինչև Տիգրոն և տիրեց Սելևկիային: Բայց 283 թ., Տիգրիսի ափերի մոտ, հանկարծամահ եղավ: Այդ ժամանակ պարսիկների թագավոր Վահրամ Բ-ն (276—293 թթ.) ցանկանում էր դեսպանների միջոցով խաղաղություն կնքել հռոմայեցիների հետ, սակայն կայսրը մերժում է, և վստահ արշավում մինչև պարսիկների մայրաքաղաք Տիգրոն¹²³: Ճիշտ է 286 թ. պարսիկները դաշինք կնքեցին հռոմայեցիների հետ, սակայն Արևելքում ազդեցության ոլորտների հարցը (թեև այդ դաշինքով նորից հռոմայեցիների իրավունքնեղ որոշ չափով վերականգնվում են օրինակ, Հայաստանը նորից նրանց ազդեցության ոլորտի մեջ է մտնում) էականում մնում էր չլուծված:

Վահրամ Բ-ի իշխանության թուլացման ժամանակ է, որ, հավանաբար, Ադիաբենի մոզպետ Գուփրաշնասպը ապստամբում է պարսիկների այս արքայի դեմ: Մոզպետը, ինչպես Մշիխա Ջեխան է պատմում, «լեռան մեջ կառուցել էր բարձր մի բերդ, որը նրան պետք է պաշտպաներ թշնամիների հարձակումներից: Այդ նպատակով նա իր հետ է բերում բազում մարդկանց, 560 քաջ աղեղնավորների. և որոնք ըստ սովորության ամեն տարի փոխվում էին: Մրանք ամեն օր 50 կամ 30 հոգով ճանապարհ էին դուրս գալիս և ում որ գտնում էին, կողոպտում էին ու թալանում: Այս ավազակային հարձակումների պատճառով, քաղաքից-քաղաք, գյուղից-գյուղ երթևեկությունները դադարել էին: Ադիաբենի շատ բնակիչներ լքեցին իրենց բնակավայրերը և այլ երկրներ գնացին, և (այսպես) հարուստ գյուղերը ամայացան: Մարդիկ սերմանել չէին կարող, որովհետև հողագործները ավազակների վախից նույնիսկ տներից դուրս չէին գալիս: Ի վերջո, քաղաքներից բազում հարուստներ իրար հետ համաձայնվելով, գնացին իրերի վիճակը վարհարանին (Վահրամին) ներկայացնելու: Արքան լսեց նրանց աղերսանքը և մեծ թվով զորք ուղարկեց, որոնք եկան Գուփրաշնասպի ամրոցը կործանելու և քանդելու: Սակայն նրանք նույնիսկ չկարողացան մոտենալ ամրոցին Գուփրաշնասպի զինվորների՝ մեծ վարպետությամբ արձակած բազում նետերի պատճառով: Երկու ամիս շարունակ ոչինչ չկարողացան անել, և հոգնած, այդ մասին հայտնեցին Վարհարանին, և նա նորից անհամար զորք ուղարկեց Զարհասպ անունով հաջողակ ու փորձառու հրամանատարի գլխավորությամբ: Սա ևս չկարողացավ ամրոցը գրավել, որովհետև այն շատ բարձր էր և այնտեղ տեղավորված զինվորները շատ քաջ, հաջողակ նետածիգներ էին, և թույլ չէին տալիս (թշնամուն), նույնիսկ հեռվից մոտենալ: Ուստի, երբ Զարհասպը տեսավ, որ (ամ-

¹²³ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն, հ. Բ, մասն Ա, էջ 102:

րոցը) շէր կարող քանդել, ապա մտածեց Գուփրաշնասպին դարանը գցել: Նա նրա մոտ ուղարկեց իր որդուն Թանկարժեք ու հարուստ նվերներով, որ նրան ասի, թե «արքայից արքան լսելով քո քաջութիւնը, ուզում է մտերմանալ քեզ հետ և քեզ դարձնել իր ամբողջ պետութեան ընդհանուր կառավարիչ: Ուստի ես ուզում եմ քեզ հետ առանձին խոսել, պայմանով, որ մեզ հետ ոչ մի զինվոր չլինի: Մարտին վերջ տուր և միայնակ արի մի տեղ, և մենք միասին կխորհրդակցենք»: Գուփրաշնասպը հավատաց հրամանատարին, կամ գուցե ինքն էլ խաղաղութեան դաշինք կընթել էր ցանկանում, որովհետև պայքարը երկար էր տևել և ինքն էլ իր զինվորների հետ հոգնել էր: Նա ամբողջից դուրս եկավ հեռու մի տեղ և Զարհասպին հրավիրեց զալ իր հետ բանակցել: Զարհասպը բազում քաջ զինվորների հրամայեց, որ իրենից ոչ հեռու դարան մտնեն, և զինվորները երբ տեսան, որ նրանք նստեցին և զրուցում են, այն ժամանակ հարձակվեցին, Գուփրաշնասպին բռնեցին: Այս խորամանկութեան շնորհիվ Գուփրաշնասպը բռնվեց: Քանդեցին նրա ամբողջ և նրան մայրաքաղաք բերեցին արքայից արքա Վարհարանի մոտ: Զարհասպի այս կատարածից նա (արքան) շատ ուրախացավ, և հրամայեց, որ նրան (Գուփրաշնասպին) մորթազերծ անեն և կախեն իր սլալատում, որպէսզի բոլորը տեսնեն, վախենան և իմանան, թե ինչպիսի խստութեամբ ու արդարութեամբ, արքայից արքան վրեժխնդիր է լինում նրանցից, որոնք նրան անհնազանդ են լինում»¹²⁴:

Այս պատմութիւնը ևս հաստատում է, որ սասանյաններն իրապես թուլացել էին, և կենտրոնախույս ուժերն առիթից օգտվելով՝ տեղական ուժերի վրա հենվելով քաղաքական ինքնուրույնութիւն էին ձեռք բերել: Ադիաբենի մոգպետ Գուփրաշնասպը, ապստամբութեան անհաջողութիւնից հետո, իր քաջ ու հավատարիմ զինվորների հետ բարձրանում է իր կողմից նախօրոք պատրաստված անմատչելի մի ամբողջ և այնտեղից շարունակում դիմադրութիւնը:

Եթե մի կողմից Ադիաբենում ապստամբական շարժումներ էին տեղի ունենում, ապա մյուս կողմից սոցիալական պայմանների ժանրացումը հասարակ խավի բազում ներկայացուցիչների ստիպում էր, իրենց գոյութիւնը պահպանելու անհրաժեշտութեան կարիքից մղված, պայքարի ուղի գտնել: Նման մարդկանց, և ընդհանրապես եղած կարգերից դժգոհ անձանց համախմբելու գործում այդ ժամանակ մեծ դեր էին կատարում քրիստոնյա քարոզիչները, որոնք քաղաքից քաղաք,

գյուղից գյուղ ճանապարհորդելով, հավաքագրում էին այդ մարդկանց, և Ադիաբենում III դ. 2-րդ կեսից սկսյալ գործը արդեն ամուր հիմքերի վրա էր դրված և եկեղեցական թեմը մեծացած: Ահա թե ինչ է պատմում ասորի պատմիչը Ադիաբենի այդ ժամանակվա եպիսկոպոս Ախազարուհու գործունեութեան մասին. «Քաջ Ախազարուհին տեսնելով այս դաժանութիւններն ու վայրենութիւնները, շթողեց, որ իր հոգին վհատվեր և ոչ էլ քաջութիւնը կորցնէր: Նա սկսեց շրջագայել իր մեծ թեմում, բարի խորհուրդներ էր տալիս, խրատում, սպառնում էր, ինչպես որ վայել էր քրիստոնյաներին, երկայնամտութեան ու ընկերասիրութեան (կոչ) էր անում»¹²⁵:

Պարսիկները արգելք չէին հարուցում, երբ քրիստոնյա քարոզիչները գործում էին ոչ պարսիկների շրջանում և թուլատրում էին նրանց այդ գործունեութիւնը, որովհետև պարսկական տիրապետութեան մեջ մտնող քրիստոնյաները տնտեսական և, մասնավորապես, Պարսկաստանի վրայով կատարվող միջազգային առևտրական կյանքում էական դեր էին կատարում: Տնտեսական այդ եռուզեռի մեջ ընկնելով, փող աշխատելու մոլուցքով տարվելով, նրանք կորցնում էին իրենց ժողովրդի ու հայրենիքի նկատմամբ ունեցած պարտականութիւնը և, բնականաբար, կորցնում էին նաև իրենց քաղաքական համոզմունքներն ու սկզբունքները:

Հասկանալի է, որ պարսիկների համար նման մարդկանց կամ ժողովուրդներին ղեկավարելը նպաստավոր էր, և այդ է պատճառը, որ իրենց թագավորութեան հիմնադրման առաջին տարիներից պարսկական տիրապետութեան մեջ մտնող այլ ժողովուրդներին, ինչպես, օրինակ, ասորիներին, հրեաներին, հույներին և մյուս ժողովուրդներին, նրանք ճանաչեցին որպէս կրոնական համայնքներ և որոշ արտոնութիւններ շնորհելով նրանց կրոնապետներին կամ կրոնական գործիչներին, հեշտացրին նրանց կառավարումը:

Նման մտտեցումը հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ արդարացի էր իրեն և հետագայում՝ թե՛ արարների և թե՛ թուրքական կայսրութեան տարիներին, նրանք ևս իրենց տիրապետութեան մեջ մտնող ժողովուրդների նկատմամբ նույն եկեղեցական քաղաքականութիւնը որդեգրեցին: Այդ մասին մանրամասն կխոսենք հաջորդ հատվածում:

¹²⁵ 2. Մելիսեան, Ասորական ազբյուրներ (Ախազարուհու եպիսկոպոսութեան օրոք), էջ 89:

¹²⁴ 2. Մելիսեան, Ասորական ազբյուրներ (Ախազարուհու եպիսկոպոսութեան), էջ 89:
186

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ԱԳԻԱՔԵՆԻ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԹԵՄՆ ՈՒ ՆՐԱ ԴԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

ԱԳԻԱՔԵՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Ամեն մի հին քրիստոնեական եկեղեցի հնությունն ու առաքելությունը հաստատելու համար ունեցել է ավանդություններ ու զրույցներ, որոնք երբեմն իրենց խորքում պահպանել են որոշ պատմական փաստեր և երբեմն էլ հորինվել են, երբ կարիք է զգացվել տվյալ եկեղեցու շահերը պաշտպանող փաստերի վրա հենվել: Այս պատճառով էլ երբեմն նույն եկեղեցու շուրջ տարբեր ժամանակներում տարբեր զրույցներ ու ավանդություններ են կազմվել: Բնականաբար այդպիսով խճճել են պատմական իրականությունը և այդ հարցերն ուսումնասիրողների համար ստեղծել դժվարին դրություն:

Այդպիսիներից է Ադիաբենի եկեղեցին, որի ստեղծման կամ կազմավորման մասին մեզ հասել են տարբեր ավանդություններ ու զրույցներ: Այսպես, օրինակ, ասորական հնագույն աղբյուրներից «Ադալայի վարդապետության» մեջ, ինչպես ամբողջ Արևելքի, այնպես էլ Ադիաբենի եկեղեցու հիմնադիր են համարվում Քրիստոսի յոթանասուներկու աշակերտներից Ադդան ու նրա աշակերտ ու հաջորդ՝ Ազգան: Ահա թե ինչ է գրված այդ աղբյուրի ասորական բնագրում. «Ուոհան և նրա ամբողջ շրջակայքը, բոլոր կողմերում, և Սոբան¹, և հարավը, և Միջագետքի բոլոր մասերը Ադդա առաքյալից ընդունեցին քահանայությունը»²: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ընդհանուր է ներկայացված «Արևելքը», և նույն աղբյուրում հստակ ասված է, որ սրա հաջորդի՝ Ազգալի օրոք

քահանայություն³ ստացան «ամբողջ Պարսկաստանը, աթուրացիները⁴, հայերը, մեդացիները և Բաբելոնի շուրջ եղած բոլոր երկրները, խուզիտները և գելացիները, նույնիսկ հնդիկների սահմանի մոտ ապրողները և ապա Գոգ և Մագոգ տեղում, և նորից բոլոր երկրներում քահանայություն ստացան մետաքսագործ Ազգալից»⁵: Այս հարցին դեռ մենք մանրամասն կանդրադառնանք: Կարևորն այն է, որ այս աղբյուրի տվյալներով ամբողջ Արևելքի, հատկապես Օսրոյենի, Ադիաբենի, Հայաստանի, Միջագետքի և Պարսկաստանի քարոզիչ առաքյալները եղել են Ադդան և նրա հաջորդ Ազգան: Մեր մի այլ աշխատության մեջ ցույց ենք տվել, որ այս անձնավորությունները առաջին դարի, այն էլ երկրորդ կեսի քրիստոնյա գործիչներ են և նրանց վերաբերյալ տեղեկությունները արտացոլում են մ. թ. I դ. վերջին մի քանի տասնամյակների իրադարձությունները, այնպես որ Արևելքում, այսինքն՝ Եդեսիայում, Ադիաբենում, Հայաստանում և պարսկական այլ քաղաքներում քրիստոնեական եկեղեցու ստեղծումը պիտի հաշվել վերոհիշյալ ժամանակներից, այսինքն՝ I դ. երկրորդ կեսից⁶: Անշուշտ, մինչ այդ եղել են քրիստոնեական դանազան համայնքներ, սակայն դրանք ավելի շատ հրեական, քրիստոնեական ուսմունքի հիման վրա առաջացած կրոնական կազմակերպություններ են եղել, և ոչ հրեա բնակչության կյանքում այն ժամանակ էական դեր չեն կատարել⁷: Երբ հետզհետե այս համայնքների ներսում գնալով աճել է ոչ հրեաների թիվը և այս կազմակերպությունների ղեկավարությունն անցել է (անշուշտ երկարատև պայքարից հետո) ոչ հրեաների ձեռքը, վերջիններս ամեն կերպ փորձել են մոռացության մատնել մինչ այդ եղած փաստերը և ներկայացնել այնպես, որ իբր նրանք իշխանությունն անմիջապես ստացել են առաքյալներից:

Մեր այս աշխատության նախորդ գլխում տեսանք, թե ինչպես, Հով-

³ Նույն այս բնագրի V դ. հայերեն հին թարգմանության մեջ գրված է «Եպիսկոպոսութիւն», որ ավելի ճիշտ է, որովհետև այստեղ նկատի է առնված եպիսկոպոսական աստիճանի հիմնադրումը:

⁴ Աթուրացիներ ասելով՝ բնագրը նկատի է ունեցել ադիաբենցիներին, ասորական աղբյուրներում Ադիաբենը անվանված է Աթուրիա և ամբողջ բնագրից էլ երևում է, որ խոսքը այստեղ Ադիաբենի մասին է:

⁵ W. Cureton, Ancient Syriac, p. 34.

⁶ Հ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրները հայ եկեղեցու մասին, «Էջմիածին», 1978, № 6—6Բ:

⁷ A. Atiya, A history of Eastern christianity, London, 1968, p. 239.

¹ «Սոբան» ասորական աղբյուրներում անվանված է «Մծրինը»:

² W. Cureton, Ancient Syriac documents, Amsterdam, 1967, p. 34.

սեպոս Փլավիոսի վկայությամբ, Ադիաբենում մ. թ. I դ. կեսերին հրեական կրոնը տարածող քարոզիչներ են եղել, որոնք Հրեաստանից գալով, փորձել են իրենց վարդապետությունը, կամ ավելի ճիշտ՝ գաղափարախոսությունը արմատավորել Ադիաբենի բնակչության և մանավանդ հրեա բնակչության մեջ: Հասկանալի է, որ այս նոր վարդապետությունը ինչ-որ բանով պետք է տարբերվեր մեզ հայտնի մոսվիսական կրոնից, և նոր միսիոներների նման աշխատանքի ծավալումը վկայում է այն մասին, որ իրենց քարոզած վարդապետությունը այլ է, ապա թե ոչ այդպիսի քարոզչական գործունեության կարիք չէր զգացվի, քանի որ, ինչպես գիտենք, դեռ վաղ դարերից հրեական հոծ բազմություն էր բնակություն հաստատել Ադիաբենի տարածքի վրա:

Մ. թ. I դ. կեսերին կազմավորված, այսպես կոչված, քրիստոնեական առաջին համայնքները Ադիաբենում, քաղաքական հետագա իրադարձությունների և իրար հաջորդող պարսկա-հռոմեական պատերազմների պատճառով, առանձին հաջողության չեն հասնում և ծավալվելու հնարավորություն չեն ունենում: Դրա համար էլ մնում են տեղական շրջանակների մեջ և երկար ժամանակ քարոզվում էր հրեաներին, որպես մոսվիսական կրոնի ծոցից դուրս եկած ինչ-որ աղանդավորական շարժում: Մասնագետները իրենց ուսումնասիրությունների մեջ ցույց են տվել վաղ հրեական ու քրիստոնեական համայնքների միջև գոյություն ունեցող հավատալիքների ու սկզբունքների նմանությունը⁸:

Մեզ համար պարզ է, որ I դ. քրիստոնեությունն որպես հրեությունից անջատ և ինքնուրույն կատարյալ վարդապետություն դեռ չէր կազմավորվել և միայն II դ. սկսյալ հատկապես մ. թ. 131 թ., երբ Քար Քորայի գլխավորությամբ հռոմայեցիների դեմ սկսված մի քանի տարիներ շարունակվող հրեական ապստամբությունը ջախջախվեց վերջնականապես, հրեաներից շատերը ստիպված լքեցին իրենց հայրենիքը և գաղթեցին տարբեր երկրներ:

Հրեաները, մանավանդ Հրեաստանից դուրս ապրող հրեաներից շատերը, որոնք օտարության մեջ ամենից շատ զգում էին քաղաքական ծանր ճնշումից բացի նաև սոցիալական հակամարդկային ճնշումների խորությունը, եկան այն համոզման, որ միայնակ հանդես գալ հզոր թշնամու դեմ անիմաստ է և արդյունք չի տա, ուստի անհրաժեշտ է իրենց շուրջը համախմբել ոչ միայն հրեաներին, այլ նաև բոլոր ժողովուրդների այն խավերին, որոնք զժգոճ լինելով գոյություն ունեցող

քաղաքական և սոցիալական պայմաններից, պատրաստ էին հակադրվելու իշխող տարրերին ու հավատալիքներին: Ստեղծված այս վիճակում կազմավորվում է քրիստոնեական վարդապետությունը: Այդ վարդապետության քարոզիչները, տարբերվելով հրեաներից, կոչ էին անում բոլոր ժողովուրդներին մտնել իրենց շարքերը և իրենց վարդապետությանը հավատալու դեպքում խոստանում էին բոլորին «փրկություն»:

Ստրկատիրական կարգերի քայքայման պայմաններում այսպիսի կոչը յուրահատուկ նշանակություն էր ստանում, որովհետև ստրկատիրոջ կալվածքներում, արհեստանոցներում միատեղ ապրող ու նույն ստրկական վիճակում գտնվող տարբեր ժողովուրդների ղավակներին նույն դրոշակի տակ միավորող քրիստոնեական այս գաղափարախոսությունը մեծ դեր է կատարում ստրկատերերի և այդ կարգերը պաշտպանող տարրերի դեմ ապստամբական շարժումները աշխուժացնելու և այդ կարգերի հիմքը թուլացնելու գործում:

Մի կողմից քրիստոնեական դրոշի շուրջ համախմբվում էին սոցիալական ցածր խավերի ներկայացուցիչները, մյուս կողմից՝ այդ շարքերն էին համալրում ոչ ստրկական վիճակում գտնվող և նրանց համեմատ մի փոքր առավելություն ունեցող առևտրականներն ու արհեստավորները, ինչպես նաև՝ այն ազատ մտավորականները, որոնք փորձում էին իրենց իրավունքները կաշկանդող շղթաներից ազատագրվել:

Եվ եթե մինչ II դ. երկրորդ կեսը քրիստոնեական համայնքների կազմում մեծամասնություն էին հրեաները (և դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ այն ժամանակ այդ համայնքների առաջին ղեկավարները հրեա եպիսկոպոսներ էին), ապա դրանից հետո հարաբերությունը փոխվեց, և III դ. սկսյալ արդեն քրիստոնեական կազմակերպությունների մեջ հրեաները կա՛մ աննշան փոքրամասնություն էին և կա՛մ արդեն այդ շարքերում տեղ չունեին:

Ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, Ադիաբենի Իզատես թագավորի և նրա մայր Հեղինեի օրոք հրեական կրոնական համայնքներ էին ստեղծվել Ադիաբենում: Թե ի՞նչ ճակատագիր ունեցան դրանք հետագայում, աղբյուրներից մեզ հայտնի չէ: Միայն կարելի է ենթադրել, որ դրանք հիմք հանդիսացան Ադիաբենում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադրման: Թե ո՞վ էր այդ եկեղեցու հիմնադիրը, ասորական աղբյուրները այս հարցում տարբերվում են: Օրինակ՝ «Ազգայի վարդապետությունից» իմացանք, որ այդ եկեղեցու հիմնադիրը Ազգան էր, որովհետև Ազգան, ինչպես նույն աղբյուրի ասորական բնագրից երևում է, մահացել էր Եդեսիայում, և նրա աշակերտ Ազգան է կարողացել զնալ հարևան

⁸ И. Амусин, Рукописи Мертвого моря, Москва, 1961, стр. 248.

երկրները քարոզելու: Ի միջի այլոց, այստեղ պետք է նշել, որ Աղղան և նրա հաջորդ ու աշակերտ Ազգան մի շարք աղբյուրներում և նույնիսկ նույն բնագրի այլ լեզուների թարգմանության մեջ շփոթվել ու նույնացվել են⁹:

Սակայն Մշիխա Զեխան, օգտվելով մեզ չհասած ասորական հնագույն աղբյուրներից մեկի՝ Հաբելի աշխատությունից, ցույց է տալիս, որ Աղիարենի առաջին եպիսկոպոսը Պկիդան է, որը՝ ձեռնադրությունը ստացել է նույն մեզ ծանոթ Աղղա առաքյալից¹⁰, այսինքն՝ Պկիդան այստեղ ներկայացված է որպես Աղղայի աշակերտ, մի բան, որ ավելի հավանական է թվում, որովհետև նույն «Աղղայի վարդապետությունից» իմանում ենք, որ Ազգան հաջորդել էր Աղղային և դարձել Եղեսիայի եպիսկոպոսը և նա դժվար թե դրանից հետո թողներ իր աթոռը, ուստի շատ հավանական է, որ Պկիդան Աղղայի և ավելի ճիշտ՝ Ազգայի աշակերտներից էր, որ եկել էր Աղիարեն քարոզելու: Իսկապես, «Աղղայի վարդապետություն» վկայությունից երևում է, որ «եւ բազումք յարեւելիցի նմանութիւն վաճառականաց՝ յիշխանութիւն Հոռոմոց գային, տեսանել զնշանս՝ զոր առներ Աղէ առաքեալ և աշակերտեալքն ի նմանէ ընդունէին ձեռնադրութիւն քահանայութեան. և յաշխարհին իրեանց յԱսորեստանի»¹¹ զգաւորականս իրեանց աշակերտէին, և տունս աղօթանոցս շինէին ի ծածուկ վասն երկիւղի այնոցիկ՝ ոչք երկիր պազանէին կրակի և պատուէին զչորս»¹²:

Հետաքրքրական է, որ նույն «Աղղայի վարդապետության» V դ. հայերեն թարգմանության մեջ Աղղան ոչ թե մահանում է Եղեսիայում, այլ իրեն հաջորդ ձեռնադրելուց հետո կամենում է մեկնել Ասորեստան, այսինքն՝ Աղիարեն, քարոզելու: Որովհետև այն ժամանակ Աղիարենի թագավոր Ներսես կամ Ներսեհը նամակ էր գրել Եղեսիայի թագավոր Աբգարին, ասելով, որ «կամ տուր ամիլ ինձ զայդ որ զնշանսդ առնէ առ քեզ, զի տեսից զդա և լուայց զբանս դորա, և կամ տուր գի-

⁹ Լարուբեայ, Թուղթ Աբգարու, էջ 49:

¹⁰ 2. Մելիսեյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 64: Մշիխա Զեխայի պատմության մեջ Աղիարենին կամ Աղիարենը անվանված է հեղայար և ընդհանրապես ասորական աղբյուրներում այդ երկիրը հեղայար է կոչվում: Անկասկած, այդ երկրին հեղայար անունը տվել են սասանյանները, երբ վերացրին Աղիարենի թագավորությունը և այն պարսկական նահանգ դարձրին և այդ նահանգը ղեկավարելու համար կառավարիչներ նշանակեցին. այդ ժամանակվանից էլ, այսինքն 3-րդ դարի կեսերից, երկիրը կամ այդ նահանգը անվանվեց՝ հեղայար:

¹¹ Ասորերեն բնագրում «Ասորեստանի» փոխարեն «Աթուրիա» է:

¹² Լարուբեայ, Թուղթ Աբգարու, էջ 34:

տել ինձ դամենայն ինչ որ միանգամ արարեալ է դորա ի քաղաքիդ քում»¹³: Ահա այս թարգմանության Աղղե առաքյալը «եկեալ զնաց ընդ Արևելս»¹⁴ բառերից մի քանի էջ առաջ ասված է. «Եւ յետ այսր ամենայնի կամեցաւ Աղէ առաքեալ (զնալ) ի կողմանս արևելից և յերկիրն Ասորեստանի քարողել և ուսուցանել և անդ զնոր վարդապետութիւնն Քրիստոսի, և շինել եկեղեցիս յամենայն գաւառս և ի գեօղս ի կողմանս արևելից»¹⁵:

Ուշագրավ է նաև այն, որ նույն Աղղեի կամ Թադեոս առաքյալի հայկական վարքում նա ոչ թե մահանում է Եղեսիայում, այլ գալիս ու նահատակվում է Հայաստանում¹⁶:

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ ամեն մի արևելյան եկեղեցի ձգտելով ապացուցել, որ ինքն առաքելական է, ավանդության միջոցով ցույց է տվել, որ հիմնադիրը Աղղա կամ Թադեոս առաքյալն է: Բայց, անշուշտ, պատմական այստեղ այն է, որ եթե նույնիսկ ինքը չի եղել հիմնադիրը, ապա նրա աշակերտներն են եղել, որոնք գործել են իրենց ուսուցչի անունով: Փաստն այն է, որ արևելյան եկեղեցիներ՝ ասորականը, հայկականը, պարսկականը և մյուսները, հիմնադրվել են Աղղայի և նրա աշակերտների կողմից, մ. թ. I դ. վերջին տասնամյակներին: Ասորական այս աղբյուրներում այնպես է ներկայացված, որ Աղղան առաջին դարի սկզբներից է ապրել, իրականում, ինչպես ասել ենք, նա նույն դարի վերջին տասնամյակներին է գործել և, պիտի ասել, որ նրա հիմնած արևելյան եկեղեցին որպես ինքնուրույն միավոր և ճանաչված համայնք, արդեն ոչ որպես հրեական, այլ քրիստոնեական կազմակերպություն, հանդես է գալիս II դ. սկսյալ, հատկապես ինչպես կարելի է ասորական աղբյուրներից հետևցնել, սասանյանների իշխանության զլուխ գալուց հետո, այսինքն՝ 224 թ. հետո, նրանց թուլությունից օգտվելով, քրիստոնյաները Արևելքում աշխուժացնում են իրենց գործունեությունը:

Աղիարենի և ընդհանրապես արևելյան երկրների հիմնադրման կամ առաջացման մասին խոսելիս պետք է ասորական աղբյուրներում պահպանված Մար Մարիի վարքի վրա կանգ առնել: Որովհետև այս վարքի հերոս, Աղղա առաքյալի աշակերտներից Մար Մարին այնպես է ներկայացված, որ նա է հիմնականում Արևելքի եկեղեցիների և դրանց կենտ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁴ Լարուբեայ, Թուղթ Աբգարու, էջ 45:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁶ 2. Մելիսեյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 169:

րոն՝ կաթողիկոսական աթոռի հիմնադիրը: Եվ եթե «Աղդայի վարդապետության» մեջ այդ կենտրոնը համարվում է Եղեսիան, «Ադիաբենի պատմության» մեջ՝ Արբելան, այս վարքի մեջ կենտրոնը Տիզբոնն է: Ըստ այս վարքի, Աղդա առաքյալը իր աշակերտներից Մարիին քարոզելու է ուղարկում Բաբելաստան (Atra Babel—Ատրա-Բաբել): Ուռհայից, այսինքն՝ Եղեսիայից, Մար Մարին նախ գալիս է Մծբին, այնտեղ քարոզելուց հետո նա անցնում է Արզուն: Այստեղից էլ իր աշակերտներից մեկին՝ Փիլիպոսին ուղարկում է Կարգու¹⁷:

Իսկ ինքը շարունակում է ճանապարհը և գալիս Բեյթ-Ջաբել և շատերին քարոզելուց հետո գնում Բեյթ-Ղարաբայա, այստեղից էլ՝ Արբել և ապա Աթուր¹⁸: Արբելայում թագավորը իմանում է Մար Մարիի քարոզությունների ու հրաշագործությունների մասին, և որովհետև թագավորը հիվանդ էր, ինչպես մյուս վարքերում, այստեղ էլ Քրիստոսի առաքյալը բուժում է նրան և նրան շրջապատող բազում անձանց մկրտում: Մկրտվածների մեջ էր նաև թագավորի սպարապետը (rab Khaïla-րաբ խայլա) Ջարգոշ անունով: Քրիստոնեություն է ընդունում նաև քրմապետը (rab Koumra—ռաբ քումրա)¹⁹:

Պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել «քրմապետ» և «մոզպետ» բառերի ասորերենում ունեցած տարբեր իմաստների վրա: Մեր այս աշխատության մեջ ցույց ենք տվել, որ սասանյանների կողմից Ադիաբենում նշանակված կառավարիչները կոչվում էին «մոզպետներ»²⁰, մինչդեռ հայկական աղբյուրներում «մոզպետը» ընկալված է «քրմապետի» իմաստով: Ինչպես տեսնում ենք, ասորերենը տարբերում է «մոզպետը» «քրմապետից»:

Այժմ վերադառնանք Մար Մարիին: Մար Մարին երկար չի մնում Արբելում, այնտեղից ճանապարհը շարունակում է և քարոզչական նպատակներով շրջում համարյա պարսկական բոլոր քաղաքները: Ի վերջո նա կանգ է առնում Տիզբոնում, որը և դառնում է նրա վերջին հանգրվանը:

¹⁷ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. I, Parisiis, 1890, p. 53. Մար Մարիի վարքը կառուցված է նեստորական եկեղեցու ավանդության հիման վրա և արտացոլում է նեստորական եկեղեցու շահերը, հատկապես՝ Տիզբոնի կաթողիկոսության:

¹⁸ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. I, p. 55.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 57: Պարսկաստանում կրոնական բարձր աստիճան ունեցողը կոչվում էր «Rab Koumra—քուրմերի պետ», «մեծ»: Տե՛ս J. Payne Smith, A comp. dict., p. 209.

²⁰ Այստեղ խոսքը Ադիաբենի, ավելի ճիշտ՝ «Նեղալարի» կառավարիչ Աղրշարուր մոզպետի (mohbet—մոզպետ) մասին է:

Վարքում, որը շատ ավելի ուշ շրջանում է գրի առնվել, իրերի դրուժյունը այնպես է ներկայացված, որ Տիզբոնը Մար Մարիի քարոզչական աշխատանքների շնորհիվ հետագայում դառնում է արևելյան եկեղեցական գործերի կենտրոն և նույնիսկ կաթողիկոսանիստ քաղաք:

Թեև Վարքի սկզբում այնպես է ներկայացված, որ Մար Մարին իր քարոզչական աշխատանքները սկսել է մ. թ. I դ., Տիբերիոս կայսեր թագավորության 15-րդ տարում, սակայն, մեր կարծիքով, այս հատվածը հետագայում է ներմուծված: Ավելի ճիշտ է վարքի մեջ պահպանված մի այլ վկայություն, թե Մար Մարի առաքյալը քարոզչական աշխատանքներով պարսկական քաղաքներն է գնում ու քարոզչական աշխատանքներն է սկսում պարթևների վերջին թագավոր Արտավանի և նրանից հետո Արտաշիրի Բեյթ-Արամեի իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելուց հետո²¹, այսինքն, երբ սասանյանները հաստատել էին իրենց տիրապետությունը Ադիաբենում: Ինչպես հիշում ենք Մշիխա Զեխայի «Ադիաբենի եկեղեցական պատմության» մեջ էլ այն վկայությունը կա, որ սասանյանների տիրապետության ստեղծումից հետո, օգտվելով նրանց՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ունեցած բարյացակամությունից, քրիստոնյա քարոզիչները աշխուժացրին իրենց գործունեությունը, և նույն աղբյուրի վկայությամբ, նույն սասանյան Արտաշիրի թագավորության օրոք, քրիստոնեական եկեղեցին իր ծաղկումը ապրեց²²:

Մշիխա Զեխայի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ քրիստոնեական եկեղեցին պարսկական տիրապետության մեջ, մանավանդ Ադիաբենում, շատ վաղուց տարածված մի վարդապետություն էր և նույնիսկ կային քսանից ավելի եպիսկոպոսական աթոռներ, իսկ Մար Մարիի Վարքի հաղորդումների համաձայն, մինչ սասանյանների իշխանությունը արևելյան այս երկրներում կազմակերպված եկեղեցիներ կային և Մար Մարիի քարոզչական աշխատանքների շնորհիվ նաև հիմնվեցին նոր եկեղեցիներ ու նրա աշակերտները շարունակեցին գործը: Համենայն դեպս Մար Մարիի Վարքը կազմվել է, ինչպես ցույց է տալիս իր ուսումնասիրություններից մեկում եվրոպացի պատմաբաններից Ֆին, Տիզբոնի կողքին գոյություն ունեցող «Քոկեի» վանքում²³, որը և դարձավ նեստորական կաթողիկոսության կենտրոն: Ֆին գտնում է, որ Մար

²¹ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. I, p. 68.

²² Հ. Մելիսյան, Ասորական աղբյուրներ, էջ 84:

²³ Քոկեի վանքը գտնվում էր այն ձորում, որը նրան բաժանում էր հելլենիստական

Մարիի Վարքը շարադրված կլինի IX դ., որովհետև, գրում է նա, այդ Վարքում հիշատակվում են ծառերի և դեբերի պաշտամունքը, մինչդեռ, շարունակում է պատմաբանը, այդ ոչ ճիշտ պատկերացում է տալիս այն ժամանակվա պարթևական կրոնական հավատալիքների մասին, որովհետև, ինչպես գիտենք, պարսիկները պաշտում էին արևն ու կրակը²⁴: Համենայն դեպս, ավելացնում է նա, Մարիի պարթևների մայրաքաղաք գալու պատմականությունը կապված է Քուկի եկեղեցու հնություն հետ²⁵, այսինքն՝ այդ ավանդությունը ծագել է այդ վանքում կամ եկեղեցում:

Մենք համաձայն ենք եվրոպացի պատմաբանի այս եզրակացություն հետ, բաժանում ենք նրա այն կարծիքը, որ Քրիստոսի վերահիշյալ առաքյալները՝ Ադդան, Ազգան, Ախան, Պկիդան գործել են մ. թ. I դ. վերջերին և կամ ավելի ուշ II դ. սկզբներին²⁶: Չէր կարող պատահել, որ I դ. վերջերին քրիստոնեական կրոնն իր հետևորդներն ունենար Տիզբոնում: Ինչպես նախօրոք ասել ենք և նույնիսկ հաշվումներով ցույց տվել, այս անձնավորությունները գործել են I դ. վերջերին, իսկ Մար Մարին՝ հավանաբար III դ. առաջին տասնամյակներին, մանավանդ վարքը այդ մասին է վկայում:

Եվ եթե Մար Մարիի Վարքը, ինչպես ասել ենք, շարադրվել է այն ռոմով, որ ամբողջ արևելյան, մանավանդ նեստորական եկեղեցու կենտրոնն է ներկայացվել Տիզբոնը կամ ավելի ճիշտ Տիզբոնի կաթողիկոսական աթոռանիստ վանքը, ապա «Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն» մեջ այնպես է նկարագրված, որ Տիզբոնը և ընդհանրապես պարսկական բազում քաղաքներ քրիստոնեություն են ընդունել Ադիաբենի եպիսկոպոսի և կամ Ադիաբենից գնացած քարոզիչների միջոցով:

Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ երկու եկեղեցիների այս տարբեր ձգտումներն արտացոլում են ժամանակի ընթացքում կազմավորված տարբեր մտայնություններ. և նրանցից վերջինը, այսինքն՝ Ադիաբենի եպիսկոպոսական աթոռի հետ կապված զրույցները իրենց հիմքում ավելի հին են և ավելի մոտ պատմական ճշմարտության, որովհետև միայն IV դարից սկսյալ Տիզբոնի եպիսկոպոսությունը կաթողիկոսություն է դառնում, օգտվելով, անշուշտ, այն հանգամանքից, որ պետա-

Սելևկիայից Իրականում «Քուկեն» Տիզբոն գետի նախկին հունն է եղել, որովհետև գետը իր ընթացքը փոխել էր 79—116 թթ. միջև: Այս մասին տես J. M. Fiey, Jalons pour une histoire de l'église en Iraq, Louvain, 1970, p. 40.

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 42:

կան իշխանության մայրաքաղաքում լինելը հնարավորություն կտար իր միջնորդությամբ լուծելու եկեղեցական որոշ հարցեր:

Դեռ II դ. վերջերին Տիզբոնում կազմավորված համայնքներ գոյություն չեն ունեցել և ընդհանրապես մինչև պարթևների անկումը, ինչպես ցույց է տալիս Մշխա Զեխան մեզ հայտնի իր երկում, Տիզբոնում դեռ գոյություն չեն ունեցել քրիստոնեական համայնքներ, որովհետև աղբյուրում հիշատակված են պարսկական տիրապետության մեջ մտնող այն քաղաքները, որոնք այն ժամանակ ունեցել են եպիսկոպոսական աթոռներ և համայնքներ: Ահա դրանց մեջ չկա Տիզբոնի անունը. հիշատակում ենք այդ քաղաքների անունները. «(Արևելքում) կային քսան եպիսկոպոսներից ավելի. Իեյթ-Ջաբալի, Քարթա-դը-Բեյթ-Սլոխի, Քաշքարի, Բեյթ-Լափաթի, Հորմիզդ-Արտաշիրի, Պրաթ-Մալանի, Հանիթալի, Հերբաթ-Գելալի, Արզունի, Բեյթ-Նիկիթորի, Շահր-Քարդի, Բեյթ-Մեսկենեի, Հուլուանի, Բեյթ-Կետրալի, Բեյթ-Հեզանի, Բեյթ-Գալլուամալի, Շիգարի և այլ քաղաքների (եպիսկոպոսներ), իսկ Մծբինն ու այլ քաղաքներ հեթանոսների վախից դեռ եպիսկոպոս չունեին»²⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Տիզբոնի անունը չկա և, ըստ երևույթին, քրիստոնյա քարոզիչները մինչև պարթևների անկումը չեն համարձակվել քարոզչական աշխատանքներ ծավալել Տիզբոնում՝ վախենալով մոգերից ու պարթևական պետության ղեկավարներից: Միայն նրանց անկումից հետո, օգտվելով Սասանյան կայսրության հիմնադիր Արտաշիրի բարյացակամությունից, նրանք ոչ միայն թափանցում են մայրաքաղաք, այլև մտածում են կաթողիկոսական աթոռ հիմնել: Անշուշտ, այն շատ ավելի ուշ է հնարավոր դառնում հիմնել, բայց ըստ Մշխալի, այդ նպատակով III դ. երրորդ տասնամյակից քրիստոնյաները սկսում են գործել: Ահա թե ինչ է գրված այդ մասին ասորական աղբյուրներում. «Երբ Արշակունի պարթևների տիրապետությունը վերջ գտավ աստուծո օգնությամբ, ինչպես տեղում կայսրմենք, քրիստոնյաները իրենց համար կաթողիկոս ուզեցին ունենալ»²⁸:

Այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Արշակունիների անկումից հետո միայն քրիստոնյաները աշխուժանում են և ուզում են, անկասկած, սասանյանների մայրաքաղաքում իրենց համար եկեղեցական կենտրոն ստեղծել կաթողիկոսական իրավունքներով: Տիզբոնում առա-

²⁷ Հ. Մելիճեյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 83—84:

²⁸ Նույն տեղում:

չին քրիստոնեական համայնքի ստեղծման մասին վկայություն կա Մշի-
խա Զեխայի նույն պատմության գրքում: Միայն Արտաշիրի մահից հե-
տո, նրան հաջորդած Շապուհ Ա-ի (241—272 թթ.) թագավորության օ-
րոք է Տիզբոնում կազմավորվում հավատացյալների առաջին խումբը:
Ահա թե ինչ է պատմում մեզ ասորական աղբյուրը. «Այս ժամանակ
մահացավ պարսիկների արքա՝ Արտաշիրը, և Շապուհը հաջորդեց
նրան: Վերջինս ի բնե քիչ համբերող էր: Իր թագավորության առաջին
իսկ տարում պատերազմեց Խուրզմիանների (սրանք ապրում էին Տա-
բարիստանի և Մազենդերանի հյուսիսում) և լեռներում (բնակվող)
մեղացիների դեմ և հաղթեց նրանց ահավոր մի ճակատամարտում...:
Շապուհի բանակում մի մեծահարուստ քրիստոնյա կար, որը Գանդիան
էր կոչվում. նա երբ Ադիաբենն եկավ ու տեսավ, որ (մեր) երկրում ու
նրա գյուղերում բազում քրիստոնյաներ կան, Շախլուփային (Ադիաբե-
նի եպիսկոպոսին) խնդրեց, որ նա Տիզբոն գնա, այնտեղի փոքր հա-
մայնքի եղբայրների մոտ, որը սկսել էր (նոր) կազմավորվել»²⁹:

Եվրոպացի պատմաբաններից Ֆին կարծում է, որ այս զրույցը ա-
ռաջացել է ավելի ուշ, երբ Ադիաբենի եկեղեցական աթոռը ձգտել են
ցույց տալ որպես Արևելքի մայր աթոռ³⁰: Այս հարցում համաձայն չենք
պատմաբանի հետ, որովհետև մեզ ծանոթ բոլոր փաստերը, իրոք, խո-
սում են այն մասին, որ մինչև սասանյանների իշխանության զլուխ
անցնելը, այսինքն՝ մինչև հույների թագավորության 535 թ.-ի նիսան
(ապրիլ) ամսի 27-ը, շորեքշաբթի օրը³¹, երբ սասանյանների Արտաշիր
արքան նստեց արքայական գահին, Տիզբոնը արևելյան քրիստոնեական
եկեղեցու կազմավորման ու ստեղծման գործում ոչ մի դեր չի ունեցել:
Տիզբոնում եկեղեցին միայն III դ. վերջից, այն էլ Պապա եպիսկոպոսի
օրոք, որը հետո «Արևելքի» եկեղեցու առաջին կաթողիկոսը դարձավ,
սկսեց իր դերը:

Մ. թ. II դ. վերջերին և III դ. Արևելքի երկրներում քրիստոնեական
վարդապետության տարածման գործում էական դեր են կատարում Ան-
տիոքը, Եդեսիան և Արբելան: Այս քաղաքներից Արբելան անմիջական
կապերի մեջ էր պարսկական մյուս քաղաքների հետ, որովհետև ինչպես
Անտիոքը, այնպես էլ Եդեսիան համարյա միշտ եղել են հռոմեական

²⁹ Զ. Մելնոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Շախլուփա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 86:

³⁰ J. M. Fiey, Jalons, p. 47.

³¹ Զ. Մելնոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Խիրան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 83:

քաղաքական ազդեցության տակ, և որպես այդպիսիք, բնական է, որ
հռոմեական և պարսկական տիրապետության տակ եղող քաղաքները
չէին կարող կապի մեջ լինել և այնտեղ քարոզչական աշխատանքներ
ծավալել, ուրեմն, քրիստոնեական այս կենտրոններից միակ քաղաքը
Արբելան էր, որտեղից կարող էին քարոզչական նպատակներով պարս-
կական քաղաքները գնալ և գործել: Մեզ հասած ասորական վարքերում,
որոնց մեջ նկարագրված են քրիստոնյա գործիչների ճանապարհորդու-
թյունները, տեսնում ենք, որ Արբելայից և հեռուներից Մծբին եկած
քրիստոնյա գործիչները հիմնականում պարսկական քաղաքներն են գնա-
ցել Արբելայի վրայով, որովհետև միջազգային առևտրական քարավան-
ները այդ ճանապարհով էին անցնում, այսինքն՝ Առևմուտքից և Հեռա-
վոր արևելքից եկած առևտրական քարավանները իրենց ապրանքները
բերում էին Մծբին, իսկ Արևելքից եկած վաճառականները իրենց ապ-
րանքները վաճառելուց հետո, բեռներով Մծբինի վրայով գնում էին
Արբելա և այստեղից էլ՝ Պարսկաստանի խորքերը: Արբելան ոչ
միայն միջանցիկ կայանի դեր էր կատարում Արևելքի և Առևմուտքի
միջև կատարվող միջազգային առևտրական հաբաբերություններում,
այլև մետաքսի իր արտադրությամբ խոշոր մասնակցություն էր ունե-
նում շուկաներում: Արբելայի մետաքսը ինչպես Առևմուտքի, այնպես
էլ արևելյան շուկաներում մեծ պահանջարկ ունեցող ապրանքներից
մեկն էր, և պատահական չէ, որ IV դ. սկզբներին Արևելքի խոշորագույն
գործիչներից մեկը՝ Միլես եպիսկոպոսը Մծբինում Հակոբ Մծբնացի
հայրապետի կողմից կառուցվող մեծ տաճարի կարիքների համար գնաց
Խեղալաբ և Արբելայից մեծ քանակությամբ մետաքս ուղարկեց³²:

Պատահական չէր, անշուշտ, ինչպես ասացինք, որ քարոզիչները
առևտրական հայտնի ճանապարհներով էին գնում, և շատ անգամ այդ
նույն առևտրականներն են եղել քրիստոնեական կրոնը պարսկական
քաղաքներում տարածողները: Նրանք իրենց բեռների հետ տարել են նաև
նոր վարդապետության հավատալիքներն ու «Սուրբ Գրքերը»: Այնպես
որ մենք չենք կասկածում «Ադիաբենի եկեղեցական պատմության»
հաղորդած վկայությունների ճշմարտացիությանը և համոզված ենք, որ,
իրոք, Ադիաբենը պարսկական քաղաքների հետ անմիջական կապ պահ-
պանելու հնարավորություն ուներ:

Ծիշտ է, եվրոպացի պատմաբաններից ոմանք Մշիխա Զեխայի
պատմական այս երկի որոշ մասերը կասկածի տակ են առել և թերա-

³² Աբրահամու Խոստովանողի «Վկայք Արևելքից», էջ 181:

հավատությունը են մոտեցել նրա հաղորդած պատմական որոշ փաստերին³³, բայց ոչ մեկը չի կասկածել պարթևների անկման, ապա Սասանյանների իշխանության հաստատման և նրանց քաղաքական գործունեության վերաբերյալ հաղորդած տեղեկությունների ճշմարտացիությունը³⁴: Երբ ծանոթանում ու քննում ենք Մշխա Զեխայի հաղորդած տեղեկությունները, տեսնում ենք, որ դրանք հեղինակը վերցրել է այնպիսի մի աղբյուրից, որը շարադրված է ականատեսի կողմից և արտացոլում է տվյալ ժամանակի հետ կապված դատողություններ ու նույնիսկ մանրամասնություններ: Այնպես որ, մենք ոչ մի հիմք չենք գտնում կասկածելու նաև Տիգրանի եկեղեցու կազմավորման վերաբերյալ նրա հաղորդած տեղեկություններին և գտնում ենք, որ այն դրի է առնված ոչ թե հետագայում հորինված ինչ-որ գրույցի, այլ իրականության հիման վրա: Հետագայում նման գրույց չէր կարող հորինվել, որովհետև, ինչպես ուշ շրջանում գրված Մար Մարիի Վարքում տեսանք, այն ցույց է տալիս Տիգրանի մեծությունը և նրա կատարած էական դերը, իսկ «Ադիաբենի եկեղեցու պատմության» մեջ արտացոլվել են մինչ Տիգրանի կաթողիկոսական աթոռ դառնալու հետ կապված փաստերը, այսինքն՝ ավելի հին են և ավելի մոտ ճշմարտության:

Այսպես, ուրեմն, Շապուհ Ա-ի բանակի կարևոր դեմքերից, հավանաբար զորավարներից, մեկը՝ Գանգիսանը, խնդրեց Ադիաբենի Շախուփա եպիսկոպոսին, որ գնա ու օգնի Տիգրանի փոքր համայնքին: Շախուփան, ըստ այս աղբյուրի, տատանվում էր, սակայն Գանգիսանը նրան վստահեցրեց ու հանգստացրեց, և Շախուփան, «հույսը աստծու վրա դնելով», ճանապարհ դուրս եկավ, իր հետ տանելով լուծ (հիվանդությունից) բուժած նակիսային և իր երկու սարկավազներին: Սակայն ճանապարհին նրանց հանդիպեցին արաբ ավազակներ, որոնք բռնեցին նրանց ու իրենց հետ տարան: Չորս ամիս Շախուփա եպիսկոպոսը գերության մեջ մնաց արաբների մոտ և, ի վերջո, հաջողվեց նրան փախչել և «գնալ հարուստ քաղաք՝ Տիգրոն»: Քաղաքում քրիստոնյաները իմանալով Շախուփայի գալուստը, հավաքվեցին նրա մոտ: Նա իր խոսքերով քաջալերեց նրանց և մեկին էլ քահանա ձեռնադրեց: Այդ օրերին պարսիկների Շապուհ արքան մեկնում է արշավանքների և այդ արշավանքները տևում են երկու տարի: Հավանաբար, խոսքը, այստեղ, նրա գահ

քարձրանալուց անմիջապես հետո, 241—243 թթ. պատերազմական գործողությունների մասին է: Եվ ահա նույն աղբյուրի վկայությամբ, այս երկու տարիների: Ընթացքում Շախուփան գործում է Տիգրոնում: Հավանաբար կարողանում է եկեղեցի կառուցել ու հավատացյալների հոտը կազմակերպել, կարգ ու կանոն ստեղծել նրանց մեջ ու, անշուշտ, շարունակել է քարոզչական աշխատանքները: Շապուհի վերադարձից հետո, Շախուփան ևս Արբելայից եկած սարկավազների ուղեկցությամբ մեծ հանդիսավորությամբ մեկնում է իր աթոռը: «Սեւեկիայի ու Տիգրոնի քրիստոնյաները նրան արցունքով ճանապարհ գրեցին և վիշտը լցրել էր նրանց սիրտը: Նրանք այդ բոսիսին նման էին առաքյալներին, ճիշտ այնպես, ինչպես երբ նրանք դիտում էին մեր Տիրոջ երկինք համբարձումը»³⁵:

Այս բոլորի մեջ շինծու ոչինչ չենք գտնում. և եթե այս տեղեկությունները գրի առնող հեղինակը ցանկանար շեշտել Ադիաբենի եպիսկոպոսական աթոռի առաջնությունը, ապա այդ գրույցը այլ կերպ շախարհված կլիներ: Բացի այդ, պատմությանը հայտնի չեն այնպիսի փաստեր, որոնք ապացույցեին, որ Ադիաբենի եկեղեցին երբևէ ձգտել է առաջնության: Համոզված ենք, որ Տիգրոնում պարթևների անկումից հետո, երբ սասանյանները իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցրին, եթե մայրաքաղաքում եպիսկոպոս լիներ և կամ եպիսկոպոսական աթոռ, ապա այդ մասին աղբյուրը անպայման կնշեր: Համենայն դեպս, IV դ. սկսյալ, երբ Տիգրոնը դառնում է կաթողիկոսություն կամ պարիարքություն, Ադիաբենի թեմը չի կորցնում իր նշանակությունը և գրանից հետո էլ շարունակում է կարևոր դեր խաղալ պարսկական տիրապետության մեջ մտնող եկեղեցիների կյանքում: Ադիաբենը հետագայում, հատկապես V դ. սկսյալ դառնում է ոչ միայն նեստորական եկեղեցու, այլ աղանդավորական շարժումների, մանավանդ «մեսալյան» կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներում այն հայտնի է, «ամողնեական» շարժման կարևոր ամրոցներից մեկը և այդպիսին էլ մնում է մինչև ուշ միջնադարը:

Համենայն դեպս, պարսիկների Շապուհ Ա արքայի մահից հետո, զեռ Վահրամ Բ-ի (273—293 թթ.) ժամանակ էլ, Տիգրոնը չունի իր եպիսկոպոսը, և «մի օր Տիգրոնից ուղարկված քրիստոնյա պատգամավորները Ախադաբուհուն գտան ու խնդրեցին, որ նա Շախուփայի օ-

³³ A. Vööbus, History of the asceticism in the Syrian Orient, Louvain, 1958, p. 5.

³⁴ J. M. Fiey, Jalons, p. 38.

³⁵ Հ. Մելիճյան, Ասորական աղբյուրներ (Շախուփա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ

րինակով, որը նրան նախորդել էր, գա իրենց մոտ քարոզի, սովորեց-
նի և (ցույց տա) բարի վարքի ուղին, քաջալերի, և մի քիչ էլ մխիթարի
իրենց: Նրանք (Տիզբոնի քրիստոնյաները) հինգ հավատարիմ ու աստ-
վածավախ մարդկանց էին ընտրել, որպեսզի նրանց ձեռնադրի: Գործուն-
յա ու ժրաջան վաճառականի նման, որ անընդհատ մտածում է բազ-
մացնել իր ունեցվածքը, նա նրանց խնդրանքին զիջելով, այս մարդկանց
ձեռնադրեց: Նա ընկերացավ մայրաքաղաք գնացող պատվիրակներին,
Հերթաթ-Գելալի եպիսկոպոս Զեխա-Յաշուղի և Բեյթ-Ջաբղեի եպիսկո-
պոս Շաբթայի հետ: Նրանք այնտեղ մի տարի ապրեցին և ինչպես սովո-
րություն էր, մուրթյալներին ուղղության բերեցին»³⁶:

Այնուհետև այս աղբյուրում հետաքրքիր մանրամասնություն-
ներ կան Բեյթ-Ջաբղեի եպիսկոպոս Շաբթայի՝ Տիզբոնում ծավալած
քարոզչական աշխատանքների, այդ կապակցությամբ առաջացած դժ-
վարությունների ու այնտեղ ապրող քրիստոնյաներին սպառնացող
վտանգի մասին³⁷: Բայց որովհետև դրանք մեր նյութից դուրս են, դառ-
նանք Ադիաբենի եպիսկոպոս Ախադաբուհու՝ Տիզբոնում կատարած գոր-
ծերին:

Մշիխա Զեխայի վկայությունը հետևելով նախ ծանոթանանք Պա-
պայի եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու հանգամանքների հետ.
«Տիզբոնի (քրիստոնյա) բնակիչները նրանից (Ախադաբուհուց) խնդրեցին,
որ նա շտապ իրենց համար եպիսկոպոս ձեռնադրե, որպեսզի նա (ե-
պիսկոպոսը) միշտ իրենց հետ լինի: Նրան ասացին, որ «այստեղ շատ
քրիստոնյաներ կան, և մեր մեծ տեր եպիսկոպոսները մեզանից հեռու
են, և չեն կարող մեզ (օգնել), արդարության շավիղներով մեզ առաջ-
նորդել, և հոգեպես, և ֆիզիկապես միշտ մեզ հետ լինել»: Նա ուրախու-
թյամբ նրանց խնդրանքին ընդառաջեց և Սուսի եպիսկոպոս Խայ-Բաղա-
լին (այդ մասին հայտնեց): Երկուսն էլ համաձայնվեցին ու ընտրեցին
ասորի Պապային, որը շատ գիտուն ու իմաստուն մարդ էր»³⁸:

Այս ավանդությունը խոսում է այն մասին, որ Տիզբոնը սկզբնա-
կան շրջանում քրիստոնեական խնդիրների կապակցությամբ կախում է
ունեցել Ադիաբենից: Եվ ընդհանրապես Տիզբոնի և նրա շրջակայքում

³⁶ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Ախադաբուհու եպիսկոպոսի ժամանակ)
էջ 90:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Ախադաբուհու եպիսկոպոսության ժա-
մանակ), էջ 91—92: Ուրեմն, Պապան եպիսկոպոս է ձեռնադրվել մինչև 291 թ., իսկ
կաթողիկոս է դարձել 310 թ. հետո, Շաբթայի օրոք: Տե՛ս նույն տեղը, էջ 93:

ապրող քրիստոնյաների և, մասնավորապես, այդ շրջանի եկեղեցական
հարցերով զբաղվել են Ադիաբենից եկած քարոզիչներն ու եպիսկոպոս-
ները: Մենք գտնում ենք, որ այս երևույթը և՛ տրամաբանական է, և՛
պատմական, որովհետև քրիստոնյա գործիչները պարսկական տիրապե-
տության մեջ հիմնականում, ինչպես ասացինք, կարող էին գործել Ա-
դիաբենից, որովհետև Ադիաբենն այն ժամանակ, և համարյա միշտ, ե-
ղել է պարսկական ազդեցության ոլորտներում, մինչդեռ Արևելքի մյուս
քրիստոնեական կարևոր կենտրոններից՝ Անտիոքն ու Եդեսիան, որոնք
հռոմեական ազդեցության ոլորտներում էին գտնվում, չէին կարող, առ-
նըմամբ լրտեսական մեղադրանքների տակ շրջանառու համար:

Այս տեսակետից էլ գտնում ենք, որ ճիշտ չեն Մար Մարիի վար-
քում պահպանված այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն Մար Մա-
րին է Տիզբոնի կամ Տիզբոնի կից հիմնված Գելյ (վանք)-Քոկկի ե-
կեղեցու հիմնադիրը: Ծիշտ չէ ասորական վարքերից մեզ հասած այն
տեղեկությունը, որ Մար Մարին իրեն հաջորդ ձեռնադրեց IV դ. գործիչ
և առաջին կաթողիկոս Պապային³⁹:

Եթե հավատալու լինենք Մար Մարիի վարքի տեղեկություն-
ներին³⁹, նա իր քարոզչական աշխատանքները սկսել է դեռ պարթև-
ների թագավորության անկումից առաջ, նրանց վերջին թագավոր՝ Ար-
տավան Ե-ի օրոք, ուստի չէր կարող պատահել, որ նա իրեն հաջորդ
ձեռնադրած լիներ 310 թ. ապրած Պապային, որը նախ Տիզբոնի եպիս-
կոպոսն էր և ապա կաթողիկոս Արևելքի (310—329 թթ.)⁴⁰: Այնպես ու,
Պապան ժամանակակից չէր Մար Մարին և սա չէր կարող եպիսկոպոսա-
կան աստիճան տված լինել: Որ Պապան IV դ. սկզբում ձգտել է կաթողիկո-
սության, այդ մասին վկայում է ասորական մի այլ աղբյուր ևս՝ Մար
Միլեսի վարքը⁴¹: Ըստ ասորական այս վարքի, Մար Միլես եպիսկոպոսը
ծնվել է «Ռազիկա» երկրում⁴²: Երբ մեծանում է, գնում է Բեյթ Լափատ
քաղաքը և այնտեղից էլ Ղիլմ քաղաքը: Այստեղ երեք տարի քարոզչա-
կան աշխատանք կատարելուց հետո, եպիսկոպոս է ձեռնադրվում
Բեյթ Լափատի եպիսկոպոս Ղազից: Եվ որովհետև Ղիլմ քաղաքում մո-

³⁹ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. I, p. 88.

⁴⁰ J. M. Fiey, Jalons, p. 71.

⁴¹ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 263.

⁴² Մեզ հասել է ասորերեն այս վարքի հայերեն հին թարգմանությունը, «Ասորահա-
մի խոստովանողի Վկայք Արևելից», աշխատք. Գ. Տէր Մկրտչեանի, էջմիածին, 1921, էջ
78: Այս թարգմանության մեջ «Ռազիկա աշխարհի» փոխարեն գրված է «Վրկանաց աշ-
խարհ»․ այսպես՝ «ի Վրկան աշխարհ»:

գերը սկսում են նրան նեղել, ապա անխնա հալածել, ուստի ստիպված լքում է այդ քաղաքը և երկար ճանապարհորդությունից հետո՝ Երուսաղեմ, Եգիպտոս և այլ քաղաքներ, գալիս է Մծբին և այնտեղ ծանոթանում է Մծբինի նշանավոր եպիսկոպոսներից Հակոբ Մծբնացու հետ⁴³, որն այն ժամանակ քաղաքի եպիսկոպոսն էր և նոր եկեղեցի էր կառուցում: Այստեղ միաժամանակ մնալուց հետո գնում է «հեղայաք», և, ինչպես նույն մեր այս աշխատության մեջ գրել ենք, այստեղից էլ մեծ քանակությամբ մետաքս է ուղարկում Մծբին՝ կառուցվող եկեղեցու կարիքների համար: Խեղալարից ուղևորվում է Բեյթ Արամեի⁴⁴ այլ քաղաքները և, ի վերջո, գալիս է Տիզբոն: Տիզբոնում Միլես եպիսկոպոսը մեզ հայտնի պատճառներով վեճի է բռնվում Տիզբոնի եպիսկոպոս Պապայի հետ: Ահա թե ինչ է գրված այդ վարքում. «Չոգաու դիպեցաու հակառակութեան մեծի եպիսկոպոսի Սղակայ (ասորերեն բնագրում Սլիկ) և Տիզբոնի, որոյ անուն էր Պապա, որդի Գագեայ (ասոր. բնագիր «Քար Ղագի»), և ետես զի հակառակութեամբ կայր ընդդէմ եպիսկոպոսաց բազմաց, և անարգէր զերիցունս և զսարկաւագունս իւրոյ քաղաքին: Ի վերայ եհաս իրաց առն, զի յԱստուծոյ անկեալ էր և զնոցանէ հայհոյութիւնս խաւսէր»⁴⁵:

Մեզ հետաքրքրողը, անշուշտ, այն է, որ Տիզբոնի եպիսկոպոս Պապան հիշատակվում է նույնպես որպես IV դ. առաջին տասնամյակներին ապրած անձնավորություն, մի փաստ, որ համապատասխանում է իրականության, և այս հարցում մի անգամ ևս հաստատում է Մշիխա Զեխայի հաղորդած վկայության ճշմարտացիությունը: Մշիխա Զեխան, բարեբախտաբար, մեզ թողել է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք շատ արժեքավոր են և, մեր կարծիքով, արտացոլում են իրական այն անցուղարձեքը, որոնք տեղի են ունեցել Պապայի եպիսկոպոսական իրավունք-

ներ ձեռք բերելուց հետո, Տիզբոնի եպիսկոպոսական աթոռը կաթողիկոսական իրավունքներով օժտելու կապակցությամբ: Նախ տեսնենք, թե ինչ է գրում ասորի պատմիչը. «Արևելքի եպիսկոպոս Պապային, որ ապրում էր մայրաքաղաքում (Տիզբոնում) որոշ եպիսկոպոսներ արտաքին (ոչ եկեղեցական, այլ պետական) գործերի համար դիմում էին նրա օգնությունը: Ուստի այդ կապակցությամբ մտածեց բոլոր եպիսկոպոսների վրա գերիշխանություն ունենալ և դառնալ նրանց միակ ղեկավարը: Գրա վրա, մայրաքաղաքի քահանաներն ու ժողովուրդը հավաքվեցին ու ուզեցին նրան զահրնկեց անել: Նույնիսկ նրա ավագ սարկավագը՝ Միմոնը այս նորաձևությունը մերժեց և (այդ մասին) տեղեկացրեց Սուսի Միլես (եպիսկոպոսին), Քարբա-դը-Բեյթ-Սլոխի՝ Ղկաբ-Ալլահին, և շատ ուրիշներին»⁴⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, այս վկայությամբ պարզվում է, թե ինչու է վեճ առաջացել Տիզբոնի եկեղեցականների, Միլես եպիսկոպոսի և Պապայի միջև: Հասկանալի է, որ Պապան օգտվելով հանգամանքից և գուցե նաև պարսիկ ղեկավարների թելադրանքով, փորձում է պարսկական տիրապետության մեջ մտնող եկեղեցիները միավորել և Տիզբոնում մեկ կենտրոն ստեղծել: Դա անհրաժեշտ էր ոչ միայն տարբեր քաղաքներում ու երկրներում ցրված եկեղեցիները միավորելու ու միասնական մեկ ուժ դարձնելու, այլ նաև քաղաքական նպատակներով, որովհետև եթե քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրության մեջ զգալի ուժ էր, և կայսրության շահերից ելնելով նրանք մտածում էին այդ ուժը ծառայեցնել իրենց պետության շահերին: Ապա այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, պարսիկները ևս ընդառաջել են Պապայի ցանկություններին, և գուցե ինքը անհրաժեշտությունն է թելադրել այն, մասնավանդ, ինչպես աղբյուրն է նշում, իրապես շատ եպիսկոպոսներ իրենց հարցերը լուծելու համար ստիպված էին դիմել Տիզբոնի եպիսկոպոսի միջնորդությանը: Հասկանալի է, որ նման պայմաններում ծագեր կաթողիկոսական կամ պատրիարքական իշխանության ստեղծման կարիքը, մասնավանդ որ Արևմուտքում կային արդեն Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի, Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունները⁴⁷: Բնական է, որ դրանց կողքին

⁴³ Ըստ «Եգիպտի ժամանակագրության» Հակոբ Մծբնացին մահացել է հունիսի 649 թ. (մ. թ. 338 թ.): Այս մասին տե՛ս «Эдесская хроника», „Палестинский сборник“, 4 (67), 1959, стр. 90.

⁴⁴ Բեյթ Արամի փոխարեն հայերեն հին թարգմանության մեջ գրված է «Ասորեստան»: Հայ թարգմանիչը, ուրեմն, «Ասորեստան» ասելով հասկացել է «Բեյթ Արամեի» երկիրը: Իսկ ասորի հեղինակները սասանյան տիրապետության ժամանակ «Բեյթ Արամե» ասելով հասկացել են այն բոլոր եկեղեցական թեմերը, որոնք եղել են Տիզբոնի նեոտորական կաթողիկոսության իշխանության ներքո:

⁴⁵ «Աբրահամի Խոստովանողի Վկայք Արևելից», էջ 181: Ասորական այլ աղբյուրներից իմանում ենք, որ Մար Միլես եպիսկոպոսը դեմ էր Տիզբոնի եպիսկոպոսական աշխարհ». այսպես՝ «ի Վրկան աշխարհէ»:

⁴⁶ Զ. Մելիքնյան, Ասորական աղբյուրներ (Շարիզա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 93:

⁴⁷ «Պատրիարք» բառը հունարեն է, որը նշանակում է «ընտանիքի կամ ցեղի հայր, նահապետ, պետ» և այլն, IV դ. սկսվել Արևելքում այն տրվել է նախապես բոլոր եպիսկոպոսներին անխտիր, որպես մաքուր անձնական պատվանուն: Ենթադրվում է, որ այն որպես «եկեղեցապետ» սկսել է օգտագործվել Նիկիո առաջին Տիեզերական ժողովից հետո: Մանրամասն այդ մասին տե՛ս J. M. Fiey, Jalons, p. 71.

պարսիկները կուզենային անկախ պատրիարքություն ունենալ՝ իրենց գերիշխանության տակ ապրող քրիստոնյաներին հոռմեական ազդեցության շենթարկելու համար: Եվ այսպես, Պապայի օրոք ստեղծվում է Արևելքի, ավելի ճիշտ պարսկական տիրապետության մեջ մտնող քրիստոնյաների կաթողիկոսությունը⁴⁸: Կաթողիկոսական իշխանության հիմնումը դիմադրության է հանդիպել և երկպառակության պատճառ դարձել ինչպես աթոռի ներսում, այնպես էլ դրսում՝ այլ եպիսկոպոսությունների շրջանում: Պապայի այդ որոշման դեմ են դուրս եկել նախ մայրաքաղաքի քահանաներն ու հավատացյալները և նույնիսկ ուզում էին նրան գահընկեց անել: Ըստ երևույթին, Պապայի դեմ շարժումը գլխավորում էր Տիգրոնի քրիստոնյա գործիչներից հայտնի ավագ սարկավագ Սիմոնը, որը հակառակվեց ու եպիսկոպոսներին այդ մասին հայտնեց: Անկասկած, այն ժամանակ կարևոր դեմքերից էր նաև Սուսիի եպիսկոպոս Միլեսը, որն, ինչպես տեսանք իր վարքից, անմիջապես եկել էր մայրաքաղաք ու փորձել կասեցնել Պապային իր որոշումից, բայց ապարդյուն, թեև Միլեսի վարքում այնպես է ներկայացված, որ Միլեսը անիծում է Պապային և վերջինս դառնում է անդամալույծ ու 12 տարի հետո մահանում է⁴⁹: Բայց այդ վկայությունը չի համապատասխանում իրականությանը: Փաստորեն, դրանից հետո Պապան երկար ժամանակ մնում է իր աթոռին, իսկ անդամալույծ վիճակում նա չէր կարող կաթողիկոսական գործերը վարել: Մշիխա Ջեխան պատմում է, որ Պապան երբ իմացավ, որ Սիմոնը դեմ է Տիգրոնի եպիսկոպոսական թեմը կաթողիկոսության վերածելու, «շատ վախեցավ, որովհետև Սիմոնի ծնողները շատ մոտիկ էին արքային և բոլորից էլ հարգված: Ուստի նա Արևմուտքի եպիսկոպոսներին, ինչպես նաև Եդեսիայի եպիսկոպոս Սաղդային նամակ գրեց: Բոլորը համաձայնվեցին, որովհետև գիտեին, որ Սիմոնը սոսկալի մարդ է և նրանից պետք է վախենալ, բայց խոստացան Պապային պաշտպանել Կոստանդիանոս արքայի առաջ: Որովհետև նրանք (եպիսկոպոսները) հասկանում էին, որ լավ կլինի եթե մայրաքաղաքի եպիսկոպոսը Արևելքի բոլոր եպիսկոպոսների վրա դեր-իշխանություն ունենա: Ուստի իրենց թագավորների ու Արևմուտքի մեծամեծների անունից նրան (Կոստանդիանոսին) այս խնդրի շուրջ

նամակ գրեցին, ասելով «որ ինչպես Արևմուտքում, այսինքն Հռոմեական կայսրության մեջ բազում պատրիարքներ կան՝ Անտիոքի, Հոմմի, Ալեքսանդրիայի և Կոստանդնուպոլսի, այնպես էլ թող Արևելքում, Պարսկական տիրապետության մեջ առնվազն մեկ պատրիարք լինի»⁵⁰:

Այս վերջին հատվածը, մեր կարծիքով, պատմիչը շարադրել է շատ ավելի ուշ և դուրս նաև VI դ. կազմած զրույցների հիման վրա, այսինքն՝ 431 թ. Եփեսոսի Տիեզերական 3-րդ ժողովից հետո, երբ նեստորական եկեղեցին, անջատվելով մյուս եկեղեցիներից որպես առանձին ինքնուրույն եկեղեցի, կարիք ուներ ապացուցելու, որ պարսկական տիրապետության մեջ մտնող արևելյան եկեղեցին օրինավորապես Արևմուտքից ճանաչված եկեղեցի է և իր իրավունքներով հավասար է պատրիարքական մյուս աթոռներին: Մինչդեռ փաստերը ցույց են տալիս, որ Արևելյան այս կաթողիկոսությունը հակադրվել է Արևմուտքին, պարսիկների մոտ կասկածի տեղիք չտալու համար: Ի վերջո Պապան, օգտվելով պարսկական արքունիքի բարյացակամ վերաբերմունքից, հասնում է իր նպատակին և իրեն հուշակում Արևելքի կաթողիկոս: Մշիխա Ջեխան այդ մասին գրում է. «Աստված, որ Ադամի մեղքի համար աշխարհ ուղարկեց իր միակ որդուն՝ Փրկչին, որպեսզի իսրայելացիները ճգիպտոսի հարվածներից իրենց ազատությունը գտնեն, նա, որ փշերից մրգեր աճեցրեց և մորենիներից ծաղիկներ ծաղկեցրեց, և նա, որ կարող է միշտ վատից լավը դուրս բերել, թույլ տվեց, որ իր աստվածային նախախնամությամբ ու պաշտելի ղեկավարության Պապայի ցանկությունը կատարվի: Այսպես, նա դարձավ ամբողջ Արևելքի եպիսկոպոսների ու քրիստոնյաների գլխավոր հրամանատարը: Բոլոր (Արևելքի) եպիսկոպոսները հավանություն տվեցին Արևմուտքի որոշմանը, այն վախից, որ Արևմուտքի եպիսկոպոսները կարող են իրենց երկու հզոր թշնամիների միջև թողնել, Արևմուտքում՝ Հոմմի քրիստոնյաների կայսրի և Արևելքում՝ պարսիկների ամբարիշտ արքայի միջև»:

«Սակայն Պապայի ավագ սարկավագ Սիմոնը այս նորությունը չընդունեց և իր ծնողների միջոցով ուզեց արքային (համոզել), որ նա ի չիք դարձնի որոշումը: Սակայն Պապան խորամանկությամբ, հաճույացրեց Սիմոնի հորը, նրան խոստանալով, որ իր մահից հետո, իրեն հաջորդ կնշանակի»⁵¹:

Մշիխա Ջեխայի մոտ ոչ մի խոսք չկա այն մասին, թե նման փո-

⁴⁸ Եվրոպացի նույն պատմաբանը կարծում է, որ «կաթողիկոս» ընտրյալ, բայց ոչ օծված պատրիարքին էին ասում, նեստորական Հովսեփ կաթողիկոսի 554 թ. գումարած ժողովում այսպիսի որոշում կա՝ կաթողիկոս մինչև իր օծումը «պատրիարք» տիտղոսը օգտագործելու իրավունք չունի: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

⁴⁹ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 266.

⁵⁰ Հ. Մեխոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Շրիզա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 94:

⁵¹ Նույն տեղում:

փոխադրվածները ինչպիսի՞ արձագանք են գտել Ադիաբենում և թե ի՞նչ դիրք է բռնել Շրիղա եպիսկոպոսը: Համենայն դեպս, Պապայի մասին ասված դրական խոսքերը վկայում են, որ Ադիաբենի ժողովուրդն իր եպիսկոպոսով հանդերձ դեմ չի եղել այդ նորոթյուններին, որովհետև բաղաձայնապես պարսկական գերիշխանության ենթարկված Ադիաբենը միշտ էլ կարիք է ունեցել Տիգրոնում նման եկեղեցական ամուր կենսաբանի ստեղծման: Համենայն դեպս, մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ հուլյաների 640 թ. (մ. թ 329 թ.) Պապայի մասվան կապակցությամբ Տիգրոնում հավաքվել եպիսկոպոսները, որոնք Պապային հաջորդ էին ընտրելու և այն որ այդ գործունեությունների ժամանակ նշանակալից դեր էր կատարում Ադիաբենի Յուհանան եպիսկոպոսը, որը ձգտում էր ամեն կերպ Պապայի մահից հետո արժանի մի եկեղեցականի ընտրությունը կատարել: Մշիխա Զեխան գրում է. «Մեր երկրի (Ադիաբենի) եպիսկոպոս՝ Յուհանան այն ժամանակ իր հոտի հետ շեր, որովհետև հուլյաների 640 թ.-ին (329 թ.), այլ եպիսկոպոսների հետ մայրաքաղաք (Տիգրոն) էր գնացել, ի վերջո հավատարիմ ու իմաստուն մի մարդու պատրիարք ընտրելու համար, որովհետև Սելևկիայի թեմը [պատրիարքական աթոռը], Մար Պապայի դժբախտ մահից հետո թափուր էր մնացել»⁵²:

Ուշագրավ է, որ Ադիաբենի եպիսկոպոս Յուհանանը ընտրությունից հետո անմիջապես չի վերադառնում իր աթոռը, այլ երկու տարի մնում է Տիգրոնում, անկասկած իր երկրի ու եկեղեցու հետ կապված հարցերը լուծելու համար⁵³:

Գրանից հետո Շապուհ Բ-ի կողմից իր տիրապետության մեջ ապրող քրիստոնյաների դեմ կազմակերպված մասսայական հալածանքներն ու սպանությունները երկար տարիներ շարունակվեցին և բազում քրիստոնյա հայտնի գործիչների ու հավատացյալների մասվան պատճառ դարձան: Այդ հալածանքները ծանր հետևանք ունեցան նաև Ադիաբենի եկեղեցու գործունեության վրա:

Ասորական աղբյուրներից իմանում ենք, որ «Շապուհի թագավորության 32-րդ տարում⁵⁴, նիսան ամսում⁵⁵, հալածանքի հրաման ե-

⁵² Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ (Յուհանան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 97:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 248.

⁵⁵ «Նիսան» ապրիլ ամիսն է:

ղավ»⁵⁶: Երբ Շապուհի այս հրամանը եղավ, Ադիաբենի եպիսկոպոս Յուհանանը գտնվում էր Բեյթ-Նուզայելում: Այդ հրամանով «կոչ էր արվում բոլոր երկրների մոզպեսներին, որ անխղճորեն կոտորեն քրիստոնյաներին և նրանց բոլոր եկեղեցիները կործանեն»: Միայն ասորական աղբյուրներում մի փոքր տարբերություն կա. եթե առաջին աղբյուրում Շապուհի այդ հալածանքի սկիզբը գրված է նրա թագավորության 32-րդ տարվա ապրիլ ամսին, ապա Մշիխա Զեխայի մոտ այդ հալածանքի սկիզբը համարվում է նույն Շապուհի թագավորության 31-րդ տարվա ապրիլի 6-ը: Վերջին այս վկայությունը ավելի ճիշտ է և համապատասխանում է իրականությանը, որովհետև բազում այլ աղբյուրներ և մանավանդ Տիգրոնի եպիսկոպոս, Արևելքի կաթողիկոս կամ պատրիարք Շաժուրի վարքը⁵⁷ նույնպես հաստատում է, որ Շապուհ արքան 341 թվի ապրիլի 6-ին, այսինքն իր թագավորության 31-րդ տարում է տվել քրիստոնյաների դեմ հալածանքի հրամանը⁵⁸:

Այս հրամանի համաձայն սկսում է ոչ միայն հալածանքը, այլև զանգվածային ձերբակալություններ ու կոտորած ամբողջ պարսկական տիրապետության մեջ: Սակայն, ինչպես «Արբելայի ժամանակագրությունից» իմանում ենք, խեղաձայնում այդ հալածանքը մի քիչ ավելի ուշ է սկսում, նույն երկրի մոզպեսի կարգադրությամբ: Ահա թե ինչ է գրված այդ մասին. «Սեղաթաբի եպիսկոպոս Յոհանանը, որն այն ժամանակ Բեյթ-Նուզայելում էր գտնվում, երբ իմացավ արքայի այդ հրամանի մասին, մեկնեց ու եկավ իր հոտի մոտ, իրեն վստահված ոչխարներն ու զանները արածացնելու համար: Սակայն իր սիրտն ուրախությամբ լցվեց, երբ տեսավ, որ այն սուրը, որը պետք է մեր երկրի քրիստոնյաներին կոտորեր, դեռ իր պատյանի մեջ էր: Որովհետև երկրի մոզպես՝ Պագրասպը քաղաքի մեծամեծների հետ համաձայնվել էր մինչև Իլուլ (սեպտեմբեր) ամիսը՝ մինչև այգեկուրի ավարտը քրիստոնյաներին չկոտորել»⁵⁹:

Ուրեմն, այս վկայության համաձայն, Ադիաբենում ավելի ուշ ըսկրսվեց հալածանքը, և դա եղավ անշուշտ խեղաձայն խելամիտ ու հեռատես մոզպեսի կամ կառավարիչի շնորհիվ, որովհետև Պարսկաստանի նշանակած այս պաշտոնյան հասկացել էր, որ նման հալածանքը կարող էր ծանր նստել երկրի կ' տնտեսության, կ' գյուղատնտեսության

⁵⁶ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 248.

⁵⁷ Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ (Յուհանան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 97—98:

⁵⁸ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 128.

⁵⁹ Զ. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ (Յուհանան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 98:

վրա, և այդ իսկ պատճառով նա փորձել է ոչ միայն հնարավորին շահի ձգձգել կոտորածը, այլև հնարավորին շահի քիչ քրիստոնյաների կոտորել: Համենայն դեպս, խեղաշարքի մոգպետի այս մոտեցումը ապացուցում է, որ երկրում արդեն քրիստոնյաները շատ էին և նրանք երկրի տնտեսական կյանքում կարևոր դեր էին կատարում: Բայց Պագրասպի մահով ամեն ինչ փոխվում է, և երկար տարիներ Ադիաբենում հալածանքը չի դադարում:

Իսկ ինչու էր Շապուհը նման հալածանք սկսում իր գերիշխանության տակ ապրող քրիստոնյաների դեմ: Աղբյուրներից շատերը այն վերագրել են մոգերի կողմից կրոնամոլական զգացումների հրահրմանը, բայց «Արբելայի ժամանակագրությունը» այս տեսակետից լավագույն վերլուծությունն ու բացատրությունն է տալիս Շապուհ Բ-ի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ որդեգրած կրոնական հալածանքների պատճառների մասին: Նա գրում է, որ մոգերը «արքային հասկացրին, որ բոլոր քրիստոնյաները հոռոմների լրտեսներն են, և եթե նրանք իրենց այնտեղի (Արևմուտքի) եղբայրներին ոչինչ չգրեն, ապա իր տիրապետության մեջ ոչինչ չի պատահի, և (բացի այդ) նրանք (քրիստոնյաները) հարուստ են և ապահով կյանք ունեն, մինչդեռ արքայից արքան պատերազմների ու ճակատամարտերի պատճառած ծախսերի ծանրությունից կողոպտվել է, իսկ նրանք (քրիստոնյաները) պատերազմներից ազատ լինելով, միշտ խաղաղություն են վայելել»⁶⁰:

Քրիստոնեության տարածումն ու պաշտոնապես ճանաչումը Հռոմեական կայսրության մեջ պարսիկներին ստիպում է, պետական շահերը նկատի ունենալով, քրիստոնյաների նկատմամբ փոխել իրենց քաղաքականությունը, մանավանդ որ այդ ժամանակ պարսկական տիրապետության տակ ապրող քրիստոնյաները չէին թաքցնում իրենց համակրանքը հռոմայեցիների նկատմամբ, ու այդ էր պատճառը, որ նրանք մեղադրվում էին «լրտեսություն» մեջ: Անշուշտ, քրիստոնեական կրոնը ունեցող կողմից օգտագործվում էր լրտեսության նպատակով, սակայն, երբ խոսքը բոլոր քրիստոնյաների մասին է, ապա այն պիտի ընկալվել այդ «համակրանքի» սահմաններում: Ինչ վերաբերում է քրիստոնյաների զինվորական ծառայությունից ազատ լինելուն, ապա այդ վկայությունը արժանի է հատուկ ուսումնասիրության: Իսկ ինչ վերաբերում է քրիստոնյաների հարուստ լինելուն, ապա դա, մեր կարծիքով, իրականությունը համապատասխանում է, որովհետև քրիստոնյաները պարսկական գեր-

իշխանության մեջ և՛ քաղաքներում, և՛ գյուղերում, և՛ մանավանդ միջազգային առևտրում, խոշոր և, կարելի է ասել, կարևորագույն դեր էին խաղում: Շապուհը, նկատելով, որ հալածանքի պատճառով պետական շահերն ու արքայական գանձատունը մեծապես տուժում է, իր հրամանի մեջ որոշ ուղղում կատարեց. այս անգամ կարգադրեց քրիստոնյաներից, այսինքն՝ հավատացյալներից առնել միայն կրկնակի հարկ: Այս հրամանով ոչ միայն փորձ էր արվում վերացնելու անիմաստ կոտորածներով երկրի տնտեսությունը քայքայող գործողությունները, այլ նաև կրկնակի հարկերով հարստացնել արքունի գանձարանը: Այդ մասին «Արբելայի ժամանակագրության» մեջ ասվում է. «Մոգերը արքայի միտքը փոխեցին իրենց զրպարտություններով, և նա կոտորելու իր նախորդ հրամանից բացի, կարգադրեց, որ քրիստոնյաները կրկնակի հարկ վճարեն»⁶¹:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ էր կատարվում Ադիաբենում: Մշիխա Զեխան գրում է, որ «խեղաշարքում, բարեզույթ մոգպետ Պագրասպի բարյացակամության շնորհիվ, շատ քիչ մարդիկ զոհվեցին, որոնց անունները անհայտ են: Սակայն Պագրասպ մոգպետի մահից մեկ տարի հետո (342 թ.), նրա փոխարեն նշանակված Պերող Տամշաբուրի օրոք, քրիստոնյաների արյունը հոսել սկսեց և երկիրը լցվեց անիծյալ սատանայի սուտ աշակերտների անիրավություններով ու շարունակություններով և այն մաքրվեց ամեն տեսակի կեղտոտությունից ու բծից (քրիստոնյաների) արյան հեղեղով, և այսպիսով այն դարձավ ի վերջո երկնային փեսայի գեղեցիկ ու հաճելի հարսը»⁶²:

Իսկապես էլ, Արբելան և ընդհանրապես ամբողջ Ադիաբենը քրիստոնյաների դեմ հարուցված հալածանքների գլխավոր թատերաբեմերից մեկը դարձավ և այն շարունակվեց մեր թվականության 344—376 թթ.⁶³: Այդ մասին մենք իմանում ենք Բեջանի կողմից հրատարակված «Ասորական վարքերի» հավաքածուի միջոցով: Օրինակ, այդ վարքերից իմանում ենք, որ խեղաշարքի եպիսկոպոս Յուհանանը Հակոբ քահանայի հետ միասին Արբելայում նահատակվել է 344 թ. նոյեմբերի 1-ին: Նրա հաջորդ Աբրահամ եպիսկոպոսը գլխատվել է 345 թ. փետրվարի 5-ին: Հանունիան, մի ոչ եկեղեցական՝ աշխարհական, նահատակվել է Արբելա-

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Նույն տեղում, էջ 99—100:

⁶³ R. Duval, La littérature syriaque, Amsterdam, 1970, p. 127: Barhadbešaba 'Arabala, Histoire Ecclésiastique, 1ère partie, trad. F. Nau, 1922, t. XXIII, p. 205.

⁶⁰ 2. Մելիքյան, Ասորական աղբյուրներ (Յուհանան եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 98:

յում 346 թ. ղեկտեմբերի 12-ին: Հակոբ քահանան և նրա հավատաց-
յալ քույր Մարիամը, որոնք Տելլա-դը-Շելլայի գյուղից էին, մահվան
դատապարտվեցին 347 թ. մարտի 17-ին, Թեկլան և նրա շորս ընկեր-
ները նահատակվեցին 347 թ. հունիսի 6-ին: Արբելայի սարկավագ Բար-
հադ-բեշաբան մահվան դատապարտվեց 355 թ. հուլիսի 20-ին, իսկ
Այտալլահն ու Հափսան նահատակվեցին 355 թ. ղեկտեմբերի 16-ին⁶⁴:

Սակայն ամենաուշագրավ իրադարձությունը հեղաշարի կառավա-
րիչ Քարդազի հավատափոխության ու նահատակության պատմությունն
է, որը տեղի է ունեցել մ. թ. 358 թ.-ին, այսինքն՝ Շապուհ արքայի թա-
գալորության 49-րդ տարում⁶⁵: Այս վարքերը, ինչպես ցույց է տալիս
եվրոպացի հայտնի ասորագետը, գրվել են VI դ.⁶⁶: Այդ վարքերից, ինչ-
պես ասացինք, ուշագրավ է Քարդազի վարքը: Հստ այդ վարքի, Քար-
դազը ապրում էր Բարբադեմի ժամանակ, այսինքն՝ IV դ. կեսերին: Նա
պարսիկ բարձր խավի ներկայացուցիչներից էր և իր քաջության շնորհիվ
Շապուհ արքայի ուշադրությունն էր գրավել: Վերջինս, նրան նշանակել
էր այն երկրի կառավարիչ, որը տարածվում էր Բեյթ Գարմայից մինչև
Մծրին⁶⁷: Գալով այդ երկիրը, նա բնակություն հաստատեց Արբելայում:
Սկզբում քրիստոնյաները շատ էին վախենում 25 տարեկան այս երի-
տասարդից⁶⁸, որն Արբելայից ոչ հեռու Մալքի կոչված բարձունքում ամ-
րոց կառուցել տվեց և այն անվանեց իր անունով⁶⁹: Սակայն Քարդազը
աստիճանաբար ընկավ քրիստոնյաների ազդեցության տակ, ավելի
ճիշտ՝ տեսնելով քրիստոնյաների տածած աստելությունն ու դժգոհու-
թյունը պարսկական կարգերից, մտածեց զգալի այդ ուժն օգտագործել
իր նպատակների համար և նրանց օգնությամբ ապստամբել Շապուհի
դեմ: Սակայն նա չկարողացավ իրականացնել իր նպատակը, որովհետև
Շապուհին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը և ձերբակալելով նրան,
զլխատել: Այսպիսով, քրիստոնեություն ընդունած այս բարձրաստիճան
պաշտոնյան ու զինվորականն իր անձնվեր գործունեությամբ դասվում

է սուրբերի կարգը, և հետագայում, ինչպես ասացինք, VI դ. գրում են
նաև նրա վարքը, որի ասորերեն բնագիրը հրատարակել է Բեշանը⁷⁰:

Այժմ վերագոնանք հեղաշարի եպիսկոպոս Յուհանանին: Ինչպես ա-
սել ենք, հեղաշարի կառավարիչ Պերոզ Տամշաբուրը ավելի շրջահայաց
քաղաքականություն էր վարում, որպեսզի երկրի տնտեսությունը համե-
մատաբար ավելի բարձր վիճակում պահեր և կարողանար քայքայման
առաջն առնել, սակայն նրա այս քաղաքականությունը դուր չի գալիս
մոգերին ու պարսիկներին և նրանք իրենց բողոքը հասցնում են մոգ-
պետին: Վերջինս տեսնելով, որ անելանելի վիճակ է, Շապուհ արքայի «իշ-
խանության 35-րդ տարում», այսինքն՝ 344 թ. Պերոզ Տամշաբուրի հրա-
մանով ձերբակալում են Յուհանան եպիսկոպոսին ու Հակոբ քահանային⁷¹:
Թեև աղբյուրը այստեղ նրա անգթության մասին է խոսում, բայց մեզ
թվում է, որ նա տվյալ դեպքում ճիշտ չէ, որովհետև հեղաշարի կառա-
վարիչը կարող էր նրանց անմիջապես սպանել տալ Շապուհի հրամանի
համաձայն, սակայն նա այդ շարք, այլ միայն նրանց բանտարկել
տվեց Բդիգար ամրոցում: Նրա այս քայլը, այսինքն՝ քրիստոնյաների
դեմ ոչ խիստ վերաբերմունքը, նրա հակառակորդների կողմից անմիջա-
պես օգտագործվեց և այդ մասին տեղեկացրին Շապուհին: Արքան ինչ-
որ դործով այդ օրերին եկել էր Բեյթ-Լափատ և, անկասկած, իրեն հա-
սած բողոքներին անսալով, իր մոտ կանչել տվեց Պերոզ Տամշաբուր
մոգպետին: Մոգպետը, այսինքն՝ հեղաշարի կառավարիչը, հասկա-
նալով, որ քրիստոնյաների դեմ իր կիրառած մեղմ քաղաքականության
մասին բողոքել են, «որպեսզի ցույց տա, որ ինքը հլու հնազանդ է ար-
քայից արքայի հրամանին, և որպեսզի նրա բարյացակամությունը շա-
հի ու իրենից հեռացնի սպառնացող (որևէ) վտանգ, իր հետ տարավ
Յուհանանին ու նրա քահանա՝ Հակոբին: Երբ վերջիններս Բեյթ-Լափատ
հասան, նրանց պարտադրեցին, որ արև-աստծուն երկրպագեն, և երբ
նրանք հրաժարվեցին, ասելով, որ իրենք արարիչը չեն փոխարինի արա-

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ R. Duval, La littérature syriacque, p. 128: *Bedjan*, Acta mart. et. sanct., t. II, pp. 442—506.

⁶⁷ Այսինքն՝ Ադիաբենում:

⁶⁸ Addai Scher, Histoire Nestorienne (Chronique de Séert), trad. P. Dib, Iere partie (II), p. 225.

⁶⁹ *Bedjan*, Acta mart. et sanct., t. II, p. 445.

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 442:

«Քարդազ» անունը պահլավերեն «քարադահիկ» կամ «քարդուհակ» նշանակում է «վաճառական», իսկ գերմանացի գիտնականը այդ բառի մեջ այլ իմաստ է տեսնում և ասում, որ դա պահլավական «զինվոր» բառն է: Այդ մասին տե՛ս P. Peeters, La passion d'Adiabène, «Analecta Bollandiana», t. XLIII, 1925, Paris, p. 301.

«Քարդազը գլխատվել է Շապուհի թագավորության 49-րդ տարում», այ-
սինքն մ. թ. 358 թ.: Տե՛ս *Bedjan*, Acta mart. et sanct., t. II, p. 505.

⁷¹ Հ. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Աբրահամ եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 101—102:

րաժով, (դրա վրա) արքան հրամայեց և նրանց սրով գլխատեցին, թեշ-
րին երկրորդ (նույնմբեր) ամսի 1-ին»⁷²: Աղբյուրը շարունակում է, ասե-
լով, որ Պերոզ Տամշաբուրը հավատում էր, որ այսպիսով արքայի
կամբը բավարարեց. (սակայն) «արքան նրան պաշտոնանկ արեց և նրա
փոխարեն նշանակեց Աղուրպարճ անունով մեկին, որը նախկինում
բանակի հրամանատար էր եղել. (և ապա) մեր երկրից բազում զինվոր-
ներ հավաքեցին, որովհետև հոռոմների դեմ մեծ պատերազմի էին նա-
խապատրաստվում»⁷³:

Ահա, մինչ Յուհանանը բանտում էր, Խեղայաբի քրիստոնյաները
գաղտնի հավաքվեցին և իրենց ղեկավար ընտրեցին Աբրահամին: Այդ
մասին իմանում են մոզերը, որոնք բազում փորձեր են անում սրան ևս
ձերբակալելու, բայց չեն հաջողում, որովհետև նա մի ամիս շարունակ
թաքնվել էր հավատացյալներից մեկի տանը և այդպիսով «խուսափել
արյան ծարավի ագահ գայլերի ատամներից»: Եվ երբ Պերոզ Տամշա-
բուրի փոխարեն Աղուրպարճը եկավ Խեղայաբ, բնական էր, որ սա
քրիստոնեական տարրերին ճնշելու (պարսից արքային հաճոյանալու)
համար ավելի դաժան միջոցների պետք է դիմեր, և ինչպես Մշիխա
Ջեխան է գրում. «նա ատամներն էր կրճատում (քրիստոնյաների) արյան
համար ու երգվում, որ նրանց կոտորելու է: Երբ Աբրահամը իմացավ,
որ այս գիշատիչ առյուծը մեր երկիրն է եկել, իսկույն գնաց Տել-Նախա
գյուղը, այն հույսով, որ գուցե կկարողանա թաքնվել, և իզուր զոճ չի
գնա ապականող առյուծի ամբարտավանությունը: Մոգպետը բազում
մարդկանց նրա դեմ ուղարկեց, և նրան (բռնեցին) և ստիպում էին, որ
նա ուրանա իր Տիրոջը՝ Քրիստոսին և երբ սա մերժեց, գլխատեցին
նրան շեբաթ (փետրվար) ամսի 5-ին»⁷⁴:

Շապուհի մասսայական հալածանքը իր արդյունքը տվեց: Արքելայի
ժամանակագիրը գրում է, որ քրիստոնյաների հավատը «հատու սրի
ներքո սկսել էր թուլանալ» և նրանց արիությունը «տատանվելու եզրին,
բոլորովին վերանում էր», որովհետև «շատ ընտանիքներ ոչնչացան և
ուրիշ շատ-շատերը իրենց զավակների կորստի համար մինչև այսօր

արցունք են թափում: Սուրը նրանց պարանոցի վրա կախված մնաց մին-
չև հուլյների 662 թվականը»⁷⁵, այսինքն՝ մինչև 351 թ.: Դա նշանակում
է, որ 10 տարի շարունակ քրիստոնյաները անընդմեջ հալածանքի էին
ենթարկվում, հասկանալի է, որ հավատացյալներից շատերը տատան-
վեցին ու նույնիսկ հրաժարվեցին իրենց կրոնից: Աբրահամին հաջորդած
Խեղայաբի Մարան Ջեխա եպիսկոպոսն իր թեմում որպես «արթուն հո-
վիվ» շրջել և քաջալերել է «իր հոտին, ասելով, որ անհրաժեշտ է համ-
բերել, որովհետև շուտով կվերջանա հալածանքը»⁷⁶: Տասը տարի տևող
այս հալածանքը, ճիշտ է, բոլորովին շղաղարեց, սակայն այդ տարիների
ընթացքում մի կողմից հոռոմացիների դեմ մղվող հաճախակի պա-
տերազմները և մյուս կողմից քրիստոնյաների և, ընդհանրապես, պարսի-
կական կարգերից դժգոհ տարրերի՝ երկրի տնտեսական և առևտրական
կյանքին շմասնակցելը, բացասականորեն անդրադարձավ և քայքայեց
տնտեսությունը, դատարկելով արքունի գանձարանը: Այդ նկատի ունե-
նալով, Շապուհը քրիստոնյաների դեմ կիրառած իր քաղաքականություն
մեջ որոշ փոփոխություն մտցրեց և ճնշեց միայն այն գործիչներին, որոնք
իրենց գործունեությամբ պետություն շահերին կարող էին անմիջական
վնաս հասցնել: Պետք է ասել, որ Շապուհը հետզհետե համոզվեց, որ
հնարավոր է օգտագործել ոչ միայն քրիստոնյաներին, այլև իր տիրա-
պետության մեջ կազմավորված ասորական եկեղեցին նույն Հռոմեա-
կան կայսրության դեմ, քանի որ IV դ. 60-ական թվականներից, մա-
նավանդ Վաղես կայսեր ոչ ճիշտ միջամտությունների պատճառով, աս-
սորիների մոտ ատելություն էր առաջացել հոռոմացիների նկատմամբ:
Եվ ահա այդ շատ լավ հասկանալով, պարսիկ բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաները արդեն ասորական եկեղեցին իրենց ազդեցության տակ
պահելու միջոցներ որոնեցին ու, այսպիսով, բեկում առաջացավ պար-
սիկների՝ քրիստոնյաների նկատմամբ իրենց որդեգրած քաղաքականու-
թյան մեջ⁷⁷:

Քաղաքական այս բեկման հետևանքով պարսկական տիրապետու-
թյան մեջ քրիստոնեական եկեղեցին, հատկապես Տիրզոնում կազմա-
վորված կաթողիկոսությունը, օգտվելով իրեն տրված որոշ առավելու-
թյուններից, ասորական ամբողջ եկեղեցին միավորող գլխավոր օղակ

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ 2. Մելիսեյան, Ասորական աղբյուրներ (Աբրահամ եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ
102:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 102—103:

⁷⁶ Նույն տեղում (Մարան Ջեխա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 102:

⁷⁷ 2. Մելիսեյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 43:

դարձավ և կարողացավ իր հեղինակությունը պարտադրել պարսկական տիրապետության մեջ մասնող ասորի եպիսկոպոսներին, որ իրեն ճանաչեն որպես Արևելքի կաթողիկոս կամ պատրիարք: Ամրացնելով դիրքերը, Արևելքի այս կաթողիկոսությունը սկսում է շատ կարևոր դեր խաղալ ոչ միայն պարսկական տիրապետության մեջ, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս, մինչև Հնդկաստան ու Չինաստան: Ասորի առևտրականները, որոնք այն ժամանակ իրենց քարավաններով հեռավոր ճանապարհորդություններ էին կատարում, իրենց ապրանքներն այդ երկրներում վաճառում և այնտեղից էլ համապատասխան արժեքավոր քարեր, համեմունքներ ու մետաքսի ընտիր կտորներ էին բերում միջազգային առևտրական կարևոր կենտրոններում վաճառելու համար: Այդ առևտրականների հետ հեռավոր ճանապարհորդության էին դուրս գալիս նաև քրիստոնեական եկեղեցու գործիչները կամ քարոզիչները, որոնք ապրանքների հետ միասին իրենց հետ տանում էին քրիստոնեական կրոնի հավատալիքներն ու սկզբունքները, որոնց տարածումով հեռավոր երկրներում ու նրանց բաղմազբաղ շուկաներում ոչ միայն ամուր հող և նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում Պարսկաստանի առևտրական կապերի ընդլայնման ու տնտեսության զարգացման, այլ նաև Պարսկաստանի՝ այս երկրների հետ ունեցած քաղաքական կապերի ամրացման գործում: Անշուշտ, այս բոլորն օգնում են, որ հետզհետե Տիգրոսի աթոռն իր հեղինակությունը բարձրացնի ոչ միայն իրեն հպատակ եպիսկոպոսների շրջանակներում, այլ նաև պարսկական արքունիքում: Պարսից արքաները սկսեցին հատուկ ուշադրություն դարձնել ու երբեմն նույնիսկ քրիստոնյա գործիչներին, եպիսկոպոսներին վստահել քաղաքական շատ կարևոր առաքելություններ: Այս առաքելությունների ժամանակ, որպես թարգմանիչ, թե դեսպան, ասորի քրիստոնյա քարոզիչները կամ գործիչները հավատարմորեն կատարեցին իրենց վրա դրված պարտականությունները:

Արևելքի այս պատրիարքության կամ կաթողիկոսության հեղինակության բարձրացումը սկսում է IV դ. վերջերից և V դ. սկզբներից: Դրա լավագույն ապացույցն է մ. թ. 410 թ. Իսահակ պատրիարքի օրոք գումարված նեստորականների մեզ հայտնի առաջին եկեղեցական ընդհանուր ժողովը, որի արձանագրությունը, բարեբախտաբար, հասել է մեզ⁷⁸: Այս և նրանից հետո Տիգրոսի կաթողիկոսության աթոռում գումարված կրոնական ընդհանուր ժողովների արձանագրությունների առկայությունը մեզ հնարավորություն է տալիս ճիշտ պատկերացում կազմել

այդ ժամանակներում տեղի ունեցած շատ կարևոր եկեղեցական գործերի, հարաբերությունների, սոցիալական շարժումների և այդ շարժումները ճնշելու միջոցառումների, քաղաքական կյանքի և պարսկական տիրապետության մեջ ապրող քրիստոնյաների վիճակի ու նրանց կատարած դերի մասին: Մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում պարսկական տիրապետության մեջ կազմավորված եկեղեցական թեմերի, նրանց իրավասությունների, ունեցած իրավունքների և գործունեության պատմությունը: Առանձին արժեք է ներկայացնում ասացիք, որովհետև նկատի ունենք, որ այդ եկեղեցական թեմերի հիմնադրումը հիմնականում համընկել է քաղաքական այն բաժանումների հետ, որոնք կատարվել էին հատկապես սասանյանների օրոք⁷⁹:

«Արբելայի ժամանակագրությունը» վկայում է այն մասին, որ 410 թ. Մար Իսահակի օրոք առաջին անգամ որոշվել էր, որ Արբելայի թեմը մետրապոլիտություն լինի և իրեն ենթակա այլ աթոռներ ունենա, ինչպես օրինակ՝ Բեյթ Նուհադրայի, Բեյթ Բազաշի, Բեյթ Դասենի (Դասն), Ռամոնի, Բեյթ Մահարաի (եպիսկոպոսությունները)⁸⁰:

Մեր այս աշխատության հաջորդ հատվածում կանգ կառնենք ընդհանրապես Արևելքի այս կաթողիկոսությանը ենթակա թեմերի, մասնավորապես, Ադիբենի կամ Խեղայաբի թեմերի ու նրանց ենթակա եկեղեցիների հարցի վրա:

⁷⁹ Կարելի է ասել, որ հնից եկած քաղաքական բաժանումները մեծ մասամբ մնացել են նույնը նաև Սասանյանների օրոք:

⁸⁰ 2. Մելիոնյան, Ասորական աղբյուրներ (Դանիել եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 107:

Կ Լ Ո Ւ Խ Բ

ՏԻԶՐՈՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂՄՈՒՄԸ

1. ԽԵՒԱՅԱՔԻ ԹԵՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆ ԿԻՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԵՐԸ

Ինչպես ասել ենք, Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաները IV դ. վերջերից և հատկապես V դ. սկսյալ պարսկական տիրապետությունից և նրան պատկանող քաղաքներից Հեռավոր արևելք մեկնող միջազգային առևտրական քարավանների ու առևտրական փոխհարաբերությունների կյանքում սկսել էին նշանակալից դեր կատարել և հարստացնել պարսկական տերությունը:

Պարսիկ բարձրաստիճան պաշտոնյաները հարստանում էին նաև իրենց երկրում զարգացող արհեստների շնորհիվ, որովհետև առևտրական կապերի ընդլայնումով, նոր շուկաների առաջացումով մեծացել էր ապրանքների պահանջարկը, որը բավարարելու համար մեծացվում էին գոյություն ունեցող արհեստանոցները և կամ նորերն էին կառուցվում, նպաստելով քաղաքային կյանքի զարգացմանն ու բարգավաճմանը: Դրանով էլ պետք է բացատրել IV դ. 2-րդ կեսից սկսյալ պարսկական տիրապետության մեջ բազում նոր քաղաքների կառուցումն ու նախկին քաղաքների վերակառուցումը: Այս ամբողջի մեջ առաջնակարգ դեր էին կատարում քրիստոնյաները կամ, եթե կարելի է ասել, ասորական եկեղեցու զավակները: Այս նկատի ունենալով, պարսկական արքունիքում որոշ փոփոխություն էր տեղի ունեցել իրենց հպատակ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպես, պարսից արքայից արքա Հաղկերտը թուլյատրում է, որ իր մայրաքաղաքում իրեն հպատակ քրիստոնյա գործիչները հավաքվեն և գումարեն իրենց առաջին կրոնական ընդհանուր ժողովը: Այս թուլյությունը բխում էր այն հանգամանքից, որ պարսիկ պաշտոնյաները ուղում էին մինչ այդ ինքնահոսի մատնված ասորական եկեղեցու գործունեությունը կանոնավորել և Տիզբոնի եպիսկոպոսության կամ կաթողիկոսության դերի ուժեղացումով, իրենց հրակողություն ու ազդեցության ներքո ստեղծել եկեղեցական կենտրոնաց-

ված մի իշխանություն, որպեսզի այդ խոշոր ուժը հնարավոր լիներ իրենց կամքով ղեկավարել Տիզբոնից: Դրա համար էլ Հաղկերտ Ա-ն (որը պարսկական գահին էր բազմել 399 թ.) թուլ է տալիս Իսահակ կաթողիկոսին, որ ժողովի հրավիրի բոլոր թեմերի եպիսկոպոսներին¹: Անշուշտ, Իսահակ կաթողիկոսի, ավելի ճիշտ արևելյան այս կաթողիկոսության համար կարևոր նշանակություն ունեն նման ժողովի գումարումը, որովհետև այն կօգներ ոչ միայն իր ամբողջ պաշտոնական ճանաչմանն ու իր կաթողիկոսական իշխանության ու հեղինակության բարձրացմանը, այլև կնպաստեր ասորական եկեղեցու ներսում ծագած ներքին երկպառակությունների կարգավորման և հակառակորդներին շեղբացնելու գործին: Այսինքն, հարցը բազում կողմերից հասունացել էր և միայն անհրաժեշտ էր գործնական միջոցներով այն իրագործել:

Այսպես, Իսահակ կաթողիկոսի հրավերով 410 թ. հունվարի 6-ին ասորական եկեղեցու քառասուն եպիսկոպոսներ հավաքվում են Տիզբոնում: Ըստ երևույթին, կազմակերպչական որոշ հարցերի դժվարության պատճառով ժողովը գումարվում է փետրվարի 1-ին²:

Ժողովում գլխավոր ու առաջին հարցը, ինչպես այն կարելի է հետևել մեզ հասած այդ ժողովի արձանագրությունից, եղել է թեմերի բաժանման և այդ թեմերի իրավասության հարցը, այսինքն՝ ամեն մի թեմի իշխանության կամ ազդեցության ոլորտների հարցը: Ժողովում Տիզբոնի կամ Արևելքի կաթողիկոսությունը բաժանվում է վեց թեմերի³: Մասնագետները իրենց ուսումնասիրություններում ցույց են տվել, որ եկեղեցական այս թեմերի բաժանումը համապատասխանում է պարսկական քաղաքական բաժանումներին, այն տարբերությամբ միայն, որ եկեղեցական թեմերը վեցն են, մինչդեռ քաղաքականը՝ հինգ⁴: Այս տարբերությունը գալիս է նրանից, որ ինչպես մեր այս ուսումնասիրության նախորդ հատվածում տեսանք, և ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած ասորական վարքերը, մինչև IV դ. կեսերը և հավանաբար դրանից հետո, մինչև 410 թ., Բեյթ Ֆարմայի նահանգը քաղաքականապես միացվել էր Խեղայաբին և դարձել Խեղայաբի մարզպանության կամ, ինչպես ասորական աղբյուրներն են վկայում, Խեղայաբի մոզպետությունը են-

1 J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 256.
2 Նույն տեղում, էջ 272:
3 Նույն տեղում:
4 E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, 1952, p. 45.

թակա մի մարդ⁵: Ահա 410 թ. գումարված Իսահակ կաթողիկոսի ժողովում Բեյթ-Գարմայր եկեղեցականորեն առանձնացվում է հեղաշարից և դառնում է եկեղեցական առանձին միավոր⁶:

Ուրեմն, ըստ այս ժողովի կաթողիկոսությունը բաժանվում է հետևյալ վեց թեմերի (մետրապոլիտոսությունների)։

- ա. Տիզբոնի կամ Սելեկիայի թեմ:
- բ. Բեյթ-Լափատի կամ ավելի ճիշտ՝ Բեյթ-Հուզայի թեմ:
- գ. Մծբինի թեմ: Այս թեմի մեջ էին մտնում՝ Արզնի, Կարզուի, Բեյթ-Ջարդեի, Բեյթ-Ռախիմայի, Բեյթ-Մոկսայի եպիսկոպոսությունները:
- դ. Փերատ-դը-Մայլանի թեմ, որին էին ենթարկվում Ռիմայի և Նեհարգուրի եպիսկոպոսությունները:
- ե. Արբելայի թեմ, որի մեջ էին մտնում Բեյթ-Նուհադրայի, Բեյթ-Բազալի, Բեյթ-Դասենի, Ռամոնի, Բեյթ-Մահկարտի, Դաբարինոսի եպիսկոպոսությունները:
- զ. Քարթա-դը-Բեյթ-Սլոխի թեմ, որին ենթարկվում էին Շահարբարտի, Լաշումի, Արևանի, Ռադանի և Խարթազելայի եպիսկոպոսությունները:

Որպեսզի այս թեմերի առաջնորդները տարբերվեն մյուս եպիսկոպոսներից և իրենց ավագությունը հաստատեն, որոշվում է, որ նրանց տրվի արքեպիսկոպոսի տիտղոս և անվանվեն մետրապոլիտ. այսպես՝ Բեյթ-Լափատի եպիսկոպոսը դառնում է արքեպիսկոպոս և իր թեմն էլ կոչվում է Բեյթ-Հուզայի մետրապոլիտոսություն: Մծբինի առաջնորդը դառնում է ամբողջ Մծբինի ենթակա եպիսկոպոսությունների Բեյթ-Արարայի մետրապոլիտ, իսկ Փերատ-դը-Մայլանի արքեպիսկոպոսը Քարթա-դը-Մայլանի մետրապոլիտ: Արբելայի մետրապոլիտոսության մեջ էին մտնում վեց եպիսկոպոսություններ, իսկ Քարթա-դը-Բեյթ-Սլոխի մետրապոլիտոսության մեջ՝ հինգ եպիսկոպոսություններ⁷:

Այս բաժանումը, անշուշտ, տարբեր ժամանակներում, տարբեր ժողովներում, տարբեր քաղաքական ու տնտեսական իրադարձություններում որոշ փոփոխությունների ենթարկվել է, այս կամ այն քաղաքը կամ նահանգը ըստ իր ունեցած քաղաքական ու տնտեսական դերի ա-

⁵ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, pp. 442—506; A. Scher, Histoire Nestorienne (Chronique de Séert), 1er partie (II), p. [113], 225.
⁶ J. B. Chabot, Syn, Orient, p. 272.
⁷ Նույն տեղում:

ռաջ է քաշվել կամ կորցրել է իր տեղը, բայց և այնպես առաջին բաժանումը միշտ էլ ունեցել է էական նշանակություն:

Եկեղեցական այս թեմերի բաժանումները և նրանց ենթակա եպիսկոպոսությունների ցուցակների առկայությունը շատ կարևոր փաստաթղթեր են, պարզելու համար տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական բաժանումների ու ազդեցությունների ոլորտները և այն պակասը, որ զգացվում է քաղաքական բաժանումները ճշգրտելու գործում, լրացնում ու օգնում են մեզ հասած այս ցուցակները, որոնք ավելի ճիշտ են արտացոլում փաստերը:

Այս բաժանումների մասին խոսելիս կարելի չէ կանգ չառնել երկու պատկերացումների վրա, որոնք ժամանակի ընթացքում տարբեր բովանդակություն ստանալով, հաճախ շփոթության պատճառ են դարձել: Գրանցից «Ասորեստանը» առաձգական բովանդակություն է ունեցել: Այդ պատճառով էլ եվրոպացի պատմաբաններից Հոնիգմանն ու Մարիկը իրենց հատուկ ուսումնասիրության մեջ աղբյուրների հիման վրա փորձել են ճշտել և ցույց տալ, թե «Ասորեստան» անվան տակ ինչ են հասկացել սասանյանները:

Ասորեստանյան կայսրության անկումից հետո «Ասորեստանը» հույն և լատին պատմիչների մոտ ընկալված է որպես մի երկիր, որ գտնվում էր այժմյան Իրաքի սահմաններում: Մ. թ. II դ. երկրորդ տասնամյակում Տրայանոսի արևելյան արշավանքների ժամանակ, կայսրը նվաճելով Ադիաբենեն, այն դարձնում է Հայաստանից, Միջագետքից հետո հռոմեական 3-րդ նահանգը Ասորեստան անունով⁸: Սասանյանների օրոք «Ասորեստանի նահանգը» կայսրության սիրտն էր, որի մեջ մտնում էին թագավորական քաղաքներ Սելեկիան, պաշտոնապես Վեհ-Արտաշերը, Բուտտ-Արտաշիրը⁹ և Տիզբոնը¹⁰: Սերեսը վկայում է այն մասին, որ այն թագավորական պալատը, որտեղ ապրում էր Խոսրով Արթուր արքան, գտնվում էր Ասորեստանում¹⁰: Համենայն դեպս, «Ասորեստանը ընդգրկում էր Տիզբոն և Սելեկիա թագավորության քաղաքները, այինքն՝ մոտավորապես այն երկրամասը, որը հայտնի է «Դասական Բաբելոն» անունով¹¹:

Հայ պատմիչներից նրանք, ովքեր ժամանակակից էին սասանյան

⁸ D. Magie, Roman rule, p. 608.
⁹ E. Honigmann et A. Maricq, Recherches, p. 43.
¹⁰ Նույն տեղում:
¹¹ Նույն տեղում, էջ 118:

կայսրութեանը, Ասորեստան ասելով հասկացել են «Արքայական սասանյան նահանգը» և ոչ թե Ասորեստանը կամ Ասորիքը¹²: Ակադեմիկոս Երեմյանն էլ այս կապակցութեամբ իր ուսումնասիրության մեջ գրել է, որ հայերը Ասորեստան էին կոչում Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Միջագետքը, հատկապես նրա միջին և ստորին մասերը: Ասորեստանը պարթևական, ապա սասանյան պետության տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր: Այս երկիրը ասորական և պահլավական գրականության մեջ կոչվում է «Ասորեստան» կամ «Սուրիստան»¹³:

Այս բոլոր տվյալները, սակայն, խոսում են այն մասին, որ «Ասորեստան» ասելով և՛ հայ, և՛ ասորի, և՛ նույնիսկ արաբ պատմիչները շեն հասկացել միայն Տիգրոն—Սելևկիայի շրջանը, այլ այն ավելի լայն իմաստ է ունեցել և ավելի շատ նահանգներ է ընդգրկել իր մեջ: Ծիշտ է, երբեմն արաբ պատմիչները նույնացնում են Սուրիստանը իրաքի նահանգներից Սավադի հետ, համենայն դեպս, այս հարցում մեզ օգնության է հասնում Շապուհ Ա-ից հասած արձանագրությունը: Այդ արձանագրության մեջ պահպանված նահանգների ցուցակը մեզ տալիս է շատ կարևոր մոտավոր պատկերը. ըստ դրա «Ասորեստանը ընդգրկում էր Մեսենի, Սուսի, Մեդիայի, Ադիաբենի, Արվաստանի, Անապատի և Պարսից ծոցի երկրամասը»¹⁴: Մի խոսքով, այն աշխարհամասի եպիսկոպոսները, որոնք պարսից Հագկերտ Ա արքայի հրամանով և Իսահակ կաթողիկոսի հրավերով 410 թ. հավաքվեցին Տիգրոնում եկեղեցական ժողովի: Հավաքվածները Սասանյանների քաղաքական բաժանմանը հետևելով, իրենք էլ եկեղեցական իշխանությունը բաժանում են 6 թեմերի: Ինչպես ասել ենք, IV դ. կեսերին քաղաքական իշխանությունը բաժանված էր 5 նահանգների, սակայն հետագայում, անշուշտ մինչև 410 թ., Բեյթ-Պարմայը Ադիաբենից բաժանվելով դարձել էր 6-րդ նահանգը: 6 նահանգներն էլ ամբողջությամբ մտնում էին Ասորեստանի մեջ, և այս նահանգների եպիսկոպոսությունները, ինչպես տեսանք, ժողովի որոշումով դարձան մետրապոլիտություններ: Ուրեմն, սասանյանների օրոք «Ասորեստանի» մեջ էին մտնում մեզ հայտնի 6 նահանգները: Եվ եթե պարսիկները իրենց փաստաթղթերում, և օտար պատմիչներն իրենց գործերում Ասորեստան ասելով հասկացել են 6 նահանգներից կազմված քաղաքական

ամբողջ միավորը, ասորի պատմիչները քաղաքական այդ ամբողջությունն այլ անուն են տվել: Հետևելով կրոնական իրենց հասկացողություններին, նրանք Ասորեստանի փոխարեն ամբողջ այդ աշխարհամասը անվանել են Բեյթ-Արամայե, որը եկեղեցական հասկացողություն էր: Իսկապես, արևելյան կաթողիկոսությանը ենթակա բոլոր 6 թեմերը մտնում էին Բեյթ-Արամայեի մեջ: Վաղ շրջանից, սասանյանների ժամանակից մեզ հասած ասորական բնագրերում Բեյթ-Արամայեն ընկալվել է որպես Տիգրոնի կաթողիկոսական իշխանության մեջ մտնող բոլոր թեմերի ամբողջություն: Ասորի պատմիչները այդ աշխարհամասի մասին գրելիս, երբ նկատի են ունեցել եկեղեցական գործեր և կամ ընկալել են եկեղեցական առումով, այն անվանել են Բեյթ-Արամայե¹⁵:

Սասանյաններից հետո, VII դ. և դրանից հետո՝ արաբական տիրապետության ժամանակ, Արբելայի թեմը միացվեց Մուսուլի և նրա շրջակայքի հետ, և այս միացյալ թեմը սկսեցին անվանել «Ասորեստան» կամ ինչպես ասորական աղբյուրներն էլ այն անվանում են՝ «Աթուր»¹⁶:

Անդրադատնանք Բեյթ-Արամայեի կազմում եղած Արբելայի թեմին:

2. ԱՐԲԵԼԱՅԻ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՆՐԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԵՐԸ

410 թ. Իսահակի եկեղեցական ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Խեղայքի նահանգը դառնում է կաթողիկոսական աթոռից հետո 4-րդ մետրապոլիտությունը, և այս ավագությունը պահպանվում է երկար ժամանակ: Ավագության այս աստիճանը արևելյան կաթողիկոսության տարբեր աթոռների միջև սահմանվում է, ինչպես երևում է մեզ հասած ժողովի արձանագրությունից, ըստ քաղաքի մեծության և քաղաքական ու տնտեսական կյանքում ունեցած կարևորության: Ինչքան մեծ է եղել քաղաքը և կարևոր, այնքան մեծացվել է այդ քաղաքում եղած եպիսկոպոսական իշխանությունը և ըստ այնմ էլ տեղ դրավել ավագության աստիճանում¹⁷: Ինչպես նշել ենք, նահանգների մայր քաղաքներում եղած եպիսկոպոսությունները բարձրացվել են արքեպիսկոպոսու-

¹² Նույն տեղում, էջ 41:

¹³ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 38:

¹⁴ E. Honigmann et A. Maricq, Recherches, p. 44.

¹⁵ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. I, p. 68.

¹⁶ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 608.

¹⁷ 410 թ. Մար Իսահակ կաթողիկոսի ընդունած 18-րդ կանոնը տե՛ս J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 270.

թյան կամ մետրապոլիտոսության, իսկ նույն նահանգի մյուս քաղաքների եպիսկոպոսությունները, ըստ իրենց քաղաքների մեծության, հերթական ավագության աստիճան են ստացել: Արբելան, որը հեղաշարի մայրաքաղաքն էր, դարձավ մետրապոլիտոսություն, և բնական էր, որ նույն նահանգի մյուս եպիսկոպոսություններն էլ ենթարկվեցին Արբելայի եպիսկոպոսական իշխանության: Իսկ այն, որ Բեյթ-Հուզայեի, Մծբինի և ապա Փերատ-դը-Մայլանի մետրապոլիտոսությունից հետո գալիս էր Արբելայի մետրապոլիտոսությունը, վկայում է այն մասին, որ հեղաշարի նահանգը Բեյթ-Լափատի և Մծբինի, Փերատ-Դը-Մայլանի նահանգներից հետո, չհաշված Տիզբոնը, քաղաքական կարևոր տեղ էր գրավում: Ուրեմն, քաղաքական կարևորությամբ հեղաշարի նահանգը պարսկական տիրապետության մեջ 4-րդ տեղն էր գրավում: Այդ նկատի ունենալով 410 թ. ընդհանուր ժողովում որոշում են ավագության կարգը, և Արբելայի մետրապոլիտոսությունը, ինչպես մյուս թեմերին, տալիս են իրենց արժանի ավագության կարգը: Ուրեմն, ինչպես ասացինք, հեղաշարի թեմում եկեղեցական իշխանության կենտրոնը Արբելայի եպիսկոպոսությունն էր: Երկրում գտնվող մյուս եպիսկոպոսական աթոռները ենթարկվում էին Արբելայի արքեպիսկոպոսին կամ մետրապոլիտին, և Արբելայի եպիսկոպոսն էր տնօրինում հեղաշարում ապրող ինչպես քրիստոնյա հավատացյալների, այնպես էլ եկեղեցականների գործերը: 410 թ. ժողովին, որպես Արբելայի եպիսկոպոս մասնակցում էր Դասիելը: Նույն թեմից այդ ժողովին ներկա էին Բեյթ Նուհադրայի եպիսկոպոս Բարիսոսը, Բեյթ Բագաշի եպիսկոպոս Ախադարուհին, Բեյթ Դասենի եպիսկոպոս Ղակրալահան, Ռամոնիի եպիսկոպոս Նոախը և Դաբարիսոսի եպիսկոպոսը, որի անունը ձեռագրերում չնշված լինելով, մեզ չի հասել: Այսպիսով, ութ եպիսկոպոսությունների մի պատկանելի պատվիրակություն, որը վկայում է այն մասին, որ քրիստոնեությունը խոր արմատներ էր գցել այդ երկրում և բնակչության զգալի մասը քրիստոնյաներ էին: Անշուշտ, մեզ համար այստեղ կարևորն այն է, որ եպիսկոպոսական աթոռ հիմնվել է ամեն մի գավառում, ուրեմն, սասանյանների օրոք, V դ. սկզբներից հեղաշարի նահանգը բաժանված էր ութ գավառների, որովհետև, ինչպես գիտենք, դեռ IV դ. կեսերին Բեյթ Գարմայի նահանգը, և դրանից առաջ էլ, I դ. Ադիաբենի թագավոր Իզատեսի օրոք, Ադիաբենին էր կցվել Հայկական Մծբին նահանգը: Ուրեմն, V դ. սկզբներին հեղաշարի նահանգը բաղկացած էր ութ գավառներից: Այժմ տեսնենք ամեն մի գավառը առանձին-առանձին:

Ասորագետ Ֆին իր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն վերլուծել է այս թեմերի պատմությունը և գրել ուշագրավ մի աշխատություն¹⁸: Այդ աշխատության մեջ նա ցույց է տվել, որ Արբելայի եպիսկոպոսական աթոռը մետրապոլիտոսության կամ արքեպիսկոպոսության իրավունք ստացել է Տիզբոնի ասորական կաթողիկոսության հիմնադիր Պապա կաթողիկոսի օրոք, մոտավորապես մ. թ. 310—317 թթ., այսինքն՝ Նիկիո առաջին տիեզերական ժողովի նախօրյակին, այնպես որ Արբելայի եպիսկոպոս Յուսանանը, որը նահատակվեց 343 թ. հալածանքների ժամանակ և Աբրահամ եպիսկոպոսը, որը նույնպես նահատակվեց 345 թ., սոսկ եպիսկոպոսներ չէին, այլ մետրապոլիտներ¹⁹: Որտե՞ղ էր Արբելայի մետրապոլիտի նստավայրը, այսինքն՝ որտե՞ղ էր գտնվում արքեպիսկոպոսարանը: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Արբելայի արքեպիսկոպոսարանը եղել է Արբելայից 12 կիլոմետր հեռու, հարավ-արևմուտքում, հազգա կոչված քաղաքում, որը, ըստ ավանդության, կառուցվել է սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր Ա-ի օրոք և անվանվել է Բուտտ Արդաշիր²⁰: Համենայն դեպս հետագայում այս քաղաքը հազգա է անվանվել նույն հազգա գավառի անունով, և շատ անգամ ասորական աղբյուրներում նույնիսկ հեղաշար նահանգը հանդիպում է հազգա անունով²¹: Ուստի, աղբյուրներում պետք է ուշադիր լինել և տարբերել թե «հազգա» անունը ինչ առումով է օգտագործված՝ նահանգի, գավառի, թե քաղաքի առումով, չնայած գավառի գլխավոր քաղաքը արաբական տիրապետության ժամանակ, ինչպես արաբական աղբյուրներն էլ վկայում են, դառնում է Քաֆար-Ղուզայը կամ Քաֆար-Ղազգին²², որը

18 J. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. I, Beyrouth, 1965, p. 47.
 19 J. Fiey, Assyrie Chrétienne, p. 47.
 20 Նույն տեղում, էջ 166:
 21 Այժմ այդ անունով գոյուղ կա Իրաքում: Դեռ VIII դ. այս քաղաքում բնակվում էին մեծ մասամբ քրիստոնյաներ, ապա հրեաներ: Համենայն դեպս, ըստ ավանդության, ըսկզբից էլ Արբելայի եպիսկոպոսական աթոռը եղել է հազգայում, այդ ենթադրել է տվել եվրոպացի պատմաբանին, որ գուցե Ադիաբենի քրիստոնեության առաջին կենտրոնը եղել է հազգան: Այդ մասին տե՛ս J. Fiey, Assyrie Chrétienne, t. I, p. 166: Ուշագրավ է, որ հազգայի մոտակայքում Ղաբդ-Ուլ-Ղազգում, հազգայի հարավ-արևմուտքում կա եպիսկոպոսների, վանականների մի զբեղձմանատուն: Ղայնկավայի բնակիչների մոտ պահպանված մի ավանդություն էլ հաստատում է, որ հազգան եղել է Արբելայի եպիսկոպոսական աթոռի նստավայրը: Տե՛ս նույն տեղում (Ղայնկավան Արբելայից հյուսիս-արևմուտք 5 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող հեղաշարի հնագույն գուղերից մեկն էր):
 22 «Քաֆար Ղուզայը կամ «Քաֆար Ղազգին» թարգմանում են «Վիթի գյուղ»:

հայտնի էր VIII դ. այնտեղ բացված ասորական իր դպրոցով²³։ Ասորական, ավելի ճիշտ նեստորական եկեղեցու գործիչները այդ դպրոցը հիմնել են, որպեսզի այն ավարտած գործիչներին, վարդապետներին միջոցով հնարավոր լինի պայքարել մեսալյան աղանդի դեմ, որովհետև մեսալյան քարոզիչները կարողացել էին ոչ միայն ամբողջ Խեղապարտում տարածվել, այլև հիմնել իրենց կենտրոնները, և վտանգ կար, որ ամբողջ նահանգը կարող էր ընկնել նրանց ազդեցության ներքո²⁴։ Աղանդավորական շարժման նման աշխուժացումը պիտի բացատրել նրանով, որ երկրի այս քաղաքի քրիստոնյա մեծամեծները, հատկապես առևտրականները, որոնք արդեն իրենց կուտակած հարստության շնորհիվ զգալի ուժ էին դարձել, ցածր խավերին ճնշելու և իրենց ուզած ձևով եկեղեցական գործերը ղեկավարելու համար իրենց կամքն էին պարտադրում նույնիսկ Տիգրանի կաթողիկոսությանը և ցանկացած եպիսկոպոսին բազմեցնում Արբելայի մետրապոլիտական աթոռին²⁵։ Այս երևույթը բացատրել կարելի է նրանով, որ Արբելան կամ Իրբիլը արաբական տիրապետության ժամանակ առևտրական քարավանների ճանապարհից դուրս է ընկնում և փոխարեն Քաֆար-Ղուզայն է սկսում աշխուժանալ։ Ի վերջո IX դ.—XII դդ. Արբելայի հին քաղաքը համարյա վերանում է և դառնում նույնիսկ աննշան մի գյուղ։ Եվ պատահական չէ, որ X դ. հեղինակներից Բար Բահլուլը մի տեսակ արհամարհանքով գրում է Արբելայի մասին և ասում, որ այն Խաղաղայի գյուղերից մեկն է, որն իր անունը տվել է Մուսուլի մետրապոլիտոսության թեմին։ Այսպես, ուրեմն, այն ժամանակ Արբելայի թեմն էլ էր «Մուսուլի թեմ»²⁶։ Հայտնի է, որ IX դարից Մուսուլը, որպես արաբական կայսրության քաղաքական իշխանության կենտրոն, և՛ տնտեսության, և՛ առևտրի, և՛ մշակույթի ասպարեզում շատ կարևոր դեր է կատարում։ Ուրեմն հասկանալի է, թե ինչու արաբ խալիֆներն իրենց հպատակ քրիստոնյաներին, մանավանդ ասորիներին հատուկ ուշադրություն և բարյացակամություն ցույց տվեցին։ Ասորիները (ինչպես պարսկական, այնպես էլ արաբական) կայսրության տնտեսության, հատկապես առևտրական կյանքում, շարունակում էին խոշոր դեր կատարել և օգնել նույնիսկ արաբական գիտության ու բժշկության զարգացմանը. արաբական արքունիքի բժիշկներից շատերն ասորի քրիստոնյա գործիչներ էին։ Համենայն դեպս, IX դ. Արբելայի թեմի առաջնորդությունն իր տեղը զիջում է Մուսուլին, որը և դառնում է

մետրապոլիտոսության կենտրոն և այս անգամ Մուսուլի եպիսկոպոսը ստանում է «Ասորեստանի և Մուսուլի» և կամ «Մուսուլի և Արբելայի» մետրապոլիտի տիտղոսը²⁷, մինչդեռ ժողովների արձանագրություններից երևում է, որ Մուսուլի եպիսկոպոսն ուներ սոսկ «Նինվեի եպիսկոպոս» տիտղոսը։ Մուսուլ քաղաքի այսպիսի կենտրոն դառնալը պատճառ եղավ, որ ոչ միայն Արբելան, այլև ընդհանրապես «Խեղապար» նահանգը կորցնի իր ազդեցությունն ու նշանակությունը, նույնիսկ անունը։ Արաբ պատմիչները հետագայում Իրբիլը (Արբելան) հիշում են, որպես Հալվան նահանգի մի շրջանը։ Այս փոփոխությունն, այսինքն՝ Արբելայի փոխարեն եկեղեցական գործերում Մուսուլի դերի բարձրացումը, Ֆին վերագրում է Իշող-Բար-Նունի, ասորի կաթողիկոսի կամ պատրիարքի (823—829 թթ.) որոշմանը։ Գիտնականը ցույց է տալիս, որ կաթողիկոսն է կարգադրել այդ փոփոխությունը, նկատի ունենալով, որ Մուսուլն էր արդեն Արբելայի փոխարեն տնտեսական ու քաղաքական կյանքում կարևոր դեր կատարում. հետագայում, ինչպես հայտնի է, արաբների 563 թ., այսինքն՝ մ. թ. 1167 թ. Ջայն-ադ-Գին Ղալի Քուշուուկ Բակտակի անունով քուրդ իշխանը Արբելայի շրջակայքում մի փոքր իշխանություն է ստեղծում և Արբելան իր մայրաքաղաքն է դարձնում²⁸, բայց այդ երկար չի տևում։ Հավանաբար, դա այն ժամանակն էր, երբ Արբելան նորից անջատվել էր Մուսուլի մետրապոլիտոսությունից և ինքնուրույն դարձել, որովհետև ասորի պատրիարք Եղիա Գ-ից (1176—1190 թթ.) մեզ հասած եպիսկոպոսական ձեռնադրության կանոններից պարզվում է, որ Արբելայի ու Մուսուլի մետրապոլիտոսությունները առանձին են ու անկախ²⁹։ Եվ այսպես, նորից որպես ինքնուրույն եկեղեցական թեմ Արբելայի նեստորական եկեղեցին շարունակում է գոծել և երկար ժամանակ իր գոյությունը պահպանել. օրինակ, 1552 թ. նեստորական պատրիարք Սուլակայի ընտրությանը մասնակցող երեք նեստորական մետրապոլիտներից մեկը Արբելայի մետրապոլիտն էր։ Դեռ XVII դ. հիշատակություն կա Արբելայում ապրող քրիստոնյաների մասին, սակայն XVIII դ. սկսյալ և հատկապես XIX դ. ոչ մի հիշատակություն՝ նույնիսկ քաղաքի մասին։ Այդ ժամանակվանից հիշատակվում է միայն Արբելայի կողքին գտնվող Ղայնկավա գյուղը, որի գոյությամբ Արբելան մոռացության է մատնվում³⁰։

²³ J. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Roma, t. III, 1725, II, p. 932.

²⁴ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 374.

²⁵ J. Fiey, Assyrie chrétienne, vol. I, p. 176.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 70։

²⁷ J. Fiey, Assyrie chrétienne, vol. I, p. 63.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 70։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 74։

³⁰ Նույն տեղում, էջ 95։

3. ԲԵՅԹ ՆՈՒՀԱԿՐԱՅԻ [BEIT NOUHADRA] ԳՍՎԱՌԸ ԿԱՄ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բեյթ Նուհադրան կամ նրա եպիսկոպոսությունը մեզ հասած նեստորական ասորիների կրոնական ընդհանուր ժողովների արձանագրություններում հիշատակվում է Արբելայից հետո, որպես երկրորդը: Մի փաստ, որը վկայում է այն մասին, որ Ենդայարի նահանգում Արբելայից հետո երկրորդ տեղը գրավում էր Բեյթ Նուհադրան: Շաբոն իր ծանոթագրության մեջ Բեյթ Նուհադրայի գավառի մասին գրում է, որ այն «տարածվում էր Տիգրիսի, Խաբուրի, Տուր Ղաբդինի և Ջաբալ Սինջարի միջև»³¹:

Ասորագետ Ֆին ավելի մանրամասն կանգ է առել Բեյթ Նուհադրա կամ, ինչպես աղբյուրներում այն հիշատակվում է Բա Հադրա³², Բեյթ Նուհադրան և կամ Բեթ Նուհադրե գավառի կամ թեմի վրա և գրել, որ Բա Նուհադրա ընդարձակ արգավանդ գավառը տարածվում էր Նինվեի դաշտում և այն Մադայնի ծաղկազարդ թագն էր, իսկ ինչ վերաբերում է Բա Նուհադրա անվան, ապա, եղրակացնում է նա, հավանաբար այն նշանակում է «վաճառատեղի, շուկա» (պահլավական «նուհադրա» բառից): Իսկ եվրոպացի պատմաբաններից Պոզնոն ու Մարկվարտն իրենց աշխատություններում ենթադրում են, որ «Բա Նուհադրան» պարսկերեն «Նև Հատրան» է, և գավառը այդպես է անվանվել այն պատճառով, որ գտնվում էր պարսիկների և հռոմայեցիների սահմանի վրա: Նրա նախնական սահմաններն էին արևմուտքից՝ Տիգրիսը, որը նրան բաժանում էր Արվաստանից, հարավից՝ Մեծ Ջաբը, հյուսիսից՝ Խազիրը, իսկ Գոմեղը այն բաժանում էր Մարգայից: Հյուսիս-արևելքից Ջաբալ Ղայն Սիֆնիի, Ջաբալ-ալ-Աբիադ և Ջաբալ Բեխայր լեռնաշղթան է, որը հին հեղինակների մոտ անվանված է «Բա Նուհադրայի լեռ»³³: Ճիշտ է այս սահմանների մասին վկայում է IX դ. ասորի հեղինակներից Իշողեզնահ-

³¹ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 669: Ասորական վարքերից իմանում ենք, որ Բեյթ Նուհադրայի եպիսկոպոսական աթոռը և գավառի կենտրոնը եղել է Սատ-գարբը քաղաքը, որը աղբյուրներում անվանված է «Մեծ գյուղ»: Այդ մասին տե՛ս Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 391.

³² «Բա»-ն կամ ասորերեն «Բա» նախդիրը օգտագործվել է ասորերեն «Բեյթ»-ի փոխարեն: Տե՛ս J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. I, p. 257.

³³ J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. II, Beyrouth, 1965, p. 322.

դը-Բասրան, սակայն այդ վկայությունը կապված է աշխարհագրական հին տվյալների հետ³⁴:

Համենայն դեպս, այս հարուստ գավառը հակառակ այն իրողության, որ սահմանի վրա գտնվելով միշտ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ է եղել, և այն փաստը, որ այս գավառում եղել են ասորական 15 վանքեր, նշանակում է, որ այն ոչ միայն տնտեսապես բարգավաճ, այլև մշակութային բավական բարձր մակարդակի վրա է գտնվել:

Վաղուց Բեյթ Նուհադրան որպես Պարսկաստանի և Հռոմի միջև առևտրի փոխհարաբերությունների կարևոր հենակետ Ադիաբենի տընտեսական կյանքում նշանակալից տեղ է ունեցել և, ինչպես ասացինք, Արբելայից հետո գրավել է երկրորդ տեղը: Որպես այդպիսի իրավունք ունեցող՝ 410 թ. Տիգրեոնի կաթողիկոս Իսահակի ժողովին ներկա էր Բեյթ Նուհադրայի եպիսկոպոս Բարինուսը³⁵: Եվ գրանից հետո, մասնավանդ 484 թ., ասորական եկեղեցու կյանքում արդեն շատ կարևոր տեղ էր գրավել: Դրա համար էլ ասորիների Ակակիոս կաթողիկոսը եկեղեցական ընդհանուր ժողովը հրավիրում է Բեյթ Նուհադրայի գյուղերից մեկում՝ Բեյթ-Ղեզրեյում³⁶, որը նշանավոր էր իր վանքով³⁷: Բեյթ Նուհադրայում ժողովը գումարելու պատճառներից մեկն էլ գուցե այն էր, որ մեսալյան շարժման կարևոր կենտրոններից մեկն էր դարձել, և 484 թ. ժողովում նեստորական եկեղեցին որոշեց խիստ միջոցների դիմել այդ շարժումը ճնշելու համար: Սակայն, ըստ երևույթին, այդ միջոցառումներն արդյունք չեն տալիս, և այդ շարժման կողմնակիցները շարունակում են իրենց գոյությունը նույնիսկ հետագա դարերում: Հետաքրքրական է, որ 790 թ. նեստորական կաթողիկոս Մար Տիմոթեոսի գումարած

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 273. Մեզ հասած ասորական վարքերից «Այթի-լահի» վարքում, որի հայերեն վաղ շրջանի, V դ. թարգմանությունն էլ է հասել մեզ, պատմվում է, որ պարսիկները [Այթ]իլահին ձերբակալելով բերում են Բեյթ Նուհադրա գավառը (հայերեն հին թարգմանության մեջ այն դարձել է «Բեզնադարա»)։ ա՛հա նրան բերում են այս գավառի մեծ գյուղերից մեկը, որ կոչվում էր «Սատգարա» կամ ինչպես մի այլ ասորական ձեռագրում է «Սատգարա» իսկ հայկական հին թարգմանության մեջ գրված է «ի Գեղաքաղաքն, որ Տուժուր կոչի յԻստիգարն»։ Կարևորն այստեղ այն է, որ Սատգարը կամ «Իստիգարը» եղել է Բեյթ Նուհադրայի տիրոջ նստատեղին, ալ-սինթն՝ գլխավոր կենտրոնը: Այս մասին տե՛ս Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, pp. 391, 392. Հայերեն հին թարգմանությունը՝ «Վկայք Արեւելից», էջ 233.

³⁶ Բեյթ Ղեզրե, գյուղ Մուսուլի հյուսիս-արևելքում, Ալկոշ և Ղայն Սիֆնիի միջև:

³⁷ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 299.

եկեղեցական ընդհանուր ժողովում Բեյթ Նուհադրայի³⁸ եպիսկոպոս Մար Յոզեֆեկը մեղադրվում է մեսալիանականության մեջ³⁹: Ուրեմն, Բեյթ Նուհադրան, հակառակ իր ունեցած 15 վանքերին, դարեր շարունակ եղավ սոցիալական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը և նեստորական եկեղեցին չկարողացավ մեսալիանականությանը վեր տալ:

Բա Նուհադրայի թեմի մասին գրելիս անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Նինվեն և Մուսուլը մտնում էին այս եպիսկոպոսության իրավասության տակ և միայն VI դ. Նինվեի թեմը առանձնանում է և դառնում առանձին եպիսկոպոսություն: Եվ իսկապես, 554 թ. նեստորական Հովսեփ կաթողիկոսի գումարած ժողովում առաջին անգամ որպես Նինվեի եպիսկոպոս ստորագրում է Ախուրեմմեհ⁴⁰. այսպես Բա Նուհադրան երկու եպիսկոպոսություն է դառնում՝ մեկը՝ Նինվեի և մյուսը՝ Բա Նուհադրայի⁴¹: Անշուշտ, խոսքը նեստորական եպիսկոպոսական աթոռների մասին է, իսկ ինչ վերաբերում է «միաբնակ Հակոբիկյաններին», նրանք ևս ինչպես պարսկական տիրապետության մեջ, այնպես էլ Բա Նուհադրայում ունեցել են իրենց գործունեության կենտրոններն ու եպիսկոպոսական աթոռները: Հայկական աղբյուրներից «Գիրք թղթոցում» պահպանվել են նամակներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ հայերը սերտ կապեր են ունեցել ասորական այդ կենտրոնների հետ, որոնք նեստորականներին հակադրվելով, հայերի նման միաբնակներ էին և նեստորականներին՝ նրանց նկատմամբ հարուցած հալածանքների դեմ պայքարելու և իրենց գոյությունը պահպանելու համար դիմում էին հայերի օգնությանը: Այսպես, հայերից V դ. Բարգեն հայոց կաթողիկոսը⁴² նամակ է գրել Պարսկաստանում ապրող միաբնակ ասորիներին, որոնց կենտրոնը, ըստ երևույթին, այն ժամանակ Քարման էր: Այդ կարծիքին ենք, որովհետև Բարգեն կաթողիկոսն իր նամակում առաջինը հիշատակում է Քարմայի Դանիել եպիսկոպոսին, և Դանիելը այս նամակում հանդես է գալիս որպես միաբնակ ասորիների ամենաբարձր եկեղեցական աստիճան ունեցող: Նրանից հետո հիշատակվում են ավելի ցածր եկեղեցական աստիճան ունեցող անձնավորություններ: Այդ նամակում ասորի միա-

բնակները անվանված են եղբայրներ ու հավատակիցներ և նամակը ուղղված է առ «Տէր Դանիէլ Քարմա եպիսկոպոս եւ Մաղբայ և Շաւտայ քովրիսկոպոսունք, և Աբայ և Մարի երիցունք, Միր Հորմիդդ, և Աբղա հայ սարկաւագունք, և աղատ մարդիկ», և այլն⁴³:

Նախ, որտե՞ղ էր գտնվում Քարման, որի եպիսկոպոսը Դանիելն էր: Շարուն իր ծանոթագրությունների մեջ գրում է, որ «տեղը անհայտ է, դուցե դա Քարմա-Կաստրան է, որը գտնվում էր Տագրիտի շրջանում և շուտով Հակոբիկյան թեմ եղավ»⁴⁴:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ նեստորական կաթողիկոս Ակակիոսի 486 թ. գումարած կրոնական ընդհանուր ժողովի մասնակիցների մեջ հիշատակված է Քարմայի եպիսկոպոս Դանիելը, և այդ ժողովի որոշումների տակ ստորագրած եպիսկոպոսների ցուցակում 22-րդը նույն Քարմայի եպիսկոպոս Դանիելի ստորագրությունն է⁴⁵:

Եթե Շարոյի այս տեղադրության հետ համաձայնվենք, կնշանակի, որ այս եպիսկոպոսական աթոռը եղել է Տիգրիս գետի վրա, Բաղդադի և Մուսուլի միջև⁴⁶, որովհետև Տագրիտը գտնվում էր այդ երկու քաղաքների միջև: Եթե դա ճիշտ է, ապա Տագրիտի եպիսկոպոսական աթոռը եղել է Տագրիտից ոչ հեռու՝ Քարմայում⁴⁷:

Սակայն այժմ մի այլ հարց է առաջանում: Նեստորականների

³⁸ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 41:

³⁹ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 675.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 307:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 684:

⁴² Բարգեն կաթողիկոսի նամակում հիշատակվում են որոշ շրջաններ ու քաղաքներ: Յին իր ուսումնասիրության մեջ կանգ է առել այդ տեղերի անվան վրա ու գրել, որ «Գիրք թղթոցում» հիշատակված «յբրմբան շահաստանը՝ Բեյթ Արամեն է, այսինքն Սուրիստանը, Կենտրոնական Միջագետքը, Գարմեկան շահաստանը, Բեյթ Գարման է: Պերդազպուտ՝ քաղաքը, նույն Պիրոզ Շարուր քաղաքն է: Հերթը՝ Հիրան կամ Ալ-Հիրան է, իսկ Բղադը կամ Բլադ շահաստանը նույն Բալատ կամ Բալազն է, այսինքն Տիգրիսի վրա, Մուսուլից 7 ժամ հեռավորության վրա, աշտյան էսկի Մուսուլն է: Իսկ Մծրինից հետո հիշատակված Նինվեի նահանգի նոխ Արտայշիրականը նույն Արբելայի թեմի մասին է: St' u J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. II, p. 124.

Տակրիտի մասին խոսելիս, պետք է ուշադրություն դարձնել, որ VII դարից սկսյալ Հակոբիկյանները Տակրիտը իրենց գործունեության կարևորագույն կենտրոններից մեկը դարձրին և նրա գերիշխանության տակ մտան 12 եպիսկոպոսությունների՝ Բեյթ Արաբեի, Սինգարայի (Սինջար), Մաղալթայի, Արզոնի, Գոմելի (Գավգամելայի), Բեյթ Թեմանի (Բարժմա կամ Բեյթ Վաղիկի), Կարմեի, Գազարտա-ղը-Կարդուի, Բեյթ Նուհադրեի, Գիրոզ Շարուրի, Շարդուլի, Տալիբայի (քոչվոր արաբ քրիստոնյաների): St' u E. Honigmann, et A. Maricq, Recherches, p. 124. Դրանից հետո ավելացան նաև 3 եպիսկոպոսություններ՝ Սեդեստանի, Հերաթի և Ատրպատականի: St' u նույն տեղը:

³⁸ Բնագրում «Բեյթ Նուհադրան» է, նույն տեղում, էջ 617, 619:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 608:

⁴⁰ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 366.

⁴¹ Օրինակ Յեշուդիհար Ա կաթողիկոսի 585 թ. ժողովին 6-րդը ստորագրել է Բեյթ Նուհադրայի եպիսկոպոս Գաուսիշիդոն, իսկ 22-րդը ստորագրել է Նինվեի եպիսկոպոս Մար Աբան: Նույն տեղում, էջ 423:

⁴² Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ Բարգենը կաթողիկոսական աթոռին բազմած կլինի 490 թ.: St' u Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մասն Ա, Պէյրոթ, 1959, էջ 489:

486 թ. ժողովին մասնակից Քարմալի Դանիել եպիսկոպոսը, պարզ է, որ պետք է նեստորական լիներ, մինչդեռ Բաբգեն կաթողիկոսի նամակում հիշատակված Դանիելը ներկայացված է որպես միաբնակ եպիսկոպոս, և նամակն էլ գրված է դատապարտելու համար նեստորին և նրա հետևորդներին ու պաշտպանելու միաբնակ եկեղեցու աստվածաբանական տեսակետը: Բաբգեն կաթողիկոսը այդ առթիվ տեղեկացնում է, որ Հայաստանում իր գլխավորությամբ հավաքվել են եպիսկոպոսները, վանականները և նախարարները «յԱյրարատ դառա, յոստանն Հայաստան աշխարհիս ի Դուին քաղաք»⁴⁸ և այդ ժողովում դատապարտել են նեստորականներին և համամիտ են եղել հայերի պաշտպանած տեսակետներին: Այնպես որ Բաբգեն կաթողիկոսի այս նամակից երեւում է, որ Հայաստան եկած ասորի պատգամավորները ոչ նեստորականներ էին, այսինքն՝ միաբնակներ: Եթե այդպես է, արդյոք Բաբգենի նամակում հիշատակված Դանիելը նույն անձնավորությունն է, որը մասնակցել էր Ակակիոսի 486 թ. ժողովին: Երվանդ Տեր-Մինասյանն իր աշխատության մեջ գրել է, որ Բաբգեն կաթողիկոսի այդ ժողովը տեղի է ունեցել 506 թ.⁴⁹: Ուրեմն, Ակակիոսի ժողովից 20 տարի հետո: Այժմ հարց է առաջանում, կարո՞ղ էր Քարմալի եպիսկոպոս Դանիելը դեռ իր աթոռին մնացած լինել: Անշուշտ կարող էր, և հնարավոր էր նաև, որ այդ քսան տարիների ընթացքում եպիսկոպոսն իր տեսակետները փոխած լիներ և նեստորական հավատի փոխարեն ընդունած լիներ միաբնակությունը: Պատմությունից հայտնի են բազում փաստեր, երբ մի կողմի եպիսկոպոսն անցնում է մյուս կողմը, ինչպես օրինակ, ասորական եկեղեցու ու զրականության հայտնի դեմքերից Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլան⁵⁰: Այնպես որ, Դանիելը ևս կարող էր նման դավանափոխություն կատարած լինել: Կարծում ենք, որ երկու աղբյուրներում հիշատակված Դանիել եպիսկոպոսը նույն անձնավորությունն է, որը նեստորական դավանանքից հրաժարվելով ընդունել էր միաբնակությունը: Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ 497 թ. նեստորական կաթողիկոս Բաբայի գումարած եկեղեցական ընդհանուր ժողովին նույն այս Դանիել եպիսկոպոսը չի ներկայանում, և այդ թեմից ժողովի որոշումների տակ ստորագրել է քարտուղարի պաշտոն ունեցող քահանաներից Մար Աբա անունով մեկը⁵¹: Ըստ երևույթին այս Մար

Աբա քահանան Բա Նուհադրայի եկեղեցու կարևոր դեմքերից էր, և ենթադրում ենք, որ հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի նամակում հիշատակված Աբա երեցը նույն այս Մար Աբա քահանան է⁵²:

Մեզ համար կարևորն այն է, որ եթե ամբողջ Ադիաբենում կամ ավելի հիշտ Ադիաբենի թեմում տիրապետող հիմնականում նեստորականներն էին, ապա Բա Նուհադրայում գոյություն է ունեցել հավատացյալների ինչ-որ մի կորիզ, որը, հակառակ նեստորական դավանանքի, հետևել է միաբնակության, և այդ կորիզը հետզհետե մեծանալով կարողացել է իրեն կենտրոն դարձնել Մուսուլից մոտավորապես 30 կիլոմետր հեռավորության վրա, հյուսիս-արևելքում գտնվող Մար Մաթալի վանքը: Բա Նուհադրայում միաբնակության ուժեղացման և եպիսկոպոսական աթոռի ստեղծման գործում հայ եկեղեցին շատ կարևոր դեր է կատարել և հայոց կաթողիկոս Քրիստափոր Ա-ն առաջին անգամ VI դ. 40-ական թվականներին Հայաստանից Մար Մաթա գալով նրանց համար եպիսկոպոս է ձեռնադրել⁵³: Բար Հեբրայուսը վկայում է, որ հայոց մետրապոլիտ Քրիստափորը անցնելով այնտեղից, տեսավ, որ այնտեղ էին մնացել մի քանի վանականներ, ինչպես աղավինները ժայռերի ծերպերում, և որովհետև Բաբայի և Բարսահղեի վանքի եպիսկոպոսները Աթուրի և Նինվեի մետրապոլիտի հետ սպանված էին, նա այս վանականներից մեկին, մի արշարակշիռ մարդու՝ Գարմա անունով, մետրապոլիտ դարձրեց⁵⁴: Մի քիչ այլ ձևով այդ մասին է գրում նաև Միքայել Ասորին իր աշխատության մեջ⁵⁵: Կարևորն անշուշտ այն է, որ VI դ. հայ եկեղեցին այնքան էր ուժեղացել, որ կարողացել էր Հայաստանից դուրս պարսկական տիրապետության մեջ ապրող միաբնակ քրիստոնյաների հետ ամուր կապ պահպանել և օգնել նրանց իրենց գոյությունը պահպանելու: Անշուշտ, նման կապերը ենթադրել են տալիս, որ այն ժա-

⁴⁸ Գիրք թղթոց, էջ 41:

⁴⁹ Ե. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները, էջ 122: Ասորական աղբյուրներում տեղեկություն կա այն մասին (մեր կարծիքով դա հետազայում ստեղծված ավանդություն է), որ Մար Մաթալի և Նինվե Մուսուլի առաջին առաջնորդ-եպիսկոպոսը եղել է Բար Սոհոտ եպիսկոպոսը, և որը 484 թ. սպանվել է Մոքրի թեմի առաջնորդ Բարծուս եպիսկոպոսի կողմից: Գրանից հետո աղբյուրները լռում են, մինչև Գարմայի ձեռնադրությունը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. II, p. 350.

⁵⁴ Barhebraeus, Chronicon Ecclesiasticum, ed. Abbeloos et Lamy, Lovanii, t. I, 1872, p. 85.

⁵⁵ Michel le Syrien, Chronique, t. II, Paris, 1901 (Bruxelles, 1963), livre IX, chpt. IV, p. 414.

⁴⁸ Գիրք թղթոց, էջ 43:

⁴⁹ Ե. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիներէ հետ, էջմիածին, 1908, էջ 70:

⁵⁰ R. Duval, La littérature syriaque, Amsterdam, 1970, p. 339.

⁵¹ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 316.

Մարկավարտի այս եզրակացությունները ընդունելի էր համարում նաև Ադոնցը, որը, ի լրումն Մարկավարտի պնդումների, իր կողմից ավելացնում է, որ «Աշխարհացույցում նոհատրա է անվանվում, հավանորեն ամբողջ Ադիաբենը, իսկ Ադձն՝ ամբողջ Արվաստանը: Իսկ Նոր-Շիրականը, նրա կարծիքով, կարող է լինել նոհատրա տեղանվան հայկական հոմանիշը»⁶⁵:

Ն. Ադոնցն իր այս ասածը հաստատելու համար վկայակոչում է հայոց կաթողիկոս Բաբգենի նամակը⁶⁶: Ինչպես տեսանք, հայ բարձրատիճան այս եկեղեցականն իր նամակում հիշատակում է նաև «Նինվեի նահանգի Նոշիրականը», իսկ, գրում է նա, հայտնի է, որ Նինվեն նեստորական եկեղեցու հինգ թեմերից մեկն էր, որն ասորիներին հաճախ հայտնի էր հեղայաբ, հնում Ադիաբեն անունով⁶⁷: Այնպես որ, եզրակացնում է հայ գիտնականը, Աշխարհացույցում ամբողջ Ադիաբենը կամ հեղայաբն է անվանված նոհատրա⁶⁸: Այնուհետև Ն. Ադոնցը գրում է, որ «Նոր-Շիրականը քաղաքական տերմին էր մատնանշելու համար հայ Արշակունիներին ենթակա շրջանները Ադիաբենի սահմանում, իսկ Նիհորականը ընդհանուր անուն էր հայ Արշակունիների այն երկրամասերի համար, որոնք գտնվում էին Ատրպատականում»⁶⁹:

Այսպիսով, Ն. Ադոնցն էլ, Մարկավարտի նման, ի վերջո, գալիս է այն եզրակացության, որ Նոր-Շիրականը նույն նոտ-Արտաշիրականն է, որն անվանվել է հեղայաբ կամ Ադիաբեն: Այս կապակցությամբ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Եթե անգամ հաստատուն կերպով ապացուցված համարվի, որ Նոր-Արտաշիրական, ինչպես մատնացույց է արել Մարկավարտը, անվանվել է, իրապես, Ադիաբեն-Իդիաբը՝ այդ դեպքում ևս, ինձ թվում է, դժվար է համաձայնվել նրա հետ, որ հայկական ազբյուրների մեջ հիշատակված Նոր-Շիրականը կրճատված ձևն է Նոր-Արտաշիրական տեղանվան»⁷⁰: Հ. Մանանդյանի կարծիքով, «Նոր-Շիրականը բնավ կապ չունի Տաբարիի Būdh-Ardašir-ի, Իբն Սորդաշ-բիհի Būdh-Ardaširān-ի և Աշխարհացույցի նոտ-Արտաշիրականի հետ»⁷¹:

Իսկապես էլ Հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի նամակում հիշատակված Նինվեի նահանգի Նորշիրականը կապ չունի հայկական Նոր-Շիրական բղբշխության հետ, որովհետև պարզ է, որ Նինվեն և նրա շրջակայքը բոլորովին մաս չեն կազմել Հայաստանի, և միակ կապը եկեղեցական հարաբերություններն էին: Ինչպես տեսանք, Նինվեի նահանգի Նորշիրականը Բա նուհադրան կամ Բեյթ նուհադրան է, և անունների նույնությունն էլ շփոթության պատճառ է դարձել և ասորական Նորշիրականը նույնացվել հայկական Նոր-Շիրականի հետ: Ժամանակին Հ. Մանանդյանը ճիշտ է նկատել, որ հայկական ազբյուրներում էլ այդ երկուսը տարբերվել են, և հայկական Նոր-Շիրականը Շիգրեր և Շիգրիանական երկիրն է, որ Թեոփիլակոսոսի մոտ անվանված է Շիրագաննեի, իսկ հայ պատմիչների մոտ՝ Նոր-Շիրական⁷²:

«Սիգրիանե» երկիրը գտնվում էր այժմյան Սիդիկանի և Ռեանդուզի հյուսիսակողմում և Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջաններում: Իսկ Նոր-Շիրականի բղբշխը իշխում էր նաև այժմյան Ռեանդուզի ու Սիդիկանի հյուսիսակողմում և պաշտպանելու էր, ուրեմն, Հայաստանի հարավարևելյան սահմանները Մարաստան—Ատրպատականի կողմից⁷³: Այսինքն, դա, ինչպես ցույց է տվել ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը, նույն «Պարսկահայք» նահանգն էր: Այդ կապակցությամբ նա հետևյալ տեղեկություններն է տալիս. «Պարսկահայք նահանգ—Մեծ Հայքի ?-րդ նահանգը՝ 11301 կմ² տարածությամբ: Սույն նահանգը տվյալ տերիտորիալ առումով տալիս է միայն «Աշխարհացույց»-ը, հասկանալով Պարսկահայք անվան տակ նոր-Շիրական բղբշխության տերիտորիան և նրան միացնում էր Հէր և Զարաանդ գավառները: Պարսկահայք անվան առաջին մասը «Պարսկա» (իմաստավորված պարսիկ բառով), անշուշտ կապ ունի ուրարտական ժամանակաշրջանի Parsua. Barsua երկրի անվան հետ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ: Նոր-Շիրական կամ Նոշիրական բղբշխությունը համար-

Tabari, Leyden, 1879, p. 20). Ըստ Իբն-Սորդաշբիհի Būdh-Ardaširān է անվանվել հետագայում Մուսուլի երկիրը, այսինքն չին Ադիաբենը (նույնը, էջ 20 և 70): Պարզ է, որ հենց այս վկայություններն են հիմք ծառայել Մարկավարտին ենթադրելու, որ «Būdh-Ardašire-ը, որը նա ըստ երևույթին ուղղել է Noi-Artaschirakan (Նոր-Շիրական), ոչ թե Հայաստանի բղբշխությունն է եղել, այլ անունն է եղել Ադիաբեն-Իդիաբի»: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 24:

⁷² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 28:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 29, 33:

⁶⁵ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 26:
⁶⁶ Н. Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 227.
⁶⁷ Նույն տեղում:
⁶⁸ Նույն տեղում:
⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 229:
⁷⁰ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 26:
⁷¹ Նույն տեղում: Որովհետև Տաբարիի թարգմանիչ Նյուդեկեն ենթադրում է, որ

Būdh-Ardāšir քաղաքը կարող էր հիմնած լինել Մասանյան Արտաշիր Բ թագավորը որը 344 և 376 թթ. հիշատակված է իբրև «թագավոր Հագայաբ»-ի (Nöledeke Th., 236

Վրում է «առաջին սամանակալն ի նոշիրական կողմանէն» (Ագաթանգեղոս, 873, ՃԻԶ, էջ 459) և պիտի հսկեր Մեծ Հայքի սահմաններին Ատրպատականի կողմից»⁷⁴:

Այս բոլորը հաստատում են, որ Նոր-Շիրականը կամ Նոր-Շիրականի բզեշխութունը կապ չունի Ադիաբենի կամ Խեղալաբի և կամ Արբելայի թեմի մեջ մտնող Բա Նուհադրայի կամ Բեյթ Նուհադրայի հետ:

4. ԲԵՅԹ ԲԱԳԱՇ (BEIT BAGAS) ԳԱՎԱՌԸ ԿԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

Նեստորական եկեղեցու ժողովներից պարզ երևում է, որ մեր թվարկության V դ. սկզբներից, ավելի ճիշտ՝ Իսահակ կաթողիկոսի 410 թ. ժողովից հետո, Բեյթ Բագաշը որպես եպիսկոպոսանիստ քաղաք եղել է Արբելայի մետրապոլիտոսության իշխանության ներքո⁷⁵:

Այս քաղաքի ու նրա եպիսկոպոսական աթոռի պատմության ու եկեղեցական գործունեության մասին աղբյուրները շատ քիչ տեղեկություններ են տվել: Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ Բեյթ Բագաշը քաղաքական ու եկեղեցական կյանքում կարևոր դեր չի կատարել: Ասորական վաղ շրջանի աղբյուրներից Մար Կարդազի վարքում Բեյթ Բագաշի մասին հիշատակություն կա: Այդ վարքից իմանում ենք, որ IV դ. կեսերին քրիստոնեական ուժեղ մի համայնք է գոյություն ունեցել՝ այդ քաղաքում, և քաղաքից ոչ հեռու գտնվող լեռան լանջերին այն ժամանակ ճգնել են բազում քրիստոնյա գործիչներ⁷⁶:

Այդ գործիչներից Ղաբեդյաշուղը, ըստ այդ վարքի, քարոզչական նպատակներով գալիս է Արբելա ու այդտեղ էլ նրան հաջողվում է քրիստոնեական հավատին դարձնել այն ժամանակվա Խեղալաբի մարզպան Մար Կարդազին, որը Շապուհ Բ-ի պարսկական արքունիքի կարևոր գեմբերից մեկն էր: Չնայած վարքում (ինչպես ընդունված է նման աշխատությունում) այնպես է ներկայացված, որ Կարդազը իբր քրիստոնեական հավատալիքներով ոգևորված մոռանում է ամեն ինչ, որ երկրային է ու հետագայում էլ գլխատվելով արժանանում է մարտիրոսի պսակին, սակայն հավատացած ենք, որ իրականում բոլորովին այլ

գործոններ են դեր ունեցել: Մար Կարդազը, երիտասարդ այդ պաշտոնյան ու զինվորականը, տեսնելով մի կողմից քրիստոնյաների կարևոր ազդեցությունը պարսկական տերության ներսում, հատկապես Խեղալաբում, և մյուս կողմից էլ կենտրոնական իշխանության դեմ հետզհետե ուժեղացող դժգոհությունն ու դժգոհ տարրերի աշխուժացումը, ընդունում է քրիստոնեությունը, որպեսզի նրանց ու երկրի դժգոհ տարրերի հետ համագործակցելով պատամբվի Շապուհի դեմ: Սակայն նրա այդ գործունեությունը ձախողվում է, բռնվում է իր հակառակորդների կողմից ու գլխատվում որպես դավաճան:

Որտե՞ղ է գտնվում Բեյթ Բագաշը, որը հաճախ անվանում են Բալեշ, Բալի, արաբները նաև՝ Բալիս կամ Բեյթ Բալեշ⁷⁷:

Հոֆմանը գտնում է, որ այն Մեծ Զաբի և Ուրմիա լճի միջև էր (Ausüge, p. 277)⁷⁸, իսկ Շաբոն գրում է, թե Բեյթ Բագաշը (Բարշիշը, Բագաշը) գտնվում էր Մեծ Զաբի վերին հոսանքի՝ Ատրպատականի ու Դարիլի միջև, այսինքն՝ այժմյան Բաշ Կալեի տեղում (այժմ՝ գյուղ)⁷⁹: Հոնիգմանի կարծիքով, այն «Քալդաթ Բալիսն» էր⁸⁰: Ն. Ադոնցն էլ գրանում է, որ Բեյթ Բագաշը գտնվում էր Զաբ գետի ափին, Զերրանից և Դիդից ոչ հեռու, հավանաբար Գեբրում, հայկական «Գավառում», այժմյան «Բագեշ Գեբր»-ում⁸¹:

Այսպես, ուրեմն՝ Բեյթ Բագաշը կամ Բեյթ Բալեշը ոչ թե հայկական Բաղեշ (այժմյան Պիթլիս) քաղաքն էր, որ գտնվում էր Ադանիքի և Բըզնունյաց գավառի սահմանում, այլ Մեծ Զաբի վերին հոսանքում գտնվող այժմյան Բաշ Կալեն⁸², այն ամրոց-քաղաքը, որը միշտ էլ իր բնական ամրությունների պատճառով դժվարամատչելի է եղել թշնամուն: Բաշ Կալեն (կամ Պաշքալեն) հայկական հին աղբյուրներին հայտնի էր Հա-

⁷⁴ E. Honigmann, Le couvent de Barsuma et le patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie, Louvain, 1954, p. 116.

⁷⁵ P. Peeters, La passionnaire d'Adiabène, p. 298.

⁷⁶ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 667.

⁷⁷ E. Honigmann, Le couvent, p. 116.

⁷⁸ H. Adonci, Армения, стр. 228.

⁷⁹ Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 160: Այս աշխատության մեջ հեղինակը գրել է. «Բագեշ բերդը, որ կը գտնուի Վանայ կամ Բզնունեաց ժովու հարաւ-արեւմտեան կողմը «Աշխարհացոյց»-ի համաձայն նշուած է իբրև սահմանազույս Տուրուբերանի, բայց չի հասկցուիր թէ բերդը ներփակաբար առնուած է իբրև սահմանի եղը՝ թե ոչ: Բագեշի բերդը սակայն գտնուելով Սանոյ ձորին մէջ, բնականաբար, պատկանելու էր Ադանիքի, մինչդեռ Վարդանի մոտ Բզնունիքի մէջ: Նույն տեղում:

⁷⁴ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 77:

⁷⁵ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 272 (33).

⁷⁶ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 446: A. Scher, Histoire Nestorienne, 1er Partie (II), p. 225.

դամակերտ կամ Ադամակերտ անունով: Մովսես Խորենացին այդ մասին գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջին նորա կրէին: Թողում Վառասպելացն բաշաղանս, որ ի Հադամակերտին պատմին. մանկան Նիրհելոյ անձրն և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ՝ պատանույն թալկացելոյ»⁸³:

Ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը, ճիշտ կողմնորոշվելով, Հադամակերտը նույնացրել է Բաշ-Կալեի հետ ու գրել իր ուսումնասիրության մեջ. «Վապուրականի 17-րդ գավառը, 1655 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքը, որը կոչվում էր Աղբակ գետ, այժմ Ալբակ-սու. գավառի կենտրոնն էր Հադամակերտ ավանը (այժմ Բաշ-Կալե): Նրանից ոչ հեռու գտնվում էր Սուրբ Խաչ կամ Բարդուղիմեոսի վանքը: Աղբակ Մեծը Արծրունի տոհմի հայրենիքն էր»⁸⁴: Նրա հետևողությամբ նույն կարծիքին է հանգում նաև Միքայել Հովհաննեսյանը, ասելով, որ «Հին Աղբազը կոչուած է Պաշալէի գաւառ, ուր էր հին Հադամակերտը»⁸⁵:

Սթե, ուրեմն, Բեյթ Բագաշը նույն հայտնի Հադամակերտն է, նշանակում է, որ դեռ հին ժամանակներից Հադամակերտում հայերի հետ միասին ապրել են նաև ասորիներ, որոնք ունեցել են իրենց եկեղեցին ու եպիսկոպոսական աթոռը:

Այսպես, 410 թ. ասորիների կաթողիկոս Իսահակի կողմից գումարված ժողովին մասնակցել է նաև Բեյթ-Բագաշի եպիսկոպոս Բարինոսը և այս ժողովի որոշումների տակ եղած ստորագրությունների մեջ 23-րդը նրանն է⁸⁶: Թե ով էր այս եպիսկոպոսը, ոչինչ չգիտենք, միայն հայտնի է, որ նա իր եկեղեցիով ենթարկվում էր Արբելայի մետրապոլիտին⁸⁷: Դրանից հետո 424 թ. Տիգրանի կաթողիկոս Դադյեշուղի գումարած ժողովին մասնակցել է Բեյթ Բագաշի եպիսկոպոս Մարեն: Բացի վերջին երկուսից, մեզ հայտնի են նաև այս քաղաքի եպիսկոպոսներ Ափրաատը, որը մասնակցել է 497 թ. ժողովին, Մովսեսը՝ 544 թ. Տիմոթեոսը՝ 585 թ. և նորից Տիմոթեոսը՝ 605 թ.⁸⁸: Այս բոլոր եպիսկոպոսներն էլ նեստորականներ էին և, բնականաբար, պատկանում էին նեստորական եկեղեցուն: VI դ. երկրորդ կեսից սկսյալ իրերի գրությունը

փոխվում է: Պարսիկներն իրենց արշավանքներով ավերում ու կործանում են այս երկրամասերը: Միքայել Ասորու մոտ պահպանվել են տեղեկություններ պարսիկների կատարած արշավանքների մասին: Նա պատմում է, որ «Հուստինիանոսի (թագավորության) 15-րդ տարում, որ է հույների 854 թ.⁸⁹, պարսիկները ավերեցին սահմանների վրա եղած շրջանները և ամայացրին Կալիսիկենն ու Բեյթ Բագաշը»⁹⁰: Ավելի ուշ, հույների 886 թ., այսինքն՝ մեր թվականության 575 թ. պարսիկները, Ադարմոն մարզպանի գլխավորությամբ, նորից արշավում են այս շրջանները և ոչ միայն ավերում, այլև բազում գերիներ են տանում Բեյթ Բագաշից ու այլ վայրերից⁹¹: Այս ամայացումներն իրենց ազդեցությունն ունեցան, և տեղի եպիսկոպոսական աթոռը, ըստ երևույթին, քաղաքի ամայացման պատճառով վերացավ, որովհետև 605 թվից հետո եղած կաթողիկոսական ընտրությունների և կրոնական ժողովների մասնակիցների մեջ չկա Բեյթ Բագաշի եպիսկոպոսը և միայն XI դ. սկսյալ այս քաղաքը վերջինից է և բարգավաճում: Այդ վերածննդի շնորհիվ նորից Բեյթ Բագաշը եպիսկոպոսանիստ քաղաք է դառնում, միայն մի տարբերությամբ, որ քաղաքում տիրապետող տարրը լինում են «միաբնակները», այսինքն՝ Հակոբիկյանները, և հասկանալի է, որ եկեղեցական իշխանությունն անցնում է Հակոբիկյանների ձեռքը: Հակոբիկյանների՝ քաղաքի եկեղեցական գործերում ձեռք բերած ազդեցության մասին է վկայում այն փաստը, որ Հակոբիկյան Յոխանան 8-րդ պատրիարքի ընտրության ու ձեռնադրության համար հույների 1315 թ. Թամուզ ամսի 6-ին, այսինքն՝ մ. թ. 1004 թ. հուլիսի 6-ին հավաքված 48 եպիսկոպոսների մեջ էր նաև Բալեշ քաղաքի Մարութա եպիսկոպոսը, որի ստորագրությունը 12-րդն է⁹², իսկ դա նշանակում է, որ Բեյթ Բագաշի եպիսկոպոսը Հակոբիկյան եկեղեցու ներսում բավական մեծ ազդեցություն է ունեցել, որովհետև 48 եպիսկոպոսների շարքում գրավել է 12-րդ տեղը: Հակոբիկյան եպիսկոպոսական այս աթոռը գոյություն է ունեցել դեռ XI դ. վերջերին: Նույն Միքայել Ասորին վկայում է, որ հույների 1402 թ. Քանուն առաջին ամսի 1-ին, այսինքն՝ մ. թ. 1090 թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցած Աբուլ Ֆարաշ Դավթի, այսինքն՝ Աթա-

⁸³ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, դ. է, էջ 111:

⁸⁴ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 33:

⁸⁵ Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 315:

⁸⁶ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 273.

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 274, 285, 310, 344 և այլն:

⁸⁹ Մ. թ. 543 թ.:

⁹⁰ Michel le Syrien, Chronique, t. II, 1963, chpt. XXVI, p. 220.

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 469.

նաս 7-րդ պատրիարքի ընտրութեանը մասնակցել է նաև Ռակկայի և Բալեշի եպիսկոպոս Իվանիս⁹³:

Ահա այն բոլոր տեղեկութիւնները, ինչ որ հնարավոր եղավ ազբյուրներից գտնել Բեյթ Բագաշի և նրա եպիսկոպոսական աթոռի վերաբերյալ⁹⁴: Ինչպես պարզ երևում է այս տվյալներից, Բեյթ Բագաշը Ադիաբենի և կամ Խեղալարի պատմութեան մեջ առանձնապես տեղ չի գրավել և քաղաքական ու մշակութի պատմութեան մեջ առանձին դեր չի ունեցել:

5. ԲԵՅԹ ԴԱՍԵՆ (BEIT DASEN) ԳԱՎԱՌԸ ԿԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

Բեյթ Դասեն գավառի մասին ասորական վաղ շրջանի աղբյուրներից Մար Մարիի Վարքում տեղեկութիւններ կան: Ըստ այս Վարքի, Մար Մարիի քարոզչական ճանապարհորդութեան ընթացքում Արբել քաղաքում «Տերը», այսինքն՝ Հիսուսը երևում է նրան և կարգադրում, որ նա «իր աշակերտներից Թումիսին (գուցե մեզ հայտնի «Թումաս» անունն է) ուղարկի Դասեն աշխարհը կամ գավառը: Մար Մարին այդ կարգադրութեան համաձայն Թումիսին ուղարկում է այնտեղ քրիստոնեութիւն քարոզելու և տարածելու: Սա գալիս է, քարոզում է Դասենում, ապա Զուգալում, և երբ իր քարոզչական աշխատանքները վերջացնում է, անցնում է Դագուր աշխարհը⁹⁵:

Ահա այն ամենը, ինչ գրում է Մար Մարիի Վարքը Դասեն գավառի մասին: Մեր այս աշխատութեան մեջ կանգ ենք առել Մար Մարիի Վարքի վրա և ցույց տվել, որ այդ Վարքը շատ ավելի ուշ է գրվել, հավանաբար V դ. հետո, երբ Տիգրանի ասորական կաթողիկոսութիւնը կարողացավ իր գերիշխանութիւնը պարտադրել պարսկական տիրակա-

⁹³ Նույն տեղում, հտր. 9, էջ 476: Հակոբիկյանների Բեյթ Բագաշի եպիսկոպոսական աթոռն, ինչպես գրում է Հոնիգմանը, կազմավորվել էր մ. թ. 845 թ.: Այս մասին տե՛ս E. Honigmann, Le couvent, p. 104:

⁹⁴ Ուշագրավ է, որ ասորի պատմիչները վկայակոչում են Բեյթ Բարտոլոմե (քուրդերի երկիր) անունով մի վայր: Ղիտայի վարքում այն դրված է Փոքր Զարի արևմուտքում (Budge, Vie de Bar Idta, II, I, p. 263). Ֆին կարծում է, որ Բեյթ Բարտոլոմեյն պետք է տեղադրել ամբողջ Ադիաբենի հյուսիսում (J. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. I, p. 216): Այսօր էլ նրանք բնակվում են Բեյթ Ղազնի ու Բեյթ Բագաշի շրջաններում:

⁹⁵ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 59.

տութեան մեջ մտնող ասորական-նեստորական եկեղեցիներին. այդ գերիշխանութիւնը օրինականացնելու համար նման գրույցների ու ավանդութիւնների վրա էր հիմնվում: Իսկապես էլ, 410 թ. նեստորական ժողովի որոշումով Բեյթ Դասենը, որը եպիսկոպոսական աթոռ ուներ, ենթարկվում է Արբելայի կամ Խեղալարի թեմին, այսինքն՝ մետրապոլիտին: Դրանից հետո նեստորական եկեղեցու գումարած կրոնական ժողովներում կամ կաթողիկոսական ընտրութիւններում հաճախ մասնակցում է նաև Բեյթ Դասենի եպիսկոպոսը: Բացի այս տեղեկութիւններից, ասորական աղբյուրները, դժբախտաբար, այլ փաստեր չեն հաղորդում մեզ: Նրանք ոչ միայն աշխարհագրական տեղեկութիւններ չեն տալիս, այլև չեն գրում այդ գավառում տեղի ունեցած պատմական իրադարձութիւնների ու նաև բնակչութեան մասին:

Ֆրանսիացի գիտնական Շաբոն, որը հրատարակել է նեստորական ժողովների արձանագրութիւնները, ծանոթագրութեան բաժնում նրա աշխարհագրական տեղեկութեան մասին գրում է, որ Բեյթ Դասենը գտնվում էր Գարա լեռների շրջանում (արաբների Զեբել Դասենը), այսինքն՝ Մեծ Զարի արևմուտքում, Ղամադիայի հարավում⁹⁶: Իսկ Ֆին իր ուսումնասիրութեան մեջ գրում է, որ «Դասենի մեջ էր մտնում ամբողջ Ղամադիայի արևելյան շրջանը՝ հարավ-արևելքը և ընդգրկում համառոտա Մեծ Զարի ամբողջ հովիտը, որն այժմ կոչվում է Զիբար, և տարածվում նրա երկայնքով ավելի հյուսիս»⁹⁷:

Նույն այս հեղինակի վկայութեամբ Բեյթ Դասենը, որը շատ լեռնային էր, ասորական աղբյուրներում անվանված է «Բեյթ Տուրե», այսինքն՝ «լեռների աշխարհամաս» կամ «մարդ»⁹⁸:

Ուրեմն այսպես՝ ասորական աղբյուրների Բեյթ Դասենը այն գավառն էր, որ մինչև արաբական արշավանքները մտնում էր Արբելայի եկեղեցական թեմի մեջ և հետագայում, երբ արաբները ստեղծեցին իրենց աշխարհակալ կայսրութիւնն ու Մուսուլը դարձավ այդ կայսրութեան կարևոր կենտրոններից մեկը, Ադիլ Ատիայի վկայութեամբ, Դասենը ևս ընկավ Մուսուլի մետրապոլիտութեան ազդեցութեան տակ: Երբ Մուսուլի և Արբելայի թեմերը դեռ բաժան էին, նրա վկայութեամբ, Մուսուլի մետրապոլիտին էին ենթարկվում Նինվեի, Բեյթ Բագաշի, Հադիթայի, Դասենի, Նուհադրայի և Ուրմիայի եպիսկոպոսները, մինչդեռ Ադիաբենի, այսինքն՝ Արբելայի կամ էրբիլի մետրապոլիտին էին են-

⁹⁶ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 667.

⁹⁷ J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. II, p. 787.

⁹⁸ Նույն տեղում:

թարկվում այն ժամանակ Մաաթայի, Ջուաբիայի և Կաֆտունի եպիսկոպոսները⁹⁹: Այսպես, Մասանյանների օրոք ծաղկող ու բարգավաճող նեստորական եկեղեցին շարունակում է վերելք ապրել, երբ արարները, մ. թ. 637 թվին, Յեշուղիհաբ Բ կաթողիկոսի օրոք (628—644 թթ.) Կաղիսիայի ճակատամարտից հետո, զրավեցին նաև Տիզբոնը, իրենց գերիշխանությունը ենթարկելով ամբողջ Պարսկաստանը: Արաբական տիրապետության այս շրջանում ինչպես Մասանյանների օրոք, նեստորականները ճանաչվեցին որպես կրոնական համայնք և իսլամ ղեկավարները շարունակեցին պահպանել այն իրավունքներն ու պարտականությունները, որոնք դարերի ընթացքում Մասանյանների կողմից շնորհվել էին նեստորական եկեղեցուն ու նրա հավատացյալներին: Արաբ խալիֆաները իրենց գերիշխանությունն ամուր հիմքերի վրա դնելու և իրենց կայսրության մեջ համակիր տարրեր ունենալու նպատակով, արտոնյալ պայմաններ են ստեղծում նեստորական եկեղեցիներին ու նրանց հավատացյալներին համար, որովհետև այդ եկեղեցու բազում հայտնի գործիչներ, հատկապես սկզբնական շրջանում, շատ կարևոր ծառայություններ էին մատուցում արաբ խալիֆաներին: Այս տեսակետից հատկանշական է արարների տիրապետության սկզբնական շրջանում, արաբական արշավանքներից հետո Խեղայարի եպիսկոպոսի գրած նամակը, որտեղ նա հայտնում է այն միտքը, թե արարներն այնքան էլ անարդար չէին, ինչպես կարծում էին, մանավանդ որ նրանք հարգում էին կղերականներին ու պաշտպանում եկեղեցիները (J. Assemani, Bib. Orientalis, t. III, I, p. 13): Համենայն դեպս, Աբբասյանների ժամանակ Բաղդադում ասորի ամենամեծ ուսուցիչներն ու ամենահայտնի պալատական բժիշկները այնպիսի մեծ ազդեցություն ունեցան, որ արաբ խալիֆաները պայմաններ ստեղծեցին, որ նեստորական կաթողիկոս Հանանյեշուղն (774—779 թթ.) իր աթոռը տեղափոխի Բաղդադ: Մակայն XII—XIII դդ. սկսյալ, հատկապես XIV դ., թաթարական և ապա լենգթեմուրյան արշավանքներից հետո, նեստորական եկեղեցին անկում ապրեց, և նեստորականները ստիպված գաղթեցին իրենց տեղերից ու եկան հաստատվեցին Ուրմիո ու Վանա լճի միջև ընկած տարածության վրա, իրենց կաթողիկոսական աթոռն էլ Բաղդադից տեղափոխվեց Մաբադա՝ Ուրմիո լճի արևելքը: Մծբինի դպրոցը, որը գործում էր մինչև XVI դ., վերջնականապես փակվեց¹⁰⁰:

Նեստորական եկեղեցու գոյության համառոտ պատմությունը տրվեցինք՝ ընդհանուր գաղափար կազմելու, ցույց տալու համար, թե ինչպես են քաղաքական պայմաններն անդրադարձել եկեղեցու (ինչպես, անշուշտ, բոլոր եկեղեցիների) կյանքի ու գործունեության վրա, և եկեղեցական թեմերը առաջանում և կամ կորցնում էին իրենց ազդեցությունն ու նշանակությունը, գիշերով տեղը այն քաղաքներին ու կենտրոններին, որոնք քաղաքական ու տնտեսական կյանքում սկսում էին կարևոր դեր խաղալ: Դասենի թեմը ևս գոյություն է ունեցել և միայն XIV դ. գաղթից հետո մոռացություն է մատնվել¹⁰¹: Ինչպես ասել ենք, շնայած այն երկար ժամանակ գոյատևել է, բայց ասորական աղբյուրները զրա մասին համարյա չեն, որովհետև ասորիների կյանքում այն առանձին պատմական նշանակություն չի ունեցել, մանավանդ որ այն ոչ թե ասորական, ինչպես այժմ կտեսնենք, այլ հայկական գավառ է եղել և միայն մ. թ. 363 թ. պայմանագրից հետո անջատվել է Հայաստանից ու տրվել պարսիկներին, որոնք այն կցել են իրենց ենթակա Ադիաբենի կամ Խեղայարի նահանգին:

Հայկական այս գավառի մասին տեղեկություններ կան նաև հայկական աղբյուրներում: Փավստոս Բուզանդը հայ նախարարների Հայոց Արշակ թագավորի դեմ IV դ. կազմակերպված ապստամբության մասին գրելիս նշում է, որ այդ ապստամբական գործողությանը մասնակցում էր նաև, ինչպես ինքն է գրում, Դասընտրեի, այսինքն՝ Դասնի բղջիխը: Ահա այդ հատվածը. «Եւ սկսան սորսորել զնալ ի բանակէն հայոց թագաւորին, թողին զիրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ զնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ Բղեաշխն Աղծնեաց, եւ Նոշիրական Բղեաշխն, եւ Մահկերտանն, եւ Նիհորականն, եւ Դասընտրէին, եւ ամենայն նախարարութիւն Աղծնեաց»¹⁰²:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ պատմիչի վկայությամբ Դասնը մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ և նրա անբաժանելի մասն էր: Համենայն դեպս, Դասնի վերաբերյալ տեղեկություններ կան նաև V դ. պատմիչ Եղիշեի մոտ և նրա հաղորդումներից երևում է, որ իսկապես Դասնը արդեն անջատվել ու ընկել էր պարսկական տիրապետության տակ, որովհետև այն Հայաստանից առանձին է հիշատակվում: Եղիշեն նկարագրում է, որ պարսից արքա Հաղկերտը քուշանների դեմ արշավանքի պատրաստվելիս, զորք է հավաքում իրեն ենթակա երկրամասերից ու

⁹⁹ A. S. Atiya, A history of Eastern christianity, p. 265.

¹⁰⁰ A. S. Atiya, A history, pp. 268—277.

¹⁰¹ J. M. Fley, Assyrie Chrétienne, vol. II. p. 787.

¹⁰² Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, դպր. Գ, գլ. Ծ, էջ 205:

այդ առթիվ թվում է դրանք. «Գունդ կազմէր ի Հայոց Մեծաց զազատ մարդիկ և զազատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ ըստ նմին օրինակի ի Վրաց և յԱղուանից և յաշխարհէն կինաց, և որ այլ ևս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի և ի Հոռոմոց աշխարհն և ի Կորդուաց և ի Դասն և ի Մաւղէ և յԱրզնարգիւնս, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք և մկրտեալք ի մի կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցի»¹⁰³: Եղիշեն իր այս աշխատութեան մեջ մի այլ առիթով, նույն ձևով Հայաստանից առանձին է ներկայացնում Դասնը, ահա այդ հատվածը. «Զի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և կինաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Մաւղէից և Դասն և որ այլ ևս ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնեութիւն»¹⁰⁴:

Հայ պատմաբաններից Ն. Աղոնցն իր աշխատութեան մեջ անդրադարձել է Փաւստոս Բուզանդի վերոհիշյալ վկայութեանը և ցույց տվել, որ իսկապես IV դ. երկրորդ կեսում հայկական նշված գավառները, որոնք ապստամբել էին հայոց Արշակ արքայի դեմ, հետագայում պարսից Շապուհ Բ արքայի կողմից վերցվել ու միացվել էին Պարսկաստանին. զրանցից նիխորականը, ապա Դասն ու Մահկերտ տունը կցվել էին պարսկական գերիշխանության տակ գտնվող հեղայաք նահանգին: Այս կապակցությամբ Արշակունիների թագավորության հարավային սահմանների մասին գրելիս ասում է, որ «նոշիրական Մահկերտունը, Դասանը և նիխորականը ենթակա էին հայ Արշակունիներին»¹⁰⁵ և ի վերջո, գալիս է այն եզրակացության, որ Փաւստոսի վկայությամբ նոշիրականը, Մահկերտը, նիխորականը, Դասանը գտնվում էին մեկ Բագշխի իշխանության ներքո¹⁰⁶: Եվ ի վերջո, նրա կարծիքով, «նոր-Շիրականը և թե Մահկերտունը, նիջորականը և Դասանը գտնվել են Կորդուքից հարավ, Ադիաբենի ծայրամասում»: Ընդունելով, որ հին Կորդիքը կամ Տմորիքը, որի մեջն էր Ալիի քաղաքը, Կորդվաց երկրամասերից մեկն էր, Ն. Աղոնցն ենթադրում է, որ նոր-Շիրականի, Մահկերտանի, նիջորականի և Դասնի տեղագրությունը պետք է լիներ Ալիի հարավակողմում և հաբուր գետի հովտում¹⁰⁷:

¹⁰³ «Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», աշխատմբ. Ծ. Տէր-Միսեանսան, Երևան, 1957, էջ 10:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, 51:

¹⁰⁵ Н. Адоиц, Армения, стр. 227.

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 229:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

Դասն գավառի և ընդհանրապես նրա տեղագրության վերաբերյալ իր ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը գտնում է. Մահկերտան և նիջորականի հետ հիշատակված Դասն երկիրը (ասոր. Beit Dasen) միակն է այս երկրներից, որի տեղագրությունը հաստատուն կերպով որոշված է: Դասնը, որը Արբելայի եպարքության եպիսկոպոսական թեմերից մեկն էր, ինչպես մանրագնին հետազոտությամբ որոշել է Հոֆմանը, գտնվել է Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում և այժմյան Ամադիայի ու Գարա լեռների կողմերում - (Hoffmann, Auszüge, էջ 202—207)¹⁰⁸:

Հ. Մանանդյանն իր մի այլ աշխատության մեջ ավելի մանրամասն գրել է, որ «Դասնը համապատասխան է իր տեղագրությամբ Ստրաբոնի հիշատակած Կալաքենեին»¹⁰⁹, որի տեղը ենթադրվում է նույնպես Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում, այդ գետի և Խարուր-Սուի միջև: Ստրաբոնի վկայությամբ՝ հին Կալաքենեն, որը գտնվում էր Ադիաբեն-Ասորեստանի հյուսիսում, արմենների հին գաղթավայրերից մեկն էր»: Ապա, շարունակում է պատմաբանը ու գրում. «Արմենական Կալաքենե հին գաղթավայրը, որը Փաւստոսի մոտ անվանված է Դասընտրէ և Եղիշեի մոտ՝ Դասն, ծայրամասն էր Արշակունյաց Հայաստանի: Դասնի հարեվան գավառներն ու ծայրամասերն էին Արշակունյաց թագավորության Տմորիքը և Կորդիքը, որոնք գտնվում էին այժմյան Խաբուրսուի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հին Ալիի կամ այժմյան էլք քաղաքի հարավակողմում»¹¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլորն էլ համաձայնվում են Դասն գավառի տեղագրության հարցում: Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանին ևս փաստերը նույն եզրակացությանն են բերել և նա իր ուսումնասիրության մեջ գրել է. «Դասն-գաւառ—այժմյան Ամադիեի շրջանը՝ 1075 կմ² տարածությամբ: Դասնը հիշվում է ասորա-բարելական արձանագրություններում Tas ձևով, իբրև լեռների անուն, որոնք սահման էին կազմում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Ասոր. Beθ Dasen իբրև Արբելայի եպարքիայի թեմերից մեկը: Արաբ. Dāsin.

¹⁰⁸ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 39:

¹⁰⁹ Ստրաբոնի Καλαχηνή-ն Ասորեստանի ծայրաքաղաք Կալախի նահանգն էր նիսվեից հարավ և Դասնի հետ կապ չունի (ծնթ. Ս. Երեմյանի): Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, էջ 302:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 303:

Դասն դավառը, որը մտնում էր Նոր-Շիրական բրեժնուսթյան կազմում, 363 թ. հետո անջատվում է Մեծ Հայքից և միացվում Սասանյան Պարսկաստանի Հեղաշար (Աղիաբենի) նահանգին»¹¹¹:

Այսպես, ուրեմն, ոչ մի կասկած չկա, որ ասորական աղբյուրներում հիշատակված Բեյթ Դասեն գավառը հայկական Դասն կամ Դասընտրէ գավառն է, որը 363 թ. պարսիկների կողմից անջատվել և միացվել է Սեղաշարին: Մինչ անջատումը Դասը, ինչպես պարզվում է հայկական աղբյուրներից, մաս է կազմել Մարաց Ամուր աշխարհին, և «Մարաց Ամուր աշխարհն էր կոչվում նիսուրական, Մահկերտ-տուն, և Դասն գավառների տերիտորիան 7327 կմ² ընդհանուր տարածություն»¹¹²:

Դասը 363 թ. Հայաստանից անջատվելով, կցվում է Սեղաշարին, և ինչպես գիտենք, V դ. արդեն շառնում է նեստորական եպիսկոպոսական մի աթոռ, Արբելայի թեմին ենթակա: Նեստորական եկեղեցու ուժեղացումն այս գավառում ենթադրել է տալիս, որ այստեղ, ըստ երկվույթին, պարսիկները, ավելի ճիշտ՝ Շապուհ Բ-ն, իր արշավանքներից բերած բազում ասորի գերիներից շատերին տեղավորել էր հայկական այս և այլ գավառներում, ինչպես օրինակ, Մահկերտ-տունում և այլն: Պարսիկները հայկական այս գավառները Հայաստանից քաղաքականապես անջատելուց հետո, ամեն կերպ աշխատել են բնակչության կապը կտրել Հայաստանից, որպեսզի հնարավոր լիներ վերջնականապես այդ անջատումը օրինականացնել և, անկասկած, այդ նպատակով էլ նպատավոր պայմաններ են ստեղծել քաջալերելու համար նեստորական եկեղեցու գործիչներին՝ այս երկրներում ծավալած գործունեությունը: Փաստորեն, պարսիկներն այս նպատակին հասնելու համար, փորձում էին ասորի քրիստոնյաներին որպես զենք օգտագործել հայերի դեմ, նրանց դավանաբանական հակամարտությունների վրա հենվելով: Ինչպես պարսիկների, այնպես էլ հույների կազմակերպած նման քաղաքական, ազգային ու մշակութային ճնշումների դեմ պայքարելու, ազգային միասնությունն ամրապնդելու ու ժողովրդին նման հարվածներից պաշտպանելու լավագույն միջոցը, ինչպես գիտենք, հայկական գրեթե գյուտն ու հայկական գրականության ստեղծումն էր: Այդ գյուտի շնորհիվ հնարավոր եղավ ոչ միայն հայրենի երկրից ներս, այլ նաև հայրենի երկրից կտրված, քաղաքական այլ պետության կամ լծի տակ ընկած հայերին կապել և՛ հայրենիքի, և՛ իր ժողովրդի հետ:

Սակայն ղժբախտությունն այն էր, որ 363 թ. անջատված հայկական Դասն դավառը այլևս երբեք չմիացավ Հայաստանին:

6. ՌԱՄՈՆԻՆ (RAMÓNIN) ԳԱՎԱՌԸ ԿԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

Մեզ հասած նեստորական ժողովների արձանագրություններում Ռամոնինը հիշատակվել է միայն մեկ անգամ, այն էլ նրանց Իսահակ կաթողիկոսի 410 թ. գումարած ժողովի կապակցությամբ: Այդ աղբյուրից իմանում ենք, որ ժողովին մասնակցում էր Ռամոնինի եպիսկոպոս Ղակբալահը, որ այդ ժողովում ընդունված որոշման համաձայն, Ռամոնինի եպիսկոպոսական աթոռը ևս մտել է Սեղաշարի կամ Արբելայի մետրապոլիտոսի մեջ: Եվ ի՞նչ նա եկեղեցական առումով ևս Արբելայի թեմին էր պատկանում¹¹³, դա նշանակում է, ինչպես նախապես գրել ենք, որ նա քաղաքականապես էլ ենթակա է եղել Արբելայի կամ Սեղաշարի մարզպանության: Նախ պետք է պարզել, թե որտեղ էր զբոսնում Ռամոնինը և ինչ դեր է ունեցել նեստորական եկեղեցու և կամ, տվյալ դեպքում, Աղիաբենի կյանքում ու պատմության մեջ: Դժբախտաբար, աղբյուրները նույնպես շատ ժլատ են ու համարյա ոչինչ չեն թողել և ղժվար է ճշգրտել նրա աշխարհագրական դիրքը: Շաբոն, որը հրատարակել է նեստորական ժողովների այդ արձանագրությունները, ծանոթագրությունների բաժնում գրում է, որ մինչև այժմ տեղը որոշել հնարավոր չի եղել¹¹⁴: Իսկապես էլ զարմանալի է, որ IV դ. կեսերին և նրանից հետո քրիստոնյաների դեմ շարունակվող հալածանքների մասին եղած փաստաթղթերում, որոնց մեջ վկայություն կա պարսկական տիրապետության մեջ գտնվող քրիստոնեական կարևոր կենտրոնների մասին, ոչինչ չկա Ռամոնինի վերաբերյալ: «Աղիաբենի եկեղեցու պատմություն» գրքում գրված է միայն, որ Աղիաբենի եպիսկոպոս Շախուփայի (258—273 թթ.) ժամանակ, նրան այցելության է գալիս Բեյթ-Ջաբաբի եպիսկոպոս Շուբխա կիշոն, և երկուսը միասին հովվական այցելության են գնում Հերբաթ-Գելալ¹¹⁵ և Ռասոնին¹¹⁶ քաղաքները: Այս

¹¹³ J. B. Chabot, Syn. Orient., pp. 272, 273.

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 616, 617:

¹¹⁵ Հերբաթ-Գելալ կամ Harbagelal, արաբ. Kharaba Gelal, հավանաբար զբոսնում էր Ջաբաբ վրա: Տե՛ս J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 672.

¹¹⁶ Մինգանան գտնում է, որ այն Ռամոնին քաղաքն է:

¹¹¹ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 49:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 65:

եպիսկոպոսները Ռասոնիների համար եպիսկոպոս են ձեռնադրում ու այն-տեղից մեկնում Շահրկերտ¹¹⁷ քաղաքը¹¹⁸: Բնագրի անգլերեն լեզվի թարգմանիչ Մինգանան գտնում է, որ Ռասոնիներ ձեռագրական սխալ է և այն պետք է ուղղել «Ռամոնին»: Եվ եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն նախ պիտի եզրակացնենք, որ Ռամոնիների եպիսկոպոսական աթոռը գոյություն է ունեցել դեռ շատ վաղուց, համենայն դեպս առնվազն III դ. կեսերից, և ապա այս վկայությունն վրա հիմնվելով կարելի է մոտավորապես փնտրել Ռամոնիների տեղը: Այս տեղեկությունը եթե հավատարու լինենք, ապա պիտի մտածենք, որ Ռամոնիներ Հերթաթ-Գելալի մոտակայքում ինչ-որ քաղաք է եղել, ոչ հեռու նաև Շահրկերտից: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ Ռամոնիներ պետք է Փոքր Զաբից ոչ հեռու, Բեյթ Գարմայի և Արբելայի նահանգի միջև, սահմանի վրա, հավանաբար Արբելայի կազմի մեջ մտնող մի քաղաք լինի:

Ռամոնիների աշխարհագրական դիրքի և Մինգանայի ենթադրության հարցի վրա կանգ է առել նաև Ֆին: Նա խոսելով Ռումիների գյուղի մասին, գրում է, որ այն «Ադիաբենի գյուղերից է. որի մոտակայքում Գիորգիոսը հիմնել էր իր առաջին վանքը: Թվում է, թե, շարունակում է պատմաբանը, Ռումիին նույնն է Ռամոնիների հետ, որն անվանվել է նաև (ինչպես Մինգանան է կարծում) Ռասոնին: Ինչպես գիտենք, Մինգանան «Ռամոնիներ» տեղադրել է էրբիլի հյուսիս-արևմուտքում: «Եվ եթե Մար Գիորգիոսի վանքը իսկապես Հևտոն (գավառում) էր, ինչպես ես էլ եմ մտածում, ուրեմն, հավանաբար, Ռամոնիներ այդ մարզի կամ նրա հին կենտրոնի (գլխավոր քաղաքի կամ մայրաքաղաքի) անունն էր: Իսկապես, այն ինչ որ կապ ունի Ադիաբենի լեռան հետ»¹¹⁹:

Այս փաստերի վրա հիմնվելով՝ եվրոպացի պատմաբանը փորձում է պարզել Ռամոնիների ճիշտ տեղը, հայտնելով այն կարծիքը, որ «մարզի անունը երևում է հավասարապես ասորերեն խնդրա կամ խնայտա ձևից: Արաբներից Կուդաման X դ. կեսերին այն կոչում է Ալխանայա,

¹¹⁷ Շահրկերտ քաղաքը գտնվում էր Բեյթ Գարմայ նահանգում, Դակուկի և Արբելայի միջև: IV դ. Քարդազի մարզպանության ժամանակ, Բեյթ Գարմայը միացված էր հեղալարի նահանգին: Հասկանալի է, որ որպես ենթակա գավառ, հեղալարի եպիսկոպոսը գնում և Ռամոնիների համար եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Ինչ վերաբերում է Դակուկին, ապա գտնվում էր Քերքուրի հարավում, մոտավորապես 9 ժամ հեռավորության վրա՝ Մուսուլից Բաղդադի ճանապարհի վրա:

¹¹⁸ Հ. Մելիքնյան, Ասորական աղբյուրները (Շախլուփա եպիսկոպոսի ժամանակ), էջ 87:

¹¹⁹ J. M. Fiey, Assyrie chrétienne, vol. I, p. 208.

և ասում, որ գտնվում էր Ռևանդուզի հովտում՝ Փոքր Զաբի ափին»¹²⁰: Շաբուն էլ գրում է, որ խենայտան պետք է լիներ Ռևանդուզի հովտի մոտակայքում, Փոքր Զաբի ափին¹²¹:

Ահա այն ամենը, ինչ որ կարելի է ասել Ռամոնիների մասին:

7. ԲԵՅԹ ՄԱՀԿԱՐՏ (BEIT MAHQART) ԳԱՎԱՌԸ ԿԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԸ

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս թեմի մասին ասորական աղբյուրները համարյա տեղեկություններ չեն հաղորդել: Նույն 410 թ. Իսահակ կաթողիկոսի ժողովից իմանում ենք, որ Բեյթ Մահկարտը մտել է հեղալարի կամ Ադիաբենի թեմի մեջ և որպես եպիսկոպոսական աթոռ ենթարկվել է նույն թեմի առաջնորդին կամ մետրապոլիտին: Եվ եթե հեղալարի մյուս եպիսկոպոսներից ոմանց անունները հասել են մեզ, ապա այս աթոռի եպիսկոպոսներից ոչ մեկի անունը մենք չգիտենք: Այդ կապակցությամբ Շաբուն իր աշխատության ծանոթագրությունների բաժնում, կանգ առնելով 410 թ. Իսահակ կաթողիկոսի ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսների ցուցակի վրա, նշում է, որ մեզ հայտնի նեստորական թեմերից 5-ի եպիսկոպոսների անունները չգիտենք: Այս հանգամանքը Շաբունի մտածել է տալիս, որ գուցե մի թեմից այս դեպքում, օրինակ, մի քանի եպիսկոպոսներ են մասնակցել (օրինակ՝ Արբելայի թեմից, բացի Արբելայի մետրապոլիտից մասնակցում էին Բեյթ Նուհադրայի, Բեյթ Բագաշի, Բեյթ Դասենի, Ռամոնիների եպիսկոպոսները), և ոմանք էլ չեն մասնակցել, որովհետև այն ժամանակ աթոռը ժամանակավորապես թափուր է եղել, և այդ պատճառով էլ այդ թեմերի 5 եպիսկոպոսները հայտնի չեն մեզ¹²²: Այդ 5 թեմերից մեկն էլ Բեյթ Մահկարտի թեմն էր և նրա եպիսկոպոսի անունը մեզ հայտնի չէ: Հետաքրքրական է նաև այն, որ դրանից հետո գումարված նեստորականների ժողովներին չի մասնակցել Բեյթ Մահկարտի եպիսկոպոսը: Այդ աթոռի ոչ մի եպիսկոպոսի մասին ոչինչ չգիտենք, և, ընդհանրապես, ոչ մի բան մեզ հայտնի չէ ասորական աղբյուրներից Բեյթ Մահկարտի մասին: Այս լուսնությունը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, մեզ համար հաս-

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²¹ J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 63.

¹²² Նույն տեղում, էջ 616:

կանալի է, որովհետև այն, ինչպես Բեյթ Նուհադրան ու Բեյթ Գասենը, 363 թ. անջատել էին Հայաստանից ու միայն դրանից հետո միացրել խեղալար նահանգին: Մեր կարծիքով, եթե նեստորականները կարողացել էին Հայաստանից անջատված վերոհիշյալ գավառներից առաջիններում ստեղծել իրենց եպիսկոպոսական աթոռներն ու եկեղեցին, ըստ երևույթին, այստեղ ասորական տարրը կամ նեստորական հավատի կողմնակիցները համեմատաբար ավելի քիչ են եղել և կամ բոլորովին չեն եղել, դրա համար էլ թեև պաշտոնապես այն մտել է խեղալար քաղաքական ազդեցությունների, բայց նեստորականները չէին կարողացել հիմնել իրենց համար եպիսկոպոսական աթոռ և հավատացած ենք, որ մյուս թեմերն էլ, որոնց եպիսկոպոսների անունները մեզ հայտնի չեն, նույն պատճառն են ունեցել հիմնականում: Եվ եթե հետագայում այդ 5 թեմերից շորսը ընկան Տիգրանի կաթողիկոսության ազդեցության տակ, ապա Մահկարտը միշտ էլ մնաց այդ ազդեցության ոլորտներից դուրս: Ուշագրավ է, որ այդ 5 թեմերից երեքը՝ Կարգուն, Բեյթ Զաբդան ու Բեյթ Մահկարտն էին: Համոզված ենք, որ այդ 5 թեմերի եպիսկոպոսները մեզ հայտնի չեն ոչ այն պատճառով, որ այդ թեմերը ճիշտ է, քաղաքականապես մտել էին Ադիաբենի նահանգի մեջ, և եկեղեցական առումով նեստորականները իրենց իրավասություն մեջ էին վերցրել դրանք, բայց իրականում այդ շրջանների մեջ նրանք եկեղեցիներ կամ չեն ունեցել և կամ իրենց ունեցածը աննշան է եղել: Կարող էր անշուշտ, այս 5 թեմերից մեկ-երկուսի աթոռը ժամանակավորապես թափուր լիներ, բայց 5-ի բացակայությունը այդ ձևով ներկայացնել, մեր կարծիքով, ճիշտ չէր լինի: Ոչ էլ ճիշտ կլիներ վերագրել ձեռագրական աղավաղումներին¹²³: Իսկ տվյալ դեպքում, թե ինչու Արբելայի թեմից բոլոր մասնակիցների անունները կան¹²⁴, բացի Բեյթ Մահկարտից պատճառները, մեր կարծիքով, տարբեր կարող են լինել: Հնարավոր է, անշուշտ, որ տեղում եպիսկոպոս չկար, մահացել էր, հնարավոր է, որ տեղի եպիսկոպոսը ըմբոստացել էր և չէր ենթարկվում Տիգրանի կաթո-

ղիկոսին: Այսպես, անշուշտ, բազում պատճառներ կարող են լինել, համենայն դեպս փաստն այն է, որ չգիտենք Բեյթ Մահկարտի եպիսկոպոսի անունը:

Այժմ տեսնենք, թե որտեղ էր գտնվում Բեյթ Մահկարտը: Շարուն իր աշխատության մեջ գրում է, որ այս աթոռի իսկական տեղը անհայտ է¹²⁵, իսկ Ֆին իր ուսումնասիրության մեջ գրում է, որ «Ադիաբենից կախման մեջ եղող 410 թ. աթոռներից Բեյթ Բիհկարտը կամ Բեյթ Մահկարտը կարող էր գուցե իր մեջ ունենալ Մարգան¹²⁶, բայց, շարունակում է նա իմ այս ենթադրությունը հաստատող¹²⁷ ոչ մի փաստ չունենմ»:

Ահա այն ամենը, ինչ եվրոպացի պատմաբանները գրել են Բեյթ Մահկարտի մասին: Ինչ վերաբերում է ասորական աղբյուրներին ու վարքերին, ապա մեզ չհաջողվեց ոչ մի տեղեկություն կամ վկայություն գտնել այս գավառի մասին, և պատճառն, ինչպես բացատրեցինք, այն էր, որ այն Հայաստանի մի մասն էր և, անկասկած, 363 թ. անջատումից հետո էլ շարունակել է իր սերտ կապերը Հայաստանի հետ, մինչև վերջ էլ նա խեղալարի կազմում, հավանաբար, մնացել է որպես օտար մարմին:

Մահկարտի կամ Մահկերտան մասին համեմատաբար շատ ավելի հարուստ տեղեկություններ են պահպանվել հայկական աղբյուրներում: Այսպես, Ազաթանգեղոսը պատմում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի օրոք քրիստոնեությունը տարածվում էր «ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն» և շարունակում է մանրամասն նկարագրել, տալ գավառների անունները. այդ թվում նշում է նաև Մահկերտունը «Մահքըր-Տան» ձևով: Ահա այդ հատվածը. «մինչև ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց, և յԱմդալուց քաղաքէն մինչև առ Մծքին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորուց առ Նոր Շիրական երկրան և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ Տամբն Մահքըր-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական¹²⁸: Իսկ Փավստոս Բուզանդը՝ հիշատակում է, թե ինչպես 34 տարի շարունակվող պարսկահայկական պատերազմից հետո, հայ նախարարներից ոմանք ձանձրանալով, հոգնելով, պարտվելով, ի վերջո,

¹²³ Նույն տեղում:

¹²⁴ Ուշագրավ է, որ այս ժողովում որոշում կա այն մասին, թե ովքեր են իսկական եպիսկոպոսներ և մետրապոլիտներ, այսինքն՝ Տիգրանի կաթողիկոսական աթոռում է ձանաչում որպես եպիսկոպոս կամ մետրապոլիտ: Այդ ջոցակում կան Արբելայի թեմի բոլոր եպիսկոպոսների անունները՝ Արբելայինը՝ Դանիել եպիսկոպոսը, Բեյթ Նուհադրայինը՝ Իսահակը, Բեյթ Բազաշինը՝ Բարիսոսը, Բեյթ Գասենինը՝ Արազարտունը, Ռամոնինինը՝ Գաիբալահան, Ռաբարինիսենինը՝ Նոսրը: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս չկա Բեյթ Մահկարտի եպիսկոպոսի անունը: J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 271.

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 669:

¹²⁶ J. M. Fiey, Assyrie Chrétienne, vol. I, p. 229.

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», 842, էջ 440:

լքեցին իրենց Արշակ արքային: Լքողներն մեջ էին «Նախ բղեաշխն Աղծնեաց, և Նոշիրական բղեաշխն և Մահկեր Տանն, և Նիհորականն, և Դասընտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղծնեաց»¹²⁹:

Մահկերտան տեղի ու դիրքի վերաբերյալ հայ պատմաբանները Հ. Մանանդյանն իր «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ» գրքում կանգ է առել գերմանացի հայագետ Մարկվարտի աշխատութեան (Sudarmenian und die Tigrisquellen, 1930, էջ 377 և հետ.) վրա և ինքն ևս համաձայնվելով եվրոպացի պատմաբանի Մահկերտան մասին արտահայտված տեսակետների հետ, գրել է. «Մահկերտունը, ավելի ճիշտ՝ Մահկերտ կամ Մահքերտ տունը, որը 410 թ. հիշատակված է նաև ասորական մատենագրութեան մեջ (Syn. Orientalum, էջ 272), իբրև Արբելայի եպարքութեան թեմերից մեկը, Մարկվարտը համապատասխան է համարում քրդական Մաչերդան ցեղի երկրին, որը գտնվում էր Անձևացյաց գավառում Բոհտան-Սուի ակունքների շրջանում»¹³⁰: Մարկվարտի այս եզրակացութեանը հիմք են ծառայել արաբ աշխարհագիրների Մասուդիի և Նաքուտի վկայութիւնները, որոնց հաղորդած տեղեկութիւններից կարելի է հետևել, որ Մաչերդան քուրդ ցեղի երկրում է գտնվել al-Kin Kiwar ամրութիւնը, որը համապատասխանում է Խորենացու «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի» և «Պատմութիւն սրբոց Հոփսիմեաց» երկերի և Թովմա Արծրունու պատմութեան մեջ հիշատակված Անձևացյաց գավառի «Կանգուար» բերդին: Այս բանը առաջին անգամ ցույց է տվել Հարտմանը (M. Hartmann, Bohtan, էջ 128): Անձևացյաց երկրում, ուր ենթադրվում է Մահկերտունը, Մարկվարտի կարծիքով, հին ժամանակներում ապրում էին Պլինիոսի մատնանշած մենուբարդերը կամ ավելի ճիշտ՝ մեդոմարտերը (menobardi), որ ըստ Մարկվարտի պետք է ուղղել (medomardi) մեդական մարդեր»¹³¹:

Հայ գիտնականներից Ն. Աղոնցն ևս անդրադարձել է Մահկերտան աշխարհագրական դիրքի վրա և գրել, որ «Հայաստանի հարավային սահմանները հեռուն էին հասնում: Նոշիրական, Մահկերտ, Դասան

և Նիխորական մարդերը ենթարկվում էին հայ Արշակունիներին: Գրանք գտնվում էին Կորդուքից հարավ՝ Ադիաբենի ծայրամասում»¹³²: Համենայն դեպս, շարունակում է հայ գիտնականը, Փավստոսի խոսքից կարելի է եզրակացնել, որ «Նոշիրականը, Մահկերտը, Նիխորականը և Դասանը գտնվում էին մեկ բղեշխի իշխանութեան ներքո»:

Այսպես, Աղոնցը ենթադրում է, որ Նոր-Շիրականի, Մահկերտանի, Նիհորականի և Դասնի տեղագրութիւնը պետք է լիներ Ալկիի հարավակողմում և Խաբուր գետի հովտում¹³³:

Մահկերտան գավառի տեղի վերաբերյալ իր կարծիքն է հայտնել նաև Հյուբշմանը, որը Մարկվարտի ենթադրութիւնը հաստատուն ու վերջնական չի համարում և կարծում է, որ Մահկերտունը պետք է որոնել ոչ թե Վասպուրականի Անձևացյաց գավառում, այլ այդ շրջանից ավելի դեպի հարավ-արևելք¹³⁴: Այս կապակցութեամբ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Ինձ ևս այնպես է թվում, որ Մարկվարտի լուսաբանութիւնը, թեև ուշագրավ է ու հետաքրքիր, սակայն չէ կարող ընդունվել անվերապահ կերպով: Գլխավոր առարկութիւնը Մարկվարտի լուսաբանութեան դեմ կարող է այն լինել, որ Փավստոսի մոտ բացի Նոր-Շիրականի բղեշխին ենթակա Մահկերտուն երկրից առանձնապես հիշատակված է նաև Անձևացյաց գավառը, որի իշխանն էր այդ գավառի տեր Գնելը»¹³⁵:

Ինչպես Ն. Աղոնցի, այնպես էլ Հ. Մանանդյանի ու Ս. Երեմյանի աշխատութիւններում ցույց է տրված, որ Մահկերտունը Հայաստանի հարավային ծայրամասն էր, մինչդեռ Անձևացյաց գավառի կամ, ինչպես այն «Աշխարհացոյց»-ում է անվանված, «Անձևացիք գավառ»-ի մասին Ս. Երեմյանը մանրամասն ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ է տալիս և հստակ գծում Անձևացիք գավառի և Մահկերտան աշխարհագրական տարբեր տեղեր լինելու մասին: Նա գրում է. «Վասպուրականի 11-րդ գավառը 2425 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Արևելյան Տիգրիս (Ջերմ, Բոհտան-Սու) գետի ակունքների բարձր, դժվարամատչելի լեռնային շրջանը: Գավառս եղել է Անձևացեաց նախարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքը:

¹²⁹ «Փավստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», դպր. Դ, դ. Ս, էջ 206:

¹³⁰ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ, էջ 35:

Արդոթ ալստեղ Մաչերդան ասելով շպիտք է հասկանալ Մահկերտունը, կարծում ենք, որ խոսքը այստեղ Մահկերտան մասին է:

¹³¹ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ, էջ 35:

35:

¹³² H. Adonci, Armenia, стр. 227.

¹³³ Նույն տեղում, էջ 227, 229:

¹³⁴ Հյուբշման, Հին հայոց տեղայն անունները, էջ 181:

¹³⁵ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ, էջ 37:

Անձևացիք գավառը հնագույն ժամանակներում կոչվել է Աղզի-որի մասին վկայում է այժմ գոյություն ունեցող Ախսի (կամ Հուսեին) գյուղը: Ասորա-բաբելական արձանագրություններում այս գավառը կոչվում է Alzi (որից «Աղզի») և Anzi կամ Enzi (որից՝ Անձ-աւ-ացիք, Անձ-եւ-ացիք):

Այս գավառումն էին՝ Կանգաւար ամրոցը (այժմ՝ Կենգեար գյուղ), Ալաման (ասորա-բաբելական Alamun) և Լէկ գյուղերը: Այս գավառի հյուսիսային ծայրամասումն էր Պաշաւ լեռը (ասորա-բաբել. Պաժա-տու): Ուրարտական Արուրանա աստվածուհու և հայկական Անահիտի պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր Դարբնացքար կամ Ագուավա-քար վայրը, որտեղ հետագայում հիմնվեց Հոգվոց Վանքը (այժմ՝ Դիր-Մարիամ-Քիլիսասի, տե՛ս Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը)¹³⁶:

Այսպէս, ուրեմն, եթէ Անձևացյաց գավառը գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի ափունքների բարձր, դժվարամատչելի լեռնային շրջանը, ապա Մահկերտունը, ինչպէս նույն հարգելի գիտնականն է ցույց տալիս իր նույն աշխատության մեջ, Հայաստանի ավելի հարավում էր՝ ծայրամասում. ահա թե ինչ է գրում Մահկերտան մասին իր ուսումնասիրության մեջ. «Մահկերտ-տուն (Մարձին) գաւառ—այժմ Թեանդուզ, Մեծ-Հայքի ամենահարավային ծայրամասը, որի արևելյան սահմանին գտնվում էր Zintha սահմանամերձ պարսկական ամրոցը: Մահկերտ-տունը կոչվում էր նաև Մարձին և գտնվում էր այժմյան Թեանդուզից հյուսիս, ունենալով 2002 կմ² տարածություն: Մինչև 363 թ. մտնում էր Նոր-Շիրականի բղջխության կազմում»¹³⁷:

Եվ այսպէս, «Մահկերտունը որպէս Նոր-Շիրականի բղջխության մեջ մտնող մարզ, 363 թ. անջատվում է Հայաստանից և պարսիկների կարգադրությամբ այն կցվում է Ադիաբենի կամ Խեղայաքի մարզպանության, և այս կցումն էլ, ինչպէս տեսանք, հետագայում շփոթություն էր առաջացրել և պատմաբաններին թյուրիմացություն մեջ դրել: Համենայն դեպս, այժմ պարզ է, որ «Նիխորական, Մահկերտ-տուն և Դասն գավառների տերիտորիան 7327 կմ² ընդհանուր տարածությամբ» միասին կազմում էին մեր աղբյուրներում հիշատակված «Մարաց ամուր աշխարհը»¹³⁸: Մարաց ամուր աշխարհի տեղը որոշվում է Տմորիքի և

Կորդիքի արևելակողմում, զլխավորապէս այն լեռնային ամուր երկրում, ուր գտնվում են այժմ Ջուլամերկը և Դիզան:

Ազաթանգեղոսի վկայութունից («Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհւան հաղտեաց մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպաս ի սահմանս Մասթիաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. և յլմդացոց քաղաքէն մինչև առ Մծրին քաղաքու, քերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ Նոր Շիրական երկրան, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհըն Մարաց, մինչև առ տանքն Մահքը-Տան իշխանին, մինչև յլտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր: Գլ. ՃԻ, 842) երևում է, բացի այդ, «որ Մարաց ամուր աշխարհի և Ատրպատականի միջև հավանական է ենթադրել նաև Մահկերտան իշխանի երկիրը»¹³⁹: Այս բոլորից հետո, մանավանդ նկատի ունենալով Սերեոսի վկայութունը Մարաց ամուր աշխարհի տեղի մասին, նա եզրակացնում է, որ այն տարածվում էր «Ջարասպ լեռան հյուսիս-արևմտակողմի լեռնային շրջանում, ուր գտնվում են Ջուլամերկը և Դիզան»¹⁴⁰:

Մահկերտան վերաբերյալ աշխարհագրական այս ճշգրտումները վկայում են այն մասին, որ այն եղել է Հայաստանի մի մասը և բնականաբար չէինք կարող այն որոնել Խեղայաք երկրում, և հասկանալի է, որ ճիշտ չէ Ֆին, երբ Մահկերտունը, Բեյթ Բիհնարտին և կամ Բեյթ Մահկարտը նույնացնում է Խեղայաքի գավառներից Մարագայի կամ Մարգայի հետ¹⁴¹, որը գտնվում էր Մուսուլից ոչ հեռու, նրա հյուսիս-արևելքի ուղղությամբ¹⁴²:

Եվ, մեր կարծիքով, այն փաստը, որ ասորական աղբյուրները համարյա լռում են այս գավառի մասին, լավագույն վկայութունն է, որ այն գտնվել է Հայաստանում և երբ 363 թ. հետո էլ կցվել է Խեղայաքին, միևնույն է, այն իր կապերը շարունակել է պահպանել Հայաստանի հետ, որովհետև բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր հայերից, և նեստորական եկեղեցու գործիչների փորձերը այնտեղ եպիսկոպոսական աթոռ ստեղծելու և այն կապելու իրենց հետ, ըստ երև-

¹³⁶ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 36:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 64:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 65:

¹³⁹ 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 41—42:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁴¹ J. M. Fiey, Assyrie chrétienne, vol. I, p. 228.

¹⁴² J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 676.

վույթին, արդյունք չեն տվել, որովհետև 410 թ. այդ ժողովից հետո, ոչ մի անգամ չի հիշատակվում և ոչ մի ժողովի մասնակից չի եղել Մահկերտան եպիսկոպոսը: Մի հանդամանք, որ խոսում է այն մասին, որ 410 թ. ստեղծված նեստորական եպիսկոպոսական աթոռը ձևակալել է եղել և իրականում գոյություն չի ունեցել:

8. ԳԱՐԱՐԻՆՈՍԻ (DABARINOS) ԿԱՄ ՌԱԲԱՐԻՆԻՍԵՍՆԻ ԵՎ ԿԱՄ ԲԱՐԻՍԻՍԻ ԳԱՎԱՌԸ ԿԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱՌՈՌԸ

Այս թեմի անունը ասորական աղբյուրներից հասել է մեզ Դաբարինոս (Dabarinos), Ռաբարինիսեսն (Rabarinhesn) և Բարիսիս (Barhis) ձևերով, և այժմ էլ դժվար է ասել, թե դրանցից որն է ճիշտը: Շարուն մեզ հայանի իր հրատարակած գրքի ծանոթագրությունների բաժնում ևս տատանվել է և դժվարացել կողմնորոշվել, ուստի իր ասածը դրել է հարցական նշանի տակ և գրել «Դաբարինոս՝ Ադիաբենի նահանգի մի եպիսկոպոսության անուն: Կարող է նույնը լինել Ռաբարինիսեսնի և զուցե նաև Բարիսիսի հետ»¹⁴³: Իսկապես էլ Syn. Orient.-ի ասորերեն բնագրում առաջին անգամ այդ թեմը հիշատակվում է Դաբարինոս (Dabarinos) ձևով¹⁴⁴: Մինչդեռ նույն փաստաթղթի հաջորդ էջում, երբ խոսում է նույն եպիսկոպոսական աթոռի մասին և թվարկում եպիսկոպոսների անունները, նույն այս թեմի մասին գրում է, որ ներկա էր այդ ժողովին «Ռաբարինիսեսնի»¹⁴⁵ եպիսկոպոս Նոխր»¹⁴⁶: Իսկ ժողովի որոշումների տակ եղած ասորագրություններում չկա այս եպիսկոպոսի ասորագրությունը: Այժմ, երբ նայում ենք այս բառերի ասորերենի կազմվածքին, տեսնում ենք, որ դրանք ճիշտ է տարբեր են հնչում, բայց իրենց խորքում ունեն ընդհանրություն¹⁴⁷ և զուցե այստեղ գործ ունենք ձևազրական ազավաղման հետ, որովհետև ասորերենում մի փոքր ավելորդ գծիկը կարող էր նման ազավաղման տեղիք տալ: Կարծում ենք, որ «Ռաբարինիսեսնը» կամ «Դաբարինեսնը» նույն «Դաբարինոսի» ազավաղված ձևն է: Իսկ ինչ վերաբերում է «Բարիսիսին», այս ևս անկասկած նման ձևազրական ազավաղման ար-

դյունք պետք է համարել, որովհետև այս բառը ևս ասորերենում համարյա նույն հիմքն ունի և մի փոքր փոփոխություն կարող էր նման ազավաղման պատճառ լինել (Dabarinos-Barhis): Այսպես, ուրեմն, երեք անվանաձևերի տակ գտնում ենք, որ նույն Դաբարինոս (Dabarinos) անունն է պահված և խոսքը Դաբարինոսի թեմի մասին է, որն, ինչպես տեսանք, 410 թ. Իսահակ կաթողիկոսի ժողովի որոշման համաձայն մտել էր Արբելայի մետրապոլիտոսության մեջ: Գիտենք նաև, որ այդ ժողովին մասնակցում էր Դաբարինոսի թեմի եպիսկոպոս Նոխր կամ Նոյր: Դրանից հետո հաջորդ եպիսկոպոսը, որի մասին գիտենք, դա Պոլոս կամ Պողոսն է, որը մասնակցել է Մար Աբա Ա նեստորական կաթողիկոսի 544 թ. գումարած ժողովին¹⁴⁸: Ճիշտ է, այս ձևազրում Դաբարինոսի փոխարեն գրված է «Բարիսիս», սակայն վերևում ցույց տվեցինք, որ այն նույնն է «Դաբարինոսի» հետ: Այսպես, ուրեմն, 410 թ. մինչև 544 թ. եղած ժողովների ցուցակում ոչ մի հիշատակություն չկա այս աթոռի եպիսկոպոսի մասնակցության վերաբերյալ, բայց դա չի նշանակում, որ այդ աթոռը գոյություն չի ունեցել, այլ պարզապես այն նեստորական եկեղեցու կյանքում աննշան դեր է ունեցել: Դրանից հետո 544 թ. Մար Աբա ասորական կաթողիկոսի գումարած ժողովի մասնակիցների մեջ էր Բարիսիսի (հավանաբար Դաբարինոսի) եպիսկոպոս Պողոսը¹⁴⁹, նրա ստորագրությունը կա ժողովի որոշումների վերջում: 576 թ. Մար Եղեկիել կաթողիկոսի ժողովին մասնակցել է Բարիսիսի եպիսկոպոս Սամվելը¹⁵⁰: Եվ, ի վերջո, 605 թ. Գրիգոր Ա կաթողիկոսի գումարած ժողովի մասնակիցների մեջ ներկա է եղել նորից ինչ-որ Բարիսիսի եպիսկոպոս Պողոսը¹⁵¹: Ահա այն ամենը, ինչ գիտենք Խեղալաբի թեմի մեջ մտնող եպիսկոպոսական այս աթոռի մասին: Այսպես, VII դ., հավանաբար արաբական արշավանքներից հետո, այս շրջանի քրիստոնյա բնակչությունը քաղաքական դժվար պայմաններից ստիպված լքում է հայրենի տունը ու հեռանում իր երկրից, որովհետև 605 թ. հետո գումարված

148 J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 345.

Դաբարինոս—Dabarinos.

Բարիսիս—Barhis.

Ռաբարինիսեսն—Rabarinhesn.

149 Նույն տեղում, էջ 368:

150 Նույն տեղում, էջ 479:

151 Նույն տեղում:

143 J. B. Chabot, Syn. Orient., p. 670.

144 Նույն տեղում (ասորերեն բնագիր), էջ 33:

145 Նույն տեղում (ասորերեն բնագիր), էջ 34:

146 Հավանաբար «նոյր» անունն է:

147 Dabarinos—Rabarinhesn.

կաթողիկոսական ժողովների ցուցակում այլևս հիշատակություն չկա այդ եպիսկոպոսական աթոռի մասին, մի փաստ, որ վկայում է, որ այլևս քրիստոնյաներ չէին ապրում այդ շրջանում և այդ պատճառով էլ վերացել էր այդ եպիսկոպոսությունը: Համենայն դեպս, արաբական արշավանքների կապակցությամբ նեստորական եկեղեցին սկզբնական շրջանում խիստ տուժել էր և երկար ժամանակ հնարավորություն չէր ունեցել ժողովներ գումարելու. միայն 676 թ. մայիսին Մար Գիվարզիս Ա կաթողիկոսի օրոք հնարավոր է լինում ժողով գումարել, և այն էլ այդ ժողովին մասնակցում են կաթողիկոսի հետ միասին 7 եպիսկոպոսներ, որոնք համարյա նոր թեմերից էին¹⁵²: Նեստորականներն, անշուշտ, միայն սկզբում ինչ-որ թուլություն զգացին հարվածներից, սակայն շատ շուտ վերագտան իրենց ուժերը և կարողացան արաբական արքունիքում, գիտություն ու տնտեսության ասպարեզում ունեցած իրենց բարձր կարողություններով, խոշոր ազդեցություն ձեռք բերել:

Դաբարինոսի կամ Բարխիսի վերաբերյալ մեր բոլոր որոնումները ասորական ինչպես նաև այլ աղբյուրներում արդյունք չտվեցին, և այդպես էլ մենք ևս չկարողացանք նոր խոսք ասել այս գավառի կամ թեմի մասին: Ո՛չ ասորական վարքերում և ո՛չ էլ պատմական հուշարձաններում այս գավառի կամ եպիսկոպոսական աթոռի մասին ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել և ոչինչ չի կարելի ասել նրա աշխարհագրական դիրքի և Ադիարենի կյանքում նրա ունեցած դերի մասին: Մենք ևս այս աշխատության մեջ բավարարվում ենք նեստորական ժողովների արձանագրություններում եղած տեղեկություններով ու դրանց հետևելով հաստատում, որ Դաբարինոսի կամ Բարխիսի և կամ Ռաբարինխենի գավառը գտնվում էր Ադիարենի կամ Խեղայարի նահանգում և ենթարկվում նույն նահանգի մարզպանին:

¹⁵² Այս ժողովին մասնակցում էին Գիվարզիս կաթողիկոսը՝ Արևելքի պատրիարքը, Թովմասը՝ Բելթ Կատրայի մետրապոլիտոսության եպիսկոպոսը, Իշող Յահր Դելիլի եպիսկոպոսը, Սերգիոսը՝ Թրիհանի եպիսկոպոսը, Ստեփանոսը՝ Մազոնայի եպիսկոպոսը, Պոսեն՝ Հազարի եպիսկոպոսը և Շահինը՝ Խաթթայի եպիսկոպոսը: S^h 5 J B. Chabot, Syn. Orient., p. 482.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ե Ն Ե Ր

Արա 231, 233, 259	Ամմիանոս Մարկելլինոս 29—34, 40
Արզար 98, 99, 109, 113, 138, 147, 162, 163	Ամփիմակոս 50—52, 54
Արդազես 104	Այատալլահ 212
Արենբրիգոս 77	Անահիտ 25, 68, 69
Արիաս 113	Անանիա 81, 84, 90—93
Արդա 231	Անանուն 98
Արրահամ եպոս. 158, 159, 160, 211	Անիայոս 88
Արուլ Յարաջ Գավիթ 241	Անտիոնոս 43, 49, 50, 52, 53
Ազաբոս 97, 98	Անտիոքոս Գ 54, 55
Ազաթանդեղոս 138, 182, 235, 238, 253, 257	Անտիոքոս Գ 121
Ազգա 89, 98, 188, 189, 191, 192, 196	Անտիպատրոս 49, 50, 52, 53
Ազամ 207	Անտոնիոս Կարակալլա 169—172
Ազարմոն 241	Անուլինոս 163
Ազդա 89, 98, 188, 189, 191—194, 196	Աշուր-Նասիրապալ 10, 11
Ադոնց ն. 43, 44, 137, 236, 239, 246, 254, 255	Ապուղոքոս 38
Ադորահադ 181	Ապպիանոս 49, 53
Ադուր պարհ 214	Ապպիոս Կլավդիոս 60
Ազիզ Ատիյա 243	Ասարահղոն 13, 14, 16, 17
Աթմոնիա 41	Ասինայոս 88
Արիևոս 163	Ասկլեպիոդորոս 38, 49
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 22, 25, 26, 28, 29, 32—38, 40, 44—46, 48—52, 68, 104, 109, 149	Աստավան 63
Ախադարուհի (Ախա) 187, 196, 201, 202, 224	Աստիազես 18
Ախուղեմմեհ 230	Ատրոպատես 37
Ակակիոս 229, 231, 232	Արամանյակ 61, 135
Ահրիման 24	Արբազես 147
Ահուրամազդա 21, 24, 25, 67, 69	Արբել (Աթմոնիայի որդի) 40
	Արզիշտի Ա 20
	Արիակես 38
	Արիոբարզանես 37
	Արիստոբոլոս 121
	Արիստոն Փեղղացի 157
	Արմեն Բեսալացի 43, 44

Արշակ (հայոց թագ.) 245, 246, 254
Արշակ (պարթևների թագ.) 54
Արշակ (Արտավան Գ-ի որդի) 103, 104
Արշակ (Արտավան Ե-ի որդի) 178
Արշակ (Վաղարշի որդի) 133
Արտաշես 104, 138
Արտաշիբ 175, 176, 178—184, 195,
197, 198, 225, 235
Արտավազ Բ 137
Արտավան Ա 65, 67, 74
Արտավան Գ (Արտաքսես) 37, 65, 66,
70, 75, 76, 88, 89, 94, 100—107
Արտավան Ե 170—176, 178, 183, 195,
203
Արտաքսերքես (տե՛ս Արտաշիբ)
Արտեմիս 69
Արրիանոս 35, 37, 38, 45
Արքեւայոս 120
Ափրատ 240

Բաբա 232, 233
Բաբգին 230, 232—234, 236, 237
Բազարատ (Շամբատ Բազարատ, Փա-
ռաղյան) 129—134
Բազրատունի 130, 134, 141
Բազ (Բազայոս) 61, 135
Բամբերգեր 92
Բակուր (Վաղարշ Ա-ի եղբայր) 110,
111, 119, 124, 127, 129
Բակուր Բ (պարթևների թագ.) 146
Բար Բահուլ 226
Բարբաշեղծ 212
Բար Էրբալուս (Հերբալուս) 40, 233
Բարինոս 224, 229, 240
Բարհադ-բեշարա 212
Բարնարաս 92, 93
Բարսահե 233
Բարսեմիոս 163, 164
Բարթոբա (Բարթոքբա) 157, 190
Բել 25, 39, 61, 67, 69
Բեշան 211, 213
Բզնունիք 135, 136
Բիզան 108
Բուբարես 37

Գանդիսան 198, 200
Գարմա 232, 234
Գարբու Մաղխաղ 137, 138
Գի 150
Գիվարգիս 260
Գնեկ 255
Գորբիաս 19
Գոտարղ 106, 108—110
Գրիգոր Ա կաթ. 259
Գրիգոր Լուսավորիչ 253
Գուփրաշնասու 184—186

Դադիելուղ 240
Դանիել 224, 230—232
Դավիթ (Մարգարե) 82
Դարեհ Ա 18, 21, 22, 48, 176
Դարեհ Գ 26, 32, 35—38, 45, 48, 109,
149
Դերենբուրգ 92
Դիլեման Լ 31, 32, 151
Դիոդորոս Սիկիլիացի 35, 45, 46, 50—
52
Դիոն Կասիոս 31—33, 125, 127, 146,
149, 153, 155, 159, 163—165,
170—173, 175—177
Դոմետրիանոս 84, 177, 180

Եղեկիել 259
Եղիա Գ 227
Եղիազար 84, 91—93
Եղիշե (պատմիչ) 245—247
Եվսերիոս Կեսարացի 99
Երեմյան Ս 43, 44, 61, 121, 122, 131,
139, 222, 237, 240, 247, 255
Երվանդ Տեր-Մինասյան 232

Ջահրասու 185, 186
Ջայն-ադ-դին Ղալի Քուշտուկ Բակասկ
227
Ջարբիենոս 60
Ջարդոշ 194
Ջեխա-Ցաշուղ 202
Ջրաղաշտ 23, 25
Ջուարիա 244
Ջես 69

էկզեղարես (Աշխադար) 146, 147
էրատոսթեն 33

Քաևու-տի-Նինիբ Ա 10
Քահմասպատ 21
Քաբրի 72
Քեկլա 212
Քեյշերա 20
Քեոփիլակոտոս Սիմոկատես 235, 237
Քիզլաթ-Պալասար 10
Քիզլաթ-Պալասար Գ 15
Քովմա Արծրունի 254
Քորի 97
Քուսիս 242

Քրե խորդադբիհ 236
Քզատես 37, 71—73, 76—79, 81, 83—
88, 90—96, 100—103, 105—109,
112—119, 127, 131, 132, 156,
191, 224
Քշող-Բար-Նուն 227
Քշողեղնահ-ղը-Բասրա 228
Քշտար 5, 13—15, 25, 29, 46, 67—69
Քշտար-Նատին-ապլ 15
Քսահակ եպս. 155, 157
Քսահակ (կաթ.) 216, 219, 220, 223,
229, 228, 240, 249, 251, 259
Իվանիս 242

Լանտոս 168
Լատմեղոն Միտիլենացի 50
Լուկիոս 181
Լուսիոս Կուփետոս 147, 148

Խալդ (աստված) 20
Խալ-Բաղալ 202
Խոռխոռունիներ 134—139
Խոռ Հայկազն 61, 135
Խոսրով Արբվեղ 221
Խոսրով Ա (հայոց թագ.) 170, 182, 183
Խոսրով (պարթևների թագ.) 146, 147,
154, 155

Կալեսենիոս Գալլոս 118

Կապ 97
Կարդագ 238, 239
Կարոս 184
Կենեղայոս 118
Կեստիոս (զորավար) 118
Կիաբասար 22
Կիրսիլոս Փարսալացի 43
Կլավդիոս 88, 97—99, 164
Կոմմոդոս 162, 163
Կոշակեր 73
Կոստանդիանոս 206
Կորբուլոն 120, 121, 125, 126, 147
Կորնելիոս Անուլիենոս 163, 164
Կրատերիոս 52
Կուզամա 250
Կուրյավցե 122

Հարել 154—157, 159, 192
Հարել եպս. 161, 168
Հարիանոս 151—154, 156, 157
Հազկերտ (Ա) 218, 219, 222, 245
Հակոբ Մծբնացի 199, 204
Հակոբ քահանա 211—213
Հակոբոս (առաքյալ) 93
Համուրաբի 9
Հայկ Նահապետ 61, 62, 130, 135
Հանունիա 211
Հարպր 22
Հարաման 254
Հափսա 212
Հերկատես 47
Հեղինե թագուհի (Ադիաբենի) 71—73,
75, 76, 79—81, 83—86, 90, 96—
100, 116, 117, 131, 132, 191
Հեղինե (Կոստանդիանոսի մայր) 94
Հեղինե (Արգարի կին) 98
Հերոդիես Մեծ 120
Հերոդիանոս 163, 164, 168, 170—172
Հերոդոտոս 47
Հերցֆելդ 35, 73—75
Հիերոնիմոս Կարդիացի 51
Հիլել 92
Հիսպասիենի 56
Հյուրշման 255

Հոմերոս 31
Հոնիդան 32, 221, 239
Հովսեփոս Փլավիոս 71—73, 76, 78—80,
82—88, 90, 94, 97—101, 105—
108, 110; 112, 114—119, 128,
131, 189
Հովսեփ 72
Հովսեփ կաթ. 230
Հոֆման 239, 247
Հրահատ Գ 51
Հրահատ Դ 64, 104
Հրահատ Ե 64, 104
Հուլիանոս կայսր 29, 31, 32
Հուստինիանոս 241

Ղարեղյաշուղ 238
Ղազ (եպս.) 203, 204
Ղակրայան 224, 249
Ղափանցյան Գ 44
Ղկար-Ալլահ 205
Ղուկաս (ավետարանիչ) 97

Մալխասյան Ստ. 139, 142, 143
Մալկոյմ 39
Մակրինոս 172, 173, 175
Մաղխաղ 61, 134—136
Մաղքա 231
Մանանդյան Հ. 44, 122, 136, 183,
234—237, 247, 254, 255
Մանավազ (հայ նախարար) 61, 62,
135
Մանավազյան (նախարարություն) 135,
136
Մանի 25
Մանիսար (իշխան) 147
Մառ 140
Մասալուս 38, 39
Մար Աբաս Կատինա 131
Մարան Զեխա 215
Մարդուկ 15
Մարե եպս. 240
Մարի 231, 242
Մարիկ 32, 221
Մարկոս Անտոնիոս 159, 162

Մարկոս Ավրելիոս 162
Մարկվարտ 78, 79, 228, 235, 236,
254, 255
Մար Մարի 193—196, 200
Մարուսի 241
Մերասպակոս 32, 128, 148, 149, 153,
154
Մեդիոս Լարիսացի 43
Մեհերդատ 108, 109
Մենուա 20
Միթրա 25, 69, 72
Միթրատուտե 38
Միլես 199, 203—206
Միհրդատ Մեծ 54—57, 63, 67
Մինգանա 250
Միր Հորմիզդ 231
Միթայել Ասորի 39, 233, 241
Միթայել Հովհաննեսյան 240
Մշիխա Զևիա 153—156, 158, 159,
162, 165, 177—181, 185, 192,
195, 197—200, 202, 204, 206—
209, 211, 214
Մոնես 125, 126
Մոնորազ (Մոնորազոս, Բազոս) 71—
73, 75—77, 79—81, 85, 87, 98
Մոնորազ Բ (Մանավազ) 71, 76, 86,
87, 100, 112, 113, 116—119, 122,
124—129, 144, 145
Մովսես (Մարգարե) 91
Մովսես (եպս.) 240
Մովսես Խորենացի 61, 98, 99, 130—
135, 106, 138—143, 157, 162,
182, 240, 254
Մուսասիր (Մուծածիր) 20
Մուզուր 121

Յասովն 43
Յեշուդիհար Բ (կաթ.) 244
Յոզեֆել 230
Յոհանան 208, 209, 213, 214, 225,
241
Յուստի 72

Նարու 15

Նակիրա 200
Նահապանա 74
Նանա 68, 69
Նարուզդոնոսոր Բ 17
Նարո-պալասար 17
Նարսայ (Ներսես) 162, 167, 192
Նեստոր 232
Ներոն 75, 120, 123—125, 127, 129
Նիգեր 163, 164, 167
Նինոս 39—41
Նոսիս (նոյս, նոյ) 224, 258, 259
Նոյ 78, 79, 140

Շարթա 202
Շարթ 228, 231, 239, 243, 249, 251,
253, 258
Շախուփա 198, 200, 201, 249
Շահրատ (Շահարատ, Շարհատ) 74,
174, 177, 178, 180
Շամաշ 25, 69
Շամիրամ 40, 41
Շամմա 92
Շամշի Աղադ Ա 9
Շամշի-Ռամման 12
Շապուհ Ա 25, 183, 184, 198, 200,
201, 222
Շապուհ Բ 138, 208—215, 238, 239,
246, 248
Շատա 231
Շեմշուն 155
Շրիղա 205
Շուրխա Լիշո 249
Շուլզի 7, 8

Որդունի (նախարարություն) 135
Որդես Բ 63
Որդես Գ 64, 76

Չիտրանտախիմա Սազարտացի 21, 22

Պազրասպ 209, 211
Պապա 198, 202—208, 225
Պառակ 109

Պարթամասպատ 151, 152, 156
Պարթամասիր (Բակուր Բ-ի որդի) 146,
147
Պետրոս (առաքյալ) 93
Պերդիկաս 52
Պերոզ (տե՛ս Վաղարշ Գ) 162
Պերոզ Տամշարուր 211, 213, 214
Պերտինակս 163
Պիզուլեսկայա Ն. 55, 165, 166
Պլինիոս 36, 37, 46, 57, 106, 254
Պլուտարքոս 51, 58—60
Պկիդա 192, 196
Պոզնո 228
Պոլեմոն Բ 121
Պոռոս (առաքյալ) 92, 93
Պոլոս (Պոզոս) 259
Պոմպեոս 51, 60, 62—64, 79, 127, 151
Պտղոմեոս 32
Պտղոմեոս (զորավար) 49, 50, 52, 53
Պուր Սին 8

Ռարուլա 232
Ռարակոտ 156, 157, 160
Ռահան 108
Ռուսա Բ 20
Ռուփոս (եպարքոս) 157

Սալմանասար Ա 11, 19
Սալմանասար Բ 11, 12
Սահակ Արծրունի 254
Սաղղա 206
Սամվել 259
Սանատրուկ 98, 106, 138
Սարգոն 16, 17
Սարգոն Բ 20
Սարգուր Ա 20
Սեակրիաս (կաղ, Նարատեսի որդի)
118
Սեբեոս 221
Սելեն 172
Սելևկոս 49, 50, 53, 54
Սենտինոս 149
Սիմակոս 77

Միմոն (Արինոսի որդի) 80, 118
 Միմոն (Շամղուն, ալագ սարկավագ, ապա Տիգրանի կաթ.) 205—207, 209
 Մինախերիբ 8, 13, 14, 16, 17
 Միննամոս (Վիննամոս, Միննակ, Սիննակոս) 102—104
 Մին-Շար-Իշթոն 17
 Մուլի 100
 Մտեփանն 142
 Մարբան 33—36, 40, 42—44, 48, 57, 58, 247
 Մուլակա 227
 Սեբրիանոս (զորավար) 159
 Սեբրոս (Ալեքսանդր կայսր) 163—165, 167—169, 181, 182
 Վալերիանոս 163
 Վաչրամ Բ (Վարճարան) 184, 186, 207
 Վաղարշակ (Վաղարշ, հայոց թագ.) 61, 130, 132, 133, 135—137, 139, 140, 142, 143
 Վաղարշակ Ա (պարթևների թագավոր, Վաղարշ, Վոլոգես) 78, 110—112, 114—116, 119, 120, 122—127, 129, 131, 144, 180
 Վաղարշ Բ (պարթևների թագ.) 156, 158
 Վաղարշ Գ (Պերոզ) 158—160, 162
 Վաղարշ Դ 162, 165—169
 Վաղարշ Ե 169, 170
 Վաղես 215
 Վարդան (Ֆարուզ, պարթևների թագ.) 106—108
 Վեսպասիանոս 84
 Վիստոնյան եղբայրներ 139
 Վիտտակեր 171
 Վոնոն (Ա) 64, 65, 104, 106
 Վոնոն (Բ) 109, 110
 Տարարի 235, 236

Տակիտոս 103, 104, 106, 107, 109, 110, 113, 119—123, 125—126
 Տիրերիուս 104, 195
 Տիգրան Բ 42, 51, 55, 57—63, 75, 79, 127, 134, 235
 Տիգրան Զ 120—123, 125—127
 Տիմոթեոս 229, 240
 Տիտոս 80, 84, 118
 Տրալանոս 30—32, 127, 128, 144—156, 181, 221
 Տրդատ Ա (հայոց թագ.) 75, 110, 111, 119, 120, 122—127, 129—130, 132, 134—137, 139—141, 143, 144
 Տրդատ Բ 173, 174, 183
 Տրդատ Գ (պարթևների թագ.) 65
 Տրդատ 62
 Ուլպիանոս 177
 Ումախու-Իշտար 21
 Ուղնու 235
 Փապստոս Բ 137, 138, 235, 245—247, 253—255
 Փարսաման Ա 121
 Փիլիպոս 194
 Փիլիքսենես 50
 Փլավիոս Հերակլետոս 177
 Քամ 140
 Քանան 140
 Քարդագ 212
 Քրիստափոր Ա 233, 234
 Քրիստենսեն 39
 Օգոստոս 123, 127, 152, 181
 Օկանդոպատոս 37
 Օրկինես 37
 Օրոնտես 38
 Յի 195, 198, 225, 227, 228, 234, 243, 250, 253, 257

Աղամ(ակերտ) 140
 Աղենխտորայե ամրոց 149
 Աղիարաս (գետ) 30
 Արիարեն, Աղիարենն, Խեղալար, Բեյթ Խեղալա, Խեղալա passim
 Աթենք 147
 Աթուրիա (Աթուր) 32, 36, 150, 194, 223, 233, 234
 Ալեքսանդրիա 95, 205, 207
 Ալթին Քլոփրու 74
 Ալխանա (Խնիտա, Խնալտա) 250, 251
 Ալթի (Էլթ) 246, 247, 255
 Ալվանի անցք 9
 Ակիրխենն (Աքիրխենն-եկեղեց) 44, 121
 Ակրա 80, 81
 Աղբակ գետ (Ալբակ սու) 240
 Աղբակ Մեծ 235, 240
 Աղի ծով (Աղիվն) 61, 121, 135
 Աղձնիք 20, 41, 239, 245, 254
 Ամադիա (Ամադիե) 247
 Այրարատ 232
 Անձևացյաց (Անձևաց) գավառ (Աղ-ղի) 20, 255, 256
 Անձիտի 11
 Անտիոք 47, 57, 59, 60, 64, 83, 97, 158, 163, 173, 181, 182, 184, 198, 203, 205, 207
 Առաբխա (տե՛ս Քերքուք)
 Ասորեստան (Ասսիրիա, Աշուրիստան, Աշուր) 8—12, 14, 16, 17, 20, 21, 29, 30, 32, 36, 67, 109, 145, 146, 149, 153, 162, 182, 183, 192, 193, 221—223
 Ասորական միջագետք 37, 38
 Ասորիք 6, 9, 11, 34, 36, 38, 48, 50, 66, 101, 125, 126, 147, 157, 163, 176, 222
 Ապամեա 54
 Ապավորդենն (Ապավարկտիկենն) 63
 Ապար աշխարհ 63

Ատրպատական 75, 76, 111, 112, 119, 148, 235, 238, 239, 253
 Արբեա, Արբեյ, Իրբի, Արբա իլու passim
 Արդին-Մուսասիր (Մուսասիր Արդինի) 20, 21
 Արևան 220
 Արզն (Արզուն) 194, 197, 220
 Արմավիր 133
 Արմե-Շուպրիա 20, 21
 Արշամոս (ամրոց) 113
 Արվատան 103, 105, 222, 228, 236
 Արտաքենն 35
 Արտաքսատա (Արտաշատ) 120, 127, 147
 Արտեմիդա 47
 Արփակենն 35
 Բարբլոն (Բարբլոնիա, Բարբելաստան) 9, 10, 17, 19, 30, 32, 38, 42, 46, 48—50, 53, 56, 61, 68, 152, 168, 188, 194, 221
 Բարբլոն—եկրատան (ճանապարհ) 7
 Բաղրա-Բակշա 47
 Բակտրիա 115
 Բաղդադ 231, 244
 Բաղեղ (Պիթիս) 239
 Բայետիկա նահանգ 31
 Բաշ Վալե (Պաշքալե, Հաղամակերտ, Աղամակերտ) 239, 240
 Բարազան թեփե 47
 Բդիգար (ամրոց) 213
 Բեյթ Արաբայե (Ղարաբայե) 194, 220
 Բեյթ Արամե (Արամայե) 195, 204, 223
 Բեյթ Բաղաշ (Բեյթ Բալեշ, Բաղաշ, Բալիս, Բալի, Բագեշ, Բարշիշ) 217, 220, 224, 238—243, 251
 Բեյթ Գարմա (Գարմեա, Բայարմա, Բեգերմա) 15, 16, 212, 219, 220, 222, 224, 250
 Բեյթ Գալուս 197

Բեյթ-Գասեն (Գասն, Գասան, Բեյթ Տու-
րն, Գասընտրե) 217, 220, 224,
242, 245—248, 251, 252, 254—
256
Բեյթ-Ջարդի (Ջարդա, Ջարդն) 194,
197, 202, 220, 249, 252
Բեյթ-Լափաթ 197, 203, 213, 220, 224
Բեյթ-Կետրայե 197
Բեյթ-Հուզայե (Հեզայե) 197, 209, 220,
224
Բեյթ Ղեղրե 229
Բեյթ Մահարտ (Մահարտ, Մահկեր-
տուն, Բիհկարտ, Մահքր-Տուն,
Մարծին, Բեյթ Բիհնարտ) 217,
220, 251—253, 257
Բեյթ Մեսկենե 197
Բեյթ Նիկթոր 197
Բեյթ Նուհարա (Բեյթ Նուհարան, Բեթ
Նուհարե, Բահարա, Բա Նուհա-
րա, Նե Հարա) 217, 220, 224,
228—230, 232, 234—236, 243,
245—248, 251—257
Բեյթ Ռախիմա 220
Բզնունյաց գավառ 239
Բզնունյաց ծով 135, 139
Բրիտանիա 163
Բուտտ-Արտաշիր 221, 225
Գազա 140
Գալիլեա 93, 117, 118
Գանձակ 112
Գաննի (տաճար) 144
Գարա լեռներ (Ջերեի Գասեն) 243, 247
Գերարա 140
Գիլզան 11
Գիշ (Ֆրասսպա Ջիշ, Շիշ) 112
Գոգ և Մազոգ 189
Գողերձական 121
Գոմնի 228
Գոմոր 140
Գուզարթ 121
Գունդիշապուր 184
Գուտրում 19
Գևեր 239

Դարարինոս (Ուարարինիսեն, Բարբիս) 220, 224, 258—260
Դարիլ (այժմ՝ Կալե) 239
Դազուր աշխարհ 242
Դակիա 146
Դահեր 115
Դարանաղի 121
Դիարաս գետ (Դիարա, Դիար) 30, 33,
34
Դիզ (Դիզան) 239, 257
Դմնլր 171
Դրանդիանա-Սակաստան 63
Դուին 232
Դուրա-Նվրոպա 182
Նգիպտոս 31, 48—50, 53, 98, 99, 204,
207
Նդեսիա (Ուրճա) 47, 83, 89, 98, 99, 147,
161—164, 172, 188, 189, 191—
194, 198, 203, 206, 232
Նկնդեաց 121
Նմեն (Նեդթ) 113
Նվլալոս գետ 9
Նրեխ 6, 14
Նրդնկալի դաշտ 44
Նրուսաղեմ 17, 79—81, 94—96, 106,
117, 118, 204
Նիրատ 33, 55, 80, 84, 112, 115, 117,
126, 152, 164, 173, 181, 182—
184
Նփրատենսիս 31
Չարոսյան լեռնաստան 63
Չարաանդ 237
Չերրան 239
Չեզմա 59, 108
Չիրար 243
Չուզա 242
Էլամ 9
Էլեզիա (Իլիշա) 159
Էկրատան 45, 63
Քաղուկ 47

Քափիշի (գերեզման) 79
Քեսալիա 43
Իբերիա 31, 121
Իբերիոս գետ 31
Իւրալի 13, 95
Իսոս 163
Իրան 18
Իրաթ 221, 222
Լաշոմ 220
Լաողիկիա 47
Լասա 140
Լարիսա (թաղաթ) 43
Լիկոս (Լիխոս, Գալլ գետ) 33—35
Խարուր գետ 161, 228, 246, 247, 255
Խարուրի հովիտ 19
Խազա 225
Խաղիր 228
Խառան 17, 53, 57, 78, 98, 161, 172
Խարաթս (Խարաթենե թագավորութուն) 77
Խարաթս-Սպասինի 77, 81, 83, 84, 165
Խարթագելալ 220
Խոյ 139
Խորասան 166
Խուրմատու 47
Մոփաց թագավորութուն 121
Կաղիսա 243
Կալախ (Նեմրուդ) 11
Կալաթենե (Կալաթեն) 44, 247
Կալլինիկե 241
Կալն 40
Կակգին 8
Կապադովկիա 120, 174
Կասր գետ 33, 35
Կասուտան լիճ 237
Կասպիական դարպասներ 33
Կասպից ծով 37, 44, 54, 65, 171
Կարդու (Արարտու) 78, 194, 220, 252
Կարճա 78

Կարմիր ծով 37
Կարբոն 78, 79, 85
Կաֆտուն 244
Կեղրոն (ձոր) 79, 80
Կիլիկիա 50, 58, 104
Կիպրոս 95
Կոմագենե 37, 121
Կոստանդնուպոլիս 205, 207
Կորդաց աշխարհ 78, 79, 147, 157
Կորդաց լեռներ 148
Կորդենե 78
Կորդուք (Կորդիք) 51, 55, 60, 147,
246, 247, 253, 255, 257
Կորճալք 20
Կորմա գետ 109
Կորտիս 45
Կրեդաց լեռանցք 147
Կրման 65
Կումենուտ (Կումեն) 20
Հաղիթա 243
Հաղրա 44, 163—165, 167, 168, 176,
182
Հալվան 227
Համադան 7, 9, 57
Հալաստան passim
Հանիթա 197
Հաշտենից (Կողմանք) 98
Հարթ գավառ 61, 135
Հելլեսպոնտոս 49, 53
Հեր (Հէր, տե՛ս Խաև Խոյ) 139, 237,
2երթաթ-Գելալ 197, 202, 249, 250
Հևտոն (գավառ) 250
Հիպպիկոս (աշտարակ) 79
Հիթկանիա 65
Հյուսիսային Արարիա 11
Հնդկաստան 31, 74, 216
Հոլուան 197
Հորմիդդ-Արտաշիր 197
Հոանդեա 126, 154
Հոմ passim
Հրեաստան 11, 57, 64, 79, 94—97, 99,
100, 118, 119, 190
Հուրուշկիա 11

Ղամաղիա 243
Ղանկավա 227
Ղիլմ 203

Ճորոխ 121

Մաալթա 224
Մազնեսիա 54, 55
Մազանդարան 198
Մազբթաց թագավորություն 75
Մալթի 212
Մակեդոնիա 37, 104
Մաղխազյան (տուն Մաղխազանի) 138, 139
Մանդալ 47
Մանդանի 47
Մաշերդուն 254
Մարագա 244
Մարաստան 47, 53, 63
Մարաստան-Ատրպատական 147, 248, 256
Մարաց ամուր աշխարհ 237
Մարգա (Մարագա) 228, 253, 257
Մարդիանն 63
Մար Մաթա 233, 234
Մարվ (Ալեքսանդրիա, Արաբողիա, Փանջվել, Անտիոքիա, Մարգիանա) 111
Մեղական լեռներ 171
Մեղիա 45, 49, 109, 110, 115, 124, 176, 182, 183, 222
Մեծ Զար (Զավ) 8, 12, 19, 20, 27, 29, 33—35, 39, 51, 153, 167, 228, 239, 240, 243, 247
Մեծ Հայք 65, 106, 121, 122, 131, 256
Մեսեն (հարակեն) 56, 222
Մերվ 57
Միզդոնիա 37
Միջագետք 20, 21, 30, 31, 46, 47, 49—54, 56, 63, 66, 67, 74, 75, 98, 99, 101, 106, 108, 113, 140, 146, 147, 149, 151, 153, 157, 161, 173, 175—177, 179, 185, 188, 189, 221, 222

Միջագետք հայոց 121, 122, 126
Միջագետք (հյուսիսային) 17, 18, 21, 36, 41, 59, 63
Միջագետք Ստորին 63
Միջագետք Վերին 165, 184
Միջերկրական ծով 41, 59
Մծբին (Նիսիբիս, Անտիոք, Նախաֆոս-նիա) 32, 37, 57, 94, 103, 105, 106, 122, 124, 125, 130, 131, 148, 164—166, 168, 173, 188, 194, 197, 199, 204, 212, 220, 224, 244
Մոկք (Բելթ Մոկսա) 20, 142, 143, 220
Մուսուլ 223, 226, 227, 230, 231, 233—235, 243, 257

Նաիրի-Խուբուշկիա 20, 21
Նեարդա 88, 90
Նեհարգուր 220
Նիկատոր լեռ 33, 34
Նիկեֆորիում (գետ) 126
Նիկիա 225
Նիհորական (Նիսորական) 245—248, 254—256
Նինվե (Նինոս) 6, 8, 10, 14, 15, 17, 30, 32, 40, 46—48, 57, 109, 149, 162, 227, 228, 230, 233, 234, 236, 237, 243
Նիսա 68, 69
Նոտարատա 235, 236
Նոր Արտաշիրական 234, 236
Նորշիրական (Նոր-Շիրական, Նորշիրական, Շիրական) 234, 238, 245, 246, 254—256

Շաբուլո 118
Շահրակիրտ (Շահրակիրտ, Շահրաբուլ) 197, 220, 250
Շիգար 197
Շիգրեր 237
Շիլայա 11
Շնավհ 235
Շումեր 19

Շուպրիա (Շուբրիա) 41

Չինաստան 66, 216

Պալմիրա 112
Պանոնիա 163, 177
Պարթևաստան 63, 64, 68, 102, 151, 169, 176
Պարսկահայք 237
Պարսկաստան passim
Պարսից ծոց 77, 222
Պերսիս (Պարսք, Պարսու) 18, 19
Պոնտոս 34, 121
Պոնտոս (աշտարակ) 79, 80
Պրաթ-Մալան (Փերատ դը Մալան) 197

Ջարալ-ալ-Արիսդ 228
Ջարալ Բելսայր 228
Ջարալ Ղայն Սիֆնի 222
Ջարալ Սինջար 228
Ջալուլա 47
Ջուլամերկ 257

Ռադան 220
Ռագիկա 203
Ռախարոտ 40
Ռակկա 242
Ռամոնին (Ռասոնին, Ռումին) 217, 220, 224, 249—251
Ռաշան (Ռեշդայնա) 40
Ռիմա 220
Ռևանդուլ 147, 237, 251, 256

Սակաստան 63, 73
Սապփա 47, 48
Սավադ 223
Սերոյիմ 140
Սելովամ 80
Սելևկիա 40, 47, 63, 168, 182, 185, 201, 208, 220—222
Սենչարյան լեռներ 19
Սիդիկան 237
Սիդոն 140
Սինգարա 148

Սիսպիրիտիս (Շուշպիրիտիս) 44
Սիրազաններ (գյուղ) 235
Սիրիա 104
Սկյութիա 103—105
Սոդոմ 140
Սպեր գավառ 121
Սուզա (Շուշ, Սուա) 9, 202, 205, 206, 222
Սուրիստան 222

Վաղարշակերտ (Վուրգեսակերտ) 112
Վանա լիճ 10, 19, 61, 147, 244
Վասպուրական 240, 255
Վեհ-Արտաշիր 221
Վրկանայ աշխարհ 65, 120

Տաբարիստան 198
Տագրիտ 231
Տավրոս (հայկական) 41
Տելլա-դը-Շելլա 212
Տիգրանակերտ 58, 60, 120, 126, 147
Տիգրիս 5, 8, 9, 10, 17, 19, 20, 30, 33, 47, 48, 50, 77, 109, 122, 148, 153, 165, 168, 171, 181, 185, 228, 231, 256
Տիգրոն (Սելևկիա) 63, 69, 112, 152, 157, 159, 160, 168, 178, 183, 185, 194—198, 200—206, 208, 215, 216, 219—226, 229, 240, 242, 244, 252
Տմորիք 247, 256
Տուլ 47
Տուր Ղաբդին 228

Ուզարիտ 41
Ուրարտու 19—21
Ուրի թագավորություն 8
Ուրմիա 239, 243, 244

Փարսալա 43
Փերատ-դը-Մալան 220, 224
Փյունիկիա 57
Փոքր Ասիա 48, 55
Փոքր Զար 5, 12, 27, 29, 39

Փոքր Հայք 43, 51, 121

Քաղաք Բալիս 239

Քաղաք 197

Քարմա 230—232

Քարմա-Կաստրա 231

Քարթա-դը-Բեյթ-Սլոխ 16, 29, 177,
180, 197, 205, 220

Քարթա-դը-Մալշան (Փերատ-դը-Մալ-
շան) 220

Քաֆար-Ղուղալլ (Ղազղին) 225, 226

Քերբուք 16, 17, 41, 47, 69, 73—75

Քիրրուրիի անցքեր 12

Քոքե (Վանք) 195, 196, 203

Քաստրապա 74

Քրդաստան 41

Քուվեյթ 77

Քուիրի 47

Օնա 30

Օսրոյեն 43, 55, 76, 99, 109, 113, 147,
153—156, 161, 162, 164, 169, 169

Օփուս 80

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն Ե ր ա ծ ու թ յ ու ն

Մ Ա Ս Ն Ա

ԳլՈՒԽ Ա. Արբելան մինչ Սելևկյանների իշխանության հաստատումը

1. Արբելան մակեդոնական արշավանքների ժամանակ և Ադիաբենե երկրի անվան առաջացումը	27
2. Արբելա քաղաքն ու բնակիչները	39
3. Արբելան Սելևկյանների զերիշխանության ներքո	44
4. Ադիաբենեի թագավորությունը (II—I դդ. մ. թ. ա.)	56
5. Պարթևների արտաքին քաղաքականությունը իրենց հպատակ փոքր ժողովուրդների նկատմամբ	62

ԳլՈՒԽ Բ. Ադիաբենեի թագավորությունը

1. Մ. թ. I դար	71
2. Մենոբազոս և Իզատես	76
3. Հեղինե թագուհու և նրա որդի Իզատեսի ընդունած նոր կրոնը	81
4. Ադիաբենեի Իզատեսի թագավորության օրոք	87
5. Հեղինե թագուհու դեպի Երուսաղեմ կատարած ուխտազնացության հարցի շուրջ	94
6. Պարթևների՝ Արտավան Գ և Ադիաբենեի Իզատես թագավորների փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ	101
7. Պարթևների արտաքին նոր քաղաքականությունն ու հարևան փոքր ժողովուրդները	110
8. Պարթևների, հայերի ու Ադիաբենեի բնակիչների համագործակցությունը ընդդեմ Հռոմի	119

ԳՂՈՒՆ Գ. Ադիաբենից Հայաստան գաղթած մի քանի նախաբանական
տաների հարցի շուրջ

1. Շամբատ Բագարատի տունը	129
2. Մադիսագ և «Մադիսագուսի» գործակալությունը	134
3. Գնթունիների նախաբանությունը և «Ձեռն» գործակալությունը	139
4. «Սրիկաները» և «Սրիկաների» գործակալությունը	142

ՄԱՍՆ Բ

ԳՂՈՒՆ Ա. Ադիաբենը պարսկա-հռոմեական տիրապետության ներքո Ադիաբենը («Assyria» Ասորեստան անունով) հռոմեական նահանգ	146
ԳՂՈՒՆ Բ. Ադիաբենը պարսիկներից նշանակված կառավարիչների («մոգ- պետների իշխանության ներքո»	154

ՄԱՍՆ Գ

ԳՂՈՒՆ Ա. Ադիաբենի եկեղեցական բնմն ու նրա դերը երկրի քաղաքական կյանքում Ադիաբենի քրիստոնեական առաջին համայնքների ստեղծումը	188
--	-----

ԳՂՈՒՆ Բ. Տիգրանի կարգիկոսության ստեղծումը	
1. Խեղաշարի բնմը և նրան կից եպիսկոպոսական աթոռները	218
2. Արբելայի մետրապոլիտությունը ու նրան ենթակա եպիսկոպոսական աթոռները	223
3. Բեյթ Նուհադրայի (Beit Nouhadra) գավառը կամ եպիսկոպոսությունը	228
4. Բեյթ Բագաշ (Beit Bagaš) գավառը, կամ եպիսկոպոսական աթոռը	238
5. Բեյթ Դասեն (Beit Dasen) գավառը կամ եպիսկոպոսական աթոռը	242
6. Ռամոնին (Ramônin) գավառը կամ եպիսկոպոսական աթոռը	249
7. Բեյթ Մահարտ (Beit Mahqart) գավառը կամ եպիսկոպոսական աթոռը	251
8. Դարարինոսի (Dabarinos) կամ Ռարարինինսնի և կամ Բարխիսի գա- վառը կամ եպիսկոպոսական աթոռը	258
Անվանացանկ	261

ՀԱՅԿ ԳՐԴԳՈՐԹ ՄՆԵՔՄՆՅԱՆ
ԱԳԻԱՔՆԵՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
այսամության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի օժանդակով

Հրատարակչական խմբագիր Լ. Ս. ՍԱՐԱՅՅԱՆ
Նկարիչ ՅՈՒ. Հ. ԱՌԱԿԵԼՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ
Մտքագրիչ Խ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ИБ № 185

Հանձնված է շարվածքի 4.02. 1980 թ.: Ստորագրված է տպագրության 19.09 1980 թ.:
ՎՖ 04835 Չափը 60×84¹/₁₆ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «բրեի սովորական», բարձր տպա-
գրություն: Պայմ. 13,95 տպաշր. 17,25 մամուլ: Հրատ. — հաշվարկ. 15,0 մամուլ: Տպագրա-
բանակ 3000: Պատվեր № 96: Հրատ. № 5268: Գինը 2 ռ. 40 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ.
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барикамутян, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эчмиадзин.